

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 12

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüşəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 12

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

www.filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

M.F.AXUNDOVUN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR

Açar sözlər: alınma terminlər, milli kolorit, ümumxalq dili, ərəb mənşəli, fars mənşəli, Avropa dilləri, terminoloji məna, elmi-nəzəri, fəlsəfi-siyasi.

Ключевые слова: заимствованные термины, национальный колорит, общенародный язык, арабского происхождения, персидского происхождения, европейские языки, терминологическое значение, научно-теоретический, философско-политический.

Key words: borrowed terms, national colour, national language, Arabic origin, Persian origin, European languages, terminological significance, scientific-theoretical, philosophical-political.

İctimai həyat təkmilləşdikcə dil də inkişaf edir. Dil hər bir xalqın təfəkkür güzgüsüdür – zaman keçdikcə cilalanır, xalqın tərəqqi göstəricisi olur. Dilin inkişafının əsasını cəmiyyətin inkişafı, bu dildə danışan xalqın tarixi təşkil edir. Azərbaycan dramaturgiyasının və realist satirik nəsrin banisi M.F.Axundovun dili ilə müasir dilimizi müqayisə etdikdə bir daha aydın olur ki, zaman keçdikcə ədəbi dil normalarımız yalnız əvəzetmə, seçmə əməliyyatında daxili imkanlarına və ümumxalq danışığı dilinə arxalanır. Yaşadığı dövrdə dil sinfi səciyyə daşısı da o, dilə xalqın yalnız başa düşməsi meyarı ilə yanaşmışdır. M.F.Axundovu tanıdan, ona şöhrət gətirən əsərlərinin dilində məhz milli kaloriti mühafizə etməsidir.

M.F.Axundovun dil siyasətində terminlərə münasibəti çox maraqlıdır. Bu məsələ ilə bağlı o, kifayət qədər nəzəri mülahizələr irəli sürür və terminoloji prinsiplərə düzgün əməl etməyi tövsiyə edir.

Terminologiyamızın formalaşması, inkişafı və zənginləşməsində ərəb və fars mənşəli terminlərin tarixi rolu, xidməti vardır. XIX əsrin əvvəllərindək Azərbaycan dili terminologiyasının, demək olar ki, 90 faizi ərəb və fars dillərindən alınmalar olmuşdur. V.Aslanova görə, Azərbaycan ədəbi di-

lində milli elmi terminlər XIX əsrin II yarısında yaranır; bu, M.F.Axundovun dövrünə təsadüf edir (1, 41).

Milli mətbuatın yaranması, dərslərlərin tərtib edilməsi, xalq dilindən yaradıcı şəkildə istifadə etmə terminologiya sahəsinə də təsir və uğurlarını göstərir, hətta adi məişət sözləri termin məqsədində işlədilir. XIX əsrin II yarısında elmi terminlər hətta tərcümə əsərlərində ərəb dilində olduğu kimi saxlanılmışdır (1, 41). Bu, elm və mədəniyyət anlayışları ilə əlaqədar ərəb dilində hazır terminlərin olması, ərəb, eləcə də fars dilinin yeganə alınma mənbəyi olması ilə bağlı idi. Həm də bu sözlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, əksər şərqi dilləri terminologiyasında eyni məna və məzmun daşıyırdı. Şübhəsiz, bu terminlərin forma və məzmununun dəyişməsi də istisna deyildir. M.F.Axundov məqalələrinin birində yazırdı: “Ərəblərin evi yıxılsın! Ərəb dilini öyrənmək o dildə danışan xalq olmadığımızı görə başımıza böyük bir bəladır” (2, 163). M.F.Axundov alınma terminlərin, xüsusilə də yeni terminlərin ümumxalq dilində başa düşülməsi, yayılması və məhdudluqdan çıxarılıb kütləviləşməsi üçün əvəzlənməz xidmətlər göstərmişdir. O, seçmə prinsipi ilə ədəbi dildəki az başa düşülən terminləri ümumxalq dili sözləri ilə əvəz edir. Dövrü üçün bu əvəzlənmələr ilkin cürcətilər idi. “Fehristi-kitab” məqaləsində olduqca maraqlı məsələyə toxunur: “Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi *adəmi* türki dilində – *adam* yazasan, *toxmu* – *toxum*, *cifti* – *cüt*, *müqəyyədi* – *mugayat*, *övrəti* – *arvad*, *qaidəni* – *qayda* və habelə özgə əlfazı ki, xəvvas və avamın istemalında müştərəkdir, fəqət xəvvasa mütəəlliq olan əlfaz qoy öz imlayi-əslisində baqi qalsın; necə ki, təkəllümdə dəxi vəz`i-əslisi ilə tələffüz olunur” (3, 313). Ümumilikdə isə M.F.Axundov dövrün bəlasından – ərəb və fars dilləri terminoloji mənbəyindən – yan keçə bilməmişdir. Bunlardan bir hissəsi məhdud dairədə işlənən terminlərdir: *cəzairçi*, *müt`ə*, *sihabi-saqib*, *nəvvabi-əşraf*, *bösət*, *rükni-rabə`*, *həzliyyat*, *xilafi-məzaqi-müsənnif*, *məvaizi-əcibə*, *söfti-mütəkəlimə*, *mütəarif*, *hərarəti-nariyyə*, *əczaqi-əsrariyyə*, *filizəfi-kəsifə*, *şəkkaki-müsəxxiri-əcinnə*, *fəqərəyi-əxirərə*, *düvəli-müəzzəm*, *füqərəyi-kasibə*, *məvadi-heyvaniyyə* izafət birləşməli terminləri mənbə dildə olduğu kimi işlətməmişdir. Ümumi əlamət kimi dilimizə keçən terminlərdə izafət əlaməti *e* səsinə *i* səsi ilə əvəz etmişdir: *milləti-islam*, *vəz`i-bəyan*, *tərhi-təşbih*, *vəsaili-iqtibas*, *ərəqi-kükürt*, *ümənəyi-dövcət*, *əczaqi-iksir*, *cismi-maye*, *elmi-kimya* və s. Təsadüfi deyildir ki, bu kimi ərəb və fars mənşəli terminlər ümumişlək xarakter daşmadığı, bəziləri köhnə anlayışlar bildirdiyi və Azərbaycan dilinin leksik-semantik, qrammatik təbiəti ilə uyğunluq təşkil etmədiyini üçün ədəbi dilimizin sonrakı mərhələlərinə gəlib çatmamışdır. Əlbəttə, burada başqa bir səbəb də var. Azərbaycan dilində təyin edilən sözün təyin olunan sözdən əvvəl gəlməsi mühüm sintaktik xüsusiyyətlərdəndir. “Dilimiz bütün tarixi boyu özünün bu xüsusiyyəti ilə, təyin edilən sözün təyin olunan söz-

dən sonra gəlməsi sintaktik qanuna malik olan ərəb və fars dillərinə qarşı durmuşdur” (4, 97). Təsadüfi deyildir ki, M.F.Axundovun dilinin səmimiliyi, doğruluğu ədəbi dil və ümumxalq dili əlaqəsi nöqtəyi-nəzəridən onun ümumxalq dilinə, qrammatik qanunlarına sədaqətindən irəli gəlirdi. Lakin onlardan bəzisi həm o, həm də müasir dövrdə işlənən sözlər olduğu üçün izafətləri anlaşılıqdır. Ədibin dilində geniş yer tutan və dövrün ziyalılarna da aydın olan bir sıra ərəb və fars mənşəli terminlər sonralar dilimizdə sabitləşmiş, hətta milliləşmə prosesində iştirak etmişlər. Məsələn, *toxum, fərman, millət, təbabət, sərmayə* və s. Bu gün də müasir terminoloji lüğətlərə daxil olmuşlar.

Qeyd edək ki, ərəb və fars mənşəli müxtəlif sahə terminləri M.F.Axundovun dilində eyni səviyyədə işlənmişdir. Daha çox pedaqoji (məs., *təhsil, məktəb, kitab, dəftər*, və s.), siyasi-ictimai, (məs., *parlamaent, məşrutə, дума, şuar, natiq, konsul* və s.), tarix (məs., *bəy, xan, pristav, rəncbər, şah, vəzir, sərbaz, fərraş, fərman, divan* və s.), dini (məs., *imam, şeyx, axund, minbər, qiblə, şəriət, küfr, ibadət, ehsan* və s.), iqtisadiyyat (məs., *xərc, qiymət, məbləğ, bazar, sərvət, mülk, varis* və s.), coğrafi (məs., *çöl, biyaban, kürreyi-ərz, diyar, məşriq, məğrib*), hüquq (məs., *hakimi-şər, şikayət, məhkəməyi-mürəfiə, şahid, varis, vəkili-mürəfiə, divanbəyi, ədəyi-şəhadət, zaminə vermək, şahidi-mötəbər* və s.), idarə (məs., *ezamiyyət, təlimat, dərkənar, ərizə, şikayət, təxsisat, sənəd, əmlak, təsisat* və s.), maliyyə (məs., *rüsum, sərmayə, iflas, məsrəf* və s.), musiqi (məs., *muğənni, sazanda, rəqqasə* və s.), ədəbiyyatşünaslıq (məs., *dastan, divan, ədib, əruz, məcaz, nəzirə, hekayə, beyt, iqtibas, mərsiyə, nəsr, rəvayət, təskirə, təxəllüs, faciə, həcv* və s.) terminləri üstünlük təşkil edir. Ərəb mənşəli ictimai-siyasi və fəlsəfi terminləri bu gün də Azərbaycan terminologiyası, ümumiyyətlə leksik tərkibinin canlı elementləridir. Bu da ondan irəli gəlir ki, fəlsəfə terminləri, terminoloji mənası ilə yanaşı fəal danışıq vahidləridir. Ancaq bəzən Avropa mənşəli fəlsəfə terminlərinə də müraciət edir: “**Naturalistlər** şəriətçilərə deyirlər: səbəblərin silsiləsi ya sonsuz olaraq uzanmalıdır...” (4, 298). Dilçilik terminləri ərəb mənşəli olaraq qalır, ruslaşdırılmır, avropalaşdırılmır: əlifba, nəhv, sait, xətt və s.

M.F.Axundovun dilində bəzi ərəb mənşəli terminlər xüsusiləşmiş, yəni yalnız terminoloji mənası sabitləşmiş, ümumişlək mənası passivləşmişdir. Məsələn, **hökm** sözü buna nümunədir; bu sözün terminoloji mənası ümumişlək mənasını üstələyir. Məsələn: “Hakimi-şər”. Mükərrər, mən belə işlərdə müvafiqi-vaqə **hökm etmişəm**” (5, 149). Və ya: “Məsələn, dövlət tərəfindən **hökm verilər** ki, yeni xətti məktəblərdə öyrənsinlər, qazetlərdə də çap olunar...” (5, 117). Burada **hökm sərəncam** mənasını daşıyır. Canlı danışıqda isə **hökm** sözünü **buyruq, əmr** sözləri əvəzləyir.

Maraqlıdır ki, M.F.Axundovun dilində xüsusilə ərəb və fars mənşəli ədəbiyyatşünaslıq terminləri rus və Avropa qarşılıqları ilə paralel işlənir:

zirvə (ərəb) – *kuliminasiya* (latın), *faciə* (ərəb), – *tragediya* (yunan), *münaqişə* (ərəb) – *konflikt* (latın), *surət* (ərəb) – *obraz* (rus).

Həmin ərəfədə “üç mənbə sözləri” paralel olaraq terminologiyamızda işlənir. Bir tərəfdən tarixi ənənədən qaynaqlanan *nəfsi-əmmarə*, *kümeysi-bənan*, *məxarici-kəsirə*, *rüsumi-siyasət*, *məvaddi-nəbatıyyə*, *duvali-müəzzəm* və s. bu kimi ərəb və fars sözü, digər tərəfdən *paroxod*, *drama*, *kritika*, *naçalnik* kimi rus alınmaları və nəhayət, *yer qatı*, *yer qabığı* və s. kimi Azərbaycan sözləri. XIX əsrin II yarısı Azərbaycan dili terminologiyasında ərəb və fars mənşəli sözlərin milli və rus, Avropa dilləri terminləri ilə əvəz edilməsi meyli çox güclənir. Əlbəttə, bu nisbətən dəyişməsi zamanın, dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan dilinin terminoloji mənbə olması prosesinə dövrün mütərəqqi ziyalıları təsir göstərməyə çalışırlar. Şübhəsiz ki, bu ziyalılar sırasında ilk yeri yeni düşüncəli, əqidəli M.F.Axundov tuturdu. O, terminologiya ilə bağlı ardıcıl məşğul olur, sələflərinə nümunə göstərirdi.

M.F.Axundov dilin daxili qanunlarından istifadə edərək, xüsusilə də söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçi artırılaraq yaxud söz birləşmələri vasitəsilə yeni terminlərin yaradılmasının tərəfdarı olmuşdur. İlk baxışda bəzən süni görünən bu terminlər elmi dildə işləndikcə əcnəbi sözlərə ehtiyac qalmır. M.F.Axundov alınma terminlərə də münasibət bildirir. Əvvəla o, zəruri əcnəbi elmi-texniki terminlərin tərcüməsini doğru saymır; onlar tərcümə olunduqda məna təhrif olunur, izah əvəzinə dolaşılıq yaranır. O, yazır: “Müxtəlif bilikəri öyrənmək üçün bu gün biz məcburuq ki, Avropa xalqlarının dillərindən istənilən mənanı verən saysız-hesabsız sözlər alağ və öz dilimizdə işlədək: çünki bu kimi sözlərin qarşılığı bəhs edilən üç dilimizdən* heç birində yoxdur. Bundan başqa bəzi yerlərin, ölkələrin və şəhərlərin adını şöhrətini bildirən sözlər də bizim indiki əlifba ilə əsla düzgün yazılıb oxuna bilməz” (2, 166). Mirzə Yusif xana ikinci məktubunda bu məsələyə aydınlıq gətirir: “Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və başqa bu kimi elmləri və sənətləri necə öyrənə bilərik? Bir halda ki, belə elmlər əvvəllərdə bizim aramızda məlum olmamışdır, bizim əlifba ilə avropalılardan işlətdikləri yeni istilahları oxumaq çətindir. Bizim işlətdiyimiz üç dildən birində olan kitablarda bu elmi istilahlər yoxdur, biz isə bu kitabları Avropa dillərindən ərəb, fars və ya türk dilinə tərcümə edərəkən, bu istilahları olduğu kimi saxlamağa məcburuq. Belə olduqda, bizim əlifbamızla bu istilahları necə düzgün yazıb oxuya bilərik? Nəhayət, biz öz dilimizdə bu məsələlərə dair necə əsərlər yazıb bilərik?” (2,317,318). Ədibin fikrincə, alınma terminlər yeni məfhumların təhrif olunmasının qarşısını alır, elmi dəqiqliyə riayət olunur, həm-

*“Üç dilimiz” dedikdə ərəb, fars və Azərbaycan dillərini nəzərdə tutur.

çinin xalqımızın mütərəqqi xalqların yaratdıqları qabaqcıl elm və mədəniyyətə istifadə etmələrinə imkan verir.

M.F.Axundov elmi-nəzəri, fəlsəfi-siyasi, ədəbi-tənqidi əsərlər yazar-kən Avropa və rus dili alınmalarını olduğu kimi saxlayır, lakin həmin anlayışlara aydınlıq gətirmək üçün yerində izahını verir. Məsələn, məşhur “Kəmalüddövlə məktubları” traktatında İran hökumətinə müraciətlə yazdıqlarına diqqət edək: “Heyif sənə, ey İran! Hanı o dövlət, hanı o şövkət, hanı o səadət? Ac, çıpaq ərəblər səni min iki yüz həştad ildir ki, bədbəxt etmişlər. Sənin torpağın indi xarəbdir, əhalin nadandır və *sivilizasioni*-cahandan bixəbərdir və azadlıqdan məhrumdur. Sənin padşahın *despotdur* və despot zülmünün təsiri və ruhanilərin *fanatizminin* gücü sənin zəifliyinə və gücsüzlüyünə bais olubdur, sənin qabiliyyətini kütləşdirib, cövhrini – əqlini paslandırırbdır... Sənin padşahın dünyanın *proqresindən* tamamilə qafil və bixəbər öz paytəxində əyləşibdir” (3, 201). Daha sonra bu fəlsəfi-siyasi mətndəki *sivilizasion*, *despot*, *fanatizm* və *proqres* terminlərini orijinal şəkildə izah edir:

“**Sivilizasion** – cəhalət və barbarlıqdan qurtarıb məişət işlərində mərifət kəsb edib, elm, sənaye və əxlaqda mümkün qədər kəmalə yetməkdən və mədəniyyət yolunda irəliləməkdən ibarətdir.

Despot – elə bir padşaha deyilir ki, öz işlərində və davranışında heç bir qanuna tabe olmasın, xalqın malına və canına həddi-hüdudu olmayan təsəllütü olsun. Belə padşahların hakimiyyəti altında olan xalq kütlələri alçaq və rəzil qullara çevrilib, hər cür azadlıq və insanlıq hüququndan məhrum olurlar. Despotizm sözü ərəb dilində olan “istibdad” kəlməsi ilə çox düzgün ifadə olunur. Ərəblərdə hətta belə bir məsəl də vardır: “Hər kəs öz rəyində müstəbid olarsa, mütləq həlak olar.”

Fanatik – ibarətdir o adamdan ki, dinə, məzhəbə və millətinə o dərəcədə təəssübkeş ola ki, öz məzhəbinə və əqidəsinə müxalif və millətinə müğayir olan xalqa nisbət şiddətli ədavəti və nifrəti olub, fürsət tapdıqda onun canına və malına qəsd etməkdən çəkinməz, onun haqqında təmənilə rəhmsiz olar.

Proqres – ibarətdir ondan ki, xalq hər xüsusda – elmdə, sənayedə və görüşlərində daim tərəqqiyə can atsın, cəhalət və barbarlıqdan nicat tapmaq üçün çalışsın” (3, 201).

Ümumiyyətlə, onun müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərə şərhilənduqca maraqlıdır:

Literatur – ibarətdir hər növ təsnifdən, xah nəsr ilə ola, xah nəzm ilə;

Poeziya – ibarətdir o növ inşadan ki, şamil ola bir şəxsın ya bir tayfanın əhvalatının və əxlaqının həqiqətəuyğun bəyanına və ya bir mətləbin həqiqətəuyğun şərhinə və ya elmi-təbiət övzasının həqiqətəuyğun vəsfinə, nəzm ilə fəvqəlcəyə cəvdət və təsirdə (3, 206).

Liberal – ibarətdir o kəsdən ki, xəyalatda bilkülliyə azad olub heç vaxt din və məzhəbin hədə-qorxusuna müqəyyəd olmaya və əqlə sığışmayan işlərə və qanuni-təbiətin dairəsindən kənar işlərə heç vaxt etibar etməyə, əgərçi dünya tayfaları o xüsusda şahidlik verələr. Səltənət övzəsi haqqında da hikmətli fikirlərə sahibi ola, azad düşüncəyə malik ola.

Şarlatan – ibarətdir riyakar, əvamalıdan və aravuruşduran adamdan (3, 217).

Politika – ibarətdir küllü-ümüz və ülumdan ki, səltənətə və məmləkətə təəllüqü və şümulu ola və səltənətin və məmləkətin səlahi onda mənzur oluna (3, 218).

Ədib yenə “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində padşahları xalq ilə əlbir olmağa, ürək bir müttəfiq olmağa çağırarkən xalqın iştirakı ilə qanunlar yaratması və **parlament** təsis etməyi məsləhət görür. Və dərhal dövrün oxucusuna tanış olmayan **parlament** sözünə izah verir: “Parlament ibarətdir ki, iki palatadan ki, birincisində xalq, ikincisində nücəba vəkilləri əyləşirlər və bütün qanunlar birinci məclisdə tərtib olunub ikinci palatanın müzakirəsinə verilir, qəbul olunduqda padşahın təsdiqinə çatır və imza edilir. Və padşah əslən qadir deyil ki, bu qanunların xilafına iqdəm etsin” (3, 221). Xalq da, onun fikrincə, “belə padşahı əmin-amanlıq, ədalət və səadətənin dayağı hesab edər. Onun sayəsində **patriot** olar” (3, 221). Yazıçı, əlbəttə, patriot sözünü *vətənpərvər* kəlməsi ilə əvəz edə bilərdi. Sanki onu istilah kimi vurğulayıb və daha geniş mətləb aydınlığı gətirir; bu termini belə izah edir: **patriot** – ibarətdir o kimsədən ki, vətən təəssübü və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzayi qə etməyə və öz vətəninin və millətinin mənfəəti və azadlığı üçün çalışsın və cəfalara düşsün (3, 221). **Protestant** termininin izahını verməzdən öncə onun mahiyyətini islam dini ilə müqayisədə aydınlaşdırır. Onun fikrincə, islam dini yalnız o zaman yaşaya bilər ki, insanlar onu şüur və mərifət əsasında dərk etsinlər. Yolunu da göstərir: onun (*islamın* – N.M.) əhkamını dəyişdirməli; artıq şeyləri atmalı, Allah hüququ sayılan bütün məşəqqətli təklifləri tamamilə rədd edərək, onlardan azad olmaq lazımdır” (3, 247). Bu xüsusda Avropa xalqlarını müqayisə edərək bildirir ki, onlar xristian olsalar da, həqiqətən **protestantdırlar**. Protestantlığa xalq anlamında və dilində səliqəli bir izah verir: protestantizm – ibarətdir o məzhəbdən ki, ondan Allaha sitayiş etmək və bəndələrin ibadət etmək təklifləri götürülüb, ancaq insanların hüququ saxlanılmalı... (3, 247).

Revolyusiya terminini həqiqi mənasında izah edir: revolyusiya – ibarətdir ondan ki, xalq zalim və despot padşahın qanunsuz rəftarından tənqə gəlib, üsyan qaldırmaq üçün dil bir olub onu devirsin, öz əsəyiş və səadətini üçün qanun qəbul etsin. Lakin onun həmçinin yeni məzhəblərin qəbulunda rolunu vurğulayıb; bu, ədibin öz mülahizəsidir, beləliklə **revolyusiya** termininin məna əhatəsini daha da genişləndirir: revolyusiya (– N.M.) və ya məz-

həb əqidələrinin puç olmasını anlayıb, ruhanilərin əleyhinə birləşib üsyan qaldırılar və özlərinə filosofların məsləhəti ilə bir yeni məzhəb seçələr (3, 258).

M.F.Axundov terminləri “lüğəvi” və “istilahi” mənalarına ayırır; **lüğəvi** dedikdə müstəqim, nominativ, **istilahi** isə məcazi mənə nəzərdə tutur. Məsələn, yüksək İrənin “Millət” qazeti münşisinə yazdığı “Kritika” adlı məqaləsində yazır: “Əgər “millət” sözündən məqsədin onun istilahi mənasıdırsa, əgər İrən qövminü nəzərdə tutubsansa, məşçid İrən qövminə məxsus deyildir, bəlkə cəmi islam tayfaları məşçid sahibidirlər” (3, 320). Yaxud **həşərat** sözünün lüğəvi və istilahi mənalarını belə açıqlayır: “– Həşərat kəlməsi lüğətcə qamus sahibinin yazdığına görə, xırda heyvan və cücülərdən ibarətdir... İstilahda isə ağılsız, vəhşi sifətli, bərbəri xasiyyət, şüursuz, mərifətsiz və kövdən adamlara işarədir” (3, 330). “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” məqaləsində ümumiyyətlə **drama** fənni haqqında tam bir mənərə yaradır və alınma sözlərin izahını belə verir: “... vaxtınızı fransızların istilahınca “drama” fənni adlanan bu şərəfli fənnə sərf edərək çox tərəqqi edəcəksiniz... *Teatr* – uca və geniş bir salondan ibarətdir ki, içərisi üç tərəfdən divarlarla bitişmiş olur, altlı-üstlü *lojaların* üzü salonun dördüncü tərəfinə baxır... O vaxt *drama* sənətinin ustadları ki, fransızca onlara *aktyor* deyirlər... (3, 335).

M.F.Axundov xüsusilə Avropa dilləri alınmalarını dilimizin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdıraraq işlətməşdir; bu terminlərin əksəriyyəti bədii və canlı danışiq dilinə keçmişdir. Bununla belə, əcnəbi terminləri “özünün-küləşdirməsi” bəzən dostlarının iradına səbəb olmuşdur. Məsələn, Cələləddin Mirzənin ona yazdığı məktubda deyilənlər fikrimizə sübutdur. O yazır: “Mənim heç kəsə xüsusilə sizə irad tutmaq qüdrətim yoxdur. Lakin bu kiçik məsələni dostluq xatirinə sizə yazıram: bilmirəm, necə olmuşdur ki, bəzi fransız sözlərini ərəb dilinə gətirmişsiniz. Məsələn, *teleqraf* – *teleqrafiya*, *joğrafi* – *coğrafiya*, *politik* – *politika*, *kolonel* – *qolonel*, *qramer* – *gramer* olmuşdur...” (3, 449). Müəllif xahiş edir ki, fransız və rus adlarını həmin dillərdə olduğu kimi yazasınız. M.F.Axundovun *Kristof Kolumbu Xristofor Qolumb*, *kritiki qritika*, *matematiki matematika*, *korespondensi qorespondis* kimi yazması dostunu narahat edir.

M.F.Axundov ələlxüsus dram əsərlərində işlətdiyi terminlərin əksəriyyəti ümumxalq xarakteri daşıyan sözlərdir. Məsələn, “Hekayəti-Müsyo Jordan” komediyasında ümumxalq xarakterli sözlər və bitkiçiliyə aid spesifik alınma terminlər çarpazlaşır; termin kimi funksiyaları kontekstdə müəyyənləşir. Müsyo Jordanın nitqinə diqqət yetirək: “...Məsələn bu ot ki, görürsünüz latınca bunun adı *aqantusdur* ki, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var..., bu otun adı latınca *serastrum alpinumdur* ki, göz ağrısına nəhayət mənəfəti var..., bu otun adı latınca *qamlina afriqanadır* ki, diş ağrısının əlacı münhəsirdir buna... Bu otun adı latınca *qombretumdur* ki, bu za-

mana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi... Və hamı tapdığım *nəbatatın* və *ələfiyyatın* mahiyyətini, xasiyyətini bu qərar ilə yazıb ələmə bildirəcəyəm” (3, 33). M.F.Axundov bu kimi alınma terminlərin ümümxalq dilində yayılması və onları məhdudluqdan çıxarıb kütləviləşməsində xeyli iş görmüşdür.

Maraqlıdır ki, rus dilindən alınan söz və terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı olsa da tipin dil xüsusiyyətini nəzərə alıb mənbə dili sözlərindən istifadə etmişdir. Bu hər hansı tip yaxud surətin nitqinin asanlıqla seçilə bilən səciyyəvi cizgisidir. Xüsusilə dram əsərlərində surətlər xarakterləri ilə yanaşı özünəməxsus danışq xüsusiyyətləri ilə də tipikləşirlər. Məsələn, “Tarverdi: Heç bilmirəm nə qayırlar; orda arabanın atını əyləyiblər; *kuçer* qaçıb özünü kolluğa saldı” (3, 60). **Kuçer** əvəzinə **arabaçı** da işlədə bilərdi. Yaxud “Hekayəti-xırsi-quldurbasan” əsərində: “Kazak... iyirmi birinci *nomerin* fəvçündən kazak Sotnikov türkcə öyrənmək istəyir” (3,67).

Yazıçı daha çox vəzifə adı bildirən rus sözlərindən istifadə etmişdir: *naçalnik*, *poçotnik*, *pristav*, *qaradavoy*. Məsələn, “Heydər bəy: *Naçalnik*, sən mənə buyurmuşdun ki, oğurluğa, quldurluğa getmə” (3, 122).

Söz veribdir sizə Qruzenştərn,

Poçotniklik işi möhkəm olubdur (3, 163).

Bu sıraya Avropa sözlərini də əlavə etmək olar:

Söz müxtəsər, dünən yetişdi xəbər:

İmperator yəni edib müqərrər (3, 161).

Qeyd edək ki, o dövrdə onun işlətdiyi rus sözləri və terminləri, məsələn, *teleqraf xəbərləri* (3, 333), *kritika* (3, 333), *matematika* (3, 334), *pasport* (2, 108), *titulyarni sovetnik* (2, 124), *kavaler* (2, 127) geniş ictimai kütləyə, xalqa tanış deyildi. Qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq belə sözləri orijinaldakı kimi işlətməmiş və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

Başqa bir misala diqqət edək. “Akademik Dorna cavab” məqaləsində işlətdiyi **akademiya** sözünü digər məqaləsində milli ekvivalentlə əvəz edir: “Əgər *akademiya* xeyirxahlıq üzündən mənim layihəmi qəbul edərsə, mən özümü tamamilə xoşbəxt hesab edərək, bütün ömrüm boyu faydalı olması inkar edilməz bu əsərin yayılması uğrunda yorulmadan çalışaram” (2, 102). “Əgər *Elmlər Evinin* məşvərət sahibləri istəsələr, nəzərdən keçirə bilərlər (2, 105, həmçinin bax: 128).

Elə bu kimi sözlərin mənzərəsi sübut edir ki, ədib dövrünün həm ictimai-siyasi, həm də mədəni-maarif məsələləri ilə yaxından tanış olmuşdur. M.F.Axundovun əsərlərinin dili çox zəngindir; işlətdiyi terminlər adi məişətdən tutmuş ictimai-siyasi hərəkata qədər geniş bir sahəni əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Sovet dövrü). III c., Bakı, 1982, səh.41.
2. M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, səh.163.
3. M.F.Axundov. Bədi və fəlsəfi əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, səh. 313
4. A. Axundov. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, səh. 97.
5. M.F.Axundov. Bədi 5. Mürəfiyə vəkillərinin hekayəti. və fəlsəfi əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1987, səh. 149.

Н.Мамедли

Займствованные термины в языке М.Ф.Ахундова

Резюме

М.Ф.Ахундов оказал незаменимые услуги в области использования заимствованной терминологии, в особенности для понимания новых терминов на общенародном языке, их распространения и популяризации. Он путем выбора менее понимаемые термины в литературном языке заменил словами из общенародного языка.

Во второй половине XIX научные термины даже в переводных произведениях сохранялись точно также как в арабском языке. Это было связано с тем, что в арабском языке были готовые термины, связанные с понятиями науки и культуры, а также с тем, что это был единственный источник для заимствования из персидского языка. Также эти слова не только в терминологии азербайджанского языка, но и в терминологии большинства восточных языков носили одинаковую форму и содержание. Несомненно, не исключено изменение формы и содержания этих терминов. Отметим, что областные термины арабского и персидского происхождения в языке М.Ф.Ахундова использовались на одинаковом уровне. В его языке некоторые термины арабского происхождения специализированы, т.е. стабилизированы только их терминологическое значение, общеупотребляемое значение же пассивное.

М.Ф.Ахундов своеобразно относится к заимствованной терминологии. Отметим, что он считает неверным перевод иностранной научно-технической терминологии; буквальное их значение при переводе искажается, вместо объяснения возникает путаница. По мнению просветителя, заимствованная терминология предотвращает искажение новых понятий, соблюдает научную точность, а также позволяет ис-

пользовать народу науку и культуру, созданную прогрессивными народами.

М.Ф.Ахундов при написании литературно-критических, научно-теоретических произведений сохраняет термины, заимствованные из европейских и русского языков, при этом поясняя их тут же дает объяснение. Особенно он заимствования из европейских языков адаптировал правилам грамматики азербайджанского языка; большая часть этих терминов перешли в литературный и живой разговорный язык.

Большинство терминов, используемых М.Ф.Ахундовым в драматических произведениях это слова, которые носят общенародный характер. Интересно то, что имея соответствие в азербайджанском языке словам и терминам, заимствованным из русского языка, он, учитывая особенности типологии языка использовал язык происхождения этих слов. А это характерная черта легко выбранного любого типа речи.

N.Mammadli

Borrowed terms in the language of M.F. Akhundov

Summary

M.F. Akhundov provided indispensable services in the use of borrowed terminology, especially for understanding new terms in the national language, their dissemination and popularization. He, by choosing less understood terms in the literary language, replaced them with words from the public language. In the second half of the XIX scientific terms, even in translated works, were preserved exactly as in Arabic. This was due to the fact that the Arabic language had ready-made terms related to the concepts of science and culture, and also because it was the only source for borrowing from the Persian language. Also these words, not only in the terminology of the Azerbaijani language, but also in the terminology of most Eastern languages, had the same form and content. Undoubtedly, it is possible the change of the form and content of these terms. Let's note that the regional terms of Arabic and Persian origin in the language of M.F. Akhundov were used at the same level. In his language, some terms of Arab origin are specialized, i.e. only their terminological meaning is stabilized, while the commonly used meaning is passive.

F Akhundov has a peculiar attitude to borrowed terminology. Let us note that he considers incorrect the translation of foreign scientific and technical terminology; their literal meaning is distorted in the translation, confusion arises instead of explanation. According to the educator, borrowed

terminology prevents distortion of new concepts, observes scientific accuracy, and also allows people to use the science and culture created by progressive peoples. While writing literary-critical, scientific-theoretical works, M.F. Akhundov preserves terms borrowed from European and Russian languages and while explaining them immediately gives an explanation. Especially he borrowed terms from European languages, adapted the Azerbaijani language grammar rules; most of these terms have passed into a literary and spoken language. Most of the terms used by M. F. Akhundov in dramatic works are words that have a national character. It is interesting that having a correspondence in the Azerbaijani language with words and terms borrowed from the Russian language, he, taking into account the peculiarities of the typology of the language, used the language of origin of these words. And this is a characteristic feature of an easily chosen type of speech.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
Akademik

AYTƏN HACIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU
aytan070@yahoo.com

OMONİMLƏRİN BƏDİİ ÜSLUBDA İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ingilis dilinin materialları əsasında)

Açar sözlər: omonim, kontekstual omonim, kalambur, arxaizm, bədii üslub.

Key words: homonym, contextual homonym, pun, archaism, belles-lettres.

Ключевые слова: омоним, контекстуальный омоним, каламбур, архаизм, стиль художественной литературы.

Omonim termini iki yunan sözünün: “homos” – eyni, “onuma” – ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Omonimlik eyni sözlə müxtəlif anlayışların ifadə edilməsi zamanı yaranır. Formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə omonimlər deyilir. Başqa sözlə desək, yazılışına və səslənməsinə görə eyni olub, mənalari arasında heç bir əlaqə olmayan sözlər omonimlərdir.

Omonimlər dildə müxtəlif üslublarda işlənərək fərqli funksiyalar daşıyır. Lakin onların bədii üslubda işlənməsi daha çox maraq doğurur. Belə ki, omonimlərin bədii ədəbiyyatda özünəməxsus yeri və işlənmə xüsusiyyətləri vardır. Omonimlər bədii dildə daha geniş üslubi imkanlara malik olaraq güllü çəşdirmə, söz oyunu və zarafatlı dolaşmalarda, lətifə və məsəllərdə istifadə edilir. Sinonim və antonimlərdən fərqli olaraq omonimlərin bədii dildə istifadəsi bir qədər fərqlidir. Əgər sinonimlər həm ayrı-ayrılıqda, həm də yanaşı işləndikdə üslubi vəzifələr daşıyarsa, omonimlərin üslubi rolu yalnız qarşı-qarşıya işləndikdə özünü doğruldur. Poeziyada, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə folklorlarda omonimlər əvəzəlməz dil vahidləridir. Zahirən biri digərinə bənzəyən bu sözlərin bədii üslubda qarışdırılması ahəngdarlıq və səlisliyi artırır, mənanı qüvvətləndirir, insanın bədii zövqünü oxşayır və oxucunun nəzər-diqqətini ifadə edilən fikrə cəlb edir.

Leksik-semantik omonimlər bədii üslubda kalambur yaradan ifadə vasitəsidir. Yazıçı müxtəlif nitq hissələrinə aid bu cür səslənən sözləri eyni mətnə qarışdırıb komik və ironik situasiyaları satirik bir şəkildə təsvir edə bilər.

Bədii dildə ümumi dil omonimləri ilə yanaşı xüsusi şəraitə uyğun üslubi omonimlərin də əmələ gəlməsi mümkündür. Bu cür omonimlər filologiyada kontekstual, yaxud situativ omonimlər adlandırılır.

Kontekstual omonimlər bir cür səslənən, lakin müxtəlif cür yazılan söz və ya söz birləşməsidir ki, bunlar hər dəfə bədii əsərin məzmununa uyğun olaraq yaranır və həmin əsərdən kənarında omonim hesab edilmir. Səciyyə etibarilə bu cür omonimlər orijinal formaya və yüksək ifadəliliyə malik olur.

Bədii üslubda, ədəbi-bədii mətnlərdə omonimlərin işlənmə xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün onları mətn daxilində analiz etmək vacibdir. Lüğətlərdə toplanmış omonimlərə xas olan müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri onların heca tərkibinə, işlənmə tezliyinə, semantikasına, orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərinə aid müəyyən nəticələrə gəlməyə əsas verir. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, “lüğət” omonimləri bir az statistik planda verilir. Ona görə də omonimlərin kontekstdə, artıq deyildiyi kimi, mətn daxilində nəzərdən keçirilməsi və analiz edilməsi zəruridir.

Həmahəng sözlərin kontekstdəki mövqeyi – eyni yazılışı olan bir neçə tam omonimlə məhdudlaşır. Məsələn, *light* – yüngül və *light* – işıqlı. Bu sözlər hələ qədim ingilis dövründə omonim hesab ediləblər. Həmahənglik bu sifətlərin bütün sisteminə sirayət edib: *lighter* – daha yüngül və daha işıqlı, *the lightest* – ən yüngül və ən işıqlı, *lightish* – olduqca yüngül və olduqca işıqlı, *lightsome* – yüngül, çevik və işıqlı. Bu sözlərlə bağlı fellər də tam leksik omonimlərdir: *lighten* – yüngülləşdirmək və işıqlandırmaq. Lakin onlara uyğun olan zərflər fərqlənirlər: *lightly* – yüngülcəsinə və *light* – işıqlı.

Menner hesab edir ki, verilmiş sifətlərin toqquşması nəticəsində (7, s.242) *light* – işıqlı mənasının tədricən məhdudlaşması və daralması müşahidə edilir. Bu sözün qədim ingilis dövründə indi olduğundan daha çox mənası var idi. Hətta müasir alman dilində olan *licht* – işıqlı sözünün ingilis dilindəki *light* – işıqlı sözündən daha geniş mənə çalarları vardır.

Komponentlərindən biri *light* sözü olan mürəkkəb sözlərdə *light* – yüngül sözü adi məişət sözləri ilə əlaqələnir (*light-armed*; *light-face*; *light-fingered*, *light-foot*, *light-footed*, *light-handed*, *light-hearted*, *light-headed*, *light-minded* və s.). Amma *light* – işıqlı əsasən elmi-texniki səciyyə daşıyan terminlərlə bağlıdır (*light-cell* – fotoelement; *light-face* – poliqrafik işıqlı şrift; *light-house*, *light-ship* – mayak, dəniz fənəri, üzən mayak; *light-spectrum* – rəngli spektr).

Light – işıqlı sözünün məhdud işlənmə dairəsinə baxmayaraq, bu söz istifadədən çıxmamışdır. *Light* – işıqlı sözü təyin funksiyasında və xəbərin ad hissəsində sərbəst istifadə edilir: *light-eyes*, *light-blue*, *light-blue eyes*, *light-brown*, *light-brown hair*, *light-biscuit colour*, *light-coloured car*, *light-gray*, *lighter*, *light-gray eyes*, *light-brown (suit)*, (*dark suit with a little light line*). *I suggested we should stay where we were till it was light* (8, s.143); *we just slept and went on up when it was light* (8,s.52); *each word she said was light (with her happiness)* ; *it's just getting light, Tony, but I can't see to read* (8, s.131); *we thought we'd better just stay there till it was light again* (8, s.147); *Upstairs it was warm and light; only there was hours or so before it would be light; Their drawing-room was large and bright and light* (8, s.264).

Misallardan görünür ki, bu omonim tək gözlərin, saçların, geyimin rəngini bildirmir, daha geniş mənada işlənir – ümumiyyətlə “açıq rəngli” (*dark* – tünd rəngin əksi) mənasını da verir. Bu cür sifətlər dildə bir qədər

çətin qavranılır. Məsələn, *light waves* birləşməsinə həm “yüngül dalğalar” kimi, həm də “ışığı dalğaları” kimi başa düşmək olar; *a light cloud* – həm “yüngül bulud”, həm də “ışıqlı bulud” kimi başa düşülə bilər; *a light summer gown* – “yüngül yay paltar” və ya “açıq rəngli yay paltar”. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir və ya iki-üç mürəkkəb cümlədən ibarət kontekst bu cür səs kompleksinin semantikasını açıqlayır.

Aşağıda göstərilmiş mətndə *light summer gown* nümunəsinin hansı mənada işlənməsinə nəzər salaq: “*The light which still shone was derived mainly from a whole in the western bank of clouds; it was like a piece of day left behind by accident dusk having closed in elsewhere... Tess, her cheeks on fire, moved away furetively, as if hardly moving at all. Angel, however, saw her light summer gown, and he spoke: his low tones reaching her, though he was some distance off*” (14, s.136-137). Mətnin məzmunundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, “o”, qızın yalnız “açıq rəngli yay paltarını” görə bilərdi (yüngül yox), çünki o, qızı görəndə artıq hava qaralırdı və qız ondan xeyli uzaqda idi.

Lakin elə omonimlər də var ki, onları düzgün başa düşmək üçün iki-üç cümləni deyil, heç bir cümləni belə göstərməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, “...*putting a match to his pipe*”, “...*Down to the cricket match*” (13, s.24, 26); “*to unite without distinction of race, religion or opinion*”; “...*won or lost his race*” (13, s.31). Bu da, görünür, dilin zənginliyindən irəli gəlir. Bəzi alimlərin fikrinə əsasən, ingilis ədəbi mətnlərinin zənginliyi çox dərinidir. Bunu daha bir neçə misalda aydın görmək olar: “...*every 20 yards along the route*”; “*stopped him in the yard*”; “... *we are getting a good rest*”, “...*the rest of us*” (13, s.173, 161).

İngiltərənin məşhur şair və filoloqu Brices omonimləri “özünüməhvətmə gücü”nə malik olan bir hadisə adlandırmışdır (5, s.24-29). Onun fikrincə, omonimlər öz qeyri-aydınlığı və ikimənalılığı nəticəsində başqa sözlərlə həmahəng olaraq arxaikləşməyə meylli olurlar və bu da dilin kasadlığına gətirib çıxarır (5, s.29-30). Ona görə də Brices omonimlərin kontekstdən kənar araşdırılmasının tərəfdarı idi.

Bu ideyanı – yəni omonimlərin kontekstdən kənar araşdırılmasını təklif edən Brices Şekspirin əsərlərindən seçilmiş və indi arxaizm hesab edilən sözlərin geniş siyahısını oxuculara təqdim edir. Bunun arxasınca o belə bir fikir söyləyir: “Bu sözlər köhnəlib, bəziləri isə hətta istifadədən çıxıb və bunun yeganə səbəbi ... omonimiyadır” (5, s.27-29). Qeyd etmək lazımdır ki, Brices Şekspirdən sonrakı dövrdə çoxlu sayda sözlərin arxaikləşməsində məhz həmahəngliyin “günahkar” olmasına heç bir sübut gətirməmişdir. Həmin sözlərdən misallar gətirək: *lessen* – azaltmaq, *raze* – kökündən məhv etmək, *rue* – təəssüflənmək, *ail* – xəstələnmək, *hord* – nizamsız dəstə, *clime* – şair, iqlim, ölkə, *isle* – ada, *mourn* – ağlamaq, gileylənmək, *still* – sakit, səssiz, *surge* - qalxmaq, qabarmaq (dalğa haqqında və məcazi mənada). Lakin

bu sözlərin heç də hamısı arxaizm deyildir. Müasir ingilis dilinin işlək lüğətlərində bu sözlərin əksəriyyəti qeyd olunub.

Omonimlərin dilin “defekti” olması nəzəriyyəsinə qəbul etməsək belə, yenə də təsdiq etməliyik ki, ingilis dili tarixində omonimlərin bəzi toqquşma halları mövcuddur ki, bu toqquşma nəticəsində onlardan bəziləri istifadədə məhdudlaşdırılıb və hətta yoxa çıxıb.

Həmahəng olan sözlərin mənaları arasındakı əlaqələr hərdən böyük rol oynayır. Bəzən omonim sözün istifadəsi və ya müəyyən kontekstdə işlədilməsi xoşagəlməz assosiasiyalar oyadır. Məsələn, ingilis dili tarixinin yeni dövründə *queen* (kraliça) və *quean* (gənc qız) sözləri həmahəng oldular. *Quean* sözündə mənə dəyişməsi (pozğun qadın mənası) baş verdikdən sonra bu iki sözün eyni səslənməsi düzgün hesab edilmədi və *quean* sözü tədricən istifadədən çıxmağa başladı. Bu omonimin qeyri-adi sabitliyi və ölməzliyi təəccüb doğurur, belə ki, onun arxaikləşməsinə iki əsrə yaxın vaxt tələb olunub. Hətta müasir dövrdə belə bu söz ingilis dilinin bir çox lüğətlərinə daxil edilib. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis ədəbiyyatında *quean* (pozğun qadın) sözünə demək olar ki, rast gəlinmir (şotland dialektində *quean* – “sağlam gənc qadın, qız” deməkdir). Bu söz mənasına və emosional-üslubi çalarına görə ona yaxın olan müxtəlif sinonimlərlə əvəz edilir: *hussy*, *jade*, *impudent girl*, *brazen woman*, *ill-behaved girl* və s.

Başqa hallarda omonimlərin toqquşması zamanı, bir qayda olaraq, cəmiyyətdə səslənməsi ayıb sayılan yox, ona həmahəng olan “günahsız söz” ixtisara düşür. Məhz belə vəziyyət amerikan ingiliscəsində Blumfeld tərəfindən müşahidə edilmişdir. Onun müşahidəsinə əsasən *cock* – xoruz və *ass* – eşşək omonimləri *rooster* və *donkey* sinonimləri tərəfindən sıxışdırılıb çıxarırlar (4).

XVI əsrin əvvəllərində qədim ingilis sifəti *straight* – “düz” (fiziki və məcazi mənalarda) və fransız dilindən keçmiş *strait* – “dar” sifəti həmahəng olmuşlar. Onlar eyni anlayış sferasına aid edildiklərindən, aralarında ziddiyyət baş verir. Nəticədə, *strait* sözü istifadədən çıxır. Bütün lüğətlərdə o, *arx.* və ya *köhn.* işarələri ilə verilir. Lakin bəzi söz birləşmələrində hələ də saxlanılır: *strait-jacket* (və ya *waist-coat*) – “təbəddici köynək” (dəlilər üçün), *strait-laced* – “ciddi, puritan”. Güman etmək olar ki, ingilis dilində *narrow* – “dar” sözünün olması da bu cür nəticənin alınmasına müəyyən mənada kömək etmişdir.

Omonimiya nəticəsində sözlərin itməsinə və ya məhdud çərçivədə işlədilməsinə aid daha çox misallar göstərmək olar. Lakin əksər hallarda həqiqətən də omonimiyanın bu cür nəticələrə gətirib çıxartmasını sübut edən əsaslı dəlillər yoxdur. Eyni zamanda elə istifadədən çıxmış sözlər də var ki, onlar heç zaman omonim olmayıblar, amma bununla belə artıq cəmiyyət içində işlədilmirlər. Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, omonimiyayı “məhvedici qüvvə” kimi nəzərdən keçirmək olmaz.

Bəzi alimlər ingilis dilinin omonimlərə “düzümlülüyünün” səbəblərini psixoloji faktorda görür və ingilis dilinin passivliyini “ingilisin xasiyyətindəki konservatizmlə” izah edirlər. Onların fikrincə “ingilislər əcdadlarından qalmış adətlərlə ayrılmağı xoşlamır, hətta bu adətlər məqsədəuyğun olmasa belə” (6).

Müasir ingilis dilinin omonimikasını hərtərəfli öyrənmək ucun onun növlərini və yaranma yollarını, işlənmə tezliyini, semantikasını və həmahəng sözlərin mətndəki mövqeyini araşdırmaq vacibdir.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 səh.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı, Bakı, 1980, 250 s.
3. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair, B., 1958.

İngilis dilində:

4. Bloomfield L. Language. New York, 1933.
5. Bridges R. On English Homophones, Oxford, 1950.
6. Branys E. Homonyme Substantive in Neuenglischen. Postberg, 1938.
7. Menner R.J. The Conflict of Homonyms in English, “Language”, 1936.
8. Ullmann S. Words and their Use. N.Y., L., 1951.

Rus dilində:

9. Блумфилд Л., Язык, М., 1968, 560 с.
10. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях, М., 1960.

İstifadə edilmiş bədii ədəbiyyatın siyahısı:

11. Braine J. Room at the Top. Moscow, 1961.
12. Dickens Ch. A Christmas Carol.
13. Galsworthy J. End of the Chapter. Over the River. Moscow, 1960
14. Hardy Th. Tess of the d'Urbervilles, London, 1962.

A.Hajiyeva

The Usage Features of Homonyms in Belles-Lettres Style (on the materials of the English language)

Summary

This article deals with the words which are the same in form but different in content – homonyms. Homonyms have a special place and usage peculiarities in belles-lettres style. The article also introduces contextual homonyms. Contextual homonyms are formed according to the content of the

literary work and aren't considered as homonyms out of the context. That's why homonyms used in different literary texts must be analyzed only in the context. According to some linguists, homonyms tend to become archaic due to their ambiguity. The article also shows examples of rarely used and disappeared homonyms in the language. However, it is said that English language is more "resistant" to the disappearing process of homonyms. Some linguists see the reason of this resistance in the conservative character of English people. Thoughts and ideas analysed in the article are grounded by the facts of language.

А.Гаджиева

**Особенности использования омонимов в художественной
(литературе (на основе материалов английского языка))**

Резюме

В настоящей статье рассматриваются слова – одинаковые по форме, разные по содержанию, то есть омонимы. Омонимы имеют своеобразные особенности использования в стиле художественной литературы. Дальше в статье выявляются и рассматриваются контекстуальные омонимы. Контекстуальные омонимы образуются в соответствии содержания художественного произведения и не принимаются в качестве омонимов за рамки этого произведения. Омонимы использованные в художественных текстах должны быть анализированы только в контексте. По мнению некоторых лингвистов омонимы имеют тенденцию стать со временем архаичными из-за двусмысленности слов. В статье приводятся примеры ограниченного использования и исчезновения слов в результате омонимии. Английский язык более «устойчив» к этому процессу. Причину этого некоторые филологи объясняют более консервативным характером англичан. Все изложенные высказывания в статье основываются на языковые факты.

Rəyçi: Əzizə Nəcəyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ -QƏRİBOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA, Dilçilik İnstitutu
shabnam.hasanli@yahoo.com

ŞAN QIZI DASTANINDA ALP VƏ ALP- Bİ ANLAYIŞI VƏ ONLARLA BAĞLI İŞLƏNƏN LEKSİK VAHİDLƏR

Açar sözlər:alp, alp- bi, Alp- Xursa, Alp- Barıs, M.Baştu

Keywords: alp, alp- bi, Alp- Khursa, Alp- Baris, M.Bashtu,

Ключевые слова:алп, алп-би, алп- Хурса, алп- Барыс, М.Башту

Türkün tarixi olduqca çox şaxəli və dərin köklərə sahibdir. Avrasiyanın hər bucağında iz buraxmış türkün kimliyi, ana vətəni, yaratdığı maddi və mədəni nümunələri barədə fikir ayrılıqları da bu çox şaxəliliyinin nəticəsidir. Çin səddindən Atlantik okeanına, Hind okeanından Arktikaya qədər getdiyi hər yer haqqında miflər və əfsanələrin yaranmasına səbəb olan Türkün igidliyi, dünyagörüşü, mədəniyyəti, inancı onun həmin ərazilərdə hakimiyyətini təmin etmişdir. Lakin uzun yolların qət edilməsi, yeni mədəniyyətlərlə, dinlərlə tanışlıq Türkün əcdadına bağlılığını, dildən-dilə, yaddaşdan-yaddaşa hopdurulan tarixini silməmiş, müxtəlif əlifbalarda, dillərdə yazılan ədəbi nümunələrdə, mif və əsatirlərdə yaşatmağa davam etmişdi. Belə əsərlərdən biri də 865-882-ci illərdə Mikayıl Baştu ibn Şəms tərəfindən yazıya alınmış “Şan qızı dastanı”dır. Lakin, dastanın tərcümə edilən nüsxəsi orijinal nüsxə olmayıb, köçürülmədir:

Onu oxumuşların sözündən

Danışacağıq dastanı

Bəlkə unutmuşlar bəzi şeyləri

Ancaq saxlamışlar əsas olanı (4.104)

İ. Niqmatullin tərəfindən 1937-ci ildə rus dilinə tərcümə edildikdən sonra ərəb qrafikası ilə yazılmış orijinal- köçürmə nüsxə məhv edilmişdir. Azərbaycan türkologiyasında bu əsər T.Hacıyev tərcüməsi ilə tanınmışdır. 2005-ci ildə görkəmli türkoloqun geniş təhlili və ön sözü ilə nəşr olunan “Şan qızı dastanı” türk mifologiyasının IX əsrdəki ədəbi nümunə şəklidir. Bu baxımdan əsərin məzmununu çoxsaylı türk xalqlarının arasında hələ də geniş yayılan dastan və əsatirlərlə səsleşir. Məsələn, dastanda Cilkinin oğlunun başına gələnələrə nəzər salaq. Maralın düşmənlərdən xilas etdiyi, Yeddisuya apardığı, Durnaların yaralarını sağaltdığı uşağı Yeddisu xanının sarayına aparırlar.

Xan tapılmış uşağı saxladı
Oğlanı öz soyunun adı ilə

Qazan adlandırdı
Böyüyəndə qızını
Ona verdi
Qazan bərpa etdi
Öz hon xalqını.....
Qazandan sonra nəsillər içində
Didişmələr başladı.(4)

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qazan xan obrazı, Bayandur xandan sonra başlanan iç oğuz- dış oğuz çəkişmələri ilə səsləşən bu parça və onlarla sadalaya biləcəyimiz belə tipli faktlar əsrin mifik köklərinin vahid türk tarixi qədər dərin olduğunu göstərir.

“Dastan” adı daşıyan əsər türk xalqlarının ən böyük şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən birinin yazıya alınmış variantıdır. Əsrin süjet xəttində mifoloji dünyagörüşünün üstünlük təşkil etməsi, zaman və məkan anlayışlarının intəhasızlığı mövzunun IX əsrdən qat-qat uzaqlara getdiyini göstərir. Əsəri geniş şəkildə təhlil edən Akademik Tofiq Hacıyev bu qənaətdədir ki, “mifoloji məqamların bolluğu Baştunun əsərinə nağıl üslubu gətirir. Süjetin gedişində nağılçılıq, ifadə tərzində dastançılıq diqqəti çəkir. Şərq qüvvələr nağılıdır, obraz-qəhrəmanla dastanıdır”(4.s.15)

Süjet xəttinin çoxcəhətliyi, ana mövzunun yan xəttlərlə inkişaf etdirilməsi, mikrosüjetlərin rəngarəngliyi, hər obrazın kimliyinin açılması üçün müraciət edilən ədəbi metodların fərqliliyi, islami üsürlərin qədim mifoloji fikirlərə aramla hopdurulması və bunun türkün qədim dünyagörüşünə zərər qədər ziyan vurmaması, hadisələrin cərəyanı sırasında nağıl- dastan vəhdətinin təsiri ilə drammatizmin mükəmməl yüksəlişi əsərin tarixi dəyərini artırır.

Əsrin daha çox diqqətçəkici yönü isə özünəqədərki türk mifoloji tarixində izlənilməyən mükəmməl sistemliliyin olmasıdır. Görünür müəllif yazıya alarkən müxtəlif alplar haqqındakı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini birləşdirmiş, bir süjet xəttinin tərkibinə daxil etmişdir. Ədəbi incəliklərə bələdlik əsərin quruluşunda hər bir incə nüənsin zərgər dəqiqliyi ilə verilməsinə, hadisələrin gedişatının zəncirvari şəkildə bir- birinə səbəb- nəticə münasibətində bağlanmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan əsəri “Kitabi- Dədə Qorqud”dastanı ilə müqayisə etmək doğru olardı. Burada da ayrı-ayrı başlıqlar altında müxtəlif qəhrəman- obrazlar haqqında məlumat verilir (“Albastı ruhunu şeytana necə satdı”, “Əjdaha insanlarla necə vuruşdu”, “Laiş şimala necə getdi”, “Bəzi güclü alplar haqqında”, “Qali Alp Quyanı necə cəzalandırdı”, “Alp Boyan və oğulları haqqında”, “İcik necə evləndi”, “Hon xalqı necə yeniləşdi”). Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dastanların öz daxilində müstəqil süjet xəttinə sahib olması, yalnız müəyyən boylarda müxtəlif boy qəhrəmanlarının biraraya gəlməsi izlənilsə, “Şan

qızı dastanı”nda ayrı-ayrı əhvalatlar bir süjet xəttinin tərkibi kimi verilir və əsas mövzu bütün əsər boyu hakimiyyəti qoruyur.

Buradakı mifoloji anlayış və hadisələrin zənginliyi, mifik təsvirin bütün dastana hakim olması, insan tarixinin reallıqla mifin vəhdətində təqdimi diqqət çəkicidir. Məsələn, ilahi varlıqların hakim olduğu dünyada insanın yaradılması və ilk olaraq insanın heyvana bənzəməsi, Tanrının əmri ilə Alp Xursanın od nəfəsi ilə insanda “ruh-can”ın yaranması dini dünya görüşləri əks etdirir. Əsərdə Tanrı və ilahi qüvvələrin mifik iyerarxik sistemdəki yeri və onların kimliyinin geniş təsviri müasir türklərin əcdadlarının dini barədə geniş məlumat verir. Tanrının insanlardan öncə yaratdığı alp və alp-bi insanüstü varlıqlardan bəhs olunur. Bu varlıqlar çoxallahlılıq sisteminə uyğun görünsə də əslində Gök Tanrıçılığın bütün əlamətlərini üzə çıxarır. Əsərdəki məlumatlar müxtəlif türk xalqlarının mif və əsətlərindəki ilahi varlıqlarla da üst-üstə düşür. Məsələn, Altay əfsanələrindəki məlumatlar da bu fikri təsdiqləyir.

Ne ay ne Güneş varmış, insanlar uçarlarmış

Uçanlar ısı verir, ışıqlar saçarlarmış....

İnsanoğlu yaşarmış Tanrının göklerinde

Ne suç, ne günah varmış insanın köklerinde (6. s.112)

“Xun və türk inamına görə “bir Tenri”, yəni tək Allah bütün dünyanı idarə edir. Günəş, ay, ulduzlar, şimşək, tufan və s. Onun iradəsini həyata keçirənlərdir. Yəni, baş Tanrıdan asılı olan tanrılar, mələklər, pərilər və ruhlardır”(3.s.13). Qırğızlarda bu ənənələr hələ də yaşayır və islamdan əvvəlki Tenriçilik inancları qırğız məişətinin bir parçasına çevrilib. “O.Aytımbet qırğızların islam öncəsi mərhələlərində kütləvi şəkildə Kökə (Gök) Tenir başda olmaqla Umay (Kolomto Teniri), Kün Teniri, Ay Teniri, Suu Teniri, Cer (Yer) Teniri, Col (Cildız) Teniri, Ot (Ateş) Teniri, Too (Dağ) Teniri, Kan (Soguş, “Savaş”) Teniri kimi çeşidli tanrılara və ata ruhlarına inandıqlarını, ancaq bunlardan sadəcə “Kökə Teniri” bütün tanrılardan üstün tutduqlarını və kainatın gələcəyinin onun əlində olduğuna inandıqlarını bildirir” (10.s.28).

Göründüyü kimi, “Şan qızı dastanı”nda verilən müxtəlif tanrılar və onların vəzifələri istər qırğız, istərsə də digər Orta Asiya türk xalqlarının mifoloji ilahi varlıqları ilə üst-üstə düşür.

Türk inancındakı dünyanın ruhsal idarəətmə mexanizmində kosmik ierarxiya əsas yer tutur. Bu iyerarxik sistem qədim yunan və Roma ilahi Panteonundan tamamilə fərqli xüsusiyyətlər daşıyır və təbiətin bütün qüvvələrini ehtiva etməsi ilə seçilir. Bu iyerarxik sistem də alp və alp-bilər xüsusi yer tutur. Bütün türk xalqlarında bu və ya digər şəkildə öz varlığını qoruyan *alp* sözü “Şan qızı dastanı”nda tam fərqli bir mənada tanrı və ya tanrısız güc kimi qarşımıza çıxır. *Alp, alb, alıp, elp, alıp, ulap, alpavut, alpağut* kimi

formalarda müasir türk dillərində işlənən bu söz qəhrəman, igid, güclü, nəhəng, cəsur, döyüşçü və s. mənaları daşıyır.

Tanrı və onun yaratdığı alplar və onların alp övladları “Şan qızı dastanı”nda aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur. Böyük alplar Alp Ay və Alp(bi) Günəşdir. Günəşin oğlu *Alp Xursa* eyni zamanda ilk dəmirçi və ilk silah düzəldib insanlara təqdim edən ilahi qüvvədir. Bu Alp Xursanı yunan mifologiyasındakı Hefestə yaxınlaşdırsa da, əslində o qədim yunan Allahları Ares və Hefestlə oxşarlıqları olan, lakin eyni zamanda yer üzündə qiymətli metal və külçələr axtaran tanrıdır və Ural dağları onun şərəfinə adlandırılmışdır.

Xursanın körüyününü ətrafında
Külçələrin külündən dağ yaranır.
Ona “Xursa-alp” deyiblər.
Ural o sözdən gəlir.(4.s.105)

Alp Barıs və Kəklik isə ilk insanların valideynləridir. Onlara insan cildini verən Alp Şürəli, ruh can verən isə Alp Xursadır. İnsanlardan ibarət İmen tayfasına rəhbərlik edən Alp Boyan isə meşə ilahəsi və su samuru kimi təsvir olunan Alp-bi Vidra ilə evlidir və ondan Türk, Ji-Ügək və Laiş dünyaya gəlmişdir ki, onlar orta alplara aiddir. Alp-bi Dulosu isə çay ilahəsidir və Alp-bi Boyqalanın anasıdır. Alp-bi Boyqala ilə Alp Boyanın oğlu olan İcik isə insan kimi doğulmuşdur. Alp Barın və onu qardaşı Tun-Börü də güclü alplardan olmuş və Alp Barın boğulmuş qardaşı Tun-Börünün xatirəsinə boz qurd cildində dolaşmış. Bu məqamda türklərdə qurdun müqəddəsliyi ilə bağlı bütün türkdilli xalqlarda yayılmış əfsanələrin rəngarəngliyini xatırlamamaq olmaz. Uyğurların qurddan törəyiş dastanlarında qeyd olunan “Budur Tanrı'nın şekli Kurttur” (6.75) ifadəsi ilkin dünyagörüşündəki ilahi qüvvələrə inancın bir qədər dəyişilmiş şəkildə təcəssümüdür. Onun oğlanları Alp Qubar (Buludların sahibi) və Alp Qoç isə ildırım daşıyıcıları idi.

Alp Boy-Terek “Həyat Ağacı” idi və bu baxımdan Dədə Qorqud dastanlarında alqışlar sırasında tez-tez adı çəkilən “Qaba ağac”ın mifoloji təsviridir. Görünür, “Kitabı-Dədə Qorqud”dakı bu alqışlar qədim mifik düşüncə tərzinin yaddaşlara hopmuş bir parçasıdır. Ümumiyyətlə, ağac inamı türk xalqlarının ən geniş yayılmış mifik təsəvvürüdür və bu həyat ağacı bəzən qayın, bəzən vələs, bəzən palıd ağacı kimi təsvir olunur. Məsələn uyğurların Törəyiş əfsanəsində əcdadlarının qayın ağacından dünyaya gəldiyi qeyd edilir:

Tolga ile Şelenge birleşir dökülürmüş,
Suların kavşağında, bir ada görülürmüş.
Adanın ortasında, bir tepe göğe ermiş
Birgün tam şafakleyin, kayın birden yarılmış

Beş güzel çocukçıkmiş kayını ortasından...

Küçükleri “Böğü- Han” uyğurlara Han olmuş.(6. s.66)

Boy- terek də yerin dərinliklərinə və göy üzünə uzanan qolları ilə dünyanın bütünlüyünü himz edən alp kimi yer ilə göy arasındakı əlaqənin simvoludur. Ağac kainatın üç fərqli qatını və onların birliyini ifadə edir. Kökləri ilə yeraltına, gövdəsi və alt budaqları ilə yer üzünə, uca budaqları ilə göylərə bağlı olan ağac ezoterik baxımdan axirəti, fiziki (yaşadığımız) dünyanı və kosmik idarə mexanizmini ifadə edir. Ağacın dünyanın dörd təməl ünsürü olan su, hava, torpaq, atəşlə əlaqəsi, ağacın meyvəsinin yaradılışın simvolu olması “Boy Terek”i həyat mənbəyinə çevirir. Boy-Terek ağacının müxtəlif mənbələrdə qovaq ağacı olması barədə fikirlər var. İ.Cəfərsöylü yazır ki, qıpçaqlar dirəyə terek, göyləri budaqları üstündə saxlayan qovaq ağacına *bay terek* deyirdilər (3.s.293).

Ümumiyyətlə, qədim türk mifologiyasında Göy Tanrının vəhylərinin ağaclar vasitəsilə ötürüldüyü inancı, yaradılışın başlanğıcının ağacla bağlı olması inancı geniş yayılmışdır. E.Candan türk dastanlarında “Boy-Terek”in əksi olan ağac obrazlarının dağ üzərində, iki çay qovşağında, göl ortasında, adada təsvirinin, ikiliklərin ortadan qalxması, şüur dəyişməsinin başlanğıcı, oyanış və “astral örtünün ortadan qalxması ilə daxili mənləkdən dünyəvi mənləyə olan ruhi təsir axımını ifadə etdiyini” yazır (6.s.67).

Alp Karqa və Alp-bi Çak-çak isə Saq və Soq qardaşların valideynləridir ki, hər iki qardaş dastanda zoonimik varlıq- div kimi təsvir edilmişdir. Alp Ayı, Alp Bülbül, Alp Qarğa, Alp Qartal, Alp Mal isə zoonimik təsvirə malik varlıqlardır və onlar da orta alp sinifinə daxil ilahi qüvvələrdir. Mənfə obrazlar-yeraltı dünyanın ilahi qüvvələri isə Alp Albastı və Alp Şürəli, Alp-bi Siçan, Əjdaha idi.

Göründüyü kimi çoxsaylı tanrısal qüvvələrin təsvir edildiyi əsərdə bəzi alplar öz qüdrəti ilə xüsusilə seçilir. Bunlardan biri də *Albastı*dir. “Şan qızı dastanı”nda yeraltı dünyaya aid alp kimi təqdim olunan Albastı Alp Karqanı öldürdüyü üçün Tanrı tərəfindən sorğu suala çağrılarkən qaçaraq Şeytana sığınmış və onun tərəfindən yeraltı Tamaya hökmdar təyin edilmişdir.

Albastını gizlədi Şeytan
Yerin dərinliyində
Onu yeraltı dünya Tamaya
Hökmdar elədi (4.s.144)

Məlum yörəglər törəmələrdir.
İlk yörəg Albastının (4.s.143)

Alp Albastı adı ilə dastanda təqdim olan mifoloji varlıq bütün türk dünyasında qədimdən bəri mövcud olmuş, albastı, albarstı, alkarısı, hal anası, albıs, almıs, al albıs, albası adları ilə inanc sistemində öz yerini qorumuşdu. Ancaq varlığın kimliyi ilə bağlı fərqlilik müşahidə olunur. Dastanda Tanrının insanlardan öncə yaratdığı “alp”lar və “alp-bi”lər (ilahə) insanüstü varlıqlardan bəhs olunur. Bu varlıqlar çoxallahlılıq sisteminə uyğun görünsə də, əslində “Gök Tanrıçılığın” bütün əlamətlərini üzə çıxarır. Albastı da bu sistemdə “Alp” kimi təqdim olunur. Lakin müasir türklərdə albastı daha çox qadın, ilahə, mənfi ruh (qadın-ruh) kimi göstərilir. E.Korkmaz albastını Orta Asiyada Umay ilahəsinin mənfi şəkildə dəyişdirilmiş şəkli, mənfi ruh və yeni doğmuş qadınlarda onun səbəb olduğu xəstəlik kimi izah edilmişdir (7.s.21). Azərbaycan inanclarında “hal anası” adı ilə bilinən bu varlıq hamilə və yeni ana olmuş qadınların ruhunu almağa çalışan, körpələri “qaranlıq dünyaya” aparmaq istəyən mənfi obrazdır. Hətta bəzən 40 gün uşağı adı ilə çağırmaaraq, müxtəlif əşyaları (çörək, göz muncuğu, üzərlik, buğda) beşiyə qoyaraq uşağı hal anasından qorumağa çalışırlar. 40 gün qadının pis yuxular görməsi, tez-tez qorxması da “hal anası”nın təsiriədir. “Albastı” xakas dilində “albatı, albattı” şəkildə “şaman xidmət edən ruhlar” mənasını daşıyır. Türk əfsanə və miflərində də “albıs”ların şaman olacaq adamı əmizdirdiyi, qanlıq zamanı şamanların onlarla danışdığı barədə çoxsaylı nümunələr mövcuddur (2.s.16). Karaçay balkar dilində cin xortdan kimi fəvqəüstü varlıqlar “almaslı, alması” adlanır (8.s.80). Uyğur dilində işlənən “alvastı” (pis ruh), qumuq dilində “albaslı (cadugər) sözləri dastandakı cəhənnəmin hökmdarı Albastının türk mifoloji yaddaşındakı yerini üzə çıxarır.

Qırğızlarda da “Albarstı”nın varlığına inanış geniş şəkildə yayılmışdır. K.K. Yudaxin bu sözü div tipli qadın varlıq (guya gecələr uşaq dünyaya gətirən qadına ziyan vurur, onu boğur) kimi izah etmişdir (9.s.22). Lakin qırğızlar albarstıdan qorunmaq üçün “qartal”a sığınırırlar. Xüsusilə bəzi qartalların qadının doğumu zamanın ciyərini söküp suya atmaq istəyən albarstını yaxalayaraq qadını və uşağı xilas etdiyinə aid rəvayətlər var (11.s.26). Bu inancın izləri “Şan qızı dastanı”nda öz əksini tapmışdır. Alp olaraq yaradılan və şimal yolunun keşikçisi olan Qartal alp bi Dulosunun hiyləsinə tuş gəlib qanadlarını sındırır və bundan sonra Tanrının Alp Qartala rəhmi gəlib ona yeni vəzifə və qanadlar verir.

Qartal başladı

Ölənlərin ruhunu daşımağa

Uca Göy üzünə

Uca Tanrının hüzuruna (4.s.125)

Albastı Ruhunu Şeytana satıb Tama-Tarxan olmuş ikən Qartal göylərin-Uca Tanrının xidmətində durur,ruhları göylərə aparır və əslində Al-

bastının düşmənidir. Qırğız rəvayətlərin-dəki qartalın Albarstıdan qoruma inancı bu hadisənin xalq yaddaşındakı izləridir.

Dastanda adı keçən alpıardan biri də Alp Cil(dir) Küləklər hökmdarı olan Alp Cil tündməcaz, ancaq xeyirxah qüvvə idi.

Cil sayırdı özünü
Buludların hamısı
Axı Cil əsməsinə
Onlar tez boyun əyirlər (4.s.131)

Alp Barısı olan Alp Cil Alp Barının oğlu ildırım ötürən Alp Qubarla mübahisə edən zaman göy üzü qarışar. Bu zaman Qubar ildırımla Yeri vurur, Cil isə:

Tökərdi Yerin üstə
Fırtınalar, tufanlar
Yağış, dolu, qar
Və hər cür yaman havaları (4.s.132)

Küləklər hökmdarı Cil (Yel) göründüyü kimi qədim zamanlardan türk inanışında mühüm yer tutub. Sonrakı dövrlərdə cinlərin məhz bu alpə əlaqələndirilərək “yel” adlanması onların tanrılar aləmi göylərlə bağlı olmasına inancın nümunəsidir. *Yel* və ondan törənmiş *yelpik* sözünə isə “cin” və “cinvurma” şəklində “Divanü luğat-it-türk”də işlənir. Bilindiği kimi, *yel* müasir türk dilində, o cümlədən, Azərbaycan dilində ən çox bilinən mənası “külək, hava”dır.

Qədim türk dilində həm feil, həm də isim kimi işlənmiş sözün məna baxımından bir-birinə yaxın semantik qrup yaratması diqqəti cəlb edir; feil kimi “əsmək” mənasını bildirən söz, isim kimi “külək” anlamıyla bərabər, uyuğurların dediyi kimi, “şimalın soyuq küləklərinin təsiri ilə yaranan soyuq-dəymə” ilə bağlı iltihabi xəstəliklərin ümumi adını da ifadə edir. Sözün tibbi baxımdan digər bir mənası “həzm sistemində köplə əlaqədar olan narahatçılıq”la bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tibblə əlaqədar mənalar semantik genişlənmə nəticəsində formalaşmışdır və əsas məna ilə paralel şəkildə işləklik qazanmışdır. Türk dillərində semantik genişlənmənin ən geniş yayılmış leksik-semantik proseslərdən biri olduğunu qeyd edən B.Məhərrəmlinin fikrincə, “qədim dövrlərdə türk dillərində sinkretik köklərin parçalanması, fono-semantik şaxələnmə bu prosesi sürətləndirmişdir” (5.s.167).

“Fərhəngi-türki”də işlənən “yıl” feilinin isə “qaçmaq”, “sürətli hərəkət etmək” (1138) mənaları olduğu qeyd edilir”(1.s.69). “Qutadğu bilig”də də sözün “qaçmaq” mənasına rast gəlinir: Ne edgü neñ erdi bu devlet kelip /Yana barmaz erse tilekçe yelip. (12. 1077 b.).

Göründüyü kimi, verilən mənaların hamısı hava və küləklə əlaqədardır. Bu baxımdan “ruh” və “cin” sözünün də hava kimi görünməz olduğu

və yalnız müəyyən seçilmiş insanlar tərəfindən hiss edildiyini nəzərə alsaq, *yel* sözünün tarixən omonimliyə doğru inkişaf etdiyi müşahidə olunur.

Dastanın mifoloji varlıqlarının adları üzərində aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, xalqın dini yaddaşına hopmuş bütün insanüstü varlıqlar müxtəlif əfsanə, əsatir və dastanların tərkibində günümüzə qədər yaşamışdır. Həmin varlıqların spesifik xüsusiyyətləri isə onların adı ilə tarixləşmişdir. Alp sözü qəhrəman, igid, *albastı* mənfi ruh anlayışının, *cil/yil/yel*- külək anlayışının ifadəsinə çevrilib. Xursa- Alp Ural dağlarının adında yaşayan başqırd eposu “Ural batır”ın qəhrəman kimi tarixiləşir. Demək əsrlər, tarixi proseslər, xalqların qəbul etdiyi yeni dinlər kök yaddaşını deqradasiyaya uğratsa da, sözlər və onların mənə alt qatları bu yaddaşın izlərini yaşadır.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyeva S. M. Qaraqoyunlunun “Fərhəngi-türki” lüğəti və Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti. Bakı, Əli nəşriyyat evi, 2009, 264 s.
2. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı, Sabah, 1993, 194 s.
3. Cəfərsöylü İ. Türk dillərində teonim və etnonimlər. Ön Asiyanın ölü dillərinin onomoloji leksikası əsasında. Bakı, 2010, 365s.
4. Hacıyev T. Mikayil Baştunun “Şan qızı dastanı” və onun poetikası. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2005, 312 s.
5. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 400s.
6. Candan E. Türklərin kültür kökenleri. İstanbul, Sınırötesi yayımları, 2008, 574 s.
7. Korkmaz E. Eski Türk inançları və Şamanizm Terminleri Sözlüğü. İstanbul, 2008 .
8. Tavkul U. Karaçay-Malkar Türkçesi TDK. Ankara 2000, 510s.
9. Yudahin. Kırgız Sözlüğü. çeviren: A.Taymas. Ankara, TDK yayımları, 2011, 809 s.
10. Orozbaev M. Kırgızcadaki islam öncesi geleneksel inanc ve inanışlarla ilgili söz varlığı. Ankara, Türk Dil Kurumu yayımları,2014, 251 s.
11. Баялиева Т. До исламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе. 1972.
12. Hacıb Y.X. Kutadgu Bilig.İstanbul,Kabalcı yayınevi, 2008,1285 s.

Shabnam Hasanli-Garibova

**Notions “alp” and “alp-bi” in “Epos of Shan-kızı” and lexical units
using about them**

Summary

The work, which called “Epos”, is the written version of one of the biggest examples of Turkic nations' verbal folklore. Domination of mythological outlook and infinity of time and space notions in the plot of the novel indicate that the topic can be traced back to far from IX century. Existence of perfect systematic character, which was not observed before and ancientness of the topic make it more attractive.

Generally, in the background of being far away from scientific investigations because of scientific discussions related to being fake or original, “Epic of Shan kızı” is the symbol, which shows us that European Turks did not lose their historical roots and kept alive their religious-mythological outlook through centuries.

Шебнам Гасанлы-Гарибова

**Понятие "алп" и "алп-би" в эпосе «Шан-кызы» и
используемые лексические единицы**

Резюме

Произведение, которое называется "эпос" является письменным вариантом одного из самых больших примеров словесного фольклора тюркских народов. Доминирование мифологического мировоззрения, бесконечности времени и пространства в сюжете эпоса указывают, что эта тема может прослежена далеко от IX века. Систематичность, который не наблюдался до этого и древность темы, сделает его более привлекательным.

На фоне научных дискуссий, связанных с подделкой или оригиналом, "Эпос Шан кызы" является символом, который показывает нам, что европейские турки не теряли свои исторические корни и оставили в живых их религиозно мифологическое мировоззрение в течение многих столетий.

Rəyçi:

Qətibə Mnahmudova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LALƏ MƏSİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lala_masimova@mail.ru

ETYMOLOGICAL DOUBLET, HYBRIDS, INTERNATIONAL WORDS, BORROWED-LOAN WORDS

Key words: coupled synonyms, binominal expressions, morphological doublets, etymological triplets, Scandinavian borrowings, lexical doublets, Latin source

Ключевые слова: связанные синонимы, биномиальные выражения, морфологические дублеты, этимологические триплеты, скандинавские заимствования, лексические дублеты, латинский источник

Açar sözlər: birləşən sinonimlər, ikitərəfli ifadələr, morfoloji dubletlər, etimoloji tripletlər, skandinaviya alınmaları, leksik dubletlər, latın mənbəyi

Doublets are considered to be two distinct type of words derived from the same source whereas by different routes of transmission, such as poison and potion (both from the Latin *potio*, a drink). By their nature they are also known as lexical doublets or it can also be referred as etymological twins. When the two words are deployed collaboratively in a phrase, in this case they are called in two ways: 1.coupled synonym; 2. binomial expressions. Three words of this kind are called triplets: e.g., place, plaza, and piazza. Aforementioned are all derived from the Latin origin: *platea*, a broad street. English has many doublets from Latin sources. Usually the earlier word came from Norman French and the later one came from central French or directly from Latin. Occasionally, There are three words, or a triplet, from the same source, as in *cattle* (from Norman French), *chattel* (from central French), and *capital*, all derived from the Latin *capitalis*, meaning 'of the head.' Another example is *hostel* (from Old French), *hospital* (from Latin), and *hotel* (from modern French), all derived from the Latin *hospitale*. "It is no coincidence that the basic meaning of *adamant* was 'diamond.' The word *diamond* is a doublet of *adamant*, the two words directly come ultimately from the same Greek source, *adamantos*.

Doublets vary in closeness of meaning as well as form: *guarantee* and *warranty* are fairly close in form as well as they share almost the same meaning; *abbreviate* and *abridge* are distant in form but close in meaning though they serve distinct ends *costume* and *custom* are fairly close in form but distant in meaning, but both relate to human activities, *ditto* and *dictum* share only *di* and *t* and a common reference to language, *entire* and *integer*

are so far apart that their shared origin is of antiquarian interest. Morphological doublets which are called in their own terms rival forms are pairs of synonymous complex words which share the same base but involve distinct formatives, e.g. two different affixes (for instance, the existence of attested doublets in -ness and -ity: prescriptiveness/prescriptivity). It can be projected that this sort of formal fluctuation is not likely to persist for a long time; usually, one of the rival forms eventually takes over and becomes established by this way strengthening the derivational pattern it represents while the other variant sinks into oblivion or they acquire specialized meanings, as in historic or historical, economic or economical. In modern English there are doublets of Latin, Germanic and native origin. Many Latin doublets are due to the different routes by which they entered the English vocabulary: some of the words are direct borrowings; others came into English through Parisian French or Norman French. For example, the words 'major', 'pauper', 'senior' are direct borrowings from Latin, while their doublets 'mayor', 'poor', 'sir' came from French. The words 'chase', 'chieftain', 'guard' were borrowed into Middle English from Parisian French, and their doublets 'catch', 'captain', 'ward' came from Norman French. The doublets 'shirt' - 'skirt', 'shrew' - 'screw', 'schriek', 'screech' are of Germanic origin. The first word of the pair comes down from Old English whereas the second one is a Scandinavian borrowing. Examples of native doublets are 'shadow' (and 'shade! Both are derived from the same Old English word 'sceadu'. 'Shade' is developed from the Nominative case, 'sceadu' is derived from oblique case 'sceadwe'. The words 'drag' and 'draw' both come from Old English 'dragan'. Etymological doublets also arise as a result of shortening when both the shortened form and the full form of the word are used: 'defense' - 'fence'; 'history' - 'story'. Examples of etymological triplets (these are groups of three words of common root) are few in number: hospital - hostel - hotel; to capture - to catch - to chase.

International words.

It is often the case that a word is borrowed by several languages, and not just by one. Such words usually convey concepts which are significant in the field of communication. Many of them are of Latin and Greek origin. Most names of sciences are international, e. g. philosophy, mathematics, physics, chemistry, biology, medicine, linguistics, lexicology. There are also numerous terms of art: music, theatre, drama, tragedy, comedy, artist, prima donna. Political terms frequently occur in the international group of borrowings: politics, policy, revolution, progress, democracy, communism, anti-militarism. 20th c. scientific and technological advances brought a great number of new international words: atomic, antibiotic, radio, television, sputnik. The latter is a Russian borrowing, and

it became an international word (meaning a man-made satellite) in 1961, immediately after the first space flight by Yury Gagarin. The English language also contributed a considerable number of international words to world languages, such as sports terms: football, volley-ball, baseball, hockey, cricket, rugby, tennis, golf, etc. Fruits and foodstuffs imported from exotic countries often transport their names too and, being simultaneously imported to many countries, become international: coffee, cocoa, chocolate, coca-cola, banana, mango, avocado, grapefruit. International words are mainly borrowings. Some words are borrowed from one language into several other languages and become international: second, minute, professor, opera, jazz, sport – and some comparatively new words – laptop, DVD disc, genetic code, bionics. Most international words were either borrowed from Latin and Greek (text, atom, symbol, logic, museum, zone) or made from Latin and Greek elements in some language (or languages) and then borrowed by other languages. International words are especially important in terminology of politics, art, industry, science. A great number of international words are also among the names of sports (football, volleyball, hockey), clothes or cloths (pullover, sweater, leggings, jersey, silk, etc.), food and drinks (pizza, spaghetti, vodka, martini, etc.), names of exotic fruits, animals and other objects (avocado, grapefruit, mango, anaconda, orang-outang, etc.). International words play a very prominent part in various spheres of terminology, such as vocabulary of science, art, industry, etc. The great number of Italian words, connected with architecture, painting and music were borrowed into all the European languages and became international: arioso, baritone, allegro, concert, opera, etc. Examples of new or comparatively new words due to the progress of science illustrate the importance of international vocabulary: bionics, genetic code, site, database, etc. The international word-stock has also grown due to the influx of exotic borrowed words like bungalow, pundit, sari, kraal, etc. The English language has also contributed a considerable number of international words to all the world languages. among them the sports terms: football, hockey, rugby, tennis, golf, etc. International words should not be mixed with words of the common Indo-European stock that also comprise a sort of common fund of the European languages. thus, one should not make a false conclusion that the English 'son', the German 'sohn' and the Russian 'сын' are international words due to their outward similarity. they represent the Indo-European element in each of the three languages and they are cognates, as an example. words of the same etymological root and not borrowings.

The influence of borrowings.

Borrowings – words taken from another language and modified according to the patterns of the receiving language. Borrowing words from

other languages is characteristic of English throughout its history. Mostly they are words of Romanic origin (Latin, French, Italian, Spanish). Borrowed words are different from native ones by their phonetic morphological structure and by the grammatical forms. English continues to take in foreign words but now the quantity of borrowings is not so abundant as it was before. English now has become a 'giving' language. Phonetic borrowings are most characteristic in all languages. They are also called 'loan words - proper'. Words are borrowed with their spelling, pronunciation and meaning. Translation loans are word-for-word or morpheme-for-morpheme of some foreign words and expressions. In such cases the notion is borrowed from a foreign language but it is expressed by native lexical units. Semantic borrowings are such units when a new meaning of the unit existing in the language is borrowed. It can happen when we have 2 relative languages which have common words with different meanings. There are semantic borrowings between Scandinavian English. Morphemic borrowings are borrowings of affixes. We can find a lot of Romanic affixes in the English word building system. There are a lot of hybrids in English where different morphemes have different origin. e.g.: beautiful, goddess. Completely assimilated borrowings are not felt as foreign words. e.g. sport (Fr.). Incompletely assimilated words: stress in it has been shifted from that last syllable to the last but one. Non-assimilated borrowings (semantically) because they denote objects and notions peculiar to the country from the language of which they were borrowed. e.g.: sari, kvass. 3. Both elements are borrowed but from different languages (violinist) Italian - Greek. A borrowed or loan word is a word adopted from another language and modified in sound form, spelling, paradigm or meaning according to the standards of English. According to Otto Jespersen loan-words are "the milestones of philology, because in a great many instances they permit us to fix approximately the dates of linguistic changes". But they may be termed "the milestones of general history" because they show the course of civilization and give valuable information as to the inner life of nations. Through its history the English language came in contact with many languages and borrowed freely from them. The greatest influx of borrowings mainly came from Latin, French and Old Norse (Scandinavian). Latin was for a long time used in England as the language of learning and religion. Old Norse and French (its Norman dialect) were the languages of the conquerors: the Scandinavians invaded the British Isles and merged with the local population in the 9th, 10th and the first half of the 11th century. After the Norman Conquest in 1066 Norman French was the language of the upper classes, of official documents and school instruction from the middle of the 11th century to the end of the 14th century.

References:

- 1.(Bogdan Szymanek, "The Latest Trends in English Word-Formation."
- 2.Handbook of Word-Formation, ed. by Pavol Štekauer and Rochelle Lieber. Springer, 2005)
3. (I.V. Zykova. A practical course of English lexicology, 2006)

L.Məsimova

**Etimoloji dubletlər, hibridlər, beynəlxalq sözlər,
alınma sözlər**

Xülasə

Etimologiya, sözlərin mənşəyini öyrənən leksikologiya şöbəsidir. Etimoloji olaraq, İngilis dilinin söz bazası xalis və alınma sözlərə bölünür.

Xalis söz, orijinal olaraq ingilis dilinin söz bazasına aid olan sözdür və qədim ingilis dövrünün ən erkən əlyazmalarından məlumdur.

Alınma söz, başqa bir dildən alınmış və İngilis dili standartlarına uyğun olaraq dəyişdirilmiş sözdür. Dubletlər eyni əsas sözdən, lakin müxtəlif yollarla əldə edilmiş iki sözdən ibarət olur. Onlar səs forması və məna baxımından fərqlənirlər. İngilis dilində etimoloji dubletlərin əsas mənbəyi latın dilidir. Bu prosesin iki səbəbi var.

Л.Масимова

**Этимологические дублетки, гибриды, международные слова,
заимствованное слово**

Резюме

Этимология - это ветвь лексикологии, изучающая происхождение слов. Этимологически, английский словарь разделен на родные и заемные слова или заимствованные слова. Родным словом является слово, которое принадлежит оригинальному английскому языку и известно из самых ранних доступных рукописей древнеанглийского периода. Заимствованное слово - это слово, взятое с другого языка и измененное в соответствии со стандартами английского языка. Дублеты - это два слова, которые были получены из одного и того же базового слова, но разными методами. Они отличаются звуковой формой и смыслом. Основным источником этимологических дублетов на английском языке является латинский язык. Существует две причины этого процесса.

Rəyçi:

Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

LEYLA MAHMUDOVA,
ADİL YƏHYAYEV
Filologiya elmləri namizədi, dosent
mahmudova.1969@mail.ru

QARIŞIQ TIPLI TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələr, tabesiz mürəkkəb cümlələr, bağlayıcılar, intonasiya, baş cümlə, budaq cümlə,

Ключевые слова: сложные предложения, сложноподчиненные предложения, сложносочиненные предложения, союзы, интонация, главное предложение, придаточное предложение.

Key words: complex sentences, subject clause, subordinate clause complex sentences with a subordinate clauses, principal clause.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, onlarda ifadə olunan fikir qarşı-qarşıya duran iki tərəfdən – iki qütbün ibarətdir. Məlumdur ki, hər bir mürəkkəb cümlədə birləşən komponentlər müəyyən məna münasibətləri ifadə edir və elə bu əsasda birləşirlər. Komponentlər arasında qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma və s. əlaqələr olur. Hər hansı bir məna münasibətini yaratmaq üçün iki qütbün birləşməsi - vəhdət təşkil etməsi zəruri olur.

Doğrudan da, səbəbi nəticəsiz, nəticəni səbəbsiz, aydınlaşdırma əlaqəsini aydınlaşan və aydınlaşdıransız təsəvvür etmək olmaz. Eləcə də iki qarşılaşdırılan tərəf olmadan ziddiyyət, güzəşt, fərqləndirmə, müqayisə kimi mənalar əmələ gələ bilməz.

Bunun nəticəsində də bir vahidin – mürəkkəb cümlənin qarşı-qarşıya duran iki qütbü meydana çıxır. Bu qütblər sadə olduğu kimi, mürəkkəb şəkildə də təşkil oluna bilər.

Mürəkkəb şəkildə qurulan bu komponentlər özlüyündə müəyyən məna əlaqələri də ifadə edə bilərlər. Qütblərdən biri sadə, digəri mürəkkəb, yaxud hər ikisi mürəkkəb ola bilər. Bu o deməkdir ki, qütblər öz aralarında müəyyən məna əlaqəsi saxladığı halda, mürəkkəb quruluşlu qütb özü də əlavə məna münasibəti yarada bilər, yəni qütbün öz daxilində də qütblənmə hadisəsi baş verə bilər (1, 436).

Çox komponentli mürəkkəb cümlələrdə nə qədər sadə cümlə olursun, onlar iki əsasda – ya tabesiz mürəkkəb cümlə, ya da tabeli mürəkkəb cümlə əsasında birləşir. Buna görə də onlar iki əsas hissəyə bölünür:

1. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr
2. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr

Fars dilində yalnız sadə baş və budaq cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr də vardır. Budaq və baş cümlənin ifadəsinə görə belə cümlələrin aşağıdakı növlərinə rast gəlinir.

1. Çoxbudaqlı mürəkkəb cümlələr.

a) bir baş cümlənin bir neçə həmcins budaq cümləsi olur:

سیاح فرانسوی شاردن می نویسد که اصفهان یکی از بزرگترین شهرهای عالم است و محیط آن بیش از چهل کیلومتر است و جمعیت آن به اندازه لندن است.

Fransız səyyahı Şarden yazır ki, İsfahan dünyanın ən böyük şəhərlərindən biridir, bu şəhərin ərazisi 40 km-dən çoxdur, onun əhalisinin sayı Londonun əhalisinin sayı qədərdir.

Burada baş cümlə (شاردن سیاح فرانسوی می نویسد) bir birindən asılı

(اصفهان یکی از بزرگترین شهرهای عالم است، olmayan üç tamamlıq budaq cümləsi، محیط آن بیش از چهل کیلومتر است، جمعیت آن به اندازه لندن است)

خشت خامی که از رس ساخته می شود و به اندازه آجر پخته استحکام دارد در ساختن خانه های مسکونی استفاده می شود.

Yaşayış evlərinin tikilməsində gildən düzələn və bişmiş kərpic qədər möhkəm olan çiy kərpicdən istifadə olunur. (Çiy kərpic ki, gildən düzəlir və bişmiş kərpic qədər möhkəmdir, yaşayış evlərinin tikilməsində istifadə olunur)

Bu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə (خشت خامی استفاده می شود) iki həmcins təyin budaq cümləsi (از رس ساخته می شود، به اندازه آجر پخته استحکام دارد) vasitəsilə izah olunmuşdur.

درخت چناری که بسیار قطور و بلند است و در اصفهان فراوان است و از درختان دیگر محکم تر است منظره خیلی زیبا به وجود می آورد.

İsfahanda çox olan başqa ağaclardan daha möhkəm, çox yoğun və hündür çinar ağacı çox gözəl mənzərə yaradır.

Bu qarışıq tabeli mürəkkəb cümlədə bir baş cümlənin (درخت چناری که منظره بسیار قطور و بلند است، üç müstəqil təyin budaq cümləsi (از رس ساخته می شود، در اصفهان فراوان است، از درختان دیگر محکم تر است) vardır.

b) bir baş cümlənin müxtəlif növlü bir neçə budaq cümləsi olur:

این کتاب را که مربوط به ایران همه چیز را در برمی گیرد با وجودی که بزرگ است ولی باید آنرا بخوانی.

İrana aid hər şeyi əhatə edən bu kitabın böyük olmasına baxmayaraq onu oxumalısan.

(bu kitab İrana aid hər şeyi əhatə edir, baxmayaraq ki, böyükdür, ancaq onu oxumalısan)

Burada baş cümlə (این کتاب را باید بخوانی) bir təyin budaq cümləsinin (با وجودیکه بزرگ است) bir də güzəşt budaq cümləsi (با وجودیکه بزرگ است) (işlənməsini tələb edir.

c) bir baş cümlənin baş və budaq cümlədən ibarət olan budaq cümləsi olur:

می توان گفت که علت این نارسائی اغتشاشات و بی انضباطی ها بود که در قرن هیجدهم در ایران Demək olar ki, XVIII əsrdə İranda baş verən iğtişaşlar رخ داده است.

və intizamsızlıqlar bu çatışmamazlığın səbəbi olmuşdur.

Burada baş cümlə (می توان گفت) tamamlıq budaq cümləsi (علت این نارسائی) ilə işləndiyi halda budaq cümlə də öz növbəsində təyin budaq cümləsi (در قرن هیجدهم در ایران رخ داده است) ilə izah olunur.

2. Baş cümləsi baş və budaq cümlələrdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlə:

آماج همه ی این عوامل آن بود که پسرش از خانه نرود چون فکر چنین داشت.

Bütün bu əməllərdən məqsədi o idi ki, oğlu evdən getməsin, çünki belə bir fikri var idi.

باید ذکر کرد که قبلا هم کوشش های زیادی می کرد هر چند که به چیزی نایل نشده بود

Qeyd olunmalıdır ki, əvvəllər də çox çalışırdı, hərçənd ki, heç nəyə nail ola bilməmişdi.

Yuxarıdakı misalların hər ikisi qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Birinci misalda baş cümlə nrood از خانه نرود که پسرش آن بود که عوامل آن بود که پسرش از خانه نرود baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlə olaraq özündən sonra gələn فکر چنین tabeli mürəkkəb cümlə ilə də səbəb budaq cümləsi əmələ gətirmişdir.

İkinci misalda isə baş cümlə باید ذکر کرد که قبلا هم کوشش های زیادی می کرد mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti ilə güzəşt budaq cümləsi əmələ gətirmişdir.

3.Həm baş, həm də budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə olan cümlələr:

باوجودیکه خیلی فکر می کرد ولی نتوانست قرار بگیرد، چون نمیتوانست باور کند که خانواده خودش هم می تواند به او دروغ بگوید.

Çox fikirləşdisə də, bir qərara gələ bilmədi, çünki inana bilmirdi ki, öz ailəsi də ona yalan deyə bilər.

Burada qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə komponenti güzəşt budaq cümləsi, budaq cümlə komponenti isə tamamlıq budaq cümləsi şəklində formalaşmışdır.

جایی که تو قبلا زندگی می کردی الان ویرانه است چونکه همین که شما رفتید کسی به آنجا Yaşadığınız yer siz gedəndən sonra ora heç kəs gəlmədiyi üçün viranəyə çevrildi. (O yer ki, siz əvvəllər yaşayırdınız indi viranədir, çünki siz gedəndən sonra ora heç kəs gəlmədi)

Burada təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə səbəb əlaqəsi zəminində birləşərək qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ə. Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964.
2. Ə. Abdullayev. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr. Bakı, 1981.
3. M. Şirəliyev, N. Mehdiyev. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1981.
4. حمد شفائی. انواع جملات مرکب وابسته در فارسی معاصر. تهران، ۱۳۵۱.
5. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963.
6. افسانه ها. باهتمام صبحی. تهران، ۱۳۲۳.
7. به آذین. مهمان این آقایان. تهران، ۱۳۶۹.
8. صادق هدایت. حاجی آقا. تهران، ۱۳۳۵.

**Leyla Mahmudova
Adil Yahyayev**

**Complex sentences with different types of link in modern persian
language
Summary**

The article is dedicated to the compound sentences with different types of link in modern Persian language.

The article is dedicated to the compound sentences with different types of link in modern Persian language.

The article points out that there are two kind of composite sentences with different types of link in Persian language:

1. Compound sentences with different types of link.
2. Complex sentences with different types of link.

Complex sentences with different types of link are divided into two types:

1. Simple complex sentences with different types of link.
2. Composite complex sentences with different types of link.

**Лейла махмудова
Адил яхяев**

**Сложноподчиненное предложения с разными видами связи
Резюме**

Статья посвящена сложноподчиненным предложениям с разными видами связи в современном персидском языке.

Автор статьи разделяет сложные предложения с разными видами связи в персидском языке на два вида:

1. сложносочиненные предложения с разными видами связи
2. сложноподчиненные предложения с разными видами связи
Утверждается что сложноподчиненные предложения с разными видами связи бывают двух видов:
  1. простое сложноподчиненные предложения.
  2. сложное сложноподчиненные предложенияПростое сложноподчиненные предложения с разными видами связи состоит из двух или более предложений.
Сложное сложноподчиненные предложения с разными видами связи состоит из простых и сложных предложений с разными видами связи.

Rəyçi: Mənzərə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

TƏRANƏ XƏLİLOVA
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti (UNEC)
txalilova1962@gmail.com

HİDRONİMLƏR VƏ HİDRONİMİKA

Açar sözlər: hidronim, toponim, su hövzələri, coğrafi şərait, sistem bağlılığı

Ключевые слова: гидроним, топоним, водные объекты, географические условия, системная взаимосвязь

Key words: hydronym, toponym, water objects, geographic conditions, systemic relationship

Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar isə öz vəzifə, funksiya və mənalara görə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir. Onomastikanın əsas tədqiqat obyektini olan xüsusi adları öyrənmək üçün ona müxtəlif istiqamətdən yanaşmaq lazımdır. Xüsusi adların yaranması – praktik cəhət; adların həm elmi, həm də metodoloji cəhətdən öyrənilməsi isə nəzəri cəhətdir.

Onomastikanın əsas tədqiqat obyektini olan xüsusi adları öyrənmək üçün ona müxtəlif istiqamətdən yanaşmaq lazımdır. Xüsusi adların yaranması – praktik cəhət; adların həm elmi, həm də metodoloji cəhətdən öyrənilməsi isə nəzəri cəhətdir. Həm ümumi, həm də xüsusi adların yaranması bizi nitqin yaranması dövrünə aparıb çıxarır. Ümumilikdə, ad anlayışı çox qədimdir. Ümumi adlar ilkindir, xüsusi adlar isə ümumi adlardan törəmişdir. Qeyri-real olsa da, təsəvvür etsək ki, adlar yaranan zaman yazıya alınsa idi, demək olar ki, onomastik vahidlərin etimologiyasını aydınlaşdırmağa ehtiyac olmazdı. Nitqin yaranması və tədricən inkişafı ilə bağlı olaraq, xüsusi adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, psixologiyasını, milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, həyat tərzini və s. izah edir, aydınlaşdırır. Adlandırma zamanı, ilk növbədə, millətin öz dilinə məxsus spesifik cəhətlər əks etdirilir.

Planetimizdə coğrafi adlar çoxluq təşkil edir. Buraya həm təbii, həm də insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan obyektlər daxildir ki, onların hər biri hansı yolla olursa-olsun adlandırılmalı, yəni fərdi ada malik olmalıdırlar. Toponimikada onları nominasiya obyektini kimi götürürlər. Təbii olaraq, bütün toponimləri siniflər üzrə təsnif edirlər. Toponomik sinif eynitipli coğrafi adların məcmusudur.

Məlumdur ki, bir neçə toponimik sinif mövcuddur. Onlar coğrafi obyektlərin əsas tipləri ilə uyğunlaşdırılır. Sinif-bölgülərin sayı kifayət qədərdir, çünki coğrafi obyektlərin sayı da həddən artıq çoxdur.

Hər bir sinif- toponimlər yarımşiniflərə ayrılır ki, bunlardan biri də hidronimlərdir.

“Hidronim” qədim yunan sözü olub, su + ad tərkiblidir.

Su hövzələrinin adları minilliklərlə qorunur, bu səbəbdən də hidronimlər tarixi əhəmiyyət daşıyırlar. Hidronimika müxtəlif sahə mütəxəssisləri üçün dəyərli tədqiqat materialıdır. Hidronimlərin tədqiqi müəyyən ərazi daxilində etnik və köçürülmə proseslərini, müxtəlif etnoslar arasında sistemli bağlılığı, bir etnosun digəri ilə əvəzlənməsini, ərazinin coğrafi şəraitini öyrənməyi, tarixi hadisələri, etnolinqvistik keçmişi, etnomədəni fonu izləməyə imkan verir.

Hidronimləri qruplaşdırarkən bunları əsas götürürlər:

- a) axan və dayanıqlı suların (çaylar, bulaqlar, kanallar, şalalələr, bataqlıqlar, göllər, gölməçələr, su hövzələri, dənizlər, okeanlar) adları;
- b) çay axarlarının (qumlu və ya daşlı sahillərin, sualtı daşların, adaların, çayların əsas sahələrinin) adları;
- c) akvatoriya sahələrinin (boğazların, körfəzlərin) adları;
- d) su obyektlərinin (yarımadaların, burunların, riflərin) adları.
- e)

Hidronimlər dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- a) helonimlər–bataqlıq adları;
- b) insulonimlər–ada adları;
- c) limnonimlər–göl və gölməçə adları;
- d) pelaqonimlər–dəniz adları;
- e) potamonimlər–çay adları;
- f) okeanonimlər–okean adları.

Hidronimlərdə arxaizm və dialektizmlər mütləq şəkildə saxlanılır.

Onlar adətən xalqların substrat –dillərində yaşayır ki, bu da sərhədlərin, etnik qrupların yerləşdirilməsinin müəyyənləşdirilməsində hər hansı bir xalqın keçmişinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Bəzi tədqiqatçılar pelaqonimlərlə okeanonimləri bir qrupda birləşdirirlər.

Hidronimlərin yaranma mənşəyinin yekdil təsnifatı yoxdur. Lakin əksər sistemlərin əsasında 2 əsas göstəricinin əksönlümə prinsipi dayanır;

1. Su obyektləri və ətraf mühitin fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri.
2. İnsan və onun fəaliyyəti ilə bağlılıq.

Sonrakı təsnifatda müxtəlif əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi əsas götürülür. Məsələn, hidronimlərin birinci makroqrupunda əlamətlərə əsasən yaranan hidronimlərə üstünlük verilir:

- a) rəng (Göygöl, Qara dəniz, Qırmızı dəniz); dad duyğusu (Duzlu göl); forma və həcm (Böyük göl və s.);
- b) flora və fauna, yəni fitohigronim və zoohidronimlər (Ayı gölü, Maralgöl və s.);
- c) Coğrafi terminlərdən yarananlar (Ural çayı, Türkmənçay və s.).

İkinci makroqrupda mənşəyinə görə təyin olunan hidronimlər əsas götürülür:

- a) şəxs adları və soyadlara əsaslananlar (Kamçatka çayı);
- b) digər toponimlərə əsaslananlar (Kür çayı);
- c) nəsil və soyad adlarına əsaslananlar (Tunquska çayı).

Bəzi hidronimlər illər keçdikcə dəyişikliyə uğrayırlar, yəni ilkin adlar oxşar səslənmə ilə əvəz olunur ki, bunlar məna fərqi yaradır. Bəzi hidronimlər isə müxtəlif yaranma versiyalarına malikdirlər. Hidronimlərin öyrənilməsi etnogenезin və xalqların miqrasiyasının aydınlaşdırılması hipotezinə yardımçı olur. Hidronimikanın köməkliyi ilə hər hansı bir ərazidə əhalinin etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, bitki və canlıların keçmiş yaşayış və törəmə arealının rekonstruksiyası, faydalı qazıntıların mənşəyinin tapılması ilə əlaqədar tədqiqatlar aparılır. Hidronimiya qədim qohum coğrafi terminlərdən yaranmışdır. Hidronimlərin müxtəlif morfoloji xüsusiyyətləri ayrı-ayrı dillərdə və coğrafi ərazilərdə uzunmüddətli tarixi funksionallaşma prosesinin əsasında yaranmışdır.

Bəzi deformasiyalara baxmayaraq, hidronimiya qədim toponimiyanın ümumi sisteminə yaxşı əks olunur və qədim tarixi su obyektlərinin vəziyyətinin indikatoru kimi çıxış edə bilər.

Su obyektlərinin adlandırılması qanunauyğunluqları dil sistemlərinin tədqiqində müəyyən cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrümüzdə onomalogiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi formalaşmışdır. Dilimizin onomastikası çox mürəkkəb sistemə malikdir. Bir sıra problemlərin açılması və mükəmməl onomastik nəzəriyyə yaradılması dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir.

Onomastik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun lüüət tərkibini zənginləşdirir, əsərin məzmununa, ideyasına, surət xəttinə və.s xidmət edir. Tarixi inkişaf boyu xalqın formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edən onomastik vahidlərin tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiqi əvəzsiz rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. Москва, 1985.
2. Ə. Mikayılova. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008
3. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.
4. Нуриев Э. Гидронимы северо-восточного Азербайджана. Баку, 2015.

Т.Халилова

Гидронимы и гидронимика Резюме

Гидроним – это один из классов топонимов- название водных объектов. Гидронимика – раздел топонимики, изучающий гидронимы, закономерности их возникновения, развития, функционирования.

Названия водных объектов сохраняются веками и тысячелетиями, поэтому гидронимы имеют очень высокую лингво-историческую ценность.

Как межотраслевая область, находящаяся на стыке различных дисциплин, гидронимика представляет ценный исследовательский материал специалистам самых различных профилей.

Анализ гидронимов позволяет проследить этнические и миграционные процессы на прилегающей территории, пути заселения и направления миграции народов, выявить контакты и системные связи между различными этносами и историческую смену одного этноса другим, воссоздать географические условия местности, исторические события, этнолингвистическое прошлое, представить этнокультурный фон.

В гидронимах устойчиво сохраняются архаизмы и диалектизмы, они часто восходят к языкам-субстратам народов, живших на данной территории в прошлом, что позволяет использовать их для определения границ, расселения этнических общностей.

Hydronyms and hydronymics

Summary

A hydronym is one of the toponym classes, the name of water bodies. Hydronymics is a section of toponymy that studies hydronyms, patterns of their origin, development, and functioning.

The names of water objects are preserved for centuries and millennia, so the hydronyms have a very high linguo-historical value. As an interdisciplinary region, located at the junction of different disciplines, hydronymics present valuable research material to specialists of a wide variety of profiles.

The analysis of hydronyms allows tracing ethnic and migratory processes in the adjacent territory, ways of settling and directing migration of peoples, identifying contacts and systemic links between different ethnic groups and the historical change of one ethnos to others, recreating the geographical conditions of the area, historical events, the ethnolinguistic past, and presenting an ethnocultural background.

In hydronyms, archaisms and dialectisms persist persistently, they often go back to the substratum languages of peoples who lived in the given territory in the past, which allows them to be used to determine the boundaries, the settlement of ethnic communities.

Rəyçi: Nailə Yusifova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

RAHIMA MAMMADOVA
filologiya elmləri namizədi, dosent
ASOIU
rus.fat.126@gmail.com

METHODS OF ENHANCING STUDENTS' SPEAKING SKILLS

Açar sözlər: şifahi nitq bacarığı, şifahi ünsiyyətin yaxşılaşdırılması, sədd, hazırlıq, əldə etmə.

Key words: speaking ability, enhancing oral communication, barrier, willingness, acquisition.

Ключевые слова: умение устной речи, улучшение устной коммуникации, барьер, готовность, приобретение.

In this article we shall discuss the methods of enhancing oral communication, motivation and ways of overcoming the language barrier. The problem of poor speaking ability is a crucial one. That is why we pay much attention to the problem of enhancing speaking skills of students because English has become very popular in our country and it is necessary to build communicative competence of learners.

It is evident that there are many common views on the problem of enhancing speaking skills of modern students. In general, to improve the speaking ability of students, the following steps should be taken: place more emphasis on the quality of study books at the basic level, give enough time to speaking and phonetic drill of students, no scolding but rather providing a friendly environment, use practical and applicable strategies by teachers for students while speaking in English most of the time, develop boldness and confidence in students to ask questions of their teachers, no overcrowded classes, awards and motivation for students, encourage listening to the radio, keep up-to-date teachers, arrange various activities and balance in the courses with respect to literature and language. If teachers take these rules into consideration and try to use them in their work, they will be able to build communicative competence of students and improve their speaking ability.

Classroom interaction is necessary and useful as an educational strategy to enhance speaking skills. The role of interaction in a classroom context in enhancing speaking skills comes from the understanding of its main types: teacher-learner interaction and learner-learner interaction, where negotiation of meaning and the provision of feedback are highlighted. Classroom interaction involves verbal exchanges between learners and teachers. Teachers should know that the learners need to do most of the talk

to activate their speaking, since speaking skills require practice and exposure.

English should be taught as language, as well as a subject, so that more time may be available for the students to perform various activities, exercises in a natural way. Students should be given motivation, encouragement, some psychological training, reassurance, and counseling for removing their shyness and fear of being laughed at by their classmates and scolded by their teachers. Teachers should also be trained not to discourage the students and to control the other students in order to provide a friendly and stimulating environment in the classroom.

Out-of-class factors that enhanced participants' speaking abilities includes frequent listening to English materials, such as listening to music, watching movies, listening to the radio, watching television programs, and accessing multimedia websites. Previous studies supported the finding that speaking and listening skills were usually intertwined in terms of language learning and development. In addition, suggestions for students' speaking improvement included a variety of course activities, encouragement of more listening through the media, and seeking opportunities to speak in real situations. Moreover, practice and exposure to both listening and speaking activities in real-world situations appeared to be a practical method to promote speaking confidence.

Linguistic skills such as familiarity with grammatical structures, vocabulary, and phonetics should be emphasized by the teachers in the classroom. Students should develop the habits of listening to various radios and similar programs for the improvement of their speaking skills.

The role of modern teaching techniques like the development of skills of monological and dialogical speech, various verbal exercises, and different types of work with texts are very important in enhancing students' speaking skills. We can mention the necessity of use of audiovisual means of learning and emphasize their importance in enhancing speaking skills. Teachers should create motivation for communication using various forms of dramatization, improvisation according to students' interests. We also can speak about the necessity of computer and audio-visual technologies in enhancing speaking skills.

It is evident that there are many common views on the problem of enhancing speaking skills of modern students. We try to use modern technologies, including Internet-based techniques, listening to audio and video, creative tasks like role-playing, storytelling, describing pictures, and the like. All these, together with students' interest in learning and their Willingness to communicate (WTC), help teachers enhance speaking skills and make progress in teaching foreign languages.

The main reason for poor speaking skills of students was their reluctance to communicate for many reasons, including psychological discomfort and fear of making mistakes. It is no secret that with increasing emphasis on authentic communication, WTC has been proposed as one of the key concepts in foreign language learning and instruction. Given that language development can occur only through interaction, it can be assumed that more interaction leads to more language development and learning. Under this assumption, it is reasonable to argue that WTC, which has been found to influence the frequency of communication can contribute to second language acquisition and needs to be emphasized in foreign language pedagogy.

Generating WTC is a crucial component of modern language instruction. WTC as a goal of language learning and instruction can lead to outcomes that may not be achieved when communicative competence is the only goal of language learning and instruction. The current emphasis on communicative competence may produce students who are technically capable of communicating, particularly inside the classroom, but may not be amenable to doing so outside the classroom

When we create WTC in foreign language learners, we can expect to produce more active language learners. WTC is a significant factor in determining the success of second language acquisition, which in turn supports the need for WTC as a goal of foreign language learning and instruction.

WTC is influenced by immediate situational antecedents--the desire to communicate with a specific person and the state of communicative self-confidence--and more enduring influences, such as interpersonal motivation, intergroup motivation, self-confidence, intergroup attitudes, social situation, communicative competence, intergroup climate, and personality.

One of the most effective ways of enhancing WTC and as a consequence, of speaking skills of students, can be considered work and studies abroad. Another way of strengthening one's WTC is to study any foreign language in language schools where teachers use modern methods of teaching English. Students who attended such institutions show higher level of speaking skills and can communicate freely without the fear of making any mistakes.

Before helping students to enhance their speaking ability any teacher should assess the reasons for the language barrier and choose the materials that will awake interest in learning English accordingly. But the main condition is confidence in one's own strength. It appears when a speaker ceases to concentrate on his mistakes in language practice. So to begin speaking any foreign language, one has to overcome his lack of confidence.

Some teachers allege that the language barrier does not exist, or that it was created by people. That's why any person who begins to learn a foreign language should not think about any possible mistakes and misunderstandings. To overcome the language barrier, it is necessary to use fairy-tales, poems, jokes, or to become a part of a situation where one should speak only the foreign language. In our opinion, whether the language barrier exists or not, we should try to overcome it and find the best way to build WTC. Otherwise it will be impossible to enhance our speaking skills and become fluent in any foreign language. The findings from this study show that the main reason of poor speaking skills of students is their unwillingness to communicate due to many factors. We can conclude that WTC needs to be an important component of second language acquisition. So, the main suggestion is to overcome the language barrier and build a strong WTC. Only then it will be possible for the student to be a fluent speaker and not to be afraid of communicating in any situation.

References

1. Trent, J. Enhancing oral participation across the curriculum, 2009.
2. Macintyre P.D. Willingness to communicate in the second language: Modern Language Journal 91, 2007
3. Jones, P. W. Techniques and principles in language teaching. London, 1983.
4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Москва: Издательский центр Академия, 2006.
5. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Москва, 2000.
6. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. Москва, Просвещение, 1985.

R.Məmmədova

Tələbələrin şifahi nitq vərdişlərinin yaxşılaşdırılması metodları Xülasə

Bu məqalədə şifahi ünsiyyətin yaxşılaşdırılması, tələbələrin həvəsləndirilməsi və dil səddinin aradan qaldırılması kimi məsələlər müzakirə obyektidir. Tələbələrin şifahi nitqinin zəif olması tədris prosesində əsas problemlərdən biridir. Müəllim dərs zamanı tələbəyə tanış olan fonetik, leksik və qrammatik tapşırıqlara üstünlük verməlidir. Tələbələrin monoloji və dialoji nitqinin inkişafına daha çox vaxt ayrılmalıdır. Tələbələrin şifahi nitq

çətinliyini aradan qaldırmaq üçün dərstdən kənar şifahi nitq vasitələrindən də geniş istifadə edilməlidir. Bunlara ingilis dilində olan materiallara, radio və musiqiyə qulaq asmaq, multimedia vasitələrindən, kompüter və internetdən istifadə etmək də daxildir. Tələbələrin şifahi nitqini yaxşılaşdırmaq üçün onları ünsiyyətə hazırlamaq və bu mühiti yaratmaq lazımdır. Tələbənin xarici dildə danışması üçün onun özünə inamsızlığına üstün gəlməsi əsas meyarlardan hesab edilir. Hesab edilir ki, bütün bunları həyata keçirdikdən sonra tələbə ingilis dilində sərbəst şəkildə şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnəcək.

P.Мамедова

**Методы улучшения навыков устной речи у студентов
Резюме**

В этой статье предметом обсуждения является улучшение устной речи студентов, их мотивация и преодоление языкового барьера. Одной из основных проблем в процессе изучения языка является слабая устная речь студентов. Во время урока преподаватель должен дать предпочтение уже знакомым фонетическим, лексическим и грамматическим упражнениям. Должно быть удалено достаточно времени для развития монологической и диалогической речи. Чтобы преодолеть сложности в освоении устной речи должны быть использованы дополнительные средства для развития устной речи. На основе этого необходимо использовать материалы на английском языке, слушать радио и песни, использовать средства мультимедии, компьютер, интернет. Для улучшения устной речи студентов их необходимо подготовить к этому и создать необходимые условия. Для того, чтобы студент говорил на иностранном языке, необходимо, чтобы студент поверил в себя и преодолел психологический барьер, что является основным приоритетом.. Считается, что претворив все эти замысли в реальность студент свободно будет говорить на иностранном языке.

Rəyçi: Gülnarə Əhmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

GÜLNARƏ RƏHİMOVA, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
gulnara rahimova@mail.ru

THE WAYS OF FORMING MEDICAL TERMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Keywords: English medical terminology, derivation, composition, compound terms, abbreviations

Açar sözlər: İngilis dili tibb terminologiyası, törəmə, tərkib, mürəkkəb terminlər, qısaltmalar,

Ключевые слова: английская медицинская терминология, деривация, состав, сложные термины, аббревиатуры

In medical terminology, two completely different phenomena can be seen: 1. Precisely worked-out and internationally standardized anatomical nomenclature and 2. quickly developing non-standardized terminologies of individual clinical branches. While in the past new medical terms were mostly formed morphologically by means of derivation and composition from Latin and Greek word-forming components, nowadays it is the syntactic method which prevails – the forming of terminological compounds that subsequently turn into abbreviations. Besides the most frequent ways of term formation, there are also some marginal ways, the results of which are acronyms, backronyms, eponyms, toponyms, mythonyms etc. To understand the meaning of these rather rare medical terms requires us to become familiar with their etymology and motivation. In the paper individual ways of word-formation with focus on medical terms will be considered.

In the last century clinical medicine developed into many new branches. Internal medicine for example started to specialize in cardiology, endocrinology, gastroenterology, hematology, infectology, nephrology, oncology, pulmonology, rheumatology etc. All this could happen thanks to the great development of science and technology. New diagnostic devices and methods were invented, e.g. computer tomography, sonography, mammography, laparoscope, endoscope, colonoscopy, etc. New diseases appeared such as AIDS, BSE (Bovine spongiform encephalopathy or so-called mad cow disease), avian flu (virus H5N1), swine flu (virus H1N1), etc. All these new things and phenomena had to be named, documented and propagated among scientists as well as common people. New words – medical terms – had to be formed. How were these new terms formed? Which ways of term-formation prevail nowadays? Formation of new terms in each field medicine deserves an appropriate attention because the terms

become successively a part of general language. Between general (codified) language and the language of science, there is a very close relationship. The language of science forms about three quarters of all written and printed materials of the general language in each nation. While general language serves all of its users, the language of science requires a certain level of scientific education because the terms as names of certain concepts only indicate their meaning.

Most anatomical and clinical terms used in medicine today, are Latin or Latinized Greek words, the origin of which can be traced back to the 5th century BC. If medical terminology has to function effectively and be understandable to its users, the terms have to be formed, derived, and pronounced properly. Seminars on Latin and English or German medical terminology should be an obligatory part of teaching programs in the first academic year at medical faculties. Basic information on word-formation and word-analysis enables the students to manage medical terminology in a more effective way. Instead of memorizing lists of terms they can easily predict the meaning of other terms.

Medical terms can be basically divided into one-word and multiple word terms. One-word terms can be simple (underived) words, derived words, compounds, or combination of derived and compound words. Derivation and compounding for the basic word-forming ways should be considered. Generally, vocabulary spreads in three possible ways: 1. forming new names; 2. forming new meanings and; 3. borrowing words from other languages.

Other linguists divide forming of new terms according to their ways of formation: 1. morphological by means of derivation, compounding, abbreviation; 2. syntactic by forming collocations and multi-word phrases and 3. semantic by narrowing (specifying) the meaning of common words; by metaphoric and metonymic transfer of the previous meaning; 4. borrowing words from other languages.

The most productive type of terms formation is derivation. Derived medical terms can consist of a prefix, one or two word roots, and a suffix in various combinations, as witnessed in the following examples:

myocardium = myo- (prefix) + card(ium) (root)

endocarditis = endo- (prefix) + card (root) + -itis (suffix)

cytology = cyt(o) (root) + -logy (suffix)

gastroenterology = gastr(o) (root) + enter(o) (root) + -logy (suffix)

adenoma = aden(o) (root) + oma (suffix)

The second most productive type of word-formation is compounding. A compound word is a fixed expression made up of more than one word, e.g. human being, blood donor, hay fever, Black Death. While in German

compound words are easily recognizable because they are always written together, in English writing of the compound words varies. Compound words may be written: 1. as two/three words: blood pressure, blood group, heart attack, sleep walker, central nervous system; 2. with a hyphen: life-span, collar-bone, birth-control; 3. as one word: gallstone, hemophilia, leukocytopenia, pseudopolycytemia. There are no strict rules for writing the compound word. Occasionally some terms are written with a hyphen, occasionally as two separate words or one word. For instance: life span – life-span; gall bladder – gallbladder.

Composition seems to be older than derivation from a diachronic viewpoint because the word-forming affixes developed from independent words. Similar process can be seen nowadays in the process of prefixoids (pseudoprefixes) and suffixoids (pseudosuffixes): e.g. myo-, arthro-, haemo-/haemato-, adipo-, hepato-, onco-, patho-; -aemia, -logy, -tomy, -pathy, -cyte, -algia, -ectomy, -scope etc. Each of these pseudo-affixes hides certain meaning, but they are not used as independent words. They have been developed artificially from Greek and Latin word roots for scientific purposes – to name new concepts. Both mentioned types are also classed as morphological because they undergo certain morphological processes. While derivation and compounding prevailed in the past and preferred Latin and Greek roots and affixes, nowadays a syntactic way prevails – the forming of multi-word phrases. Many English abbreviations have become internationally so well-known that many laymen may not know their English full-forms (AIDS, HIV, BSE, SARS, and IBS).

The fourth type of word-formation is abbreviation. An abbreviation is a shortened form of a word or phrase. There are many ways of forming abbreviations. Usually but not always, they consist of a letter or group of letters taken from a word or phrase. Abbreviations arise in written language and their spoken varieties can be either only a graphic one (g – gram, h – hour) or both a graphic and phonetic one, e.g. (G.P.) for general practitioner or an acronymic one e.g. [eits] for AIDS, which developed from its initialism. Acronyms are initialisms pronounced as single words, like HIV (Human Immunodeficiency Virus). Sometimes acronym can be formed from parts of words as in Ameslan (American Sign Language). Normally acronyms and initialisms are regarded as subgroups of abbreviations: Some linguists do not recognize a sharp distinction between acronyms and initialisms, but use the former term for both.

Clipping is a type of word-formation that is apparently used rather more in professional slang than in regular terms. Clippings are not coined as words belonging to the standard vocabulary of a language. they originate as terms of a special group like schools, army, police, the medical profession,

etc. Clipped words arise after dropping either the beginning, final or central part of the word. Back clipping is the most common type, in which the beginning is retained, e.g. exam(ination), (polio)myelitis, lab(oratory), doc(tor), vet(erinarian) = veterinary physician. In middle clipping, the middle of the word is retained, e.g. flu (influenza). Fore-clipping retains the final part, e.g. (uni)versity.

Loanwords are words borrowed from other languages, also called borrowings. According to different sources, nearly 30 % of all English words are of French origin. From medical terms we have selected the following examples: bowel, cartilage, cramp, curette, degeneration, deglutition, delivery, denture, diarrhoea, diphtheria, disease, dislocation, malaise, etc. Another 29 % of words are of Latin origin (femur, humerus, occiput, mandible, puncture, pulp), 26 % of words are of Germanic origin – usually common everyday word (hand, finger, nose, arm, chin, wrist, foot, head, hip, hair) about 6 % of Greek origin (bregma, chorion, diabetes, emphysema, myopia, ophthalmia, pneumonia, stigma, trauma) and about 6 % are taken from other languages, and 4 % are derived from proper names.¹⁹ While loanwords are lexical borrowings, calques are borrowings taken from other languages by literal, word-for-word or root-for-root translation (for examples see section on synonymy).

It may sometimes be a challenge for a language teacher to collect, study, summarize and even write a paper about them, while discussing the origin of terms with medical students will give them greater insight into the history of medicine and enable them to look at certain terms from a different perspective.

References

1. Andrews, E. (1947): A History of Scientific English. The Story of its Evolution Based on a Study of Biomedical Terminology. Richard R. Smith. New York.
2. Chabner, D. E. (1996): The Language of Medicine. W. B. Saunders Company, New York.
3. Crystal, David (1995): The Cambridge Encyclopedia of the English Language.

G.Rəhimova

İngilis dilində tibbi terminlərin yaranma yolları

Xülasə

Tibb terminologiyasında iki fərqli fenomen görülə bilər: 1.Dəqiq hazırlanmış və beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırılmış anatomik no-menklatura və 2.fərdi klinik fəaliyyətlərin standart olmayan terminologiyasını tez inkişaf etdirmə. Keçmişdə yeni tibbi terminlər əsasən latın və yunan sözdüzəldici törəmə komponentlər vasitəsi ilə morfoloji baxımından formalaşmışdır, hal-hazırda isə, bu forma, üstünlük təşkil edən sintaktik metod vasitəsilə - sonradan qısaltmalara çevrilən terminoloji birləşmələrin formalaşmasıdır. Termin formalaşmasının ən çox istifadə olunan yollarından başqa, akronimlər, eponimlər, toponimlər və s istifadə olunur. Bundan başqa bəzi marjinal yollar da mövcuddur. Bu nadir tibbi terminlərin mənasını anlamaq üçün onların etimologiyasını tədqiq etmək lazımdır. Məqalədə marjinal prosedurlara diqqət yetirməklə, tibbi terminlərin formalaşmasının fərdi yollarına nəzər salınır.

G.Рагимова

Способы формирования медицинских терминов на английском языке резюме

В медицинской терминологии можно увидеть два совершенно разных явления: 1. Точно разработанная и международно-стандартизованная анатомическая номенклатура и 2. быстро развивающаяся нестандартная терминология отдельных клинических отделений. В то время как в прошлом новые медицинские термины были в основном сформированы морфологическим путем деривации и составления из латинских и греческих словообразующих компонентов. В настоящее время преобладает синтаксический метод - формирование терминологических соединений, которые впоследствии превращаются в сокращения. Помимо наиболее частых способов формирования терминов, существуют также некоторые маргинальные способы, результатом которых являются акронимы, эпонимы, топонимы, мифонимы и т.д. Чтобы понять смысл этих довольно редких медицинских терминов, мы должны ознакомиться с их этимологией.

Rəyçi:

Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU-nun Şəki Filiali
humbatova55@mail.ru

“OĞUZNAMƏ”NİN DİLİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏRİ
QRAMMATİK CƏHƏTDƏN FORMALAŞDIRAN İKİNCİ NÖV
TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Açar sözlər: “Oğuznamə”, abidə, paremik vahidlər, II növ təyini söz birləşməsi, əsas tərəf, asılı tərəf, isim.

Key words: “Oghuzname”, monument, paremic units, second type of attributive combination, main part, subordinate part, the noun.

Ключевые слова: «Огузнаме», памятник, паремическая единица, II тип определительных словосочетаний, основная часть, зависимая часть, существительное.

“Oğuznamə”nin dilində paremik vahidləri qrammatik cəhətdən formalaşdıran ismi birləşmələr silsiləsində ikinci növ təyini söz birləşmələri xüsusi yer tutur. Abidənin dilində belə birləşmələrdən kifayət qədər istifadə edilmişdir.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birincidən fərqli olaraq hər iki tərəfi, əsasən, isimdən ibarət olur. Birləşmənin birinci komponenti şəkilçisiz, ikinci tərəfi isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi (samitlə bitənlərdə - i⁴, saitle bitənlərdə - sı⁴) işlənməklə düzəlir. Yanaşma- uzlaşma qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi ilə qurulan ikinci növ təyini söz birləşmələri “təyin+ təyinlənən” modeli əsasında formalaşır və birinci tərəf ikinci tərəfin daxili təyini kimi çıxış edir. “Bu qrupa daxil olan ismi birləşmələrin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur və ikinci tərəfə yanaşır. Eyni zamanda birinci tərəf III şəxsdə olduğundan ikinci tərəf III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək birinci tərəflə uzlaşır. Beləliklə, birinci tərəf ikinciyə yanaşma, ikinci tərəf birinciyə uzlaşma yolu ilə tabe olur.Şərti olaraq bu cür birləşmələrdə əsas tərəf ikinci tərəf hesab olunur.” (4,45)

“Təyinin qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənməsi ikinci növ təyini söz birləşmələrində iki mənə anlayışının – qeyri-müəyyənlik və ümumilik mənə anlayışlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu birləşmələrdə birinci tərəf həmişə ikinci tərəfin qeyri-müəyyən və ümumi cəhətlərini əks etdirir .”(3,41)

“Oğuznamə”nin dili üzərində apardığımız müşahidədən məlum olur ki, abidənin dilində işlənmiş ikinci növ təyini söz birləşmələri də yaranma qayda və qanunlarına görə müasir Azərbaycan ədəbi dilindəkilərdən o qədər də fərqlənmir. Bunu aşağıdakı misallardan da görmək olar. **Ər xəstəliği**

yoxsulluq nişanıdır.(6,26) **Ölüm haqq işidir.**(6,27) **Öldüğün yetməz, qoz ağacından** tabut istərsən.(6,32) **Adəm oğlanı** yaşadıqca canı tatlu olur.(6,33) **Əxi** (qardaş) **ocağı** küllü olur.(6,38) **Çovdar ətməgi** bəhanədir.(6,44) **İt dişi** tonuz dərisinə münasibdir.(6,45) **Çoq yemək heyvan sifətidir.**(6,86)

Misallardan göründüyü kimi, əsasən, hər iki tərəfi türk mənşəli sözlərdən, qismən də bir tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan ikinci növ təyini söz birləşmələri sıralanma, semantika və funksiyasına görə müasir ədəbi dilimizdəki kimidir.

Yanaşma-uzlaşma qarşılıqlı tabelilik əlaqələri ilə qurulan ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri yanaşı işlənir, birləşmənin tərəfləri arasına söz daxil ola bilmir və birlikdə bir məfhum ifadə etdiyi üçün cümlənin mürəkkəb üzvü olur, daha dəqiq desək, mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik funksiyasında çıxış edir.

Dilimizdə hazırda işlədilən mürəkkəb isimlərin bir hissəsi vaxtı ilə II növ təyini söz birləşməsi olmuş, birləşmənin tərəfləri arasında daxili semantik əlaqənin möhkəmliyi nəticəsində birləşmə tam bir məfhumun adını bildirmiş və tərəflərdən birinin digəri üçün təyin olması ehtimalı əhəmiyyətini itirmiş və dilin tarixi inkişafı nəticəsində mürəkkəb sözə çevrilmişdir. Deməli, II növ təyini söz birləşmələrində mürəkkəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli var. “Oğuznamə” dilində işlənmiş mürəkkəb isimlərin bir qismi də bu birləşmələrin formasına əsaslanır. Məsələn: **Ayaqqabı** dar olacaq cəhan genligi neyləsün.(6,40) **Subaşı** (qoşun başçısı) ilə irişən yurtdan çıxar.(6,111)

“Oğuznamə” dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri, əsasən isimlə, bəzən də tərəflərdən biri başqa nitq hissələri ilə ifadə olunmuşdur.

Paremik vahidlərin tərkibində hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan ikinci növ təyini söz birləşmələri çox işlənmişdir. Bu növ birləşmələrin aşağıdakı mənə variantlarına təsadüf edilir:

1. Birləşmənin təyini təyinlənenin ümumi növünü bildirir. Məsələn: **Ata sənəti** oğula mirasdır.(6,62) **Söhbət baltası** olma.(6,119) **Düşman gözü** kor olar.(6,123) Ümumilik bildirən ikinci növ təyini söz birləşmələrini mənə variantlarına görə iki hissəyə ayırmaq olar:

a) Birləşmənin əsas tərəfi(təyinləneni) asılı tərəfin(təyinin) ifadə etdiyi qeyri-müəyyən əşyanın müəyyən bir qismini bildirir. Məsələn: Bir günlüğe **tavşan dərisi** də qatlanır.(6,78) **Çıraq dibi** qaranu olur.(6,87) **Kitab yüzi** qutlu olur. (6, 149) **Yigir belin** yoquş üzər, yoquş belin qoca üzər.(6,178)

b) Birləşmənin asılı tərəfi(təyini) əsas tərəfi(təyinləneni) növ etibarı ilə eyni cinsli başqa əşyalardan ayırır, fərqləndirir. Məsələn: Diriligündə **ölüm yarağın** eylə, sağluğunda **xəstəliq yarağın** eylə.(6,93) Dört divarı yoq,

qoz ağacından qapusu var.(6,98) **Tabul üni** uzaqdan xoşdur.(6,124) **Qurd ənigi** yenə qurd olur.(6,134)

Qılıç yarası önəlür, **dil yarası** önəl-məz.(6,134)

2. Birləşmənin asılı tərəfi əsas tərəfin mənbəyini, maddi əsasını(və ya səbəbini) bildirir. Məsələn: **Ölü xalvası**yla oğlan sevmə.(6,53) **Bun dəmində** qapuyı yar, odun olsun.(6,75) Səlatınlar zəbundur **eşq əlindən**.(6,108)

Bu pəremilərdəki birləşmələrin təyinləri təyin olunanların yaranma səbəbini bildirir.

Aşağıdakı misallarda təyin olunanların yaranma mənbəyi və maddi əsası göstərilir: **Ər qoqusu** eldən-elə gedər.(6,48) **Dügün aşu** borcdur.(6,81) **Süd dadın** tana bilür.(6,111) **Quru qatında** yaş da yanar.(6,131) **Yalançılıq kökün** bərabərliq kəsər.(6,174)

3. Birləşmənin asılı tərəfi tərəflər arasında zaman əlaqəsini bildirir. “Oğuznamə” dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin bu məna variantına aid rast gəldiyimiz misalların hamısında zaman bildirən söz birləşmənin asılı tərəfi kimi işlənmişdir. Məsələn: **Axşam bazarı** sabaha yumdur.(6,57) **Sabah uyxusu** quzu ətidir; **öylə uyxusu** qoyun ətidir; **axşam uyğusu** sığır ətidir.(6,117) Turna görsən, **qış yarağın** düz, leylək görsən, **yaz yarağın** gör.- (6,123) **Qış günü** qırq dürlü olur. (6,137) **Qış közi** qırağı (qırov) olur.(6,143)

4. Birləşmənin tərəflərindən biri tərəflər arasında məkan əlaqəsini bildirir. Abidənin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin bu məna variantına aid rast gəldiyimiz misalları məkan məzmunu daşıyan sözün təyin və ya təyinlənən yerində işlənməsindən asılı olaraq iki qrupa ayırmaq olar: a) Birinci tərəfi məkan məfhumu ifadə edən isimlə, ikinci tərəfi ümumi isimlə ifadə olunan birləşmələr. Məsələn: **Yol əri** yolda gərək.(6,186) Gözəl oldur ki, hüsni kibi dəxi xülqi ola, Yoxsa çox surət yazarlar **kəlisələr divarına**.(6,153)

b) Birinci tərəfi ümumi isimlə, ikinci tərəfi isə məkan məzmunu daşıyan isimlə ifadə olunan birləşmələr. Məsələn: **Avrələr yeri** meyhanədir. (6,48) Eşəgin yoğ isə **bəg evinə** var.(6,62) Kölə kölənin yaradır, **tavuş koması** şarıdır.(6,157)

Yer gedügin yel bilür.(6,185)- atalar sözündə isə yer gedügi(keçidi) birləşməsinin hər iki tərəfi məkan bildirən isimlə ifadə olunmuşdur.

Bəzən də elə ikinci növ təyini söz birləşmələrinə təsadüf edilir ki, onun tərəflərini təşkil edən isimlər təklikdə, birləşmə xaricində məkan məfhumu bildirmədiyi halda birləşmə daxilində məkan anlayışını verir və tərəflər arasında məkan əlaqəsi yaradır. Həmin sözlər, əsasən, birləşmənin

ikinci tərəfində çıxış edir. Məsələn: Güyəgü(kürəkən) **qaynata torpağından-dır.**(6,153) Burada qaynata torpağından birləşməsinin tərəfləri arasında məkan əlaqəsini yaradan təyinlənən vəzifəsində işlənmiş torpaq sözüdür.

5. Birləşmənin təyini müqayisə subyekti, təyinlənəni isə müqayisə obyektı olur. Məsələn: **Eşək quyruğı** kibi olma, yəni art, əksilmə, taştökülmə.(6,47) Düşmənin ömri **qar ömri** kibi olur.(6,97) **Söhbət baltası** olma.(6,109) Mömin **bal mumı** kibi olur.(6,162)

Misallardan görüldüyü kimi, eşək quyruğı, qar ömri, söhbət baltası, bal mumı kimi ikinci növ təyini söz birləşmələrində tərəflər arasında müqayisə ilə yanaşı, müəyyən dərəcədə bənzətmə də nəzərə çarpır.

6. Birləşmənin təyini çoxluq, topluluq bildirən təyinlənənin növünü, cinsini, keyfiyyətini və s. bildirir. Məsələn: Özünü bilməyəne bildirirlər, **Cəhan xəlqini** ona güldürürlər.(6,47) **Rum eli** əmanətindən bayır.(6,103)

Misallarda cəhan xəlqi, Rum eli birləşmələrində təyinlənənlərin – xəlq, el sözlərinin növü konkretləşsə də, həmin isimlər kəmiyyətə qeyri-müəyyən olaraq qalır ki, bu da ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ümumi və əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

“Oğuznamə” dilində az da olsa, tərəflərdən biri isim, digəri başqa nitq hissələri ilə ifadə olunmuş ikinci növ təyini söz birləşmələri də işlədilmişdir. Tərəflərdən biri başqa nitq hissələrinə aid sözlərlə ifadə olunduqda həmin sözlər substantivləşərək isim kimi çıxış edir. Bunları tərəflərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar. Məsələn: **Ev qutsızı** çadır, ətmək qutsızı...?(6,42) **Eşək yorğasına** at yetməz.(6,47) **Ər yumuşağın** ər yer, **ağac yumuşağın** qurd yer.(6,52) Qız oğlan qecmayan, ayğır at binməyən **yigidlik səfasın** bulmaz.(6,137) **Yer qolayım** yerlü bilür.(6,185) **Yaz souğı** yancıq ətidir.(6,185)

b) Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar. Məsələn: **Comərd loqması** bəhanə ilədir.(6,84) **Comərd əlin** kəsmə.(6,87) **Sayru halın** sağ bilməz.(6,115)

c) Birinci tərəfi əvəzlik, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: Dövlətsizə **kəndü bəlası** yetər.(6,97) Kişi **kəndü çörəginə** kül eşər.(6,155) Kələyə **kəndü aşı** tatlu gəlür.(6,158)

ç) Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi alt, üst, iç, ön, ara və s. kimi köməkçi adlarla ifadə olunanlar: **Əyər altında** at ölür, **qeyrət altında** ər ölür.(6,24) Öküz aytmış: “Bən ölicək, gönümi **inək üstünə** sərin.”(6,32) **El ögünə**(önünə) kim keçər.(6,59) **El içində** itin quyruğun kəsmə.(6, 51)

d) Birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar. Məsələn: **Yemək əli** uzun olur.(6,174)

Var yüzi barcımdur, **yoq yüzi** yonğadır.(6,168) Aşına görə **gərək**

duası.(6,28) Bu paremilərdəki var yüzi, yoq yüzi, gərək duası kimi birləşmələr də ikinci növ təyini söz birləşməsi strukturundadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Öğuznamə” dilində nadir hallarda fars izafəti ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ekvivalenti kimi işlədilmişdir. Məsələn: Lutların soltanı **daneyi- birinc**dür.(6,159) (Daneyi- birinc = düyü dənəsi) Bəzən fars izafəti ikinci növ təyini söz birləşməsi strukturuna uyğunlaşdırılaraq işlədilmişdir. Məsələn: Özünü bilməyəne bildirirlər, **cəhan xəlqini** ona güldürürlər.(6,47) Bəzən isə II növ təyini söz birləşməsi fars izafətini təşkil edən sözlərdən birinin həm quruluşca yerini dəyişməsi, həm də tərcümə edilməsi yolu ilə verilir. Məsələn: **Bəglər xəşmi** (qəzəbi) **Tanrı xəşmindən** artıqdır.(6,78)

Məlum olduğu kimi, ikinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri müəyyən qrammatik dəyişmələrə uğrayır. Birləşmənin birinci tərəfinə ancaq cəm şəkilçisi, ikinci tərəfinə isə həm cəm, həm də hal şəkilçiləri artırılır. Abidənin dilində işlənmiş ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin qrammatik dəyişmələrə uğramasını aşağıdakı paremik vahidlərdə nəzərdən keçirək.

a) Birləşmənin birinci tərəfi cəmlənir. Məsələn: **Avərələr yeri** meyxanədir.(6,48) **Ulular sözün** tutmayan ulayu qalar.(6,507)

b) Birləşmənin ikinci tərəfi cəmlənir. Məsələn: Önməzsən önmə; tək **bal mumları** yeyinsün.(6,43)

c) Birləşmənin ikinci tərəfi hallanır. Məsələn: Yönlük halda: İt diş **tonuz dərisinə** münasibdir.(6,45) **Buğday ətməginə** nə qatıq?!(6,67) Nə vurulduğ isə vurulduq, **tavul üninə** güvəndük.(6,166)

Təsirlik halda: **Ana qiymətin** tana bilir.(6,31) Özünü bilməyəne bildirirlər, **Cəhan xəlqini** ona güldürürlər.(6,47) Od görsən varma, **köpək ünün** eşitsən var.(6,51) **Şəkər dadın** yeyən bilir.(6,113) **Sayru halın** sağ bilməz.(6,115) **Qış yarağın** yaydan düz.(6,139)

Misallardan görüldüyü kimi, “Öğuznamə” dilində ikinci növ təyini söz birləşmələrində ismin təsirlik halı iki şəkildə işlənmişdir. Bəzən hal şəkilçisi işlədilmiş (cəhan xəlqini), bəzən isə hal şəkilçisi ixtisar edilmiş, ancaq bitişdirici n samiti qalmışdır (ana qiymətin, köpək ünün, şəkər dadın, sayru halın, qış yarağın birləşmələrindəki kimi). Ümumiyyətlə, həmin dövrə aid yazılı mənbələrdə daha çox ikinci hala təsadüf olunur.

Yerlik halda: İmamın imam olması **cəmaət əlində**dir.(6,57) Dəyirməndə unluğun süpürüncə **xırman yerində** süpürgən bir artıq çal.(6,94) **Dil ögündə** yoquş olmaz.(6,94) **Qoca qoynunda** çörək var, **yigit qoynunda** çomaq var.(6,137)

Çıxışlıq halda: Ər başından bun gedər, **tağ başından** tuman gedər.(6,49) Dört divarı yoq, **qoz ağacından** qapusu var.(6,98) Səlatinlər

zəbundur **eşq əlindən**.(6,108) **Müxənnət köprüsündən** keçməkdən suya boğulmaq yegdir.(6,162)

Nəzərdən keçirdiyimiz misallardan məlum olur ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri, əsasən, isimdən düzəltdiyi üçün əlaqəli nitq içərisində ikinci tərəf ismin bütün hallarına düşərək, müvafiq hal şəkilçisi qəbul edir. Bu növ birləşmələr sərbəst surətdə cümlənin bu və ya digər mürəkkəb üzvü ola bilər.

Abidənin dilində pəremik vahidləri qrammatik cəhətdən formalaşdıran ikinci növ təyini söz birləşməsi bəzən III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: **Türk atının** samanı bol gərək.(6,82) **Qış gününün** yemişi oddur.(6,142) Bu tip söz birləşmələri müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Deyənlərdən aydın olur ki, “Oğuznamə” dilində işlənmiş ikinci növ təyini söz birləşmələri yaranma üsuluna, tərəflərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə, tərəflər arasındakı sintaktik əlaqəyə və s. görə müasir Azərbaycan dilindəkilərə uyğun gəlsə də, onların müəyyən fərqli cəhətləri, xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu işə ikinci növ təyini söz birləşmələrinin öz tarixi inkişafında müəyyən təkmilləşmə prosesi keçirdiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. XIII – XVI əsrlər. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2007.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011
3. Həsənov.Q.M. “Dəhnamə”nin sintaksisi. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967
4. Kazımov.Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2007.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1990.
6. “Oğuznamə”. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2006.
7. Seyidov Y. Əsərləri. III cild, Bakı, 2007
8. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil” 2012.

**II тип определительных словосочетаний, формирующие
паремические единицы с грамматической
стороны в языке «Огузнаме»**

Резюме

В этой статье повествуется о II типе определительных словосочетаний, играющих значимую роль в формировании паремических единиц с грамматической стороны в языке «Огузнаме». Существующая в Современном Азербайджанском литературном языке модель II типа определительных словосочетаний (определение + определяемое) имеет наличие и в языке «Огузнаме». В языке памятника обе части II типа определительных словосочетаний состоят из существительных. Первый компонент словосочетания образуется существительным без окончания, а вторая часть образуется употреблением существительного с притяжательным окончанием в форме III лица (у существительных, оканчивающихся на согласный - окончание $-i^4$, а у существительных, оканчивающихся на гласный-окончание $-si^4$). Между сторонами существуют способы подчинительной связи- примыкание-согласование (подчинение).

Употребление определения в именительном неопределенном падеже послужило причиной образования во II типе определительных словосочетаний, в основном, двух смысловых понятий - неопределенности и общности. И вместе с тем, встречается ряд смысловых вариантов этих словосочетаний. В таких типах словосочетаний сообщается тип, отнесенность к определенному полу, качество, источник, материальная основа, пространство, время и другие значения определяемого слова.

Несмотря на совпадение в способах образования, выражения сторон частями речи, в синтаксической связи между частями II типа определительных словосочетаний в языке «Огузнаме» и в Современном Азербайджанском языке, между ними были и определенные отличительные стороны и особенности. И это показывает, что II тип определительных словосочетаний в своем историческом развитии прошел определенный путь усовершенствования.

Shargiyya Humbatova

**Second type of attributive word combinations which grammatically
form paremic units in “Oghuzname” language**

Summary

This article deals second type of attributive word combinations which play an important role for forming paremic units grammatically in “Oghuzname” language. The model of second type of attributive word combination(determiner+determined) which exist in Azerbaijan Modern Literary language also exist in “Oghuzname” language. In the language of the monument both parts of second type of attributive word combination consist of the noun. The first component of the combination is free of suffix, the second component is formed by adding the third person singular relational suffix(-i⁴ for consonant, -si⁴ for vowel ending).There is adjoining agreement and mutual subordination relations between them.

The usage of attribute in indefinite genitive case causes the formation of two meaning concepts indefinite and general meaning concept. Besides that some meaning variants are also come upon. In these types of combinations the type, gender, quality ,origin, material fundamentals, place, tense and other meaning of determined are notified.

Although second type of attributive word combinations in “Oghuzname” language are similar to the ones in Modern Azerbaijan language for their method of organization, to which part of speech they refer to and syntactical relationship between the components but they also have some different characteristics and properties. This denotes the improvement of second types of attributive word combination during its historical development.

Rəyçi: Gülarə Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MEHRİBAN TƏHMƏZOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU
@yahoo.com.mehriban.tahmazova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PERİFERİK FONEMLƏRİN AKUSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: periferik fonem, akustik, distribusiyaya, intensivlik, qarşılıqlı təhlil

Key words: peripheral phonemes, acoustic, distribution, intensity, contrastive analysis

Ключевые слова: периферийный фонем, акустический, распределение, интенсивность, сопоставительный анализ

Biz əvvəlki tədqiqat işlərimizdə azərbaycan dilinin fonem tərkibini, bu tərkibdə ayrı-ayrı fonemlərin yerini müəyyənləşdirmişdik. Linqvistik ədəbiyyatın təhlili və özümüzün araşdırmalarımız göstərir ki, dilimizin samitləri arasında bir neçə fonem var ki, onlar sistemdən kənar mövqedə olurlar və eyni zamanda məhdud distribusiyaya malikdirlər(1). Bu cür fonemlər periferik fonemlər adlanır. Bu məqalədə isə həmin fonemlərin akustik xüsusiyyətləri araşdırılacaq. Dilimizdə periferik fonemlərin işləndiyi sözləri azərbaycanlıların ifasında lentə almışıq və o sözlərin kompüterqramlarını çıxarmışıq. Sonra ADU-nun eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında qəbul olunmuş metodikaya əsaslanaraq sözlərdəki fonemlərin, o cümlədən periferik fonemlərin ayrı-ayrı parametrləri üzrə rəqəmləri hesablayaraq cədvəllərdə vermişik.

Qeyd edək ki, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz fonemlər samitlər olduğu üçün onlarda səs tonunun hərəkəti o qədər də nəzərə çarpmır. Yalnız saitlərlə qonşuluqda bu parametrin zəif görüntüləri müşahidə olunur.

Biz aşağıda periferik fonemlərinin təhlilindən aldığımız nəticələri şərh edəcəyik.

Cədvəllərdəki rəqəmlər zamanın (t) millisaniyələrlə, intensivliyin (i) millimetrlə, əsas tonun tezliyi isə (f) herslə ölçülüb.

Periferik fonemlərin hər birinin distribusiyasına, onların sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənmələrinə nəzər salmışıq. Nümunələrdən bir neçəsini seçib aşağıda akustik təhlilini vermişik.

Azərbaycan dilində eksperimentə cəlb edilmiş sözlər;

/ğ/ - cıǵcıǵ, cıǵcıǵa, daǵdaǵan, baǵbaǵat, laǵlaǵı.

/h/ - həmhüquq, heç-heçə, qəhqəhə, valeh, həmdəm.

/x/ - bəxtəbəxt, xartaxart, xırxır, çox-çox, toxtax.

/j/ - jurnal, juri, əjdaha, etajer, staj.

/k/ - konyak, kinetik, kakao, klassik, kiosk.

Azərbaycan dilindəki periferik fonemlərdən biri /h/ fonemidir. Biz eksperimentə /h/ foneminin müxtəlif mövqələrdə işləndiyi sözləri cəlb etmişik. Bu sözlərin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

/həm'dəm/ sözündə /h/ hər iki halda /ə/ incə saitindən əvvəl gəlir. Bu misalda /h/ foneminin ossilloqramını nəzərdən keçirərkən görürük ki, /h/ -nın tələffüzünün əvvəlində dəyişiklik hiss olunmur, sonuna doğru isə, cingiltili samitlərdə olduğu kimi əyrilərin arasında genişlənmə müşahidə olunur.

/hetʃetʃə/ sözündə /h/ sözbaşında incə /e/ saitindən əvvəl gəlir. Mövqe əvvəlki misalla eyni olmasa da, əhatə müxtəlifliyi onun ossilloqramında çox fərqli mənzərənin yaranmasına səbəb olur. Bu misalda /h/ özünü kar samit kimi göstərir. Bu da onun akustik şəklində küyün üstünlük təşkil etməsi deməkdir, yəni ton çox zəifləyir. Bu sözdə maraqlı cəhət odur ki, yazıda söziçi „h“ danışmada realizə olunmayıb.

/gəhgəhə/ sözündə /h/ fonemi iki variantda çıxış edir: sait və samit arasında və saitlərarası mövqedə. Birinci hecəda [h] foneminin tələffüzünün başlanğıcında saitin təsirindən əyrilər nisbətən yüksək amplitudlu olsalar da, sona doğru bu amplitudlar zəifləyir. Sonuncu hecəda isə /h/ özünü sonor samit kimi göstərir: bu zaman aydın seçilən əyrilər, demək olar ki, eyni amplitudaya malikdir.

/həmhüquq/ sözündə birinci və ikinci hecənin başlanğıcında /h/ foneminin iki variantda işləndiyini görürük. Sözbaşında /h/ foneminin ossilloqrafik şəkli bir qədər kipləşən-partlayışlı samitlərinə oxşayır. İkinci hecəda isə /h/ yenidən özünü sonor samit kimi göstərir. Burada əyrilər saitlərdə olduğu kimi aydın, küyü isə, demək olar ki, sezmək mümkün deyil.

Cədvəl 1. /həmdəm/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri.

	h	ə	m	d	ə	m
t	42	90	160	30	110	80
i		7			11	
f		110			109	

Cədvəl 2. /hetʃhetʃə/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri.

	h	e	tʃ	e	tʃ	ə
t	70	80	120	60	170	210
i		8		10		12
f		87		100		81

Cədvəl 3. /qəhqəhə/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri.

	q	ə	h	q	ə	h	ə
t	42	90	90	110	110	60	140
i		10			8		9
f		80			100		100

/h/ fonemilə təhlil etdiyimiz sonuncu söz /vəh/-dir. Gördüyümüz kimi, burada /h/ söz sonunda gəlir. /h/-nin tələffüzünün əvvəlində əyriilər yüksək amplitudludur, çünki o, saitdən sonra gəlir. Sona doğru isə amplitudlar sönür. Bu isə onun sözsonu mövqedə gəlməsi ilə əlaqədardır.

/h/ foneminin işləndiyi sözlərdə ayrı-ayrı parametrlərin göstəriciləri cədvəllərdə verilib (bax: cədvəl 1-5)

Cədvəl 4. /həmhüq/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri.

	h	ə	m	h	ü	q	u	q
t	80	90	95	80	100	50	110	80
i		8			8		11	
f		100			90		101	

Cədvəl 5. /vəh/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	v	a	l	e	h
t	60	170	130	160	145
i		8		9	
f		94		100	.

Azərbaycan dili periferik samitlərindən biri də /ğ/ -dir. /ğ/ samitinin iştirakı ilə eksperimentə cəlb edilmiş sözlərin təhlilini geniş şərh edək. /ğ/ fonemini ya söziçi, ya da sözsonu mövqedə təhlil etməliyik. İlk olaraq bu samitin açıq saitlərlə qonşuluqda məruz qaldığı akustik dəyişikliklərinə bir nəzər salaq. Ossilloqramını aldığımız sözlərdə /ğ/ samitinin akustik səciyyəsinə verməyə çalışaq.

Həmin sözlər aşağıdakılardır: /lağlağı/, /bağbağat/,
/dağdağan/, /cığcığa/, /cığcığ/

/lağlağı/ sözündə /ğ/ fonemi iki variantda gəlir. Birinci variant sait və sonor samit arasında işlənilib. Burada başlanğıcda daha yüksək amplitudlar müşahidə olunur. Sona doğru amplitudlar nisbətən aşağı intensivlidir. Bu fonemin ikinci variantı iki sait arasında işlənmişdir. Odur ki, burada [ğ] özünü sırf sonor samit kimi göstərir: əyriilər yüksək amplitudlu, bərabər intensivliklidir. Bu da küyün az olmasını göstərir .

Nəzərdən keçirdiyimiz /bağbağat/ sözündə bu fonem yenə iki variantda işlənir. Birinci variantda o, sait və kipləşən-partlayışlı cingiltili samit arasında işlənmişdir. İkinci variantda bu fonem iki sait arasında işlənmişdir. Birinci variant cingiltili samiti, ikinci variant isə sonor səsi xatırladır. Birincidə amplitudlar aşağı intensivli və küylüdür. İkincidə amplitudlar daha yüksək intensivlidir.

/dağdağan/ sözündə birinci və sonuncu hecalarda /ğ/ foneminin variantları işlənib. Birinci hecada /ğ/ sait və cingiltili samit arasında gəlib. Burada [ğ] özünü kar samit kimi göstərir. Sonuncu hecadakı [ğ] səsi yenidən saitlərarası mövqedə gəldiyindən o, daha burada sonorlara oxşayır, çünki səs telləri mütəmadi titrədiyindən onun akustik şəklində aydın görünən əyriyə vardır.

Cədvəl 6. /lağlağ/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	l	a	ğ	l	a	ğ	l
t	85	120	80	80	100	80	150
i		8			8		9
f		108			90		100

Cədvəl 7. /bağbağat/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	b	a	ğ	b	a	ğ	a	t
t	60	100	60	70	70	60	140	135
i		8			7		9	
f		130			128		121	

Lakin birinci halda [ğ] daha yüksək amplitudludur. Elə ona görə də bu variantda əyriyə daha aydın seçilir. İkinci variantda isə küyün nisbətən daha artıq olması müşahidə olunur.

/cığcığa/ misalında da /ğ/ fonemi iki variantda işlənib. Birinci variant özünü kar samit kimi göstərir. Başlanğıcda aydın seçilən əyriyə sona doğru küylə qarışaraq tamamilə fərqləndirilməz olur. Digər halda, iki sait arasında işlənən [ğ] isə özünü yenidən sonor kimi göstərir. Hətta onu hər iki tərəfdən əhatə edən saitlərdən fərqləndirmək qeyri-mümkündür.

Göstərdiyimiz /cığcığ/ sözü ilk baxışdan əvvəlkindən çox da fərqlənməsə də, ossilloqrama diqqətlə baxdıqda fərqi aydın görmək olur. Sözdə işlənən iki variantın biri sait və samit arasında, digəri isə eyni saiddən sonra sözsonu mövqedə işlənmişdir. Birinci hecadakı [ğ] səsi özünü kar samit kimi göstərmişdir.

Cədvəl 8. /dağdağan/ sözünün üç parametrlə göstəriciləri

	d	a	ğ	d	a	ğ	a	n
t	65	135	70	85	110	75	70	115
İ		9			8		10	
f		103			109		114	

Burada əyriilər çox aydın seçilir, küy demək olar ki, müşahidə olunmur.

Cədvəl 9. /cığcığa/ sözünün üç parametrlə göstəriciləri

	ç	ı	ɣ	ç	ı	ɣ	a
t	80	150	70	60	110	60	125
i		5			6		8
f		80			81		104

Cədvəl 10. /cığcığ/ sözünün üç parametrlə göstəriciləri

	ç	ı	ɣ	ç	ı	ɣ
t	100	110	120	80	100	80
i		6			11	
f		100			80	

Azərbaycan dilində periferik fonemlər sırasına aid edilən digər fonem /x/ fonemidir. Eksperimentə /x/ foneminin iştirak etdiyi 5 söz cəlb etmişik. Bunlar aşağıdakılardır: /bəxtəbəxt/, /xırxır/, /xartaxart/, /çox-çox/, /toxtax/. Bunların hər birini ayrılıqda təhlil edək.

/bəxtəbəxt/ sözündə /x/ fonemi iki dəfə eyni fonem əhatəsində iştirak edib. Məhz buna görə də onların arasında əhəmiyyətli fərq müşahidə edilmir. Lakin son hecəda işlənən /x/ fonemində amplitudlar daha sıx və bir az yüksək intensivliklidir. Hər iki halda /x/ özünü kar samit kimi göstərir.

/xırxır/ sözündə demək olar ki, oxşar halla bir daha rastlaşırıq. Belə ki, burada da /x/ fonemi iki dəfə, eyni fonetik mövqedə iştirak edib. Bu iki hal arasında diqqəti ilk cəlb edən əsas fərq onların davamiyyəti arasındakı fərkdir. İkinci halda /x/-nın tələffüzünə daha çox zaman sərf olunub.

/xartaxart/ sözünün ossilloqrafik şəklini nəzərdən keçirən zaman hər iki /x/ səsinin morfein başlanğıcında və qalın /a/ saitindən əvvəl işləndiyini müşahidə edirik. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, onların arasında fərq demək olar ki, yoxdur. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, birinci halda

küy üstünlük təşkil edir və amplitudlar seçilmir. İkinci halda isə artıq amplitudlar seçilir.

/çoxçox/ sözündə /x/ səsi özünü kar samit kimi göstərir. Birinci hecadakı /x/ səsinə ortaya doğru bir qədər dalğalar sıxlaşır və bir qədər geniş açılır. Sonda gələn /x/-da isə dalğalar başdan sona qədər stabil olur.

/toxtax/ sözündə də /x/ fonemi iki dəfə işlənmişdir. Birinci halda /x/ özünü cingiltili samit kimi göstərir. Burada küy üstünlük təşkil edir. İkinci halda isə /x/ özünü kar samit kimi göstərir. Başlanğıcda aydın seçilən obertonlar sonlara doğru tamam sönür.

Cədvəl 11. /bəxtəbəxt/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	o	ə	k	t	ə	o	ə	k	t
t	45	90	100	80	85	115	110	110	85
i		7			7		10		
f		111			105		109		

Cədvəl 12. /xırxır/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	x	i	r	x	i	r
	110	100	65	190	120	125
		7			9	
		100			108	

Cədvəl 13. /xartaxart/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	x	a	r	t	a	x	a	r	t
t	80	85	70	60	70	90	100	95	150
i		7			6		11		
f		117			114		140		

Cədvəl 14. /tfoxtfox/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

t		125	110	80	125	120
i			8			5
f			109			108

Təhlil edəcəyimiz növbəti periferik fonem /k/-dir. Eksperiment üçün

seçdiyimiz sözlər /kiosk/ /kanyak/
/klassik/ /kinetik/ /kacao/

/kiosk/ sözündə birinci hecadakı /k/ özündən sonra gələn incə saitın təsiri ilə bir qədər /k/-laşmışdır. Buna görə də özünü kar samit kimi göstərir. Söz sonunda işlənən /k/ isə özünü cingiltili samit kimi göstərir. Burada dalğalar başdan sona qədər stabildir, küy üstünlük təşkil edir.

/klassik/ sözündə /k/ samiti iki mövqedə – söz başında və söz sonunda işlənmişdir. Hər iki halda /k/ özünü kar samit kimi göstərir. Söz başında gələn /k/-da başdan qısa bir kipləşmə müşahidə olunur.

Sona doğru partlayışdan sonra aydın seçilən, orta intensivlikli dalğalar müşahidə olunur. Söz sonundakı /k/ səşində isə əksinə başdan seçilən yüksək intensivlikli dalğalar sona doğru tamam sönür.

/kinetik/ sözündə /k/ sözsonu mövqedə işlənmişdir. Əvvəl gəlmiş saitın təsiri ilə ayrılər bir qədər yüksək intensivliklidir. Ortaya doğru sönən ayrılər partlayışın nəticəsində küylə qarışıq ton ayrılərinə keçir.

/kanyak/ sözündə /k/ foneminin iki variantı ilə rastlaşırıq. I variant sözbaşında, saiddən əvvəl işlənir. II variant isə sözsonunda saiddən sonra işlənir. Ossilloqrafik şəkə baxdıqda bu iki variant arasındakı fərqi aydın görmək olur. I variant özünü cingiltili samit kimi göstərir: başda sönük olan ayrılər sona doğru genişlənir və küylə qarışıq ton ayrıləri görünür. Sözsonundakı /k/ isə özünü kar, kipləşən-partlayışlı samit kimi göstərir. Əyrilər sıx və aşağı intensivliklidir.

Cədvəl 15. /toxtax/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	t	o	x	t	a	x
t	70	65	135	115	115	140
i		5			10	
f		100			104	

Cədvəl 16. /kiosk/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	k	i	o	s	k		
t	1	7	1	1	1		
	10	0	40	90	90		
i		1	1				
		1	2				
f		8	1				
		5	00				
	k	1	a	s	s	i	k
t	5	6	1	1	1	1	8
	5	0	20	55	35	10	5

i			7			1	
						0	
f			8			1	
		3				09	

Cədvəl 17. /kinetik/ sözünün üç parametrlər üzrə göstəriciləri

	k	i	n	e	t	i	k
t	9	4	4	6	1	7	1
	0	5	5	5	40	0	90
i		5		7		8	
f		1		1		1	
		11		07		00	

Cədvəl 18. /k^nyak/ sözünün üç parametrlər üzrə göstəriciləri

	k	^	n	y	a	k
t	8	8	9	8	1	2
	0	5	0	5	20	10
i		6			9	
f		9			1	
		4			00	

/kaka/ sözündə yenidən /k/ foneminin iki variantı işlənib. Hər iki variant təxminən oxşar mövqələrdə işlənsələr də (hər ikisi qalın /a/ saitindən əvvəl gəlir) bir-birindən tamamilə fərqlənirlər. Birinci variant özünü kar samit kimi göstərir: başdan əyrilər çox sıxdır və demək olar ki, seçilmirlər. İkinci variantda isə uzun bir kipləşmə periodundan sonra güclü bir partlayış müşahidə olunur: əyrilər saitlərdə olduğu kimi aralı və yüksək intensivliklidir.

/k/ foneminin ayrı-ayrı parametrlər üzrə göstəriciləri 16-20-çi cədvəldə verilib.

Cədvəl 19. /kaka/ sözünün üç parametrlər üzrə göstəriciləri

	k	a	k	a	o
t	5	9	1	1	2
	0	0	90	90	35
i		5		1	8
				0	
f		1		1	1
		50		20	00

Azərbaycan dilindəki periferik fonemlərdən biri də /z/ fonemidir. /z/ foneminin sözbaşı, sözortası və sözsonu mövqələrdə iştirak etdiyi misalların ossilloqrafik təhlilini verək.

/zurnal/ sözündə bu vəziyyətlə üzləşirik. II variantda ton əyriləri bir qədər daha aydındır .

/züri/ sözdə /z/ fonemi yenidən sözbaşı mövqedə işlənmişdir. Burada söz əvvəlində əyrilər bir qədər aşağı intensivlikli və sıx olsalar da, ortada genişlənməyə başlayır və sona doğru küylə qarışıq ton əyriləri aydın secilir. Əyriləri sona doğru daha yüksək inensivlikli olması ondan sonra sait fonemin gəlməsi ilə əlaqədardır (bax: əlavə).

/əzdaha/ sözündə /z/ fonemi sözortası mövqedə işlənir. Ossilloqrafik şəkildə /z/ foneminin bu variantının əvvəlkilərdən xeyli fərqləndiyini müşahidə etmək olar. Burada başlanğıçda əyrilər orta intensivliklidir. Ortaya doğru intensivlik bir qədər artsa da, əyrilər daha da sıxlaşır. Sona doğru isə əyrilərin sönməsi müşahidə olunur. Bu isə ondan sonra kipləşən-partlayışlı /d/ samitinin gəlməsi ilə əlaqədardır.

Eyni vəziyyətlə */staz/* sözündə rastlaşırıq. Burada da /z/ özünü fişiltılı /sh/ kimi göstərir. Əyrilər başdan sona qədər sıxdır, secilmir, ortaya doğru intensivlik nisbətən artsa da, ümumən aşağıdır.

/etazer/ sözündə /z/ sözortasında iki sait arasında işlənir. Burada əyrilər sıxdır, lakin yüksək intensivliklidir. Sona doğru

Cədvəl 20. */Zurnal/* sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	Z	u	r	n	a	l
t	1	9	1	3	1	1
	00	0	00	5	20	00
i		6			7	
f		1			1	
		10			08	

Cədvəl 21. */Zuri/* sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	Z	ü	r	i
t	1	1	1	1
	70	80	25	23
i		5		8
f		5		1
		5		13

Çədvəl 22. /əZdaha/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	ə	Z	d	a	h	a
t	1 80	1 10	3 5	1 00	1 00	1 85
i	6			7		9
f	1 05			1 00		1 08

Çədvəl 23. /staZ/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	s	t	a	Z
t	1 60	1 15	1 80	2 70
i			1 0	
f			1 00	

Çədvəl 24. /etaZer/ sözünün üç parametr üzrə göstəriciləri

	e	t	a	Z	e	r
t	1 00	1 30	1 05	1 10	1 50	1 60
i	7		8		1 0	
f	8 0		9 5		1 00	

Tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz periferik fonemlərin müxtəlif sözlərdə işlənməsini göstərən ossilloqramları nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlar mövqedən asılı olaraq müxtəlif cür tələffüz olunurlar. Mövqedən asılı olaraq periferik fonemlər saitdən əvvəlki gərgin mövqedə güclü, saitdən sonrakı mövqedə və vurğusuz saitlər əhatəsində zəif olurlar. Bəzi sözlərdə isə səs düşməsi halı ilə də rastlaşırıq.

Ədəbiyyat

1. Təhməzova M.M. “Azərbaycan və ingilis dillərində periferik fonemlər” (məqalə). ADU-nun elmi xəbərləri. Bakı 2002, №1,2
2. Veysəlov F.Y. Eksperimental fonetika. I hissə. Bakı 1980, II hissə. Bakı 1981.

M. Tahmazova

Acoustic analysis of peripheral phonemes in Azerbaijani language

Summary

The present article deals with the acoustic features of the peripheral phonemes in Azerbaijani language. Phonemes are opposed to each other by one or more sound features, which may be expressed in articulatory or acoustic terms, such as voice, quantity, rounding, etc. The linguistic concepts are analysed on the status of a phoneme applying different criteria, then an attempt is made to define the phonemic function of the sound. Consonant sounds [ɣ, ʒ, k, h, x] are peripheral phonemes in Azerbaijani language. Different examples are taken where these phonemes are used in different position, initial, final and in medial position. The peripheral phonemes are analysed on the basis of the methodology developed in the laboratory of Experimental Phonetics and Applied Linguistics in the Chair of Phonetics, Grammar and History of the German language of Azerbaijan University of Languages. The results of experiment are given in the tables.

In the conclusion the results of the research are summarized.

M. Тахмазова

**Акустический анализ периферийных фонем в современном
Азербайджанском языке**

Резюме

Настоящая статья посвящена исследованию периферийных фонем современного Азербайджанского языка. Подвергаются анализу лингвистические концепции по установлению фонемного статуса звуков языка и описываются различные критерии, используемые в этих целях, затем предлагается методика определения фонемного статуса каждого звука. На Азербайджанском языке эти фонемы /ʒ, ɣ, x, k, h/ анализируются акустические характеристики периферийных фонем на основе методики, разработанной в лаборатории экспериментальной фонетики и прикладной лингвистики при кафедре фонетики, грамматики и истории немецкого языка АУЯ.

В заключении обобщаются результаты исследования.

Rəyçi: Vəliyeva Mələhət
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NURİYYƏ ƏLİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
aliyevanuriyya@gmail.com

SOME THOUGHTS ON DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE

(on the basis of English materials)

Açar sözlər: fədbək ,şifahi nitq,kontekst.

Key words : feedback,oral speech,context.

Ключевые слова: ответ, устный речь, контекст

Language is a formal system of signs governed by grammatical rules of combination to communicate meaning. This definition stresses the fact that human languages can be described as closed structural system consisting of rules that relate particular signs to particular meanings (Bloomfield, 1914). Language is basically speech. Its written form developed later on. It is universal among human beings who use it for carrying out various activities of life. It is such a common phenomenon that we always take it for granted. We never bother to think about it: we never try to into the depth of the meaning of this word. Definition of language is not difficult to find. Almost all well-known linguists have tried to define language in their own way. John Lyon (2002), in his famous book "Language and Linguistics" has discussed famous definitions of Language. According to E. Sapir (1921): "Language is purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions unit desires by means of voluntarily produced symbols". R.A. Hall (1968) tells that language is "the institution whereby humans communicate and interact with each other by means of habitually used oral-auditory arbitrary symbols". R.H. Robins (1979) does not give a formal definition of language but points out certain facts related to language, saying that "languages are symbol systems, almost wholly based on pure or arbitrary conventions". According to N. Chomsky (1969) a language is "a set of sentences, each finite in length and constructed out of a finite set of elements". Individuals learning a second language use the same innate processes that are used to acquire their first language from the first days of exposure to the new language in spite of their age. They reach similar developmental stages to those in first language acquisition, making some of the same types of errors in grammatical markers that young children make, picking up chunks of language without knowing precisely what each word means, and relying on sources of input humans who speak that language-to provide modified

speech that they can at least partially comprehend (Collier, 1998). Second language learners are usually observed developing a new language system that incorporates elements from the native language and elements from English they recently learned. Inter-language actually helps second language learners test hypotheses about how language works and develop their own set of rules for using language. We give some suggestions: 1. Use a wide variety of concrete and abstract vocabulary. 2. Communicate shades of meaning much as native speakers might. 3. Use differentiated vocabulary and the use of communicative strategies such as pause fillers, stalling devices, paraphrasing and circumlocutions. 4. Use smoothly connected sentences to narrate and describe in detail. Be easily understood. 5. Communicate facts and talk casually about topics of current public and personal interest and academic relevance. 6. Have control over most basic and complex grammatical structures. 7. Use situational and culturally appropriate language. 8. Communicate effectively in many social, professional and academic situations. 9. Successfully handle most uncomplicated communicative tasks in social situations. 10. Initiate, sustain and close a general conversation with a number of strategies appropriate to the circumstances and topic. 11. Use some non-native speaker phrasing. 12. Be able to connect discourse for a variety of purposes such as simple narration, description and reports. 13. Generally be understood by attentive listeners. 14. Have control over many basic and complex grammatical structures. Examples on communicative exercises:

“When Joe Blaney arrived we looked at the newspapers. Lake Software was on the front page of the Wall Street Journal. The corporation had put millions of dollars into their new Internet trading system. Those people who bought stocks had been optimistically expecting the product to make a huge amount of money for them and the stock price on the New York stock exchange had risen higher and higher. Now it was dropping sharply. Just days before Lake Software were ready to put their new Internet trading system on the market, Osaka Net had beaten them to it. The Press had interviewed the presidents of both corporations. Robert Lake, President of Lake Software, had told reporters that there was no truth in the talk that the corporation was in trouble, and was confident that their new product would be a success. Akira Takahashi, President of Osaka Net, promised reporters that their new product would, without doubt, be the market leader. When questioned by reporters about the recent attempts to hack into their research and development center in Long Island, Mr. Takahashi commented that a competitor was behind a campaign of dirty business tricks, aiming to delay work on their Internet trading system. When asked if there was any connection between Lake Software and the computers being hacked into at Osaka Net, Robert Lake had simply commented: “Absolutely not”. What is

it they say? “No smoke without fire”. Reading between the lines, Lake Software was in deep trouble. While Joe and I were talking, the photos from the Daily News arrived. Ed had done well. He had also included the latest Hello! magazine which included an article about a society dinner the previous Saturday night at the Four Seasons Hotel on East 57th Street. The sort of hotel where you could kiss goodbye to a hundred bucks with a few cocktails, even before you started thinking about food. Angela, in an elegant evening dress, looked like she’d walked off the cover of Vogue magazine. The same wavy, blonde hair and diamond necklace and earrings. She must like those rocks. Angela was hand-in-hand with her husband - small, thin and bald, with diamond-shaped glasses. He looked like the typical computer expert.”

I. Match the words to their definitions.

1) stocks	a) US: soft sport shoes
2) stock exchange	b) a supply of something that is ready to be used
3) to hack	c) when someone is watched carefully, especially by the police or army, because they are expected to do something wrong
4) to be behind	d) to use a computer to illegally get into someone else

II. Re-write the following in the correct order:

1. journal street wall the of page front the on was software Lake
2. the system corporation trading had Internet put new millions their of into dollars
3. who people those higher and higher had stocks bought rise had exchange expecting optimistically been stock New York the to product the on price stock and them for money of amount huge a make

III. Storytelling Practice.

1. Practice telling the story until you can do it without the text.
2. Take turns being Robert Lake, Mr. Takahashi, Joe Blaney, Mrs. Suarez – the office cleaner, Stella, Mr. Marley.
3. Do it for the class.

IV. Working in groups of four, ask and answer the following questions together.

1. What had President of Lake Software, Robert Lake told the reporters?
2. Was he really confident that their new product would be a success?
3. What did President of Osaka Net promise reporters?
4. What sort of hotel was the Four Seasons on East 57th Street?

V. Working in pairs, correct any factual errors.

1. Robert Lake had told reporters that his corporation was in trouble.
2. President of Lake Software promised reporters that their new product would be a success.
3. No fire without smoke.

VI. Discuss.

1. Work with a partner.
  - those which have negative meaning
  - those which have positive meaning
2. Have you heard any of them before?
3. Which of them would you like to remember.

VII. Role Play.

Divide into groups and use motions below to have a debate. Put your arguments for and against. Try to use as many natural English phrases from the unit you can.

1. No smoke without fire.
2. You don't have to believe in coincidences.

Used Literature

1. Adrian Doff. Teach English (a training course for teachers). UK: Cambridge University Press, 1988, 286 p.
2. Allwright R.L. The Importance of Interaction in Classroom Language Learning // Applied Linguistics Journal, Oxford: Oxford Univ.Press, 1984, N 5/2, p. 156-171
3. Alan Maley. He knows too much. UK Cambridge: Cambridge Univ.-Press, 1999, 112 p.
4. Bruner J. Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Mass, 1966, 274 p.
5. Burlakova V.V. Contribution of English and American Linguistics to the Theory of Phrase. M.: Higher School Publishing House, 1971, 106 p.

Н.Алиева

**Некоторые рекомендации о формировании
коммуникативного компетенции
Резюме**

Данная статья посвящена рассмотрению speaking у студентов, изучающих английский язык в целях. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях

коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе аудирования является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. Особое внимание должно быть уделено отбору текстовых материалов, а также заданий по “speaking”. Также следует отметить, что тексты не должны быть слишком сложными для восприятия. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке.

N.Əliyeva

**Kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə dair
bəzi tövsiyələr
Xülasə**

Bu məqalə ingilis dilini profesional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin danışmaq məsələlərinə həsr olunmuşdur. Qlobalizasiya şəraitində xarici dillərin öyrədilməsində əsas məqsəd dil öyrənənlərə dili kommunikasiya məqsədlərilə istifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Nitq prosesində informasiyanın adekvat şəkildə qəbulu dili bu və ya digər məqsədlərə görə öyrənənlər üçün ən vacib və təxirə salınmaz amil hesab olunur. Dilöyrənmənin ən vacib məqsədlərindən biri öyrənilən dildə effektiv ünsiyyətə nail olmaqdır. Xarici dilin tədrisinə tətbiq edilən "dilə praktik yiyələnmə" terminini digər adamların fikirlərini anlama, bacarıq və vərdişlərin aşılması kimi başa düşmək lazımdır. Sonra bu bacarıqlar formalaşır, nitqə çevrilir. Əgər insanlar arasında ünsiyyət bilavasitə yaradılsa, onda dilə praktik yiyələnmə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin şifahi nitqə, oxu və yazıya xarakterik olan bacarıqların formalaşmasını tələb edir. Ünsiyyət məsələsi şifahi nitqlə bağlı məsələdir.

Rəyçi: Aynur Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

YEDGAR CƏFƏROV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
yedgar@yandex.ru

AZƏRBAYCANDA AD SİSTEMİ

Açar sözlər: ad, soyad, ad sistemi, antroponim, antroponimik sistem, mürəkkəb ad, biometrik pasport

Key words: name, surname, name system, first name, middle name, last name, biometric passport

Ключевые слова: собственные имена, фамилия, система имен собственных, антропоним

Azərbaycanda xüsusi adların elektron mühiti ilə bağlı son dərəcə mühüm aktualıq kəsb edən məsələlərdən biri də ad və soyadların qeydiyyatı ilə bağlı sintaktik normalardır. Bu isə ad sisteminin strukturu məsələsini aktuallaşdırır ki, antroponimikada hələlilik bununla bağlı yekdil fikir yoxdur. Bəzi tədqiqatçılara görə, dildə üç ad sistemi mövcuddur: 1) biradlılıq (yalnız şəxs adı); 2) ikiadlılıq (ad və ləqəb, ad və фамилия); 3) üçadlılıq (şəxs adı, ata adı və фамилия). Lakin tədqiqatçılardan M.Çobanov bu təsnifatı düzgün saymır. Onun fikrincə, ad sisteminin tarixi təkamülünün izlənməsi aşağıdakı nəticəyə gətirib çıxarır: Biradlılıq: şəxs adı; İkiadlılıq: şəxs adı-ata adı; şəxs adı-təxəllüs; şəxs adı-dini titul, Üçadlılıq: şəxs adı-ata adı-təxəllüs; şəxs adı-ata adı-dini titul; şəxs adı-ata adı-familiya.

Ad sistemi müxtəlif xalqlarda müxtəlif olur. Avropa və Asiya ölkələrində yaşayan bir sıra xalqların antroponimik ənənələrinə görə, ayrı-ayrı adamların ömrünün sonuna qədər bir neçə adı və ya soyadı olmalıdır [1, s. 99]. Məsələn, Vyetnam və Birmada adamların adı bir neçə dəfə dəyişdiyi halda, İspaniyada bir adamın bir neçə soyadı olur. Azərbaycanda isə ad biradlılıqdan çoxadlılıqə doğru inkişaf etmişdir. Məsələn, Tural (biradlı), Tural Əli oğlu (iki adlı), Tural Əli oğlu Məmmədov (üçadlı).

Tarixi ənənələrə uyğun olaraq, Azərbaycan şəxs adları sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin xüsusi ada çevrilməsi hesabına yaradılır. Quruluş baxımından isə komponentlərin sayına əsaslanaraq antroponimlər 2 yerə bölünür: sadə və mürəkkəb antroponimlər. Sadə antroponimlər birüzvlüdür. Onlar yalnız bir antroponimik vahiddən ibarət olur. Mürəkkəb antroponimlər isə bir neçə komponentdən təşkil olunur. Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi vətəndaşın adının yalnız bir antroponimik vahidlə qeydiyyata alınmasına imkan vermir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 26.1-ci, eləcə də "Adın, ata adının və soyadın verilməsi

və dəyişdirilməsi Qaydaları"nın 1.3-cü maddəsinə əsasən, hər bir fiziki şəxsin adı addan, ata adından və soyaddan ibarətdir [2;3].

Deməli, bu zaman bir neçə vahiddən ibarət mürəkkəb antroponimlərdən istifadə zərurəti ortaya çıxır. Tarixi ənənələrə əsaslanaraq Azərbaycanın ad sistemində təsadüf edilən mürəkkəb antroponimləri komponentlərinin sayına görə aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

Şəxs adı və ata adından ibarət mürəkkəb antroponimlər: Rəhim Əli oğlu;

Şəxs adı və təxəllüsdən ibarət mürəkkəb antroponimlər: Səməd Vurğun;

Şəxs adı və soyaddan ibarət mürəkkəb antroponimlər: Araz Məmmədli;

Şəxs adı, ata adı və soyaddan ibarət mürəkkəb antroponimlər: Səlim İlqar oğlu Nəbili;

Şəxs adı, soyad və ata adından ibarət olan mürəkkəb antroponimlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu;

Şəxs adı, soyad və təxəllüsdən ibarət olan mürəkkəb antroponimlər: Vaqif Bayatlı Odər;

Şəxs adı, təxəllüs, ata adı və fəmiliyadan ibarət olan antroponimlər: Əlağa Vahid Məmmədqulu oğlu İsgəndərov;

Dini titul, şəxs adı və soyaddan ibarət olan mürəkkəb antroponimlər: Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə.

Hazırda Azərbaycanda rəsmi səviyyədə, əsasən, şəxs adı, ata adı və soyaddan ibarət mürəkkəb antroponimlər modelindən istifadə edilir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ad strukturu müvafiq qanunvericilik sənədlərində də məhz bu sıralama ilə təsbit edilmişdir. Lakin həmin modeldən istifadə məsələsində bir sıra ciddi problemlər vardır. Belə ki, bu modeldəki komponentlərin sıralanmasında böyük nizamsızlıq özünü göstərir. Müxtəlif sənədlərdə şəxs adı, ata adı və soyadın yazılması zamanı ardıcılığın pozularaq gah soyadın əvvəldə, adın ortada, ata adının sonda (Rəhimov Məmməd Həsən oğlu), gah adın əvvəldə, ata adının ortada, soyadın sonda (Məmməd Həsən oğlu Rəhimov), gah adın əvvəldə, soyadın ortada, ata adının sonda (Məmməd Rəhimov Həsən oğlu) yazılması hallarına təsadüf edilir. Əfsuslar olsun ki, bu cür qüsurlu hallara müxtəlif qurumlar tərəfindən hazırlanmış elektron məlumat bazalarının strukturunda da təsadüf edilir.

Belə nizamsızlığın ortaya çıxmasında əsrlər boyu milli ad sistemimizin formalaşmasında müəyyən rol oynamış ərəb, fars və rus ad sistemindən qalan təsirlərin də rolu böyükdür. Lakin artıq belə qüsurlu vəziyyəti aradan qaldıraraq bu sahədə sabit milli standartların möhkəmləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bundan ötrü ad, ata adı və soyad ardıcılığı dəqiq vahid standart kimi qəbul olunmalıdır. Bütün sənədlərdə adların vahid struktur üzrə yazılması təmin edilməlidir. Əks halda, Azərbaycanın ad sistemində müşahidə olunan indiki

qarışıqlıq ad və soyadın eyni adama məxsus olması ehtimalını azaldaraq identikliyə xələl gəlir. Digər tərəfdən, bu zaman şəxsin identikliyi psixoloji baxımdan da itir və təfəkkür problemləri ortaya çıxır. Məlumdur ki, onu daşıyan insanın həyat və fəaliyyəti, öz adına qazandırdığı mənalarla tarixiləşən ad komponentləri vardır. Belə insanların ad və soyadının ardıcılığı, bir növ, onların vizit vərəqi kimidir. Komponentlərin sırası pozulanda o ad və soyadların ifadə etdiyi mənə də pozulur. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyli, Yusif Məmmədəliyev, Rəşid Behbudov, Zeynəb Xanlarova, Çingiz Mustafayev ardıcılığının insan təfəkkürünə ötürdüyü psixoloji informasiya Hacıbəyli Üzeyir, Məmmədəliyev Yusif, Behbudov Rəşid, Xanlarova Zeynəb, Mustafayev Çingiz ardıcılığının doğurduğu təsəvvürlə eyni deyildir. Ad ardıcılığı bir çox hallarda yaş, sosial status, vəzifə, şöhrət, nüfuz və s. assosiasiyaları yaradır. Ardıcılığın pozulması ilə bu assosiasiya müəyyən qədər itmiş olur. Təsədüfi deyil ki, şəxsin şərəf və ləyaqətinə xələl gətirmək, onun statusunu, nüfuzunu kiçiltmək, fəaliyyətinə kölgə salmaq məqsədilə bəzən PR texnologiyalarında ad və soyad ardıcılığının pozulması üsulundan istifadə edilir. Bütün bunları nəzərə alaraq adların qeydiyyatı proseslərinin ad, ata adı və soyad, ata adının yazılması zəruri olmadıqda isə ad və soyad ardıcılığına əsaslanan dəqiq vahid standart üzrə həyata keçirilməsi zəruridir. Bu beynəlxalq təcrübəyə də uyğundur. Belə ki, bir sıra ölkələrdə də birinci ad (first name), orta ad (middle name) və son ad (last name) komponentlərindən təşkil olunmaqla üçkomponentli modellərdən istifadə olunur. Bu adların mahiyyəti mədəniyyətlərdən asılı olaraq dəyişir. Birinci ad name, doğularkən şəxsə verilmiş addır. Qərbi mədəniyyətinə görə, bəzən uşağa bir deyil, iki ad verilir. Bəzən isə hətta üç ad qoyulması hallarına da rast gəlinir. Adətən, ikinci ad atanın, yaxud babanın, nənənin və ya ananın şərəfinə qoyulur və bu, orta ad kimi işlənir. Orta ad şəxsə verilmiş adla yanaşı, soyadın da tərkibində ola bilər.

İngiltərədə, Avstriyada, Kanadada, Yeni Zelandiyada, ABŞ-da və Birləşmiş Krallıqda əcdadların (ata, baba, ana, nənə) şəxs adlarından (forename) onların şərəfinə çox tez-tez orta ad kimi istifadə olunur. Çində orta adlardan istifadə təcrübəsi yoxdur. Amma əksər Çin adları da üçkomponentlidir. Komponentlərdən birini familiya, digər ikisini isə ikikomponentli şəxs adı təşkil edir. Ənənələrə görə, burada adın birinci komponenti nəsil adını bildirir. Danimarkada və Norveçdə orta ad familiya anlamı daşıyır. Orta ad kimi ananın qızlıq familiası, yaxud əcdadlardan hansısa birinin son adı seçilə bilər. Orta adların bir neçə komponentdən ibarət olması mümkündür. Amma komponentlərinin sayı ikidən çox olan orta adlardan istifadə təcrübəsi xarakterik deyildir. Filippində orta ad kimi, əsasən, ananın qızlıq familiasından istifadə olunur. Taylandda orta ad yoxdur. Bu ölkədə uşağa uzun bir ad verilir və bu adların əksəriyyətinin öz mənası olur.

Taylandda uşaqlara ləqəb verilməsi ənənəsi də geniş yayılmışdır. Vyetnamda Van kişilər, Thi isə qadınlar üçün orta ad kimi işlənir. Amma müasir vyetnamlılar onları, xüsusilə də Thi adını o qədər də gözəl ad nümunələri kimi qəbul etmirlər. Ona görə də bu gün Vyetnamda ən populyar orta adlar elə populyar birinci adlardır. Orta ad Vyetnamda adın tamamlanmasında böyük rol oynayır. Onlar birinci adlarla birləşərək gözəl ad nümunələrinin yaradılmasına kömək göstərir. Bu ölkədə oxşar birinci adlar və eynicinsli adlar çox olduğundan orta adlar ad yaradıcılığında və şəxsin identifikasiyasında çox böyük rol oynayır [4].

ABŞ-da orta adlardan çox tez-tez abbreviatura formasında istifadə olunur. Məsələn, Mary Lee Bianchi – Mary L Bianchi və s. İngiltərədə isə belə bir şəxs həm Mary Bianci, həm M.L.Bianchi, yaxud Mary Lee Bianchi və ya Lee Bianchi kimi tanına bilər. Tərkibində orta adlar olan ad komponentlərindən istifadə təcrübəsi Türkiyədə də geniş yayılmışdır: Ali Qalib İgit, Hüseyn Gürhan Tuncer, Orhan Şaiq Gökyay, Necib Fazil Qısakürək və s. Türkiyənin Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın adı da bu nümunələrdən biridir. İzahlara görə, Türkiyə Prezidentinə Rəcəb adı hicri təqviminin yeddinci ayı olan olan Rəcəb ayında dünyaya gəldiyinə görə, Tayyib adı isə babasının şərəfinə verilmişdir. Ərdoğan isə onların soyadıdır.

Azərbaycanda da bu cür adlandırma komponentlərinə az da olsa, təsadüf edilir: Ceyhun-Təyyar Paşayev, Həməzə Nihad Həmidov, Əli Rza Xələfli, Kamil Vəli Nərimanoğlu və s. Bu cür ad modellərinin ortaya çıxmasında Türkiyə mədəniyyətinin təsiri istisna olunmamalıdır.

Azərbaycanın ad sistemində bir neçə komponentli mürəkkəb sözlər əsasında əmələ gəlmiş şəxs adları kifayət qədərdir: Məhəmmədəli, Əbdülxalıq, Gülçöhrə və s. Yuxarıda diqqətə çatdırılan digər nümunələri həmin ənənəvi formalardan fərqləndirən əsas cəhət isə budur ki, onlarda mürəkkəb söz kimi bitişik yazılmalı olan şəxs adının hər iki komponenti müstəqil işlənmişdir. Bu zaman Ceyhun Təyyar, Həməzə Nihad, Əli Rza antroponimlərində ikinci komponentin hansı anlam daşdığını, şəxs adının bir hissəsi, yoxsa nəsil adı olduğunu müəyyən etmək çətinlik yaradır.

Qeyd edək ki, son onilliklərdə kompüter texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq çoxkomponentli orta adların istifadəsi ilə bağlı polemikalar aparılır. Çünki rəqəmli məlumat bazaları, əsasən, yalnız bir sözdən ibarət orta adların qeydiyyatına imkan verir. Çoxkomponentli adlar rəqəmli məlumat bazalarında şəxsin daha dəqiq identifikasiya olunmasına kömək göstərsə də, axtarış zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Amma digər tərəfdən də, məlumat bazaları leqal, hüquqi məqsədlərlə istifadə edildiyindən antroponimlərdə ixtisarlardan aparılması meyl bəzən tənqid olunur. Eyni zamanda, bu, öz mədəniyyətindən, inancından irəli gələrək bir neçə

komponentli ad daşıyan şəxslərə qarşı diskriminasiya siyasəti kimi də şərh edilir.

Bütün bunlar Azərbaycan üçün hələlik ciddi problemlər doğurmasa da, ölkə qanunvericiliyinin vətəndaşlara şəxs adı və sonluqsuz soyad, yaxud təxəllüs və ya oğlu-qızı formantları ilə yaradılmış soyadlarla qeydiyyatata alınmaq imkanı verməsi tədricən digər mürəkkəb antroponim modellərinin də funksionallıq qazanmasına gətirib çıxara və bu da adların rəqəmli məlumat bazalarında qeydiyyatı zamanı, xüsusilə biometrik pasportların istifadəsində müəyyən çətinliklərə rəvac verə bilər. Çünki ad komponentləri çox uzun olduqda texniki qurğuların biometrik pasportlardakı adları oxuyaraq şəxsi identifikasiya etməsində müəyyən problemlər ortaya çıxır. Qeyd edək ki, biometrik pasport - Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ing. International Civil Aviation Organization – ICAO) müəyyən etdiyi yüksək texnologiya və təhlükəsizlik elementlərinin işlədilməsi ilə biometrik məlumatlarla təchiz edilmiş pasportlardır. Bu pasportların (ölçüləri, spesifikasiyası, yazı qaydaları və s.) üzrə beynəlxalq standartlar da ICAO tərəfindən müəyyən olunur. Dünya təcrübəsində biometrik pasportlar həmçinin “e-pasport” və ya elektron pasport (ing. electronic passports) kimi də tanınır [5].

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində bunlar “yeni nəsil pasportlar” adlandırılır. 2013-cü il iyunun 1-dən Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına elektron daşıyıcısı olan ümumvətəndaş pasportlarının, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən isə elektron daşıyıcısı olan xidməti və diplomatik pasportların verilməsinə başlanmışdır. Azərbaycanda təqdim edilən biometrik pasportlarda da vətəndaşların ad, soyad və ata adlarının qeydiyyatı üçün nəzərdə tutulan işarə sayı beynəlxalq standartlara uyğun olaraq məhduddur. Ona görə də vətəndaşların ad, soyad və ata adlarının bu işarə sayından uzun olması arzu edilən deyildir. Xatırladaq ki, qonşu Gürcüstanda biometrik pasportların tətbiqi zamanı ölkənin Ədliyyə Nazirliyi uzun ad və soyadların qısaldılması ilə bağlı xüsusi bir qərar vermişdi. Qərarı adı və soyadı tamlıqla pasporta daxil etmək mümkün olmadığı hallarda onların qısaldılmasına icazə verilir və bu zaman, əsasən, sonuncu simvollar qısaldılır. İxtisarin ad, yoxsa soyadda aparılması pasport sahiblərinin öz qərarlarından asılıdır [6]. Ona görə də gələcəkdə bu sahədə nizamlı bir ad mühitinin təmin olunması, adların qeydiyyatı ilə hər hansı texniki çətinliklərin yaranmaması üçün ad və soyadlara texniki tələblər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Hazırda transliterasiya məsələləri həllini tapmadığından adlar və soyadların başqa dillərdə yazılışı zamanı identikliyin təmin olunmasında da ciddi problem yaranır. Dövlətlərarası müvafiq hüquqi sənədlər olmadığı üçün xarici ölkələrdə doğulan azərbaycanlı uşaqlara dair sənədlərdə oğlu,

qızı kimi milli identikliyi bildirən sözlərin yazılmasında müəyyən çətinliklər ortaya çıxır. Eyni çətinliklər beynəlxalq ödəniş sistemlərində, eləcə də bank, sərəhəd, gömrük-keçid və s. bu kimi sahələrdə Azərbaycan ad və soyadlarının rəqəmli məlumat bazalarına inteqrasiyası zamanı da özünü göstərir. Bəzən məlumatlar bazalara daxil edilərkən çoxvariantlılığa yol verilir. Vətəndaşların, müştərilərin öz ad və soyadları ilə birqıymətli şəkildə tanınması müəyyən hallarda mümkün olmur. Bu zaman böyük vaxt və zəhmət hesabına məlumat bazalarında mexaniki korrektə işlərinin aparılması lazım gəlir. Qeydiyyat orqanlarının fəaliyyətində kompüter texnikası vasitələri geniş tətbiq edilsə də, hələlik müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə bu orqanları əhatə edən korporativ şəbəkə mühiti tam formalaşmamışdır, vətəndaşlara adlar və soyadlarla əlaqədar onlayn informasiya xidmətləri göstərilir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, 30 gündən artıq ölkəmizdə yaşayan əcnəbi vətəndaşların yeni doğulmuş uşaqları üçün onlar tərəfindən təklif olunan adlar və soyadların verilməsinin nə dərəcədə məqsədəuyğun olduğunu müəyyən etməkdə qeydiyyat orqanları problemlərlə üzləşirlər. Xarici ölkələrdə formalaşdırılmış müvafiq məlumat bazalarından istifadə təcrübəsi geniş olmadığından bu adlar və soyadların həmin ölkələrin müvafiq hüquqi mexanizmlərinin tələblərinə cavab verib-vermədiyini müəyyən edə bilmirlər.

Bu kimi problemlərin həlli üçün müasir informasiya texnologiyaları tətbiq edilməklə adlar və soyadlar sahəsində elmi-strateji araşdırmaların, statistik təhlillərin aparılmasına, mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün təkliflərin işlənməsinə ehtiyac vardır. Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat orqanlarının işçilərini, vətəndaşları, həmçinin dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızı adlar və soyadlar haqqında kitablarla təmin etmək qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu istiqamətdə atılan addımlar ölkəmizdə elektron hökumətin inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermiş olardı.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1998
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi / <http://www.e-qanun.az/code/8>
3. Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları / <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/499/>
4. <http://www.genfiles.com/articles/middle-names/>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Biometric_passport
6. <http://www.georgiatimes.info/news/59592.html>
7. Paşa A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1996

8. Никонов В.А. Имя и общество. М.: Наука, 1974
9. Çobanov.M.N. Familiya, təxəllüs. Tbilisi: Qanatileba, 1987
10. “Adlar və Soyadlar” Dövlət İnformasiya Sisteminin yaradılması Konsepsiyası. АМЕА-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Ekspress-İnformasiya, Bakı – 2010

Y.Cafarov

Name system in Azerbaijan

Sammary

The article covers importance of the adjusting technical norms to the national name system. Disorder of the name components system considered as one of the main problems. It also reveals the importance of the adopting common standards in this sphere. The article covers the naming standards required for usage of biometric passports. It also focuses on the experience of the other countries in this field. It also reveals existing problems of giving names to the children of foreigners born in Azerbaijan and Azerbaijani children born abroad.

The article covers syntactical norms related with registration of names and surnames in electronic databases. It also focuses on comparison of the national name system of Azerbaijan with other countries. It proves necessity of adjusting technical norms of the national name system. It also reveals existing problems of this system. Gives specific suggestions for their solution.

Я,Джафаров

Система имен в Азербайджане

Резюме

Статья рассказывает о синтаксических нормах связанных с регистрацией имен и фамилий в электронных базах данных. Также ведется сравнение национальной системы имен Азербайджана с другими странами. Она обосновывает необходимость приведения в соответствие технических требований национальной системы имен. Выявляет имеющиеся в этой системе проблемы и выдвигает конкретные предложения для их решения.

Обосновывается необходимость приведения в соответствие к техническим требованиям национальной системы имен. Беспорядочность в систематизации именных компонентов оцениваются как одна из основных проблем. Акцентируется важность принятия единых национальных стандартов в этой сфере.

В статье также повествуется о стандартах наименований, требуемых для применения биометрических паспортов. Рассматривается опыт ряда стран в этом направлении. Уделяется внимание проблеме, связанной с присвоением имен для родившихся в Азербайджане иностранцев, а также азербайджанских детей родившихся за границей.

Rəyçi: Qara Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

YEGANƏ ABBASOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yegana@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN VƏ İNKAR ƏVƏZLİKLƏRİN İŞLƏNMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Acar sözlər: qeyri-müəyyən əvəzlilər, inkar əvəzliləri, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri

Ключевые слова: неопределенные местоимения, отказывали местоимения, качественные и количественные особенности

Key words: indefinite pronouns, negative pronouns, qualitative and quantitative features

Müasir ingilis dilinə xas olan qeyri-müəyyən əvəzlilər danışana məlum olmayan şəxs və əşyaları bildirmək üçün işlədilir. Qeyri-müəyyən əvəzlik qrupuna aşağıdakı sözlər daxildir.

Some, any, somebody ,anybody, someone, anyone ,something, anything ,many ,much, little, few:

Bu əvəzlilərdən altısı(some, any, many, much, little, few)sadə, qalanları isə mürəkkəb sözlərdir.Mürəkkəb qeyri-müəyyən əvəzlilər some və any sadə əvəzlilərinə body thing və ya one sözlərini artırmaqla düzəldilir:somebody, something, someone:anybody, anything, anyone.Müasir ingilis dilində qeyri-müəyyən əvəzlilərinin əsasını iki söz(some ,any)təşkil edir. Bu sözlər də leksik məna baxımından eynidir.Onların hər ikisi “bir necə”mənası kəsb edir və hər ikisindən sonra sayıla bilən isim çəmdə işlənir.Lakin nitqdə işlənmə baxımından bu əvəzlilər bir-birindən xeyli fərqlənir: some bir qayda olaraq təsdiq any isə sual və inkar cümlələrdə işlənir.məsələn:

I have got some English books.

Have you got any English books?

I have not got any English books.

Bu barədə xüsusi tədqiqat aparmış D. H .Süleymanova göstərir ki,/-some/ və /any/sözlərinin fərqləndirilməsi üçün cümlə tiplərini əsas kriteriya kimi qəbul etmək olmaz. Eyni sintaktik konstruksiyalarda məna çalarlarının fərqlərini hansısa elementlə axtarmaq lazımdır.Dil materiallarının təhlili əsasında D H Süleymanova belə qənatə gəlir ki/some/ əvəzliyinin neytral yönümlü kontekstlərdə işlənməsi 14, 5%/any/ əvəzliyi üçün isəbu göstərici 20, 9% təşkil edir. Müəllifə görə bu növ kontekstlərdə sual cümlələri əsas yer tutur.Məlumdur ki sualların spesifik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar situasiyadan ümumi danışmaq kontekstindən asılı olur. Belə

haldə pozitiv mənəli /some/ və neqativ mənəli /any/əvəzləklərinin rəqəbətəyönümlü işlənməsi mümkün olur.(5, s .84).

Tədqiqatlar göstərir ki, fərqli qrammatik mənələr kəsətmə baxımından/some/ və/ any/ sözləri semantik ümumiliyi ehtiva edir, ona görə ki, onların leksik mənələri müxtəlif distribusiyaya şəraitində müəyyən olunur (6)./Any/ əvəzliyinin işlənməsi danışıq aktında mövqeyin natamamlığına işarədir, onun daşdığı mənaya başqa alternativlər mümmkündür./some/ əvəzliyi isə eyni mənələri kəsəb etmir(4).Some, any əvəzləkləri sayıla bilməyən isimlərlə işləndikdə, qeyri- müəyyən miqdar bildirir və isim təkdə işlədilir, məsələn:Go to the shop and buy some butter and some cheese

Have you any bred?Now run and get some candy,..(london.)

Some any qeyri- müəyyən əvəzləklərinə xas olan bu ümumi çəhətlərlə yanaşı, onları səciyyələndirən bəzi xüsusi hallar da vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1)some qeyri-müəyyən əvəzliyi xahiş və ya təklif calarlarına malik olan xüsusi və ümumi suallarda işlənə bilir, məsələn:

Do you want some butter?

Does she wish some milk?Where can I get some üater?

Would you like some coffee?

2)any qeyri-müəyyən əvəzliyi bəzən təsdiq çümlələrdə də işlənə bilir. Bu halda o hər bir(istənilən) mənəsi kəsəb edir.məsələn:

You may come at any time you like- Sən hər bir vaxt gələ bilərsən.

One can find this book now at any bookshop- Bu kitabı hər bir-(istənilən) kitab mağazasında tapmaq olar. Tədqiqatlar göstərir ki, fərqli qrammatik mənələr kəsətmə baxımından /some/ və/any/sözləri semantik ümumiliyi ehtiva edir, ona görə ki, onların leksik mənələri müxtəlif distribusiyaya şəraitində müəyyən olunur./Any/ əvəzliyinin işlənməsi danışıq aktında mövqeyin natamamlığına işarədir, onun daşdığı mənaya başqa alternativlər mümkündür, /some/ əvəzliyi isə eyni mənələri kəsəb etmir.

Aşağıdakı misallarda/some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzləklərin alternativ işlənməsi semantik aspektdə müəyyən təsəvvür yarada bilir.

1./...he might have given me some good advice and many things would not have happened//(15, p. 21)(O mənə bir neçə/bəzi məsləhət verə bilərdi və çox hadisələr baş verməzdi).

2./I told her that if I could be of any use to her I should be very glad//(13 p 46)(Mən ona dedim ki ona hər hansı xeyrim dəyərsə çox şad olaram).

Hər iki nümunədə danışanın hadisələrin inkişafına müsbət və mənfəi münasibətləri müəyyənləşir Birinci misalda/some/ sözü obyektin mövcudluğuna və onun əlamətinə (good)uyğun olaraq sayılmayan isimlə (advice) işlənərək müsbət orientasiyalı kontekstin göstəricisinə xidmət edir və

modallıq bildirir. İkinci cümlədə də/any/qeyri-müəyyən əvəzliyi /some/ sözünün daşdığı mənaya(modallıq) alternativ işlənə bilmişdir.

Some any qeyri-müəyyən əvəzlilikləri həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işlənə bilər. İsmi əvəzlik kimi onlar cümlədə (1)mübtədə və ya(2) tamamlıq sifət əvəzlik kimi isə(3) təyin rolunda işlənir,məsələn:

1)Some consider that he is a kind man

2)Give me a dictionary, please .I haven't got any.

3)I'll tell you some day. (Lindsay).I hadn't really any plans(Braine).

Beləliklə, /any/ qeyri-müəyyən əvəzliyinin ingilis dilində davamedici və prefekt zaman formalı cümlələrdə işlənməsi hallarına rast gəlmək mümkün deyildir. Bu onunla izah olunur ki həmin əvəzliyin işlənməsi üçün real kontekst xüsusiyyətləri vacibdir.

Təsdiq olunan dil hadisələrinin(/some ,any/) reallıq şəraitində işlənməsi baxımından təhlili göstərir ki, reallıq situasiyası onlar üçün kəmiyyət-keyfiyyət xüsusiyyətlərinin ifadə variantlarının seçilməsində xüsusi rol oynayır .We stopped at one or two shops to take on some parcels(14, p. 242)-Bir neçə paket əldə etmək üçün bir-iki mağazaya baş çəkdik.

Həmin cümlədə/some/ sözünün cəm halda isimlə birləşməsi(some parcels) göstərir ki, obyektin (paket) mövcudluğu presuppozisiya xarakteri daşıyır və kəmiyyət (bir neçə) xarakteristikası ön plana keçir.

/Some/qeyri əvəzliyi/any/-dən fərqli olaraq varlığın hər hansı əlamətinin mövcudluğunu praktiki olaraq ifadə edir, əlavə olaraq, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinə malikdir, mücərrəd anlayışın kiçik hissəsi-ölçü göstəricisi kimi çıxış edə bilər .Müqayisə edək:

All small towns are much alike in some ways/(14, p.164)(Bütün balaca şəhərlər nədəsə bir-birinə oxşayırlar).

/Some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin əvəzlənməsinin göstərilən xarakteri inkarlıq sferası kontekstlərində də özünü göstərir .Məsələn:

/Some dragons do not have very good understanding, like some people//(16, p .63)(Bəzi əjdahalar bəzi adamlar kimi çox yaxşı başa düşmə qabiliyyətinə malik deyillər) və ya /Do not discuss your training with any other member of the community, including parents//(12, p. 68)

(Valideynlərimiz də daxil olmaqla cəmiyyətin heç bir üzvü ilə öz təliminizi müzakirə etməyin).

Hər iki cümlə inkar formada təqdim olunmuşdur. İnkarlıq semantikasının təqdimatı isə bilavasitə/some/ və/any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin işlənməsi üslubu ilə mümkün olmuşdur.

Deməli, müasir ingilis dilində/some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin əvəzlənməsinin əsasən neytral yönəlikli kontekstlərdə müşahidə edirik: danışan/some/ sözünü işlətməklə sual, müqayisə, şərt

bildirən cümlələrdə dinləyən pozitiv, /any/ əvəzliyindən istifadə etməklə həmin kontekstlərdə negativ yöəlikli incə mətləbləri açıqlayır.

Müasir ingilis dilində mövçud olan əvəzlikləri bunlardır: no, none, nothing, nobody, no one, neither. Bunlardan üçü(no, none, neither)sadə qalanları isə mürəkkəb sözlərdir.

Müasir ingilis dilində inkar əvəzliklərinə xas olan başlıça spesifik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlardan hər biri inkarlığı təkbəşinə ifadə edir, yəni inkar əvəzliyi olarkən çümlədə digər inkar vasitəsi işlədilmir. Bu baxımdan ingilis dili Azərbaycan dilindən fərqlənir: Azərbaycan dilində inkar əvəzliyi işlənən çümlədə, adətən, ikinci bir inkar əlaməti də olur. Məsələn: Otaqda hec kim yoxdur .Mən hec nə istəmirəm və s. İngilis dilində həmin çümlələrn qaşılığı belədir: There is nobody in the room. I want nothing. Göründüyü kimi Azərbaycan dili çümlələrdə iki inkar(heç yox- birinci çümlədə hec nə,-m-ikinci çümlədə) işləndiyi halda ingilis dili çümlələrinin hər birində ancaq bir inkar vasitəsi birçə inkar əvəzliyi(birinci çümlədə nobody ikinci çümlədə nothing) işlənmişdir

1.No inkar əvəzliyi. Bu əvəzlikç bir qayda olaraq sifəti əvəzlik kimi işlənərək ismin təyini olur. Qarşısında no əvəzliyi gələn isimlər həmişə artiklsız işlənir, məsələn:

No Forsythe can stand it for a minute(Galsworthy.) No man he had known, no any woman, had given him the message of immortality.(London.)

2.None inkar əvəzliyi. Bu əvəzlik no inkar əvəzliyinin mütləq, yəni tək, isimsiz işlənən formasıdır. O həm şəxsə, həm də əşyalara aid işlənə bilir. None inkar əvəzliyi ancaq ismi əvəzlik kimi işlənir. O, çümlədə (1) mübtədə və ya (2) tamamlıq funksiyası daşıyır, məsələn:

1)None of us-none of us can hold on for ever.(Galsworthy.)

2)I see none to be afraid of.(Stevenson.)

3.Nobody inkar əvəzliyi. Bu əvəzlik iki sözün(no+body) birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözdür. Həmişə ismi əvəzlik olaraq işlənir və çümlədə (1) mübtədə və ya (2) tamamlıq olur, məsələn:

1)Nobody blames you, love.(Braine.)

2)I know nobody in this village.

Müasir ingilis dilindəki qeyri-müəyyən saylar və əvəzliklərin oxşar, fərqli və spesifik xüsusiyyətləri tədqiqat obyektı olmaqla müxtəlif cür şərh olunur.

Ədəbiyyat

1.Veysəlli F. Y. Dilçiliyin əsasları Bakı ,Mütərcim, 2013, 420s.

2. Veysəlli F. Y. german dilçiliyinə giriş .Bakı: Təhsil ,2003, 409s.

3.Folsom A. The Day After Tomorrow. Warner Books, 1995, 692p.

4.Jewell L. 31 Dream street. BCA, 2007, 461p.

5. Lakoff R. Some reasons why there can't be a some-any rule// Language. 1969. Vol. 45, 3p608-615.
6. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J.A. Comprehensive Grammar of the English Language. Longman Group UK Limited, 1985, 177p.
7. Oruç Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı; 2003.
8. Бондарко А В Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград, Наука 1983, 208с.

Y. Abbasova

**Some Features of Indefinite and Negative Pronouns in modern English Language.
Summary**

The article deals with the problem of functional- semantic analysis of indefinite pronouns in the English language. The qualitative and quantitative features, similarities and differences are investigated in the article. Contrary to what is currently known in the English languages, the various distinctive and specific features are interpreted differently as research object. This article compares the case study of /some/ any/ indefinite pronouns in English and their specific features. It is a major feature of modern English language denier pronouns, each of which denotes deniers alone, which means that other denials are not used while denying pronouncements.

E. Abbasova

**Некоторые из особенностей развития английского языка
расплывчатого отрицательных местоимений.
Резюме**

В отличие от аналогичных номеров и местоимений в современном английском языке расплывчатые и интерпретируются по-разному, в том числе конкретных характеристик объекта исследования в этой статье ,английский/некоторые/любой неопределенные местоимения и их специфические особенности по сравнению с развитием случаев расследуются. Главная особенность характеристика современного английского местоимение отрицать, что это то ,что каждый из них в отдельности отрицать других средств отвергнув предложение не было использовано в отрицании местоимения.

**Rəyçi: Bəhrüz Səmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

KÖNÜL ABDULRƏHİMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
konulabdulrehmanova@gmail.com

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ İNKARLIQ BİLDİRƏN SİNTAKSEMLƏRİN PARADİQMATİK SIRASI

Açar sözlər: sintaksem, substansiallıq, sinsemantik əlamət, inkarlıq, agentivlik, obyektlik, mövcudluq, müşayiət olunmayan, instrumentallıq.

Ключевые слова: синтаксема, субстанциальность, синсемантический признак, отрицание, агентивность, объектность, существование (экзистенциальность), акоммитативность, инструментальность.

Key words: syntaxeme, substantivity, synsemantic feature, negation, agentivity, objectness, existentiality, acommitativeness, instrumentality.

İnkarlıq danışığ aktı olmaqla, adresatin niyyəti və ya söylədiyi yeni məlumatı, fikrini qəbul etməyən, ondan imtina edən və onu təkzib etən kommunikativ əməliyyat sayılır. Nəzəri baxımdan, inkarlıq bildirən hər hansı söyləm ya bütövlükdə cümlə, ya da subyekt və predikata olan münasibətə yönəlir.

Dildə universal kateqoriya kimi öz mürəkkəbliyi və çoxsahəli semantikasını ilə fərqlənərək, müxtəlif ifadə vasitələri ilə formalaşdığından dilçiliyin hər yeni istiqamətində dilçilər inkarlığa müxtəlif baxışlarla yanaşırlar. İnkarlıq cümlənin komponentləri arasındakı əlaqənin əksinə, danışanın ifadə etdiyi müvafiq təsdiq fikrə qarşı imtina edilən hərəkətə işarə edir. Bir çox dilçilər – O.Yespersen, E.İ.Şendels, V.N.Bondarenko inkarlıq kateqoriyası məsələsinə toxunmuş və öz nəzəri fikirlərini irəli sürmüşlər. O.Yespersen belə hesab edir ki, inkar cümlələri ziddiyyəti, təkzib və imtinanı ifadə etmək üçün işlədilir. Onun fikrincə, inkarlıq ikrah hissidir; inkarlığın qədim forması olan “no” ikrahın ən sadə nida formasıdır.¹ Koqnitiv baxımdan inkarlıq kateqoriyası digər kateqoriyalar kimi, danışan şəxsin dil vasitəsilə əşya, hadisə və canlı təbiətin digər nümayəndələri ilə müxtəlif qarşılıqlı əlaqələri, onların səciyyəvi keyfiyyətlərini, eləcə də onlara öz şəxsi münasibətini şərh edən kateqoriyadır.² Bəzi müəlliflər inkarlığı məntiqi inkarlığın ifadəsi kimi, digərləri isə cümlənin semantik ünsürü kimi tədqiq edirlər. Məsələn, N.Q.Ozerovanın fikrincə, inkarlıq qrammatik kateqoriyası məntiqi kateqoriyanı ifadə edir və öz növbəsində varlığın müəyyən hadisələri arasındakı real əlaqələrin olmamasını əks etdirir. Əslində, inkarlıq təkcə əlaqələrin deyil, həmin əşyaların, hadisə və onların əlamətlərinin yoxluğunu ifadə edir.³

E.İ.Şendels inkarlıqdan danışarkən qeyd edir ki, inkarlıq dil kateqoriyası olmaqla bərabər anlayışlar arasındakı inkarlıq əlaqələrini müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə ifadə edir.⁴ V.N.Bondarenko öz monoqrafiyasında inkarlığın 6 cür ifadə vasitələrini müəyyən etmişdir: inkar affikslər (söz-düzəldici) şəkilçilər; inkar hissəcikləri, inkar əvəzlilikləri və zərflər; inkar bağlayıcıları, inkar sözləri (bəzi dillərdə qoşmalar), eyni zamanda inkarlığın implisit yolu ilə ifadəsi.⁵ İngilis dilində inkarlığın əsas ifadə vasitələri dilin kateqoriyalarına uyğun olaraq, morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələrində işlək sayılır.⁶

Təqdim etdiyimiz məqalədə ingilis atalar sözlərində inkarlığın formallaşmasında ən çox ifadə vasitələrinin əks olunması və onların əsasında inkarlıq kimi sinsemantik əlaməti özündə birləşdirən sintaksemlərin paradigmatik sıralarını müəyyən etməkdir. Cümlədə tutduğu mövqeyə uyğun olaraq, yerləşdiyi sintaqm tərkibində cümlənin dərinədəki quruluşunda sintaktik-sinsemantik əlamətlərə malik olan və sintaksem adlı sintaktik vahid həm məzmun, həm də formal xüsusiyyətlərinə görə, 3 böyük kateqorial sinfə - substantiiallıq, kvalifikativlik, prosessuallığa aid olur.⁷ Sintaksemlərdə ifadə vasitələrindən, leksik tutumu, distributiv formal imkanlarından, yəni birləşmə qabiliyyəti və leksik əhatədən asılı olaraq, digər əlavə sinsemantik əlamətlər əks olunur. Əlavə sinsemantik əlamətlər isə qeyri-kateqorial sinfə aiddir. İnkarlıq mənalı sinsemantik əlamət də bu sinfə məxsus olub, digər bölünməz sintaksemlərə xas olan cəhətlərə malikdir. Məsələn: 1. It is an equal failing to trust everybody and to trust *nobody*. (≈ Hamıya inanmaq və hamıdan da şübhələnmək olmaz.) 2. Courtesy costs *nothing*. (Nəzakətli olmaq adamdan haqq istəmir). Misallardan görüldüyü kimi, birinci atalar sözündə inkarlıq mənalı sintaksem ingilis dilində “*nobody*”, ikinci atalar sözündə “*nothing*” inkar əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. İnkarlıq bildirən sintaksem leksik cəhətdən “canlı-cansız” mənalı qarşıdurma yolu ilə ifadə olunsada da, cümlələrdə xəbərlə tabelilik əlaqəsinə girən inkar mənalı sintaksemlər (*nobody*, *nothing*) başqa bir əlavə - obyektlik kimi sinsemantik əlamətini özündə birləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sintaksem təhlildə bu və ya digər sinsemantik əlamətin olmasını yoxlamaq üçün transformasiyadan eksperiment kimi istifadə etmək lazımdır.⁸ Transformasiya eyni cümlə daxilində inkar əvəzliyinin başqa növ əvəzliliklə yaxud isimlə əvəz olunması, eləcə də inkar cümləsinin təsdiq cümləsinə çevrilməsi ilə nəticələnir: *courtesy costs nothing*. → *courtesy costs this* → *courtesy costs everything*. Obyektlik sinsemantik əlamətini eksperimentlə yoxlamaq üçün məlum növdə olan feili məchul növə çevirmək transformasiyasını tətbiq etmək olur: *Courtesy costs nothing*. → *Nothing is cost by courtesy*. Substantiiallıq sinfindən olan inkarlıq və obyektlik sinsemantik əlamətə malik sintaksemin, feilin məchul

növü ilə işlənən atalar sözüne rast gəlmək olur: *Nothing* must be done hastily, but killing of fleas (≈Tələsik işə şeytan qarışar; tələsən təndirə düşər.)

İngilis atalar sözlərində inkarlıq anlayışını nəzərə çarpdırmaq məqsədilə qədim ingilis dilinin sərbəst söz sırası saxlanılmışdır. Buna görə də substansiallıq sinfindən inkarlıq və obyektlik bildirən sintaksemlər təsirli feildən əvvəl işlənərək, müasir ingilis dili cümləsinin sabit söz sırasına yad olan inversiya hadisəsinə uğrayır. Məsələn: 1. *Nothing* venture, *nothing* have. (≈ Zərər çəkməyən, xeyir görməz.); 2. *Nothing* seek, *nothing* find. (Heç nə axtarmasan, heç nə də tapmazsan; axtaran tapar).

Həmin sinifdən olan sintaksemlər inkarlıq sinsemantik əlaməti ilə yanaşı agentivlik (işin icraçısı) mənasını da daşıyır. Belə sinsemantik əlamət inkar əvəzliyinin mübtədə mövqeyində işlənən komponentdə təzahür olunur. Məsələn: *No one*, but the wearer knows where the shoe pinches. (Çəkmənin harası sıxdığını yalnız onu geyən bilər; ≈ başına gələn başmaqçı olar.) Agentivlik sinsemantik əlamətini yoxlamaq üçün mübtədə mövqeyində işlənən *who* sual əvəzliyi vasitəsilə sual cümləsinə çevirmək olar: *No one*, but the wearer knows where the shoe pinches. → *who* knows where the shoe pinches? İnkarlıq sinsemantik əlamətini təkcə qeyd olunan transformasiyaların köməyi ilə deyil, həmin sintaksemin distributiv xüsusiyyətləri də bunu sübut edə bilər. Verilən misalda “*but S*” (S – substantiv elementi), “Respect yourself, or *no one else* will respect you (≈ özünü saydırmayanı saymazlar)” atalar sözündə “*no one else*” birləşmələrinin işlənməsi inkarlıq bildirən sintaksemlərin distributiv xüsusiyyətlərindəndir.

“*Nothing*” inkar əvəzliyi “*there is*” sintaktik konstruksiya ilə birləşərək, cümlənin mübtədəsi mövqeyində mövcudluq (ekzistensiallıq) bildirən sinsemantik əlaməti də özündə birləşdirən inkarlıq sintaksemini ifadə edir. Məsələn: There is *nothing* like leather. (≈ Heç kəs öz ayrına turş deməz.) Bu atalar sözündə inkarlıq və mövcudluq kimi sinsemantik əlamətləri bildirən sintaksemin oxşarlıq mənasını daşıyan “*like S*” birləşməsi ilə yanaşı işlənməsi onun başqa bir distributiv xüsusiyyətidir.

İngilis dilində inkarlıq bildirən sintaksemlər yalnız inkar əvəzlilikləri ilə ifadə olunmur. Cümlədə xəbərlə tabelilik əlaqəsinə girən “*without S*” sözlü birləşməsi də inkarlıqla yanaşı substantiv elementin semantikasından asılı olaraq, müşayiət olunmayan (akomitativlik) mənalı əlavə sinsemantik əlaməti özündə birləşdirir. “There is no smoke *without fire* (≈ Od yanmasa tüstü çıxmaz)” atalar sözündə “*without fire*” (tüstüsüz) buna misal ola bilər. Bu əlaməti yoxlamaq üçün “*without S*” birləşməsinə müşayiət mənasında “*with S*” birləşməsi ilə əvəz edərək, transformasiya metodunu tətbiq etmək mümkündür: There is no smoke *without fire*. → There is no smoke *with fire*.

“*Without S*” sözlü birləşməsi bir neçə atalar sözlərində inkarlıq mənasıyla yanaşı “vasitəsiz (instrumentallıq olmadan)” sinsemantik əlamətini də ifadə edə bilər. Məsələn: 1. *Nothing is stolen without hands* (≈ Oğrusuz oğurluq olmaz; səbəbsiz heç nə yoxdur; yanmasa, tüstü çıxmaz.); 2. *The sun can be seen by nothing, but its own light.* (Günəşi yalnız öz işığında görmək olar.). Birinci misalda *without hands*, ikinci misalda *by nothing* kimi birləşmələr müxtəlif sözlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, hər ikisi “vasitəsiz” mənasını bildirən sinsemantik əlamətə malikdir. Bu əlaməti müəyyən etmək üçün “*without hands*” və “*by nothing*” birləşmələrini “*without the help of hands*” və “*with the help of nothing*” birləşmələri ilə əvəz etmək olur: 1. *Nothing is stolen without hands* → *without hands* → *without the help of hands*; 2. *The sun can be seen by nothing* → *by nothing* → *with the help of nothing*.

Beləliklə, ingilis atalar sözlərində inkarlıq mənasında işlənən, əsasən substansiallıq sinfindən olan sintaksemlərin təhlili göstərir ki, inkarlıq sinsemantik əlaməti təkcə inkar əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sintaksemlər əvəzlilikli variantları kimi çıxış edir. Substansiallıq sinfindən olan inkarlıq mənalı sintaksem isimlə ifadə olunduqda “*without S*” sözlü birləşməsi ingilis atalar sözlərində daha fəal işlənir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə yalnız substansiallıq sinfinə aid olan inkarlıq mənasını istər leksik, istərsə morfoloji vasitələrlə özündə birləşdirən sintaksemlərin cümlə və ya birləşmə çərçivəsində distributiv xüsusiyyətləri, onların leksik tutumu və əhatə dairəsini nəzərə alaraq, agentivlik (işin icraçısı), obyektlik, mövcudluq, müşayiət olunmayan (akomitativlik), instrumentallıq olmayan (vasitəsiz) kimi digər sinsemantik əlamətləri aşkar etmək mümkündür. Bütün bu sinsemantik əlamətləri əvəzetmə transformasiyasını eksperiment kimi tətbiq etməklə təsdiqləmək olur. İngilis atalar sözləri üzərində aparılan belə sintaksem təhlil təkcə nəzəri baxımdan deyil, praktiki cəhətdən də onların öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

¹ Есперсен О. Философия грамматики. Под ред. и с предисловием проф.Б.А.Ильиша. – М.: Высшая школа, 1958. с.373-389

² Bu barədə bax: Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка. Вестник Челябинского государственного университета, 2011, № 33 (248). Филология. Искусствоведение. Вып. 60, с.11-16

³ Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. – К. Наук. думка, 1978, с.98

⁴ Шендельс Е.И. Отрицание как лингвистическое понятие. Учен. Зап. I МГПИИЯ, 1959. Т. 19. с. 112-118

⁵ Бондаренко В.Н.. Отрицание как логико-грамматическая категория. – М. Наука. с. 212

⁶ Swan M. Practical English Usage. Oxford University Press. 1999, pp. 351, 357, 370; Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar of Spoken and Written English. Pearson Education Limited, 1999, pp.168,175; Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman. London & New York. 1987, p.792-793

⁷ Мухин А.М.. Функциональный синтаксис. Санкт-Петербург. «Наука».1999.с.6-20

⁸ Bu barədə bax: Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Ленинград «Наука».1980, с.6-14; Мухин А.М. Эксперимент и моделирование в лингвистике. Санкт-Петербург «Наука». 2004.

К.Абдулзагимова

**Парадигматический ряд отрицательных синтаксем в английских
пословицах
Резюме**

Отрицание как речевой акт, обозначающий неприятие или отказ от интенции адресата, выраженный высказыванием является коммуникативной операцией. Отрицание в английских пословицах также отражает отношение между субъектом и предикатом. Закон противоречия и закон отрицания активно действуют в принятии той или иной правды и ложного. На разных этапах развития любого языка категория отрицания и ее выражение может изучаться с различных точек зрения – путем синтаксического, семантического, морфологического и лексического анализа.

В данной статье проводится анализ структуры английских пословиц с отрицательным значением, в которых реализуются синтаксемы. Синтаксемы являются элементарными неделимыми синтаксическими единицами с синтаксико-семантическими содержаниями в глубинной структуре предложения. В анализируемых нами пословицах синтаксемы, выраженные субстантивными элементами (существительными, местоимениями), имеют общее синсемантическое содержание негативности. Исходя из структурных, содержательных и дистрибутивных особенностей негативных синтаксем были выделены такие синсемантические признаки, как объектность, агентивность, экзистенциальность, акомитативность из субстанциального класса синтаксем. Эти синсемантические признаки

подтверждаются трансформацией как лингвистический метод эксперимента.

Такой синтаксемный анализ английских пословиц с отрицательным значением имеет не только теоретическое, но и практическое значение в преподавании английского языка.

K.Abdulrahimova

Paradigmatic rows of negative syntaxemes in English proverbs

Summary

Negation as a speech act, meaning the acceptance or refusal of addressee's intention expressed by an utterance is a communicative procedure. Negation in English proverbs expresses the subject's behaviour towards that of the predicate. The law of contradictions and the law of negation effectively act in accepting one or another true and wrong judgement. The category of negation in different stages of language development and the ways of its expression may be studied from different viewpoints by syntactic, semantic, morphological and lexical analyses.

In the article the author analyzes syntaxemes that are realized in the structure of English proverbs in the negative sense. Syntaxemes are elementary indivisible meaningful syntactic units with syntactic-semantic features. In the analyzed proverbs the syntaxemes expressed by substantive elements (nouns, pronouns) with the common syntactic-semantic feature of negation. Based on the structural, distributional and specific properties of negative syntaxemes from the substantival class of syntactic-semantic properties, denoting object, agent, existentiality, acommitativeness, have been distinguished. These properties are confirmed by acceptable transformational method as a linguistic experiment. Such analysis of syntaxemes in English proverbs with negation are of great importance for teaching English as a foreign language.

Rəyçi:

Şəlalə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İLƏHƏ QURBANLI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Azərbaycan dili tarixi şöbəsi, böyük elmi işçi
gurbanovailahe@gmail.com

AZƏRBAYCANIN TÜRK VƏ TALİŞLARIN YAŞADIĞI BÖLGƏLƏRDƏ DİL SITUASIYASI

Açar sözlər: türk, talış, dil, bilinqvizm, lingua, franka

Ключевые слова : тюрк, талыши, язык, билингвизм, лингва, франка

Key words Turkish, tallish, language, bilingualism, lingua, frank

Giriş

Müasir dilçilikdə beynəlxalq dil və lingua franca dil hadisələri bir neçə aspektdən araşdırılır: kiçik regionlarda qarışıq şəkildə yaşayan müxtəlif dilli xalqların nümayəndələri arasında kommunikasiya dili; dövlət dili ana dilindən fərqli olan az saylı xalqların nümayəndələri arasında dil şəraiti; turizm sektorunda dil problemləri; böyük əraziləri vaxtı ilə qəsb etmiş müxtəlif imperiyaların həmin ərazilərdə öz dilini məcburi şəkildə qəbul etdirməsi və bu imperiyalar dağılandıqdan sonra belə uzun illər rəsmi status daşımış dilin təsiri və s.

İkidilli və polilingvistik situasiyalar interlanguage və lingua franca kimi dil hadisələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bununla əlaqədar yaranan problemlər: ikinci dilin mənimsənilməsi və ya yaxud ana dilin lingua francanın təsiri altında dəyişməsi və bəzən assimilyasiya uğraması müasir dilçiləri daha çox narahat edir son dövrlər. (Мустафои 2011)

Təqdim olunan tədqiqat işi Azərbaycan ərazisində az saylı xalq olan talış xalqının və Azərbaycan türklərinin qarışıq yaşadığı ərazilərdə ana dili, dövlət dili və lingua franca məsələsinə həsr edilmişdir.

Bu tipli problemləri tədqiq edərkən ilk öncə diqqət vermək gərəkən məsələ- müxtəlif dillərdə danışan şəxslərin fərqli mental dünyalara sahib olmalıdır. Mental dünya şəxsin ana dilini, etnik milli kimliyi, yəni kulturu, adət və ənənələri, düşüncə tərzini özündə ehtiva edir. Müxtəlif mental dünyalara mənsub insanların kommunikasiya qurarkən ortaq dil tapmaları onların arasındakı kommunikasiyanı asanlaşdırmalıdır. Belə ki, danışanla dinləyən arasında aydın olmayan və qırıq-qırıq xarakter daşıyan ünsiyyət anlaşmanı çətinləşdirir. Düşüncəsini, emosiyalarını, fikrini anlatmaq üçün danışan şəxs istifadə etdiyi kifayət qədər gözəl bilməlidir. Əks halda, o, fikirləri yanlış anlada bilər. Eyni zamanda, ünsiyyət qurduğu şəxsə ortaq kommunikasiya dilini gözəl başa düşməlidir. Çünki tam anlaya bilmədiyi nitq parçasını öz bildiyi kimi oxşada bilər.

Kommunikasiya dili kimi istifadə edilən dilin frazeologiyasına yaxşı bələd olmamaq, ümumiyyətlə, yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, hər dilin frazeologiyası həmin etnosun əsrlərlə gələn vərdişlərinə, müşahidələrinə, inanclarına söykənir. Bu dili yaxşı bilməyən şəxs tərəfindən yanlış başa düşülüb izah edilə bilər. Bu zaman, əlbəttə ki, danışan şəxsin yaşından, təhsilindən, cinsindən, sosial durumundan çox şey asılıdır. Eyni zamanda, şəxsin mental dünyası daha kiçik kateqoriyalara da bölünür: dialekt areal, kəndli-şəhərli qarşı durması, peşəsi və s. bütün bunlar da şəxsin öz fikirlərini tam aydın şəkildə ifadə etməsinə təsir edir.

Eyni bir lokal ərazidə yaşayan və eyni sosial təbəqəyə məxsus, təhsili eyni səviyyədə olan, lakin müxtəlif dillərin daşıyıcıları arasında kommunikasiya ortaq bir dil vasitəsilə daha asan olur. Həmin ortaq dil hər iki xalqın nümayəndələrini həmin ərazidə təmin edir və aydın, anlaşılıq kommunikasiyanı təmin edir. Ortaq dil həmin lokal ərazi üçün lingua franca vəzifəsini uğurla yerinə yetirir. Lakin bu o demək deyil ki, ana dili fərqli olan şəxs həmin lingua francanı mükəmməl bilir və başqa ərazidə də həmin dildən rahat istifadə edə bilər. Mental dünyasından və mənsub olduğu kiçik kateqoriyalarda çox uzaq olan ərazilərdə həmin şəxs ünsiyyət zamanı çətinlik çəkir və fikirlərinə tam aydın şəkildə ifadə edə bilmir.

Əsas hissə

Qeyd etmək lazımdır ki, mental dünya istənilən dil şəraitinə və kommunikasiya təsir edir. Hətta bəzən eyni dilin daşıyıcıları arasında(hər iki şəxs eyni ana dilinə mənsubdurlar) ünsiyyəti çətinləşdirir. Belə səbəblər kimi, yuxarıda sadaladığımız kiçik kateqoriyaya aid nədənlər aid edilə bilər.

Demək şəxsiyyətin mental dünyasından asılı olaraq, iki dilli və daha çox dilli şəraitdə şəxs üçün malik olduğu dillər iki qrupa ayrılır: 1. funksional vacib olan və funksional olaraq ikinci olan dil. Araşdırdığımız bölgədə araşdırma apararkən üç dili əsas götürmüşük. Birincisi, dövlət dili olan və regionun əhalisinin bir qisminin ana dili olan : Azərbaycan türk dili; İkincisi, yerli əhalinin bir qisminin ana dili olan talış dili; Üçüncüsü isə, uzun zaman Sovet İmperiyası zamanı aparıcı mövqedə olmuş və post-sovet məkanında bugündə lingua franka funksiyasını daşıyan rus dili. Sorğu aparılarkən respondentlərin cinsi, yaşı, təhsili, xüsusi ilə diqqətə alınmışdır.

Respondentlər arasında aparılan sorğuda qoyulan suallar maksimum dərəcədə ərazidə baş verən kommunikasiya və dil hadissələrini üzə çıxartmağa məqsədi daşıyıblar. Əsəən verilən suallar aşağıdakı kimi qoyulmuşdur:

1. Ailədə hansı dildə danışırsınız?
2. Ana dili dedikdə hansı dili nəzərdə tutursunuz?
3. Azərbaycan dilində təmiz danışmağı, yazmağı, oxumağı və fikrinizi bildirməyi bacarırsınız mı?
4. Qonşularla hansı dildə danışırsınız?

5. Başqa kənd(rayona) gedəndə hansı dildə danışırsınız (rus, Azərbaycan yoxsa mənsub olduğunuz etnik qrupun dilində)?

6. Uşaqlarınız hansı dildə danışıır evdə?

7. Başqa xalqların nümayəndələri ilə görüşərkən hansı dilə üstünlük verirsiniz? (rus ya Azərbaycan)

8. Hansı bölmədə uşaqların oxumağını üstün tutursunuz? (rus ya Azərbaycan)

9. Azərbaycan dili sizin üçün hansı funksiyanı daşıyır?

Cavablar

Lənkəran

Şağlaser kəndi

1. Əbilzadə Rəqsanə. 28.06. 1998. Məktəbli

1. Azərbaycan dilində
2. Azərbaycan dilində
3. Bəli
4. Azərbaycan dilində
5. Azərbaycan dilində
6. Yoxdur
7. Azərbaycan dilində
8. Azərbaycan dilində
9. Ana dili

2. Əbilov Söhbət. 15.11.1966.Orta təhsilli

1. Talışca
2. Talışca
3. Tam təmiz danışa bilmir
4. Talışca
5. Azərbaycan dilində
6. Azərbaycan dilində
7. Azərbaycan dilində
8. Azərbaycan dilində
9. İkinci dil

3. Əbilova Ruhyyə.13.02.1964. Orta təhsilli

1. Talışca
2. Talışca

3. Təmiz danışır, kiril əlifbası ilə təmiz oxuyur, latın əlifbasını zəif bilir.

4. Talışca
5. Talışca
6. Azərbaycan dilində
7. Azərbaycan dilində
8. Azərbaycan dilində
9. İkinci dil

4. Əbilov Hacıağa

1. Talışca
2. Talışca
3. Təmiz danışır, kiril əlifbası ilə təmiz oxuyur, latın əlifbasını zəif bilir.

4. Talışca
5. Talışca
6. Həm talışca, həm də Azərbaycan dilində
7. Rusca
8. Azərbaycan dilində
9. İkinci dil

5. Əbilzadə Əfsanə 13.04. 1996. Orta təhsilli

1. Azərbaycan dilində
2. Azərbaycan dilində
3. Bəli, lakin yaxşı yazmır
4. Azərbaycan dilində
5. Azərbaycan dilində
6. Yoxdur
7. Rusca
8. Azərbaycan dilində
9. Ana dili

6. Babayeva İradə 02.17.1969

1. Azərbaycan dilində
2. Talışca
3. O qədər də yox
4. Talışca
5. Talışca

6. Azərbaycan dilində
7. Azərbaycan dilində
8. Azərbaycan dili
9. İkinci dil

7. Əkbərova Əzizə .20.02.1968

1. Azərbaycan dilində
2. Talışca
3. Bir o qədər də yox
4. Talışca
5. Talışca
6. Azərbaycan dilində
7. Azərbaycan dilində
8. Azərbaycan dili
9. İkinci dil

8. Babayev Rövşən.21.09.1972

1. Azərbaycan dilində və talışca
2. Talışca
3. Bir o qədər də yox
4. Talışca
5. Talışca
6. Azərbaycan dilində
7. Rusca
8. Azərbaycan dili
9. İkinci dil

9. Babayev Elşən. 07.11.1970

1. Azərbaycan dilində və talışca
2. Talışca
3. Bir o qədər də yox
4. Talışca
5. Talışca
6. Azərbaycan dilində
7. Rusca

8. Azərbaycan dili
9. İkinci dil

10. Ağayeva Xanımgül. 28.08.1956

1. Azərbaycan dilində
2. Talışca
3. Bir o qədər də yox
4. Azərbaycan dilində
5. Azərbaycan dilində
6. Azərbaycan dilində
7. Azərbaycan dili
8. Azərbaycan dilində
9. İkinci dil

11. Babayev Nehmət. 07.06. 1996

1. Azərbaycan dilində
2. Talışca
3. Bəli
4. Azərbaycan dilində
5. Azərbaycan dilində
6. Yoxdur
7. Azərbaycan dilində
8. Bilmir
9. Ana dili

12. Babayev İsmət. 27.07.1997

1. Azərbaycan dilində
2. Talışca
3. Bəli
4. Azərbaycan dilində
5. Azərbaycan dilində
6. Yoxdur
7. Azərbaycan dilində
8. Bilmir
9. Ana dili

13. Mehdizadə Almaz 16.08. 1998

1. Azərbaycan dilində
2. Azərbaycan dilində
3. Bəli
4. Azərbaycan dilində
5. Azərbaycan dilində
6. Yoxdur
7. Azərbaycan dilində
8. Bilmir
9. Ana dili

Nəticə

Alınan cavablardan görüldüyü kimi, respondentlərin dil seçimi onların mənsub olduğu kateqoriyalardan birbaşa asılıdır. Daha yaşlı olan və orta təhsilli kənd əhalisi Azərbaycan dilindən daha az istifadə edir. Lakin yeni yetişən nəsil üçün Azərbaycan dili artıq funksional vacib olan dil statusunu daşıyır. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, bəzən ailənin yaşlı üzvləri ailə daxili dilin talış dili olduğunu qeyd edirlər, lakin gənc nəsil bu dilin Azərbaycan dili olduğunu vurğuluyur. Misal olaraq respondentlər siyahısında ilk gələn Əbilov ailəsinin nümayəndələrinin cavablarını müqayisə edə bilərik. Məsələn, ailənin gənc üzvləri (Əbilzadə Rəqsanə. 28.06. 1998; 5.Əbilzadə Əfsanə 13.04. 1996.) talış dilini öz ana dili kimi qəbul etmir. Onlar üçün Azərbaycan türkcəsi həm dövlət dili, həm də ana dili vəzifəsini yerinə yetirir. Ailənin orta yaşlı üzvləri (Əbilov Söhbət. 15.11.1966; Əbilova Ruhıyyə.13.02.1964) talış və Azərbaycan türkcəsindən paralel şəkildə istifadə edirlər. Lakin ailənin yaşlı üzvləri talış dilinə üstünlük verirlər. Eyni situasiyanı başqa ailələrdə də müşahidə edirik. Demək ki, funksional vacib olan və funksional ikinci dil arasındakı seçimdə şəxsin mental dünyası mühüm rol oynayır. Araşdırmaya cəlb olunmuş üçüncü dil - rus dilinin vəziyyəti isə bütün Azərbaycan bölgələrində olan vəziyyətdən kəskin fərqlənmir. Belə ki, Bakı əhalisindən fərqli olaraq bölgələrdə rus dili heç vaxt lingua franka statusuna malik olmamışdır. Bölgə əhalisinin əsasən qazanc dalınca getmiş və rus dilini yalnız qısıqlı şəkildə bilən vətəndaşlar tərəfindən istifadə edilir. Bölgələrdə yalnız az bir qisminin təhsili rus dilli olmuşdur və əsasən Sovet dövründə müəyyən bir vəzifə sahibi olan şəxslər tərəfindən istifadə edilmişdir. Sorğu apardığımız lokal ərazidə də rus dilinin statusu fərqli deyildir. Rus dili bu bölgədədə funksional olaraq vacib olmayan dillər siyahısındadır.

Azərbaycan dili isə bölgədə öz statusunu daha da möhkəmləndirir. Funksional olaraq vacib olan dildir. Bu dildə fikrini daha aydın və sərbəst

şəkildə ifadə edənlərin sıraları daha da genişlənir. Kommunikasiya üçün mühüm şərtlərdən olan fikrini aydın şəkildə ifadə edən dil statusunu qazanır.

Gardner-Khlorosun qeyd etdiyi kimi (Gardner-Chloros 1997), dil kodlarının bir birinə keçməsi iki dilli şəraitlərdə dah çox təsadüf edilən hadisədir, nəinki bir dildən mütəmadi istifadə. Bir dil kodundan başqa dil koduna keçid sosial linqvistik kontekstdən və dillərin qarışmasından asılıdır. Azərbaycan dili kommunikasiyada üstün mövqedə dursada talış dili də kommunikasiya aktında iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Gardner-Chloros, P. Code-switching language selection in three Strasbourg department stores. Hampshire: Palgrave, 1997.
2. Мустайоки, Арто. Почему общение на лингва франка удается так хорошо // Языки соседей: мосты или барьеры? Проблемы двуязычной коммуникации. Санкт Петербург: Европейский Университет, 2011.
3. Пуссинен, Ольга. Типы коммуникативных неудач при владении русским языком в качестве функционально первого // Языки соседей: мосты или барьеры. Санкт Петербург : Европейский Университет, 2011.

И.Гурбанлы

Ситуация языка в среде совместного проживания тюрков и талышей

Резюме

В современной лингвистике всё более и более привлекает внимание разнообразие исследований в данной сфере. Проблемы коммуникации в поли лингвистической среде становится актуальной темой для исследований. Конечно, для создания данной среды способствовали многие исторические и социальные события. Локальные и масштабные войны, в последствии, которых наблюдались как крупные эмиграции, так и влияние культуры и языка победившего над языком и культурой побежденного.

С другой стороны, с точки зрения сегодняшнего дня, глобализация, а также социальные сети и туризм создают новую лингвистическую картину, в котором роль английского преимущественно растёт. Думаем, что многоязыковые ситуации способствуют национальной

идентификации личности. В таких ситуациях человек иногда оказывается перед выбором: какой же язык для него является родным. Иногда данный выбор оказывается не в пользу этнического языка личности. В данной статье показаны результаты исследования в деревне, где совместно проживают люди талышского и тюркского происхождения.

I.Gurbanli

**The situation of language in the environment of coexistence
of Turks and Talish**

Summary

In modern linguistics, more and more attention is drawn to the diversity of research in this field. The problems of communication in a poly-linguistic environment are becoming a topical topic for research. Of course, many historical and social events contributed to the creation of this environment. Local and large-scale wars, later, which were observed as major emigration, as well as the influence of culture and language of the victor over the language and culture of the defeated.

On the other hand, from the point of view of today, globalization, as well as social networks and tourism, create a new linguistic picture, in which the role of English predominantly grows. We believe that multilingual situations contribute to the national identity of the individual. In such situations, a person sometimes faces a choice: what language is for him native. Sometimes this choice is not in favor of the ethnic language of the individual. This article shows the results of a study in a village where people of Talysh and Turkic origin live together.

Rəyçi: Tünzalə Baxşıyeva
filologiya elmləri doktoru, dosent

ARİF ATAYEV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

arif@mail.ru

GOALS AND TECHNIQUES FOR TEACHING GRAMMAR

Açar sözlər: qrammatikanın tədrisi, üsullar, təlimat, ünsiyyət, tələbə, müəllim

Key words: teaching grammar, techniques, instruction, communication, student, teacher

Ключевые слова: преподавание грамматики, методики, инструкция, общение, ученик, преподаватель

The goal of grammar instruction is to enable students to carry out their communication purposes. This goal has three implications:

- Students need overt instruction that connects grammar points with larger communication contexts.
- Students do not need to master every aspect of each grammar point, only those that are relevant to the immediate communication task.
- Error correction is not always the instructor's first responsibility.

Adult students appreciate and benefit from direct instruction that allows them to apply critical thinking skills to language learning. Instructors can take advantage of this by providing explanations that give students a descriptive understanding (declarative knowledge) of each point of grammar.

- Teach the grammar point in the target language or the students' first language or both. The goal is to facilitate understanding.
- Limit the time you devote to grammar explanations to 10 minutes, especially for lower level students whose ability to sustain attention can be limited.
- Present grammar points in written and oral ways to address the needs of students with different learning styles.

An important part of grammar instruction is providing examples. Teachers need to plan their examples carefully around two basic principles:

- Be sure the examples are accurate and appropriate. They must present the language appropriately, be culturally appropriate for the setting in which they are used, and be to the point of the lesson.
- Use the examples as teaching tools. Focus examples on a particular theme or topic so that students have more contact with specific information and vocabulary.

In the communicative competence model, the purpose of learning grammar is to learn the language of which the grammar is a part. Instructors

therefore teach grammar forms and structures in relation to meaning and use for the specific communication tasks that students need to complete.

Compare the traditional model and the communicative competence model for teaching the English past tense:

Traditional: grammar for grammar's sake

- Teach the regular *-ed* form with its two pronunciation variants
- Teach the doubling rule for verbs that end in *d* (for example, *wed-wedded*)

- Hand out a list of irregular verbs that students must memorize

- Do pattern practice drills for *-ed*
- Do substitution drills for irregular verbs

Communicative competence: grammar for communication's sake

- Distribute two short narratives about recent experiences or events, each one to half of the class

- Teach the regular *-ed* form, using verbs that occur in the texts as examples. Teach the pronunciation and doubling rules if those forms occur in the texts.

- Teach the irregular verbs that occur in the texts.
- Students read the narratives, ask questions about points they don't understand.

- Students work in pairs in which one member has read Story A and the other Story B. Students interview one another; using the information from the interview, they then write up or orally repeat the story they have not read.

At all proficiency levels, learners produce language that is not exactly the language used by native speakers. Some of the differences are grammatical, while others involve vocabulary selection and mistakes in the selection of language appropriate for different contexts.

In responding to student communication, teachers need to be careful not to focus on error correction to the detriment of communication and confidence building. Teachers need to let students know when they are making errors so that they can work on improving. Teachers also need to build students' confidence in their ability to use the language by focusing on the content of their communication rather than the grammatical form.

Teachers can use error correction to support language acquisition, and avoid using it in ways that undermine students' desire to communicate in the language, by taking cues from context.

- When students are doing structured output activities that focus on development of new language skills, use error correction to guide them.

Example: Student (*in class*): I buy a new car yesterday.

Teacher: You *bought* a new car yesterday. Remember, the past tense of buy is bought.

- When students are engaged in communicative activities, correct errors only if they interfere with comprehensibility. Respond using correct forms, but without stressing them.

Example: Student (*greeting teacher*): I buy a new car yesterday!

Teacher: You bought a new car? That's exciting! What kind?

Language teachers and language learners are often frustrated by the disconnect between knowing the rules of grammar and being able to apply those rules automatically in listening, speaking, reading, and writing. This disconnect reflects a separation between declarative knowledge and procedural knowledge.

- Declarative knowledge is knowledge *about* something. Declarative knowledge enables a student to describe a rule of grammar and apply it in pattern practice drills.

- Procedural knowledge is knowledge of how to do something. Procedural knowledge enables a student to apply a rule of grammar in communication.

For example, declarative knowledge is what you have when you read and understand the instructions for programming the DVD player. Procedural knowledge is what you demonstrate when you program the DVD player.

Procedural knowledge does not translate automatically into declarative knowledge; many native speakers can use their language clearly and correctly without being able to state the rules of its grammar. Likewise, declarative knowledge does not translate automatically into procedural knowledge; students may be able to state a grammar rule, but consistently fail to apply the rule when speaking or writing.

To address the declarative knowledge/procedural knowledge dichotomy, teachers and students can apply several strategies.

1. Relate knowledge needs to learning goals.

Identify the relationship of declarative knowledge and procedural knowledge to student goals for learning the language. Students who plan to use the language exclusively for reading journal articles need to focus more on the declarative knowledge of grammar and discourse structures that will help them understand those texts. Students who plan to live in-country need to focus more on the procedural knowledge that will help them manage day to day oral and written interactions.

2. Apply higher order thinking skills.

Recognize that development of declarative knowledge can accelerate development of procedural knowledge. Teaching students how the language works and giving them opportunities to compare it with other languages they know allows them to draw on critical thinking and analytical skills. These processes can support the development of the innate understanding that characterizes procedural knowledge.

3. Provide plentiful, appropriate language input.

Understand that students develop both procedural and declarative knowledge on the basis of the input they receive. This input includes both finely tuned input that requires students to pay attention to the relationships among form, meaning, and use for a specific grammar rule, and roughly tuned input that allows students to encounter the grammar rule in a variety of contexts.

4. Use predicting skills.

Different communication types can be characterized by the clusters of linguistic features that are common to those types. Verb tense and aspect, sentence length and structure, and larger discourse patterns all may contribute to the distinctive profile of a given communication type. For example, a history textbook and a newspaper article in English both use past tense verbs almost exclusively. However, the newspaper article will use short sentences and a discourse pattern that alternates between subjects or perspectives. The history textbook will use complex sentences and will follow a timeline in its discourse structure. Awareness of these features allows students to anticipate the forms and structures they will encounter in a given communication task.

References

1. Bygate, M., Tonkyn, A., & Williams, E. (Eds.). (1994). *Grammar and the language teacher*. Hemel Hempstead, England: Prentice Hall.
2. Celce-Murcia, M., & Hilles, S. (1988). *Techniques and resources in teaching grammar*. Oxford University Press.
3. Cook, V. (1994). *Universal grammar and the learning and teaching of second languages*.

A.Atayev

Qrammatikanın tədrisinin məqsəd və üsulları

Xülasə

Məqalə qrammatikanın tədrisinin məqsəd və üsullarından bəhs edir. Qrammatika bir dil sistemidir. İnsanlar bəzən qrammatikanı dilin “qaydaları” kimi təsvir edirlər.

Qrammatikanın tədrisinin əsas məqsədi tələbələrə dilin necə qurulduğunu bilmək, dinləmə, danışma, oxu və yazı zamanı öyrəndikləri dili tətbiq etməkdə çətinlik çəkməməyi təmin etməkdir.

Dil müəllimləri bu məqsədlə uğurla əldə edilə bilməsi üçün qrammatikanın yaradıcı və yenilikçi cəhdlərini istifadə etməyə meyllidirlər.

Başqa sözlə, hər hansı bir təlim verilsə, ən mühüm şey müəllimin tələbələrə müvafiq lüğətdən ibarət olan cümlələrin sintaktik və semantik cəhətdən düzgün nümunələrindən istifadə edən qrammatik elementi hazırlamaq imkanını təmin etməkdir.

A.Атаев

Цели и методы обучения грамматике

Резюме

Грамматика - это система языка. Иногда люди описывают грамматику как «Правила» языка; Но на самом деле ни один язык не имеет правил. Конечной целью преподавания грамматики является предоставление студентам знаний о строении таким образом, когда они слушают, говорят, читают и пишут, у них нет проблем с использованием языка, который они изучают.

Поэтому преподавателям предлагается использовать творческие и инновационные попытки преподавать грамматику, чтобы достичь такой цели. Другими словами, какие бы упражнения ни проводились, самое главное, что учитель предоставляет студентам возможность получить грамматический предмет, используя синтаксические и семантические корректные примеры предложений, состоящих из соответствующего словарного запаса.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

AYNUR YUNSUROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yunsurova@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL OLAN TEXNİKİ TERMİNLƏRİN İSTİFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: texniki termin, alınma, fonetik, məna, mənşə, tərcümə

Key words: technical term, borrowed, phonetic, meaning, source, translation

Ключевые слова: технический термин, заимствованный, фонетический, смысл, источник, перевод

Müasir Azərbaycan texniki terminologiyasındakı alınma sözlərin əksəriyyətini Qərbi Avropa dillərinə məxsus terminlər təşkil edir. Bir çox başqa terminlər kimi, texniki terminlər də dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir və təbii ki, onun fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini də özü ilə dilimizə gətirmişdir. Qərbi Avropa mənşəli terminlər deyildikdə, əsasən yunan, latın, ingilis, fransız, alman, italyan dillərinə məxsus terminlər nəzərdə tutulur.

Texniki dilimizə daxil olmuş yeni terminlər EHM-lərin, kompüterlərin, robotların, texniki avadanlıqların, texnoloji proseslərin adlarını, işlənmə məqamını, bir sözlə, yeni texnikanın sirlərini öyrənməkdə bizə yaxından kömək edir. Çünki hər bir yeni aparat, cihaz, dəzgah, texniki proses yeni ad, yeni termin deməkdir.

Qərbi Avropa mənşəli terminlərin bir qismi dilimizin spesifik fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdığı halda, digər qismi ilkin dildəki, yaxud da rus dilindəki formasını qoruyub saxlamışdı. Lakin hər halda rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl, texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Bir çox texniki avadanlığı adlandırmaq mümkün deyildir. Beləliklə, hazırda Azərbaycan dilində onlarca alınma texniki termin işlənməkdədir.

Yunan dilində məxsus “atom”, “katalizator”, “kosmos”, “polimer”, “mexanika”,

Latın dilinə məxsus “aqreqat”, “kamera”,

Fransız dilinə məxsus “reaktor”, “frezer”,

İngilis dilinə məxsus “kombayn”, “lazer”, “lift”,

Alman dilinə məxsus “dizel”, “sement”, “şlaqbaum”, “linza” terminləri və s. buna misal ola bilər. Həmin terminlər eyni ilə, ya da ki, dilimizin fonetik və qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq texnoloji

proses və avadanlıqların, maşın və dəzgahların, onların ayrı-ayrı hissələrinin adları kimi işlədilir.

Qərbi Avropa dillərinə məxsus texniki terminologiya dilimizə əsasən iki yolla daxil edilmişdir:

- a) bilavasitə mənbə dilin özündən götürülmüşdür;
- b) rus dili vasitəsilə alınmışdır.

Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bir çox texniki terminlər elə ilkin dildə olduğu kimi də götürülüb işlədilmişdir.

Məsələn, “kompüter”, “kasset”, “hidrometr” kimi terminlər bu qəbildəndir. Əlbəttə, dilimizdə belə terminlərin sayı azdır.

Rus dili vasitəsilə dilimizə keçən texniki terminlər isə çoxluq təşkil edir. Texnikanın, demək olar ki, bütün sahələrində bu cür terminlər vardır. Rus dili başqa dillərdən Azərbaycan dilinə texniki terminlərin keçməsi yolunda sanki bir körpüdür.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, zəmanəmizdə xarici ölkələrin elmə və texnikasının son nailiyyətləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq texnikanın bu və ya digər sahələrinə aid tərcüməyə çox ehtiyac duyulmaqdadır. İndi ali məktəblərdə xaricə böyük diqqət yetirildiyi halda, elmi-texniki tərcümədən danışmamaq olmaz.

Hələ indiyə qədər bizdə ədəbiyyatların tərcüməsi və onun metodikası heç işlənməmiş, yaxud da çox az işlənmişdir.

Terminlərin əsas funksiyası onların kommunikativliyidir, çünki onlar başqa sözlər kimi, əşya bildirir.

Terminlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların sistematikliyidir, yəni onun inkişafı ilə bağlı olan qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Bəzən bir terminin bir neçə sinonimi olur, lakin bunların hamısı eyni mənə verməz; daha doğrusu, hər hansı bir sinonimlə işlənən mənəni ifadə etmək olmaz.

Belə sinonimlər içərisində həqiqi (absolyut) sinonim, həqiqətən mənəni ifadə etməyə uyğun gələn sinonimi işlətmək lazımdır. Terminləri dilə daxil edərkən onların ifadə etdiyi əlamətlərə də diqqət yetirmək lazımdır.

Məsələn: sub- keçirici (alət üçün), rest – sükunət və s.

Neft mexanikasında işlənən bu kimi terminlərdən görünür ki, bunlara ifadə etdikləri predmetlərə oxşarlığına görə ad verilmişdir.

Məsələn: *fishing tools* tutucu alətləri quyuda sınıb qalmış, yaxud qazma zamanı alətləri çıxartmaqda istifadə edildiyi üçün elə bir ad almışdır. Lakin bütün bu oxşarlıqlara baxmayaraq, tərcüməçi hərfi tərcüməyə can atmamalı, hərfi tərcümədən uzaq olmalıdır, əsas və başlıca mənəni tapmağa çalışmalıdır.

Tərcüməçinin qarşısına çıxan başlıca çətinliklərdən biri də tərcümə olunan sözün təkcə tərcümə edilən elmi-texniki ədəbiyyatda deyil, həm də xüsusi terminologiya lüğətlərində olmamasıdır.

Bundan başqa, tərcüməçi həmin terminlərin başqa yerlərdə işlənmə mənalarına da diqqət yetirməlidir. Həmişə məlum olmayan terminlərin hərfi tərcüməsi səhv doğurar. Səhvdən uzaqlaşmaq üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

Terminlərin hərfi tərcüməsi heç də onların həqiqi mənalarını vermir:

Məsələn: tape unit – “lent aqreqatı” sözü heç də bu terminin həqiqi mənasını vermir. Burada hər hansı bir “lent” haqqında, yaxud düzəldilmiş cihazda “lentdən” istifadə olunması və ya həmin cihazdan “lent” keçirilməsini başa düşmək olar.

Beləliklə, texniki terminlər də öz adlarını oxşadığı predmetlərin adından götürməyə başlamışdır. Çoxlu maşın və mexanizmlər öz adlarını oxşadıqları heyvanların adlarından götürmüşlər. Qaldırıcı kran bir çox dillərdə “durna” adını daşıyır, çünki bu həmin quşun formasını xatırladır. İngiliscə “spider” – “hörümçək” adını daşıyan alət məhz oxşadığı (qazmada işlənən alətin adı kənar çıxıntılara malik olması və hörümçəyə oxşamasına görə verilmişdir) heyvanın adına, hörümçək kimi açılıb – yığılmaq qabiliyyətinə malik olmasına əsasən verilmişdir. Belə terminlərə aid çoxlu misallar göstərmək olar. Məsələn:

“fishtail bit” – balıq quyruğu;

“donkey pump” - köməkçi nasos və s.

Maşın hissələrini adlandırmaq üçün eyni zamanda geyim adlarından da istifadə edilir. Məsələn:

muft-mufta;

shoe- başmaq (ayaqqabı);

sleeve – köynək (uzun qol) və s.

Terminologiya ümumiyyətlə elmi anlayışlar sistemi ilə bağlıdır. Terminologiya istənilən dildən lüğət fondunun daha aktiv inkişaf edən tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətdə, elmdə baş verən mütərəqqi dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Müasir terminşünaslığın aktuallığı və çoxşaxəliliyi son illərdə elm, təhsil, sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə daha intensivliklə baş verən sıçrayışlarla bağlıdır.

Onun tərifini belə də vermək olar: müəyyən elm, texnologiya və istehsal sahəsinin anlayışlar sistemində elmi anlayışları dəqiq və birmənalı adla ifadə etmək üçün istifadə edilən söz və söz birləşmələrin məcmusu.

Terminlər - predmetlərin, obyektlərin, hadisələrin, onların xassələrinin və əlaqələrinin bu sahə üçün xarakterik olan xüsusi ixtisaslaşdırılmış, məhdudlaşdırıcı təyinatı kimi çıxış edir.

Hər bir elmin terminologiya sistemi digər elmlərin sözlərlə ifadə olunan terminologiyasından təkə anlayışların məzmununa görə deyil, həm də linqvistik əhəmiyyətlərinə (sözyaratma modellərinə) görə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. N.Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı, 1997.
2. Terminologiya məsələləri. Bakı, 2009.
3. O.Musayev. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, 1996.

A.Yunsurova

Using method of technical terms included in the azerbaijan language

Summary

The paper deals with the form appearance of technical terms in the Azerbaijan language. Nowadays the latest achievements in the science and technics of foreign countries are of great importance. From this point of view, detailed information on the problem above mentioned is reflected in the paper.

Most borrowed terms in modern Azerbaijani technical terminology are the terms belonging Western European languages. A number of technical terms have been transferred into our language by the Russian language.

New terms entered our language allows us to study names, work principles, secrets of computers, robots, equipment, technological processes. So, each new apparatus, appliance, technical process mean new name, new term.

Some of these terms correspond specific phonetic and grammatical properties of the Azerbaijani language.

A.Юнсурова

Использование метода технических терминов, включенных в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается форма технических терминов на азербайджанском языке. В настоящее время большое значение имеют последние достижения в области науки и техники зарубежных стран. С

этой точки зрения детальная информация о вышеупомянутой проблеме отражена в документе.

Большинство заимствованных терминов в современной азербайджанской технической терминологии - это термины, принадлежащие западноевропейским языкам. Ряд технических терминов был переведен на наш язык русским языком.

Новые термины, введенные в наш язык, позволяют нам изучать имена, принципы работы, секреты компьютеров, робот, оборудования, технологических процессов.

Итак, для каждого нового аппарата, прибора, технического процесса назначают новое имя, новый термин.

Некоторые из этих терминов соответствуют специфическим фонетическим и грамматическим свойствам азербайджанского языка.

Rəyçi: G.Əhmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

SEVDA ÇƏRKƏZOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sevda.charkazova@mail.ru

LEXICAL-SEMANTIC CLASSIFICATION OF COMPOUND WORDS

Key words: lexical, semantic, compound words, component, classification, morphology

Açar sözlər: leksik, semantik, mürəkkəb sözlər, komponent, təsnifat, morfolojiya

Ключевые слова: лексические, семантические, сложное слово, компонент, классификация, морфология

Word-building is one of the main tools for enriching the vocabulary of the language. Word-building exists in those languages, which are considered strong in terms of the vocabulary enrichment and the perfect grammar structure. Word-building is related to grammar, morphology, syntax, lexicon, and other forms of syntax. This is an indication of the uniqueness of the language. In addition to features that are common to all languages, there are features that distinguish it from national languages and differentiate it from other languages.

We can also refer to these distinctive features in compound words. Investigating the complexity of compound words is closely related to the problem of connectivity between compound words. Despite the fact that this problem is addressed in linguistic literature, the relationship between the components of many compound words is unclear. The main problems are semantic relationships, structural semantic relationships, and syntactic relationships. Many linguists prefer semantic relationships between components of compound words. Not any classification covers the diversity of semantic relationships in compound words, and linguists carrying out researches in this area acknowledge that some words are beyond the classification. The compound words - *sunflower*, *sundial*, *weather - cock*, and others - can not be classified in terms of the classification of the complex components of compound words. Thus, attempts to restore semantic relationships between the compound words lead to the dilemma. Thus, Jaspersin offers several options for restoring semantic relationships in the word “*mother-naked*” where he addresses the existence of degree relations. If we agree with this idea, it should be understood as “*mother-naked*” – “*naked to the degree of mother*”.

The complex structure of the compound word may be both in the 1st and the 2nd components. For example: *British-made*, *made by the British*, “*home-made*”, *made at home*, *paper-made* – *made from/of paper*, *home-produced* – - homespun, homebrewed. Thus, the structural semantic center of these words is in the first component.

The connection between compound words is directly related to their semantic meanings. The compound words in the N + PII model include “smoke-controlled (town)” where smoke is controlled. The name here is the object of the action referred to in Part 2, and *smoke* is the component showing the subject and it is a motion detector - *smoke-controlled (insects) controlled by smoke*. Such statements are examples of *water-protected (Britain) - protected by water, protected from water*.

In some compound words, it is found that the essential element can be eliminated so that it can be restored by one or another way. There are compound words the components of which have a direct semantic link so that the existence of each “fallen” element is not found. Examples of such words are “*bird-stone*” - *a name given to a class of prehistoric stone objects, commonly known or remotely suggesting the form of bird*.

Such words do not have direct links between components, and the meaning of the whole word can not be deduced from the analysis of the relationship between its components. It is possible to call such relationships not structurally motivated.

In modern English, the most effective way of forming words after conversion and affixation is the formation of compound words by combining words. There are three aspects:

The first is the structural aspect. Compound words are not structurally homogeneous. They are traditionally divided into 3 types.

- 1) neutral
- 2) morphology
- 3) syntactic

The joining process in neutral compound words occurs with two roots approaches without the use of any connecting element. For example: *blackbird*, *shop-window*, *sunflower*, *bedroom*, *tall boy* and so on. Three neutrals are divided into neutral compound words and the roots forming them. The above example is a simple neutral compound word group. They have a simple root.

Complex expressions with affixes in their structure are called derivative compound words. For example: *absent-mindedness*, *blue-eyed*, *golden-haired*, *broad-shouldered*, *lady-killer*, *movie-goer*, *music-lover*, *honey-mooner*, *first-nighter*, *late-comer*, *early-riser*, *evildoer*. The productivity of this kind of words

has recently emerged as a teenager, babysitter, strap-hanger, fourseater (doublesecker) or doubledecker (double decks).

The third subgroup of neutral complex words is called a contracted compound word. The structure of these words includes abbreviated words: TV set (TV program, TV show, Tv-channel), V-day, G-man (Government man "FBI agent"), H-bag), T-shirt and so on.

Morphology is a small number of complex words. This type is unproductive. The roots, combined in these words, are linked together by connecting vowels or consonants. Example: Anglo-Saxon, Franco-Prussian, handiwork, handcraft, craftsmanship, spokesman, statesman.

In syntactic complex words, we come across the specific features of the English word structure again. These words are made up of speech segments and preserve the traces of the syntactic relationships, speeches, words. For example: lily-of-the-valley, Jack-of-all-trades, good-for-nothing, mother-in-law, sit-at-home. The syntactic relationships and grammatical examples of contemporary English are clearly reflected in the structure of complex names such as Pick-me-up, know-all, know-nothing, go-between, get-together, who-dunite.

There are numerous neologisms in this group: whodunit, oneway-streets, no-left-turns, no-stopping-zones, behind-the-wheel, root + root, and the method of combining words to create new words is very common. In addition, simple words and corrections can also be compounded by the combination of words. For example: combination of words (pen-holder, match-maker, baby-sitter) can be neutral (eye-brow, sunrise, schoolgirl) as well as handicraft, tradesman, mother-of-pearl. Compound words usually form in meaning, and grammatical features depend on the component II. For example, let's take the words of white-whitewash and blackboard.

The change of meaning occurs in more of the second group words. For example: blackboard, blackbird, football, lady-killer, pickpocket, good-for-nothing, lazybones, chatterbox. In one of these complex words, one or both components have changed their meaning: a blackboard is neither board nor black, football - it's not a football ball, it's a game, chatterbox is a man, a lady-killer does not kill anyone, just a woman. Obviously, in all the compound words, the meaning of the whole word can not be defined as the sum of the meaning of the components that constitute it.

Despite the exact settling in the semantic structure of the word, the meaning of the compound words is not clear. It is possible to see this whole thing in its entirety. By knowing the meaning of the parts, the student who learns the English language may find the meaning of the word commonly encountered for the first time. Obviously, a blackbird is a species of bird and is not a good-for-nothing component.

The key unit of lexical-semantic language is the word. Some linguist scientists have found that the words and their meanings do not exist separately from each other; they are based on different groups regardless of our desire, and this grouping is based on the similarity of the original meaning of the words or their reflection.

As you know, the lexical area is made up of any words and their interconnection. But the semantic field is organized as a mosaic according to its own expression plan.

It is considered semantics is to translate one of the meanings of the same parts of speech into isolated ones. Creating new compound words in this way is very productive.

Semantically compound words should be consistent with composition and meaning. This method is the most effective method of determining the semantical meanings of compound words and transforming them into scientific-technical, political-economic words as a means of expression for emerging concepts. Compound words, which are meaningful, are the basis for new concepts and expressions in a particular system. From this point of view, there is a new idea about new concepts, besides the basic meanings, additional meanings arise, and new lexical-semantic compounds are formed.

References

1. Frederik T. "English prepositional İdioms" M. 1978. səh 95-100
2. T.B.Antrushina "English lexicology". M. 1985. p 20-24
3. Карашук П.М. «Словообразование английского языка». М. 1997. стр. 64-78.
4. Н.Н.Амасова «Этимологические основы словарного состава современного английского языка». М. 1956. стр. 20-32.

S.Çarkəzova

Mürəkkəb sözlərin leksik-semantik təsnifatı

Xülasə

Məqalə mürəkkəb sözlərin leksik-semantik təsnifatından bəhs edir. Mürəkkəb sözlər ingilis dilində mövcud olan leksemlərdir.

Dilçilikdə mürəkkəb söz birdən çox kökdən ibarət leksemdir. Tərkibi söz, və ya nominal tərkib mürəkkəb leksemləri əmələ gətirən söz yaratma prosesidir. Yəni, iki və ya daha çox sözün birləşməsi bir uzun sözün yaranması ilə nəticələnir. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri oxşar və ya fərqli ola bilər.

Bir mürəkkəb sözün tərkib hissəsi sözün eyni hissəsi ola bilər - iki sözdən ibarət *footpath* – *foot* və *path* sözlərindən ibarət olan ingilis sözündə sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilərlər; və ya, *blackbird* – sözündə *black* sifət, *bird* isə isimdir. Çox az istisna olmaqla, ingilis mürəkkəb sözləri ilk tərkib hissəsində vurğulanır. Sözlər hər iki sözün cəminə, ya da bir sifətə və isimin mürəkkəbləşdiyinə aiddir.

С.Чарказова

**Лексико-семантическая классификация соединенных слов
Резюме**

В лингвистике соединение представляет собой лексему, состоящую из нескольких стеблей. Состав, или номинальный состав - это процесс формирования слова, который создает сложные лексемы. То есть, два или более слова объединяются, чтобы сделать одно длинное слово. Смысл соединения может быть аналогичным или отличным от значений его компонентов в изоляции.

Компонентные элементы соединения могут быть одной и той же части речи, например, в случае английского слова *footpath*, состоящего из двух существительных, *foot* и *path*, или они могут принадлежать к разным частям речи, как в случае Английское слово *blackbird*, составленное из прилагательного *black* и существительного *bird*. За очень немногими исключениями английские сложные слова подчеркиваются на их первом компоненте. Слова могут быть объединены как означать так же, как сумма двух слов или где прилагательное и существительное усугубляются.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

GÜLAY QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulay.qurbanova@mail.ru

THE SEQUENCE OF GRAMMATICAL MATERIALS

Açar sözlər: qrammatik materiallar, xarici dil, tədris, tələbə, quruluş

Key words: grammatical materials, foreign language, teaching, student, construction

Ключевые слова: грамматические материалы, иностранный язык, преподавание, студент, конструкция

Teaching foreign languages is of particular importance in linguistics. The successful teaching of the English language depends, first of all, on the use of grammatical material. First of all, it is important to master the English translation of the topic in Azerbaijani. It is only appropriate to start the explanation of the English language material, and to switch to the identification of similar and distinctive features in both languages. Proper grammar training allows students to speak freely in this language. Study of grammatical materials in English teaching helps to read and understand the texts written in this language, to understand the speech and to express the opinion clearly and correctly. The English grammar teaching also plays an exceptional role in the practical training of students in this language.

The content and nature of the exercises also play a key role in mastering the lexical and grammatical materials. The texts and topics related to both learned and new grammatical materials should be taught in a coherent way, with a comprehensive repetition of knowledge needed. The main purpose of grammar teaching is to master the grammatical rules provided in the program and be able to correctly use the newly learned grammar material in verbal and written speech.

Observations have shown that although subjects are divided into sections, such as repetitive and new material, students cannot master complex grammar rules and do not coordinate them with the lexical material they have learned. In many cases, students' oral speech skills are not developed around specific subjects, or associated with lexical and grammatical materials on the text.

The thematic grouping of lexicon offers a wide range of lexical and grammatical material to explain and strengthen.

In all cases, teaching of lexical and grammatical material should always be in the focus of the teacher's attention.

For the lexicon, it is necessary to use the new word more in character. For this purpose, textbooks are included in the new words, sentences, and phrases.

In addition to thematic and communicative principles, the repetition of the lexical material in the texts should be avoided, especially in frequent use of words that are essential in daily communication in texts and exercises.

Although lexical and grammatical materials are united, the teacher should not forget to describe some of the grammatical materials that are difficult for students to use. Knowing grammar is of particular importance for understanding the content of the text. It is impossible to learn lexical material without mastering the grammatical material. The grammatical material should be selected so that students can visually familiarize themselves with the use of new words and phrases in the speech.

The explanation of the new text depends, first of all, on the readiness of the audience, the degree of difficulty in the material. For example, subjects such as “relative pronouns used in sentence sentences”, “Passive Voice”, etc. should be explained, and students’ attention should be drawn to the main difficulties in developing the material.

The grammar material should be based solely on the language material that is known to the student. Thus, the shape, meaning and processing of the new grammar material may well be demonstrated. The new grammar material must be explained by the teacher in relation to the material that was originally learned. As it is known, the word in simple English is different from that in Azerbaijani. Because of this, students have difficulty in explaining the syntactic structure of a simple sentence in English, especially in a practical way. It is worth noting that while examining the syntactic structure of a simple sentence, there are three types of rules:

- 1) operative, instructional character;
- 2) the rule showing similarity;
- 3) Summarizing rule.

1. The rule that follows the instruction. This rule means a short phrase, which is intended to be used in speech. Such a rule should play the leading role in the student’s speech, and must therefore contain the essential motives necessary to develop the grammatical material. Therefore, when it is clear that the rule mentioned above applies to the transcript, this rule is of practical importance for the students. Such instructions guide students in the right direction and learn how to make sentences with the appropriate syntactic structure.

It is also necessary to clarify how students use the rule in their mother tongue in the explanation of the guideline. In order to be fully clear of the grammatical rule, it is important to interpret it in the mother tongue, that is,

in the language of the students. The definition of the instruction should also be used for comparisons. When comparing grammatical rules with the mother tongue, it is necessary to clarify the differences between sentence structure in English and Azerbaijani. On the other hand, it is necessary to show students similarities in sentence structure in English and Azerbaijani during the interpretation of new grammatical material.

2. The rule showing similarity. Using a similarity in mastering the grammatical structure of the tongue helps to overcome the difficulties in the syntactical structure of the sentence.

3. Summarizing rule. Through the use of the instructional guideline and the similarity of instructions in the process of developing students' speech development (as they gained speech experience), corresponding grammatical concepts are generated. Thus, by utilizing a different syntactic structure in English and understanding the sequence of sentence members in each of these structures, students will be able to grasp the grammatical notions, the sequence of independent words, and so on.

Linguistics has formed an idea that coalition speeches originated from key parts of the speech. Firstly, the word of the main part of speech has become a helpful word as a result of semantic deformation. Subsequently, an auxiliary word is interpreted by a certain period of development. Functional and grammatical isolation from the notional parts of the speech can be proven on the basis of the grammatical materials of English and Azerbaijani.

The semantic-syntactic relationship between words and keywords that cannot be used as an independent sentence are considered as auxiliary parts of structural parts of speech. The verbs that work with fallers and create their analytical forms should also be included in the category of auxiliary words. Example: to be, to have, to do, will. This kind of verbs don't exist in the Azerbaijan language.

Unlike the Azerbaijan language, conjunctions in English have been formulated as a separate part of the speech. That is why the English language conjunctions are expressed in different ways. The main issue here is to find and define the English language relationships in the Azerbaijani language.

In most languages, the majority of the adjectives comes before it is used. There are similarities between the types of texts in both languages.

Studies show that all the words originally have a specific meaning, and they began to express abstract ideas as a result of the future development of the language. The words expressing abstract grammatical relations have been formed on the basis of the initial semantic meaning.

In contemporary English, the article should be characterized as a word. Article is an auxiliary word with a general and relatively weak lexical meaning.

In English, the two theories of the article are considered: the definite and indefinite. However, 'zero' article form is also known and used in English.

The modern English language has the function of describing the classification of the definite, indefinite, quantity, determinant, distinctive expressions.

Other language teachers, influenced by recent theoretical work on the difference between language learning and language acquisition, tend not to teach grammar at all. Believing that students acquire their first language without overt grammar instruction, they expect students to learn their second language the same way. They assume that students will absorb grammar rules as they hear, read, and use the language in communication activities. This approach does not allow students to use one of the major tools they have as learners: their active understanding of what grammar is and how it works in the language they already know.

The communicative competence model balances these extremes. The model recognizes that overt grammar instruction helps students acquire the language more efficiently, but it incorporates grammar teaching and learning into the larger context of teaching students to use the language. Instructors using this model teach students the grammar they need to know to accomplish defined communication tasks.

References

4. Bygate, M., Tonkyn, A., & Williams, E. (Eds.). (1994). *Grammar and the language teacher*. Hemel Hempstead, England: Prentice Hall.
5. Celce-Murcia, M., & Hilles, S. (1988). *Techniques and resources in teaching grammar*. Oxford University Press.
6. Cook, V. (1994). Universal grammar and the learning and teaching of second languages. In T. Odlin (Ed.), *Perspectives on pedagogical grammar*. Cambridge University Press.

G.Qurbanova

Qrammatik materialların ardıcılığı Xülasə

Qrammatika, dilləri tədris etmək və öyrənmək üçün çox vacibdir. Bu, həmçinin dil öyrətmək üçün daha çətin aspektlərdən biridir.

Dil müəllimləri də daxil olmaqla, bir çox insan „qrammatika“ sözünü eşidir və söz formaları və istifadə qaydalarını müəyyən edir. Onlar „yaxşı“ qrammatikanı dilin prestij formaları ilə, məsələn, yazılı və şifahi təqdimatlarda, gündəlik söhbətdə istifadə olunan və ya qeyri-sərbəst formada olanlar tərəfindən istifadə edilən dil ilə "pis" və ya "yox" qrammatikası ilə birləşdirirlər.

Bu tərifi qəbul edən dil müəllimləri qrammatikaya bir sıra formalar və qaydalar kimi baxırlar. Dil müəllimləri formaları və qaydaları izah edərək qrammatikanı öyrədir, sonra da tələbələrə mənimsətdirirlər. Lakin bu, bəzən məşqlərdə tələbələrə sıxıcı gələ bilər və öyrədilən materialların tam mənimsənilməsində səhvlərə səbəb ola bilər.

Г.Курбанова

Последовательность грамматических материалов резюме

Грамматика занимает центральное место в преподавании и изучении языков. Это также один из самых сложных аспектов языка для хорошего обучения.

Многие люди, в том числе учителя языка, слышат слово «грамматика» и думают о фиксированном наборе словоформ и правил использования. Они связывают «хорошую» грамматику с престижными формами языка, такими как те, которые используются в письменной форме и в формальных устных сообщениях, и «плохая» или «нет» грамматика с языком, используемым в повседневном разговоре или используемым носителями неподходящих форм.

Учителя, которые принимают это определение, сосредотачиваются на грамматике как наборе форм и правил. Они учат грамматике, объясняя формы и правила, а затем обучая студентов. Это приводит к скучным, недовольным ученикам, которые могут создавать правильные формы на упражнениях и тестах, но последовательно делать ошибки, когда они пытаются использовать язык в контексте.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA ZÜLFÜQAROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rana_zulfuqarova@gmail.com

THE PHONOLOGICAL ASPECT OF INTONATION

Açar sözlər: fonoloji, intonasiya, təsvir, ton, tələffüz, fonoloji vahid

Key words: phonology, intonation, description, tone, utterance, phonological unit

Ключевые слова: фонология, интонация, описание, тон, произношение, фонологическая единица

Phonology has a special branch, intonology, whose domain is the larger units of connected speech: intonation groups, phrases and even phonetic passages or blocks of discourse.

The descriptions of intonation show that phonological facts of intonation system are much more open to question than in the field of segmental phonology. Descriptions differ according to the kind of meaning they regard intonation is carrying and also according to the significance they attach to different parts of the tone-unit. J.D. O'Connor and G.F. Arnold assert that a major function of intonation is to express the speaker's attitude to the situation he/she is placed in, and they attach these meanings not to pre-head, head and nucleus separately, but to each of ten 'tone-unit types' as they combine with each of four sentence types, statement, question, command and exclamation.

M. Halliday supposes that English intonation contrasts are grammatical. He argues first that there is a neutral or unmarked tone choice and then explains all other choices as meaningful by contrast. Thus if one takes the statement *I don't know* the suggested intonational meanings are: Low Fall - neutral. Low Rise - non-committal, High Rise - contradictory, Fall-Rise - with reservation, Rise-Fall - with commitment. Unlike J.D. O'Connor and G.F. Arnold, M. Halliday attributes separate significance to the pre-nuclear choices, again taking one choice as neutral and the other(s) as meaningful by contrast.

It is still impossible to classify, in any practical analysis of intonation, all the fine shades of feeling and attitude which can be conveyed by slight changes in pitch, by lengthening or shortening tones, by increasing or decreasing the loudness of the voice, by changing its quality, and in various other ways. On the other hand, it is quite possible to make a broad classification of intonation patterns which are so different in their nature that they materially: change the meaning of the utterance and to make different

pitches and degrees of loudness in each of them. Such an analysis resembles the phonetic analysis of sounds of a language whereby phoneticians establish the number of significant sounds it uses.

The distinctive function of intonation is realized in the opposition of the same word sequences which differ in certain parameters of the intonation pattern. Intonation patterns make their distinctive contribution at intonation group, phrase and text levels. Thus in the phrases:

If Mary, comes let me → know at once (a few people are expected to come but it is Mary who interests the speaker)

If → Mary comes let me → know at once (no one else but Mary is expected to come)

the intonation patterns of the first intonation groups are opposed. In the opposition *I enjoyed it - I enjoyed it* the pitch pattern operates over the whole phrase adding in the second phrase the notion that the speaker has reservations (implying a continuation something like 'but it could have been a lot better').

Any section of the intonation pattern, any of its three constituents can perform the distinctive function thus being **phonological units**. These units form a complex system of intonemes, tonemes, accentemes, chronemes, etc. These phonological units like phonemes consist of a number of variants. The terminal tonemes, for instance, consist of a number of allotones, which are mutually non-distinctive. The principal allotone is realized in the nucleus alone. The subsidiary allotones are realized not only in the nucleus, but also in the pre-head and in the tail, if there are any.: *No. No, Tom. Oh, no, Mary.*

The most powerful phonological unit is the terminal tone. The opposition of terminal tones distinguishes different types of sentence. The same sequence of words may be interpreted as a different syntactical type, i.e. a statement or a question, a question or an exclamation being pronounced with different terminal tones, e.g.:

Tom saw it (statement) - *Tom saw it?* (general question)

Didn't you enjoy it? (general question) - *Didn't you enjoy it?* (exclamation)

Will you be quiet? (request) - *Will you be quiet?* (command).

The number of terminal tones indicates the number of intonation groups. Sometimes the number of intonation groups may be important for meaning. For example, the sentence *My sister, who lives in the South, has just arrived* may mean two different things. In oral speech it is marked by using two or three intonation groups. If the meaning is: 'my only sister who happens to live in the South', then the division would be into three intonation groups: *My sister, who lives in the South, has just arrived*. On the other

hand, if the meaning is 'that one of my two sisters, who lives in the South', the division is into two intonation groups.

Together with the increase of loudness terminal tones serve to single out the semantic centre of the utterance. By semantic centre we mean the information centre which may simultaneously concentrate the expression of attitudes and feelings. The words in an utterance do not necessarily all contribute an equal amount of information, some are more important to the meaning than others. This largely depends on the context or situation in which the intonation group or a phrase is said. Some words are predisposed by their function in the language to be stressed. In English lexical (content) words are generally accented while grammatical (form) words are more likely to be unaccented although words belonging to both of these groups may be unaccented or accented if the meaning requires it.

Let us consider the sentence *It was an unusually rainy day*. As the beginning of, say, a story told on the radio the last three words would be particularly important, they form the semantic centre with the nucleus on the word *day*. The first three words play a minor part. The listener would get a pretty clear picture of the story's setting if the first three words were not heard and the last three were heard clearly. If the last three words which form the semantic centre were lost there would be virtually no information gained at all.

The same sentences may be said in response to the question *What sort of day was it?* In this case the word *day* in the reply would lose some of its force because the questioner already possesses the information that it might otherwise have given him. In this situation there are only two important words - *unusually rainy* - and they would be sufficient as a complete answer to the question. The nucleus will be on the word *rainy*. Going further still, in reply to the question *Did it rain yesterday?* the single word *unusually* would bear the major part of the information, would be, in this sense, more important than all the others and consequently would be the nucleus of the intonation pattern.

Grammatical words may be also important to the meaning if the context makes them so. The word *was*, for instance, has had little value in the previous examples, but if the sentences were said as a contradiction in the reply to *It wasn't a rainy day yesterday, was it?*, then *was* would be the most important word of all and indeed, the reply might simply be *It was*, omitting the following words as no longer worth saying. In this phrase the word *was* is the nucleus of the semantic centre.

These variations of the accentuation achieved by shifting the position of the terminal tone serve a striking example of how the opposition of the distribution of terminal tones is fulfilling the distinctive function.

If the phrase *I don't want you to read anything* has the low-falling terminal tone on the word *anything*, it means that for this or other reason the person should avoid reading. If the same word sequence is pronounced with the falling-rising tone on the same word, the phrase means that the person must have a careful choice in reading.

It should be pointed out here that the most important role of the opposition of terminal tones is that of differentiating the attitudes and emotions expressed by the speaker. The speaker must be particularly careful about the attitudes and emotions he expresses since the hearer is frequently more interested in the speaker's attitude or feeling than in his words - that is whether he speaks nicely or nastily. For instance, the special question *Why?* may be pronounced with the low falling tone sounding rather detached, sometimes even hostile. When pronounced with the low-rising tone it is sympathetic, friendly, interested.

All the other sections of the intonation pattern differentiate only attitudinal or emotional meaning, e.g.: being pronounced with the high pre-head, *Hello* sounds more friendly than when pronounced with the low pre-head.: → *He llo!* - *O He llo!*

More commonly, however, different kinds of pre-heads, heads, the same as pitch ranges and levels fulfil their distinctive function not alone but in the combination with other prosodic constituents.

We have been concerned with the relationship between intonation, grammatical patterns and lexical composition. Usually the speaker's intonation is in balance with the words and structures he chooses. If he says something nice, his intonation usually reflects the same characteristic. All types of questions, for instance, express a certain amount of interest which is generally expressed in their grammatical structure and a special interrogative intonation.

References

- Beckman, Mary E., Julia Hirschberg, and Stefanie Shattuck-Hufnagel (2005). The original ToBI system and the evolution of the ToBI framework. In Sun-Ah Jun, ed., *Prosodic typology: the phonology of intonation and phrasing*, pp. 9-54. Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, Antonie, & Johan 't Hart (1967). On the anatomy of intonation. *Lingua*.
- Denes, P., and J. Milton-Williams (1962). Further studies in intonation. *Language and Speech*.

R.Zülfüqarova

İntonasiyanın fonoloji aspekti Xülasə

Məqalə intonasiyanın fonoloji aspektindən bəhs edir. İntonasiya universal bir dildir. Müxtəlif dillərdə prosodik parametrlərdən başqa intonasiya funksiyaları fərqli bir şəkildə dəyişmədən danışılan bir dil yoxdur.

Böyük Britaniyada intonasiya probleminə iki əsas yanaşma var. Biri akontur təhlili və digəri isə qrammatik yanaşma. Məqələdə əsasən qrammatik yanaşmaya diqqət yetirilir.

İntonasiya üç sistemli dəyişkən bir kompleksdir: qrammatik kateqoriyalara aid olan tonallıq, toniklik və ton. Tonallıq bir ton qrupunun başlanğıcını və sonunu göstərir. Tonallıq, hər bir ton qrupunun mərkəz nöqtəsini işarələyir. Ton, Holliday sistemində üçüncü vahiddir. Tonlar əsas və ikinci dərəcəli ola bilər. Onlar danışanın münasibətini çatdırırlar. Holliday nəzəriyyəsi intonasiyanın sintaktik funksiyasına əsaslanır.

R.Зулфугарова

Фонологический аспект интонации Резюме

Интонация - это язык, универсальный. Нет языков, на которых говорят без изменения просодических параметров, но функции интонации на разных языках по-разному. Существует два основных подхода к проблеме интонации в Великобритании. Один из них известен как анализ аконтуров, а другой можно назвать грамматическим.

Интонация представляет собой комплекс из трех системных переменных: тональность, тонус и тон, которые связаны с грамматическими категориями. Тональность обозначает начало и конец тональной группы. Тоничность обозначает фокус каждой тональной группы. Тон - это третий блок в системе Холлидея. Тоны могут быть первичными и вторичными. Они передают отношение докладчика. Теория Халлидэй основана на синтаксической функции интонации.

Rəyçi:

**Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

SIMRUQ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
simruq@mail.ru

GOALS AND TECHNIQUES FOR TEACHING READING

Key words: reading, instruction, goals, techniques, practice, language teaching

Ключевые слова: чтение, инструкция, цели, методы, практика, преподавание языка

Açar sözlər: oxu, təlimat, məqsəd, texnika, təcrübə, dil tədrisi

Traditionally, the purpose of learning to read in a language has been to have access to the literature written in that language. In language instruction, reading materials have traditionally been chosen from literary texts that represent "higher" forms of culture.

This approach assumes that students learn to read a language by studying its vocabulary, grammar, and sentence structure, not by actually reading it. In this approach, lower level learners read only sentences and paragraphs generated by textbook writers and instructors. The reading of authentic materials is limited to the works of great authors and reserved for upper level students who have developed the language skills needed to read them.

The communicative approach to language teaching has given instructors a different understanding of the role of reading in the language classroom and the types of texts that can be used in instruction. When the goal of instruction is communicative competence, everyday materials such as train schedules, newspaper articles, and travel and tourism Web sites become appropriate classroom materials, because reading them is one-way communicative competence is developed. Instruction in reading and reading practice thus become essential parts of language teaching at every level.

Reading is an activity with a purpose. A person may read in order to gain information or verify existing knowledge, or in order to critique a writer's ideas or writing style. A person may also read for enjoyment, or to enhance knowledge of the language being read. The purpose(s) for reading guide the reader's selection of texts.

The purpose for reading also determines the appropriate approach to reading comprehension. A person who needs to know whether she can afford to eat at a particular restaurant needs to comprehend the pricing information provided on the menu, but does not need to recognize the name of every appetizer listed. A person reading poetry for enjoyment needs to recognize

the words the poet uses and the ways they are put together, but does not need to identify main idea and supporting details. However, a person using a scientific article to support an opinion needs to know the vocabulary that is used, understand the facts and cause-effect sequences that are presented, and recognize ideas that are presented as hypotheses and givens.

The purpose(s) for reading and the type of text determine the specific knowledge, skills, and strategies that readers need to apply to achieve comprehension. Reading comprehension is thus much more than decoding. Reading comprehension results when the reader knows which skills and strategies are appropriate for the type of text, and understands how to apply them to accomplish the reading purpose.

Instructors want to produce students who, even if they do not have complete control of the grammar or an extensive lexicon, can fend for themselves in communication situations. In the case of reading, this means producing students who can use reading strategies to maximize their comprehension of text, identify relevant and non-relevant information, and tolerate less than word-by-word comprehension.

Integrating Reading Strategies

Instruction in reading strategies is not an add-on, but rather an integral part of the use of reading activities in the language classroom. Instructors can help their students become effective readers by teaching them how to use strategies before, during, and after reading.

Before reading: Plan for the reading task

- Set a purpose or decide in advance what to read for
- Decide if more linguistic or background knowledge is needed
- Determine whether to enter the text from the top down (attend to the overall meaning) or from the bottom up (focus on the words and phrases)

During and after reading: Monitor comprehension

- Verify predictions and check for inaccurate guesses
- Decide what is and is not important to understand
- Reread to check comprehension
- Ask for help

After reading: Evaluate comprehension and strategy use

- Evaluate comprehension in a particular task or area
- Evaluate overall progress in reading and in particular types of reading tasks
- Decide if the strategies used were appropriate for the purpose and for the task

- Modify strategies if necessary

Using Authentic Materials and Approaches

For students to develop communicative competence in reading, classroom and homework reading activities must resemble (or be) real-life reading tasks that involve meaningful communication. They must therefore be authentic in three ways.

1. The reading material must be authentic: It must be the kind of material that students will need and want to be able to read when traveling, studying abroad, or using the language in other contexts outside the classroom.

When selecting texts for student assignments, remember that the difficulty of a reading text is less a function of the language, and more a function of the conceptual difficulty and the task(s) that students are expected to complete. Simplifying a text by changing the language often removes natural redundancy and makes the organization somewhat difficult for students to predict. This actually makes a text more difficult to read than if the original were used.

Rather than simplifying a text by changing its language, make it more approachable by eliciting students' existing knowledge in pre-reading discussion, reviewing new vocabulary before reading, and asking students to perform tasks that are within their competence, such as skimming to get the main idea or scanning for specific information, before they begin intensive reading.

2. The reading purpose must be authentic: Students must be reading for reasons that make sense and have relevance to them. "Because the teacher assigned it" is not an authentic reason for reading a text.

To identify relevant reading purposes, ask students how they plan to use the language they are learning and what topics they are interested in reading and learning about. Give them opportunities to choose their reading assignments, and encourage them to use the library, the Internet, and foreign language newsstands and bookstores to find other things they would like to read.

3. The reading approach must be authentic: Students should read the text in a way that matches the reading purpose, the type of text, and the way people normally read. This means that reading aloud will take place only in situations where it would take place outside the classroom, such as reading for pleasure. The majority of students' reading should be done silently.

Reading Aloud in the Classroom

Students do not learn to read by reading aloud. A person who reads aloud and comprehends the meaning of the text is coordinating word recognition with comprehension and speaking and pronunciation ability in highly complex ways. Students whose language skills are limited are not able to process at this level, and end up having to drop one or more of the

elements. Usually the dropped element is comprehension, and reading aloud becomes word calling: simply pronouncing a series of words without regard for the meaning they carry individually and together. Word calling is not productive for the student who is doing it, and it is boring for other students to listen to.

- There are two ways to use reading aloud productively in the language classroom. Read aloud to your students as they follow along silently. You have the ability to use inflection and tone to help them hear what the text is saying. Following along as you read will help students move from word-by-word reading to reading in phrases and thought units, as they do in their first language.

- Use the “read and look up” technique. With this technique, a student reads a phrase or sentence silently as many times as necessary, then looks up (away from the text) and tells you what the phrase or sentence says. This encourages students to read for ideas, rather than for word recognition.

References

- Ackersold, J. A., & Field, M. L. (1997). From reader to reading teacher: Issues and strategies for second language classrooms. New York: Cambridge University Press.
- Anderson, N. (1999). Exploring second language reading: Issues and strategies. Boston, MA: Heinle & Heinle.
- Bernhardt, E. (1991). Reading development in a second language.

S.Qasımova

Oxunun tədrisində məqsəd və üsullar

Xülasə

Məqalə oxunun tədrisində məqsəd və üsullardan bəhs edir. Oxu müəyyən məqsədə malik fəaliyyət növüdür. Hər hansı bir şəxs məlumat əldə etmək, mövcud bilikləri yoxlamaq və ya yazıçı fikirlərini və yazı tərzini tənqid etmək üçün oxuya bilər.

Bundan başqa əyləncə üçün və ya oxu dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün də oxuya bilər. Oxumaq məqsədi (ləri) oxucunun mətnləri seçməsinə istiqamətləndirir.

Oxu məqsədi də anlama anlayışına uyğun yanaşmanı müəyyənləşdirir. Şeir oxuyan bir şairin istifadə etdiyi sözləri və onları bir araya gətirən yolları tanımaq lazımdır, ancaq əsas fikri və dəstəkləyici detalları müəyyən etmək lazım deyil.

Ancaq bir fikri dəstəkləyən elmi məqaləni istifadə edən bir şəxsin məqalədə təqdim olunan faktları, səbəb-təsir ardıcılığını, ideyaları anlamaq üçün istifadə edilən sözləri bilməsi lazımdır.

С.Касумова

Цели и методы обучения чтения

резюме

Чтение - это деятельность с определенной целью. Человек может читать, чтобы получать информацию или проверять существующие знания, или критиковать идеи писателя или стиль письма. Человек может также читать для удовольствия или для повышения уровня знания прочитанного языка. Цель для чтения направлять выбор читателей текстами.

Цель чтения также определяет подходящий подход к пониманию чтения. Человек, читающий стихи для наслаждения, должен распознавать слова, которые использует поэт, и способы их объединения, но не нужно определять основную идею и поддерживать детали.

Тем не менее, человек, использующий научную статью для поддержки мнения, должен знать словарь, который используется, понимать факты и последовательности причинно-следственных функций, которые представлены, и распознавать идеи.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

МЕРИ ДЖАМАЛБЕЙЛИ,
ГЮЛЬНАРА ДЖАББАРОВА,
РУГИЯ САФАРОВА,
РУБАБА МУСАЕВА

Азербайджанский Государственный Университет
d.meri@mail.ru

ФРАЗОВЫЕ ГЛАГОЛЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: dost, qırmızı, qərib, bədən ruhu, günah

Keywords: friend, red, straw, flesh soul, sin

Ключевые слова: друг, красный, солома, плоть душа, грех

До недавнего времени неизменяемые и весьма своеобразные словообразовательные элементы, которые стоят обычно после глагола, изменяя его значение, up в сочетании to get up, to stand up, to give up, и on в сочетании to put on относились либо к предлогам, либо к наречиям. Такая точка зрения существовала не только среди зарубежных грамматистов, но и в советской лингвистической литературе, трактующей вопросы английской грамматики.

Термин послелог не раскрывает значение обозначаемого им явления. Он лишь указывает на место этого словообразовательного элемента по отношению к глаголу. Восходя по своему происхождению к наречиям и в ряде случаев заменив собой древнеанглийские префиксы в современном английском языке сочетания put on, set out, take off, put down не являются отнюдь ни наречиями, ни предлогами, хотя и созвучны (омонимичны) им. Наречием второй компонент не является, так как в отличие от наречий он не может быть самостоятельным членом предложения.

“Sit still, mine”, где still является наречием, в функции обстоятельства образа действия. В другом предложении «Sit down, ann”, здесь down входит в состав сказуемого. Still, как член предложения отвечает на вопрос как? Down в сочетании с глаголом sit не на какой вопрос не отвечает и не является самостоятельным членом предложения. Предлогом второй компонент также не является, так как он не выражает отношений между членами предложения.

Например: We put his glasses on the table – Он положил очки на стол, где on – предлог, вводящий существительное table, и We put his glasses on – Он надел очки, здесь on входит в состав сказуемого, сливаясь с глаголом и меняя его значение.

Надо отметить, что функциональное различие между послелогом и предлогом находит свое отражение в ритмическом членении и фразовом ударении англ. Предложения.

Например, сравним; She put on – она тяготеет к глаголу, ритмически от него не отделим и находится под ударением. В другом предложении же. She put her gloves on the table – он будучи предлогом не несет на себе ударения.

Таким образом, послелог не является ни наречием, ни предлогом.

Однако следует заметить, что послелог является омонимами предлогов и наречий .

Наиболее распространенные послелогии, такие как : in, on, up и др. Могут в другом контексте выступать и как предлоги и как наречия.

Послелог – это неизменяемый словообразовательный элемент, который стоит после глагола и образует с ним единое смысловое целое (составной или фразовый) глагол. Утратив свое реальное вещественное значение, либо сохранив его в ослабленном виде, послелог изменяет, уточняет, дополняет значение глагола, к которому он относится. Например:

Put - класть	put down - записывать
	Put on – надевать (изменение значения)
Go - идти	go away – уйти прочь
	go out – выйти, выходить (уточнение значения)
Eat – есть, съесть	eat up - съесть до конца (дополнение к Основному значению: усиление).

Формально послелог не слился с глаголом. Так грамматические окончания присоединяется не к послелогам, а к глаголу. He gets up at seven .

Тем не менее словообразовательные суффиксы часто присоединяются к послелогам. She hates that stand – offish look of his – Она ненавидит его высокомерный вид. Или – What if she should feel it to be a kind of travesty of grown – upness and lough? – А что, если она почувствует, что это лишь игра во взрослых и засмеется?

Кроме того, в современном англ. языке имеется ряд от глагольных прилагательных и существительных, образованных от глаголов в сочетании с послелогом, которые пишутся в одно слово (особенно в американских изданиях).

Например: George there's trouble! We had a blowup at the plant – Джордж, беда! На заводе взрыв. (blowup - взрыв; очевидно множественное число – blowups) или... This was the era of the great sitdaon strike... sitdaon strike – итальянская забастовка.

Послелогои являются живой продуктивной формой словообразования в современном англ. языке.

Go	- идти
go in	- войти, входить
go away	- уйти, прочь, уходить
go out	- выйти
go down	- сойти, сходить
go up	- взойти
go by	- пройти
go round	- обойти

Наибольшей способностью вступать в сочетания с послелогоми обладают глаголы, обозначающие движение, очевидно, в силу той мобильности, которая заключена в их лексическом значении. Такие как: go, get, come, etc.

Анализ послелога показывает, что они многозначны. Они могут вступать в различные типы сочетаний с глаголом. Так например послелог - up – может указывать на направление действий, т.е. быть адverbальным, он же в сочетании. То eat up (something) может быть усилительным, в сочетании – to wake up – видовым, в сочетании – wake up- может коренным образом изменить значение глагола, т.е быть идиоматичным.

Таким образом исследования примеров показывает, что можно выделить четыре типа послелогов:

1.Послелогои первого типа не нарушает основного значения глагола, а уточняют его, указывая на направление действия: вверх, вниз, наружу, внутрь и т.д. Эти послелогои сохраняют свое лексическое, главным образом пространственное значение и ближе всего подходят к наречиям, почему их и можно назвать адverbальными послелогоми - Adverbial Postpositions. Go, go out, go in, go away...В эмфатической конструкции послелогои этого типа ставятся в начале предложения: In came the boy!

Out rushed the man !

2. Второй тип послелогов - видовые послелогои – Aspect Postpositions. В данном случае послелог вносит существенные изменения в значение глагола, меняя видовую окраску (лексическую характеристику) глагола. При помощи этих послелогов от глаголов неопределенного характера образуются глаголы предельного характера.

Lie - лежать	lie down – лечь
Sit - сидеть	sit down – сесть
Stand - стоять	stand up – встать
Shove - брить	shove off – сбрить

Однако нельзя считать, что здесь имеет место полная аналогия с русскими видовыми приставками, которые превращают глаголы несовершенного вида в глаголы совершенного вида. Например: петь – спеть. В системе английского языка нет деления на совершенный и несовершенный вид, а глагол с послелогом, как например: sit down – может иметь значение и сесть и садиться, т.е. передавать значение как русского совершенного, так и несовершенного вида: v entered the room and sat down at once (сел – совершенный вид).

When v entered the room v wreatley sat down and waited (садился - несовершенный вид).

Вопрос о том, переводить ли глагол с послелогом на русский язык глаголом совершенного или несовершенного вида решается в каждом отдельном случае контекстом. В примере наречия – usually – (обычно) указывает на многократный характер действия, следовательно, глагол – sit – с послелогом -down – должен переводиться глаголом несовершенного вида.

Третий тип послелогов составляют послелогом усилительные – Vnlen-si fying Postpositions, которые усиливают видовой оттенок, заложенный в самом глаголе, и придают глаголу более ярко выраженную стилистическую окраску.

finis	- кончать, кончить
finish up (off)	- закончить
lat	- есть, съесть
lat up	- съесть (все до конца)
cut	- резать
cut off	- отрезать

Например: “How, dear, cat up like e good girl,”: said nusse.

В данном случае послелог « up» совершенно теряет свое пространственное значение и приобретает усилительное значение.

« Ну, дорогая, будь хорошей девочкой и съешь все до конца» - сказала няня.

Послелогом этого типа используются многими авторами в стилистических целях, так как они придают глагольной форме большую законченность и выразительность.

Наиболее ярко словообразовательная функция послелогов проявляется в таких сочетаниях послелогом с глаголом, где и послелог и глагол теряющей свое лексическое значение и в сочетании образуют новую лексику, новое слово, которое по своему значению не представляет суммы значений частей этого сочетания.

Например:

put	- класть
put down	- записывать
put off	- откладывать
put on	- надевать
give-	- давать
give up	- бросать
give in	- уступать
bring	- приносить
bring up	- воспитывать

Изучающий английский язык студент или ученик, даже зная значение частей этих сочетаний, не сможет вывести из них значение целого. Этот тип сочетания глаголов с послелогом напоминает идиоматические выражения и по этому такие послелогом можно назвать идиоматическими или лексическими, послелогом – *Idiomatic Postpositions* или *Zexicae Postpositions*.

За последнее время в сознании исследователей английского языка все отчетливее вырисовывается одна грамматическая категория, которая раньше не выделялась как особое явление, а смешивалась с глаголами и наречиями. Мы имеем ввиду тип полуслов *полу - морфем*, которые встречаются чаще всего в сочетании с глаголами. Например: *put on, get up, look at, go away*.

И нам предстоит определить роль этих элементов английского языка. Многие, изучающие английский язык имеют весьма туманное представление о функции и значении послелогов. Между тем, эти элементы играют словообразовательную роль, например: «*put up*» другое слово чем «*put*», а «*get up*» другое слово нежели «*get*». По этой причине эти элементы напоминают суффиксы, но они кардинально отличаются от них тем, что они присоединяются к первичному глаголу в его первоначальном виде, тогда как послелог остается *полу - самостоятельным* и стоит после, например, причастие настоящего времени от глагола *get up* будет *getting up*, третье лицо единственного числа настоящего времени индикатива от *set on*, будет *sets on*, а не *set ons*.

И все эти элементы едва ли можно считать отдельными словами, так как семантически они слиты с глаголом и составляют вместе с ним единое понятие, в котором первоначальное значение глагола в чистом виде часто уже нельзя распознать. Сравним *put up - примириться или остановиться*.

Эти элементы не являются отдельным членом предложения, но в тоже время они не являются средством выражения связей или отношений между другими членами предложения, как предлоги.

Как мы видим, положение этих элементов в общей системе очень своеобразное. Самый подходящий термин для этих элементов - послелог (Postposition). Однако используемый термин «послелог» не может считаться удачным, так как «послелог» противопоставлен «предлогу», с которым по своей грамматической природе «послелог» не имеет ничего общего. Его сохранили ввиду того, что не было предложено ни одного более удачного термина. Свое значение послелог, как и приставка и всякий глагольный словообразовательный элемент, получает лишь в сочетании с тем или иным глаголом; особенно это касается тех послелогов, которые резко изменяют значение глаголов. Так, если взятый вне контекста послелог «up» указывает на направление действия снизу вверх, то сочетание его с глаголом «take» дает значение гримироваться.

Надо отметить, что существует ряд трудностей точного определения значений послелогов.

Можно выделить следующие основные их значения, с оговоркой, что вне контекста это можно сделать лишь весьма приблизительно.

Послелог «about» часто указывает на отсутствие определенной целенаправленности действия: to walk about в неопределенном направлении, to stand about стоять без определенной цели. The others stood about in the warmest places they could find.- Остальные стояли в самых теплых местах какие они только могли найти.

Послелог about в сочетании с глаголом spread придает ему значение широкое распространение (слухов, паники и т.п.)

The rumours spread about. Слухи распространялись повсюду.

Послелог about может придать глаголам значение случаться, вызывать какие-либо события, приводить к чему-либо.

Now it came about that the king fell ill. Случилось что король заболел.

Послелог away вместе с глаголом выражает удаление от данного места: to go away - уходить, уезжать; to carry away - уносить; to throw away - выбрасывать.

Rocket had come home for the time since his master led him away.

Ракета (кличка лошади) пришла домой в первый раз с тех пор, как хозяин увел ее.

Послелог away передает оттенок уменьшения, разрушения, исчезновения:

To boil away - выкипать, to waste away (pine) - чахнуть

Послелог away с соответствующим глаголом может означать: устранять; уничтожать; убивать: to do away with illiteracy - уничтожить неграмотность.

Послелог away выражает непрерывность, оживленность действия.

Little Hans worked away - Маленький Ганс работал вовсю.

Послелог back выражает обратное направление действия: to go back - вернуться; to look back - оглядываться назад, вспоминать.

After dinner we went back to the schoolroom. После обеда мы возвращались в класс. There came a time at last and moods when he looked back to them with a feeling close to tears. Пришло наконец время и настроение, когда он мог вспомнить их со слезами на глазах.

Послелог back может означать сдерживать, удерживать на расстоянии.

The Germans could do nothing to keep them back - Немцы ничего не могли сделать, чтобы сдержать наступление.

Послелог down выражает направление сверху вниз: to sit down - садиться; to go down - спускаться, сходиться.

The truck stopped and he climbed down. Грузовик остановился, и он слез с него. He bent down over the handles. Он склонился над рулем.

Soкапе throws down the pencil and leans back with ostentatious indifference. Кокейн бросает карандаш и откидывается назад с показным равнодушием.

He brought down a bomber yesterday. Он вчера сбил бомбардировщик.

Послелог down в некоторых случаях указывает не на конкретное направление движения вниз, а передает движение из более значительного места в менее значительное: to run down - приехать (из Лондона в провинцию); I have run down before them to say that I have arranged this little difficulty with Trench. Я приехал сюда (из города) раньше них, чтобы предупредить, что я уладил недоразумение с Тренчем.

Послелог down сочетаясь с глаголом, придает действию предельный характер: to burn down - сгореть, догореть; to settle down - поселиться, to calm down - успокоиться, to smoke down - выкурить

...Your father probably moved away before the house burned down... Ваш отец вероятно выехал отсюда до того, как сгорел ваш дом...

The inhabitants remembered his former contempt for anyone who could settle down in that dull town. Жители помнят, как он раньше презирал всех, кто поселился в этом скучном городке.

She could always quiet Hugh and he calmed down at once. Она всегда могла успокоить Хью, он и сейчас сразу успокоился.

He had smoked it (the cigarette) down without touching it. Он выкурил ее (сигарету), не прикасаясь к ней.

Послелог in в отличие от предлога in указывает не нахождение внутри, а на направление действия снаружи внутрь. Послелог in динамичен, а предлог in статичен. Сравните:

а) Послелог: He drove in a nail to fasten the lid. Он вбил гвоздь, чтобы укрепить крышку.

б) Предлог: Nike'to drive in a car. Я люблю ехать (где? в чем?) в машине.

Рассмотрим еще несколько примеров:

The parlour-maid, who has just brought in the coffee, is placing it on a small table between them. Горничная, которая только что принесла кофе, ставит его на столик между ними.

We hear the front door open and Genevra runs in. Мы слышим, как открывается парадная дверь и вбегает Джиневра.

I didn't hear you come in. Я не слышал, как вы вошли.

Then he threw in his breath. Потом он сделал вдох.

Show her in. Пригласите ее войти.

Послелог off придает глаголу значение удаления и отдаления от чего-либо: ...he took his hat off on entering the room... войдя в комнату, он снял шляпу. What Mrs Harris thought he said was - А миссис Гаррис подумала, что он сказал: «Соскакивай»

They're going to spray the cotton with stuff to make the leaves full off. Они собираются чем-то опрыскивать хлопок, чтобы отвалились листья. This is where I get off Jeff. Вот где я выхожу (схожу) Джефф. Послелог off выражает прекращение или завершение действия.

Alice enters, goes to a lamp, switches it off. Входит Алиса, подходит к лампе, выключает ее.

I think if I were Brett, I would ask .... Мне думается, что если бы я был на месте Бретта, то я спросил бы....

Послелог on указывает на направление действия на какой-либо предмет: to put on one's hat - надеть шляпу, пальто. Put on your hat and coat. Надень шляпу и пальто. Послелог on указывает на продолжение действия: to go on - продолжать (go on! continue!)

to keep on - упорно продолжать. It keeps raining. А дождь все идет.

Newy, I've loved you for so long, as I can remember. I'll go on loving you for quite a while. Невви я люблю тебя с тех пор, как тебя помню. Я долго еще буду любить тебя.

Послелог out указывает на направление движения изнутри наружу: to go out - выходить; to run out - выбежать, to get out - выйти, вытащить с некоторым трудом; to take out - вынуть.

He got out the letter and read it. Он достал письмо и прочел его. Послелог out указывает на доведение действия до конца.

She placed the clock on the shelf and blew out the light. Она поставила часы на полку и задула свечу.

When a thing like this happens we stamp it out. Когда происходит что-либо подобное, мы это подавляем.

Послелог out с глаголом spread получает значения: расстилать, раскладывать, разбрасывать.

On an enormous glass coffee table were spread out copies of Fortune, United States News and The Wall Street Journal. На огромном стеклянном столе были расположены экземпляры «Форчун», «Юнайтед Стейс Ньюз» и «Уолл Стрит Джорнел».

Подытоживая все вышесказанное, следует отметить большую роль послелогов в изменении семантики слова. Одни и те же послелогии в сочетании с разными глаголами образуют совершенно новые слова и понятия.

Послелогии экспрессивно окрашивают и обогащают словарный запас английского языка.

Знание отдельного значения послелого позволяет легко догадаться о значении составного глагола, т.е. сочетание глагола с послелогом, что значительно упрощает запоминание иностранных слов. При изучении любого иностранного языка очень важно иметь представление о семантической структуре данного языка. Понимание различных типов сочетаний глаголов с послелогими, умение быстро найти в словаре нужное значение составного глагола, прочное знание ряда наиболее употребительных составных глаголов и, наконец, умение использовать послелог для образования составных глаголов должны облегчить работу изучающего над иностранным текстом, расширить его словарный запас и способствовать развитию навыка устной речи.

Список литературы

1. И.В. Арнольд: «Лексикология современного английского языка», 1966
2. И.Е.Аничков: «Английские адвербиальные послелогии», 1950
3. О.С.Ахманова: «К вопросу о словосочетании в современном английском языке» 1954
4. Л.П.Винокурова: «Грамматика английского языка» 1954
5. Ю.А.Жлуктенко: «О так называемых сложных глаголах типа "Stand up" в современном английском языке», «Вопросы языкознания» №5, 1954.
6. А.И.Смирницкий: «Об особенностях обозначения направления движений в отдельных языках», «Иностранные языки в школе» №2, 1953
7. P.Abrahams: "The Path of Thunder".
8. J.Galsworthy: "The Man of Property".
9. J.Galsworthy: "Justice".

10. B.Shaw: "Widower's Houses"

11. E.L.Voynich: "The Gadfly"

**Meri Jamalbeyli,
Gulnara Jabbarova,
Rugiya Safarova,
Rubaba Musayeva**

PHrasel Verbs in modern English

Summary

The article deals with the verbs combined with elements (postpositions) that have been variously treated - as "adverbs" "preposition like adverbs", postpositions, "postpositives or even postpositives prefixes, go down, go back, go away, stand up walk about and etc.

The after statement on indicates the direction of the action on an object: put on one's hat - put on a hat, coat. Put on your hat and coat. Put on your hat and coat. The after statement on indicates that the action continues: to go on - continue (go on! Continue!)

To keep on. It keeps raining. A rain all goes.

Newy, I've been you for as long, as I can remember. I'll go on loving you for quite a while. I love you since I remember you. I will love you for a long time.

The post-out out indicates the direction of movement from the inside to the outside: to go out - to exit; To run out - to run out, to get out - to get out, pull out with some difficulty; To take out.

He got out the letter and read it. He took out a letter and read it. The after-out indicates the completion of the action.

**Meri Camalbəyli,
Gülnarə Cabbarova,
Ruqiyyə Səfərova,
Rübabə Musayeva**

Qoşmaların manası

Xülasə

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalədə qoşmalar fellərə birləşərək, sözlün mənə çalarlığının dəyişdirilməsindən bəhs edir. Məs. aşağı getmək, geriye qayıtmaq, şıxıb getmək, durmaq, gəzmək/

on qoşma bir obyekt naprvlenie fəaliyyət göstərir: bir papaq qoymaq - bir papaq, bir palto geymək. Sizin papaq və palto qoyun. Sizin papaq və palto qoyun. fəaliyyət davam etməsi üzərinə qoşma ukazshaet: getmək - getmək (on !! davam getmək)

saxlamaq - səbr. Bu yağış saxlayır. A yağış bütün gedir.

Mən xatırlayıram kimi Newy, Mən belə uzun üçün sevdi. Mən bir müddət üçün sevən getmək lazımdır. Nevvi Mən uzun xatırlayıram kimi sevirəm. Mən hələ səni sevirəm uzun müddət olacaq.

daxilində həyata səyahət istiqamətində xal qoşma: çıxmaq - getmək; tökülmək - tökülmək, çıxmaq - çıxmaq, bir çətinliklə almaq; çıxarmaq - vshut.

O məktub var və onu oxuyun. O məktub aldı və onu oxuyun. sonuna fəaliyyət gətirmək bal qoşma.

Rəyçi: Dürdanə Vəkilova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NAILƏ GASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nailya.gasimova@gmail.com

GENERAL BUSINESS CORRESPONDENCE

Açar sözlər: yazışma, müştəri, memorandum, alıcı, salam, ton, informallıq, əlaqə, hesabat

Key words: correspondence, customer, memorandum, recipient, salutation, tone, informality, relationship, report

Ключевые слова: корреспонденция, клиент, меморандум, получатель, приветствие, тон, неформальность, отношения, отчет

In this article we'll take a look of correspondence that takes place within the organisation: between you and your internal customers. We are calling our colleagues 'customers' because that's exactly what they are. We liaise with people inside our organisation because without their help, we can't get things done, we can't obtain approval on a project, we can't move from point A to point B. So they certainly are our customers, just as we are theirs. So in this article we'll be looking at how we might communicate with our colleagues on a variety of issues.

Just as conflict could happen when we use the wrong tone when speaking to someone, the same could happen when we use the wrong tone in our writing. So with internal correspondence, it's something even more important to make sure we get the tone just right. This is something else we'll be addressing in this article.

The internal memorandum

Before email took over, the most common way to communicate with someone inside our organisation was using memorandum. These would be printed messages, sometimes enclosed within reusable envelopes. They would be dropped into employees' in-trays on their desks, or sent within branches of the same company via internal mail.

These days, email is now the usual method for internal communication. However, in some organisations memos are still used, so in this article we'll take a look at this document.

Memos (or memoranda) serve several purposes:

- to provide information
- to request information
- to inform of actions or decisions
- to request actions or decisions.

Some companies have pre-printed forms for internal memos, but very often templates are saved and used when needed.

Here is an easy, clear method for displaying internal memos:

- Recipient's name and designation
- Sender's name and designation
- A reference
- No salutation is necessary
- Clear subject heading
- The body of the memo should be separated into paragraphs, reaching a relevant conclusion and close
  - No complementary close is necessary
  - Leave space for signature (the sender's name and designation are at the top so it is not necessary to repeat these details here)
  - Enc (if appropriate)
  - Copy/ies (if appropriate)

Getting the tone right

Tone means the emotional context of our message, the degree of formality or informality we use in our writing, and the attitude towards the topic and the recipient.

As we most likely know our reader fairly well when writing internally, memos are usually written quite informally. We should aim to put our message over as concisely as possible while still being courteous, clear, concise and correct.

The tone we use in our internal correspondence will be a reflection of these four issues:

- our status
- the reader's status
- our relationship with the reader
- the message we want to give.
-

Let's look at some sentences written in inappropriate tone, and consider how they can be improved:

I have looked through your report and am totally confused. Please see me urgently to clarify.-wrong

I have some questions about your report. Please come and see me to discuss.-improved

Have your report on my desk by 8 am tomorrow at the latest.-wrong

Please let me have your report by 8 am tomorrow.-improved

The new price structure you suggested is totally impractical.-wrong

I have some suggestions about the new price structure you suggested.-improved

Our phone bills are enormously high. Please tell your staff to stop making so many personal calls.-wrong

Our telephone bills have increased considerably. Please ask your staff to avoid non-urgent personal calls during working hours.-improved

IT department can't do anything about your problem. You need a new computer.-wrong

Unfortunately, we cannot fix the issue with your computer. It looks like time to invest in a new one.-improved

Never be unsympathetic, condescending or rude. Always be sincere and clear.

If you write your message in haste and anger, the reader will be offended and angry with sender.

Which message can be considered unfriendly and untactful:

- without 'Hi' or 'Dear'
- starting a sentence with 'Appreciate'-it will always cause problems

Appreciate if you would consider and bear in mind that I am no longer responsible for dealing with petty cash-wrong

- very long sentences with comma in place of a full stop
- passive close and harsh
- BRgs instead of 'Best regards'

It's easy for misunderstanding to occur in email. When writing messages, readers could be put on the defensive if your tone is not just right.

The message must be written using the four-point structure. The tone must be careful and well thought out, considering the senior position of the reader. It must definitely have the desired effect, and it must not cause any offence.

Many people mistakenly think that because they are writing to their colleagues, not clients, they can type out internal messages quickly and not bother to proofread. As a result, very often such messages are filled with typos, non-sentences or very long-winded sentences that just ramble on.

Literature

1. Pamela Aitchison,(2008). Writing Business Documents, UK
2. MacCarter, S. (2003). Academic Writing practice. MacMillan.
3. Sahanaya, W. and Lindeck, J. (2009).Preparation and practice. Oxford University Press.

4. MacCarter, S. and Whitby, N. (2007). Improve your writing skills. MacMillan.
5. Slater, S., Millen, D. and Tyrie, P, (2006), University of South Australia.
6. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, (2005).
7. Write English Right, (2007).
8. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, (2013).
9. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, (2009).
10. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, (2003).

N.Qasımova

Biznesdə ümumi iş yazışması

Xülasə

Bu məqalə yazı sistemini dərinlən öyrənmək istəyənlər üçün yararlı ola bilər. Dil materiallarının təlimində yazı və şifahi nitq məhsuldar veridşlər hesab edilir.

Yazı sistemi istənilən dilin ünsiyyətini təqdim edən bir sistemdir. Ümumi iş yazılması və oxunması prosesində yazı sistemi yazanlar və oxucular arasında bir rabitə rolunu oynayır. Məqalədə ümumi iş yazı sisteminin maraqlı metodları vermişdir.

Tələbələrin və ya digər oxucuların artıq nələr bildiyini və nələr öyrənməli olduqlarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Məlumat verilərkən materiala diqqətin artırılması üçün onun canlı və maksimum rəngarəng olması təmin edilməlidir. Ümumi iş yazı prosesində tələbə düzgün cümlələr qurmağı, hissə-hissə abzaslar quraraq mətni tərtib etməyi bacarmalıdır.

Ümumi iş yazılması zamanı aktiv fellərdən və qısa cümlələrdən istifadə etmək lazımdır. Verilən materialın bitirilməsinin sonuna qədər biz öz məqsədimizi başa düşməli və tam ciddiliklə mövzu material ilə tanış olmalıyıq.

Общая переписка в бизнесе

Резюме

В этой статье мы рассмотрим переписку, которая проводится внутри организации: между вами и вашими внутренними клиентами. Мы называем клиентов нашими коллегами, потому что так оно и есть.

Мы поддерживаем связь с людьми внутри нашей организации, потому что без их помощи мы не можем ничего сделать, мы не можем получить одобрение по проекту, мы не можем перейти от пункта А к пункту Б. Таким образом, они, безусловно, являются нашими клиентами, также как и мы их.

Поэтому в этой статье мы рассмотрим, как мы можем общаться с нашими коллегами по целому ряду вопросов.

Понятно, что конфликт может произойти, когда мы используем неправильный тон при разговоре с кем-то, а также это может случиться, когда мы используем неправильный тон в нашем письме. Таким образом, проблема соответствующего тона также будет освещена в моей статье.

Статья рекомендуется для чтения людям, работающим в бизнесе и часто пишущим доклады.

Rəyçi:

Fəridə Hüseynova
filologiya elmləri namizədi, dosent

LALƏ BAĞIRZADƏ

ADPU-nun tələbəsi

E-mail: lale_bagirzade@icloud.com

SAKRAMENTAL SAYLAR

Açar sözlər: sakramentallıq, say, mifologiya, saylara münasibət, müqayisə

Ключевые слова: сакральность, счёт, мифологии, отношение к счетам, сравнение

Key words: sacredness, account, mythology, attitude to accounts, comparison

Əski çağlarda toplumun üzvləri təbiətin hazır məhsulları ilə kifayətlənməyib özləri primitiv istehsala başlayanda əllərinin zəhməti ilə yaratdıqlarının sayını günü-gündən artırmış (yayın kəşfi ilə ox ucluqları, əkin-biçin üçün müxtəlif alətlər, kəsici ləvazimatlar, ibtidai toxuculuq qurğuları və s.), bu andan maddi varlıqları qruplaşdırmağa, bir-birindən ayırmağa, yaxşını pisdən fərqləndirməyə ehtiyac duymuşdular. Beləcə inkişaf edən mədəniyyətlərdə rəqəmlər mifoloji anlamlarla yanaşı gerçək funksiya da daşımağa başlanılmışdır. Rəqəmlərin sakrallıqla yozulan tərəfləri isə bədii yaradıcılıqda poetikliyi qüvvətləndirmək vasitəsinə çevrilmiş, epik ənənədə mifoloji əhvalatlarla, mərasimlərdə oyun-tamaşa, nəğmə və rəqslərlə, inanc sistemlərində isə fətişləşdirilən cisimlərlə əlaqələndirilib insanların məşətinə, fəaliyyətinin bütün sahələrinə sirayət edilmişdir [1,50]. Ümumiyyətlə, təkcə Azərbaycan-türk mifologiyasının deyil, eləcə də hər bir mifologiyanın öyrənilməsində sayların tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ənənəvi mədəniyyət üçün xarakterik olan rəqəmlər vardır. Onların hansı rəqəmlər olması bir təsadüf olmayıb, həmin mədəniyyətin bazasını təşkil edən mifoloji dünya modeli ilə bağlıdır. Mifologiyada rəqəmlərin xüsusi mövqeyi vardır. Bunlar dünyanı qavrayışın mühüm vasitəsi kimi çıxış edir [1,23]. Mifologiyada saylar dünyanın yalnız kəmiyyət baxımından qavranma vasitəsi deyildir. Mifoloji çağ insanı dünyanı rəqəmlər vasitəsi ilə yalnız dərk etməmiş, həm də təsvir edərək «modelləşdirmişdir». Başqa sözlə, rəqəmlərin mifoloji dünya modelinin qurulmasında son dərəcə böyük və müstəsna rolu olmuşdur. Kəmiyyət (say) insanın dünya anlamında faydalandığı vacib abstrakt anlayışlardan biridir. Rəqəmlərin sakrallaşdırılması yaranışların mifoloji dərk olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş, əmək alətlərinin, istehsal vasitələrinin, məişət əşyalarının, ailə və icma münasibətlərinin, sənət və peşələrin, xalq bədii təfəkkürünün, poeziyanın, epik ənənənin meydana gəlməsində böyük rol oynamışdır. Say mifoloji sistemlərdə ən geniş yayılmış işarələr toplusudur və keyfiyyət-kəmiyyət, zaman-məkan-miqdar daşıyıcısı

kimi çıxış edir. İnsan özü də işarə-təsvir üsullarından biri kimi xüsusi say kodunun ən mühüm elementinə çevrilir. Başqa sözlə, mifoloji modellərdə bəşər övladının dünyaya gəlməsi başqa dünya elementləri ilə müqayisədə müxtəlif rəqəmlərlə qeyd edilir. Məsələn, «Avesta»da bütün canlıların altıncısı insandır, deməli, atəşpərəstlik inancında insanın sakral say işarəsi «6»-dir. Çin mifologiyasında isə insan «3»-lə doğulur və dünya modeli bütövləşir. Öncə gözlə gördüklərini, sonra isə düşündüklərini cütləşdirməsini bəşər övladının ilk ən böyük elmi kəşfi hesab etmək olar. Günəş - gündüz bir idi, o, ay - gecə ilə qoşalaşdırıldı və ikini (birin əksini) meydana gətirdi. Yaz girəndən payızın ortalarınaqədər olan dövr biri – tanrının insanlara göndərdiyi xoş çağları anladır, qış isə onun tərsi, ikiləşməsi, cütləşməsi idi. Xeyir-şər əkizliyinin bünövrəsi məhz iki rəqəminin kəşfi ilə qoyulmuşdur [1,24]. Dünya şaquli xətt üzrə ən azı üç hissəyə, üfüqi xətt ilə isə mərkəzi dayaq nöqtəsi qatılmaqla dörd istiqamətə ayrılır: şərq, qərb, şimal, cənub. Dünyanın əsas ölçülərinin cəmi yeddidir: 4 (yer üzünün dörd istiqaməti) + 1 (mərkəz) + 1 (yuxarı) + 1 (aşağı). «Yeddi» sayının geniş yayılmasının səbəbini məhz dünyanın strukturunun parametrləri ilə əlaqələndirirlər. Bəs yerdə qalan saylar necə olsun? Qeyd etmək lazımdır ki, mifik dünya modelində onların hər birinin öz yeri və məna tutumu var: iki – yaşadığımız dünya və o biri dünyadır (yerüstü, yeraltı dünyalar). Üç – göy (kosmos) + yerüstü dünya (gerçək dünya) və yeraltı dünyadır (ölülər aləmi). Dörd – yer üzünün tərəfləridir. Çinlilər dünyanı çox hallarda iki rəqəmlə – «beş» və «altı» ilə müəyyənləşdirirdilər. «Beş» deyəndə, mərkəzi dayaq nöqtəsi və yer üzünün dörd tərəfi; «altı» - yer üzünün dörd tərəfi + aşağı + yuxarı. «Altı»nın sistemində istiqamət bildirən anlamlar olduğu kimi qəbul edilsə də, tənzimləyici funksiyasını «mərkəz» əvəzinə «yuxarı» və «aşağı» hissələr öz üzərinə götürür. İnsan təbiətdə baş verən hadisələrin arxasında magik qüvvənin dayandığını zənn etməklə yanaşı, bir sıra rəqəmlərin də fəvqəltəbiiyyətinə inanmış və onları iki qismə ayırmışdır: uğurlu və uğursuz rəqəmlər. Mifoloji təsəvvürlərdə hər ikisi qeyri-adi işlərin törədicisidir. Dünya mifik sistemlərində, xüsusilə xristianlıqda üç dəfə altı rəqəminin təkrarı (666) iblisin gəlişini, üç dəfə səkkizin yanaşı işlənməsi (888) İsus Xristosun yenidən doğuluşunu bildirir. Eləcə də iyirmilik say sistemində daxil olan 13 nəhs rəqəm hesab edilir. Ay təqvimində bir neçə rəqəm - 10, 13, 16, 25 bədbəxtlik, 29 isə uğursuzluq gətirən gündür, qalan hallarda 13 rəqəminin nəhsliyi deyil, iki müqəddəsliyi – 1-i (tanrı) və 3-ü (dünyalar) özündə əks etdirən şöhrət rəmzi olmasından bəhs açılır [1,25]. Göy cisimləri ilə bağlı mifoloji təsəvvürlərdə (astral mifologiyada) sakral rəqəmlər planetlər və rənglər, göy cisimləri ilə əlaqələndirilir: Bir - Günəşin rəmzidir, yaradıcıdır, kişidir, işığın, odun təmsilçisidir; iki - Aydır - qaranlıq, soyuqluqdur, dağıdıcıdır, qadındır; üç - Yupiterdir, ucalıq, böyüklük deməkdir; dörd - Uranıdır, ağılın,

müdrikliyin yayıcısıdır; beş - Merkürdür, dövlət simvoludur, sərvət gətirəndir; altı – Veneradır, məhəbbətin və gözəlliğin qoruyucusudur; yeddi və səkkiz ayrılıqda hər hansı bir planetlə bağlanmır; doqquz – Marsdır, müharibələrin hamisidir. Müqəddəs rəqəmlərin Azərbaycanda ilk araşdırıcısı Y.V.Çəmənşəminli olmuşdur. O, 3, 7, 9, 40 rəqəmlərinin mənşəyi məsələsinə toxunmuş və «Məlikməmməd» nağılından bəhs açanda onların sakrallığına xüsusi diqqət yetirmişdir. Padşahın üç oğlunun dünyaya gəlməsi, quyuda üç mağarada üç divin yanlarında üç qız saxlaması, Məlikməmmədin divlərlə 40 gün, 40 gecə güləşməsi, Zümrüd quşunun 40 şaqqa ət, 40 tuluq su götürməsi, 40 gün, 40 gecə toy olması epizodlarını mifoloji düşüncənin məhsulları saymışdır. Y.V.Çəmənşəminliyə görə, yeddi sayı o səbəbə müqəddəsdir ki, onda insanın yaşaması üçün zəruri olan və Zərdüşt fəlsəfəsində materialist əsaslarla mənalandırılan, yerə məxsus dörd (torpaq, su, hava, od) və göyə məxsus üç (günəş, ay, ulduz) ən əsas şeylərin birləşmişdir ($4+3=7$). Rəqəmlərin sakrallaşmasını mifoloji görüşlərlə bağlayan ədib bəzən ziddiyyətli, mübahisəli qənaətlər irəli sürsə də, ümumilikdə problemə düzgün yanaşmışdır. «Türküstanda və türk-tatarların təsiri olaraq rus nağıllarında rast gəldiyimiz 9 rəqəmini bizdə görmürük» hökmü onun folklor materialları ilə hərtərəfli tanış olmaq imkanı tapmaması ilə və xalqımızın ilkin dünyagörüşünün təkcə atəşpərəstliyə köklənməsi ideyasını əsaslandırmağa çalışması ilə bağlamaq olar. Türklüyün Azərbaycanda ancaq dil faktorutək yaşadığını, özbək və qazaxlarda isə həm də kökdən gələn adət-ənənə şəklində qaldığını göstərən qənaətləri zərdüştlüyün türk inancına zidd tərəfləri ilə əlaqədar idi, o, məhz bu mənada yazırdı ki, «zərdüştü fəlsəfə və etiqadlardan doğan nağıllarımız yalnız dil etibarilə türkləşmişlər. İrqi rəqəmini nağıllarda işlədən Orta Asiya yalnız dildə deyil, məzmunca da nağıllara təsir etmişdir...» [4, 50]. «Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi» adlı məqaləsində isə türklüyü həm də ruh, adət-ənənə baxımından lap qədimlərdən özümüzdə daşdığımız qənaəti irəli sürür və bildirir ki, «Hər bir irqin özünəməxsus rəqəmi var: türkün 9» [28,46]. Alim burada özünün əvvəlki hökmünün əksinə çıxaraq təsdiqləyir ki, Azərbaycan türkləri də 9 rəqəmini müqəddəs hesab etmiş və folklorunda geniş işlətməmişdir [1.27-28]. Kəmiyyəti zamana deyil, konkret əşyaya və insana aid edəndə isə fikir dəqiq ifadə olunur. Məsələn, «Çadırda üç qız və üç oğlan oturmuşdu», yaxud «Özü ilə üç oxla üç xəncər götürdü» cümlələrinə diqqət yetirək. Birincidə canlı varlığın cins üzrə bərabər bölünməsindən, ikincidə isə silahların sayının eyniliyindən bəhs açılır [1,29]. Ümumiyyətlə, mifik dünya modelində hər elementin rəqəmlə öz işarəsi mövcuddur ki, sonrakı mədəniyyətlərdə onlar fəal metoforik dil faktoru kimi arxetipik simvol funksiyasını daşımışdır. Ayrı-ayrılıqda sayların birinin digərindən üstünlüyünün səbəbi isə dünyanın

yanarlığında hansı funksiyanı yerinə yetirən ünsürü işarələməsindən asılı olmuşdur [1,50].

Sakral sayların yozumunun tarixi elmin bünövrə daşları qoyulan çağlardan başlanır. Bizim e.ə. I yüzillikdə yaşamış pifaqorçu Nikomax belə qənaətə gəlirdi ki, təbiətin tam halda, yaxud ayrı-ayrı hissələr şəklində ardıcılıqla yaratdığı nə varsa, hamısı Yaradıcının bütün varlıqlarla bağlı düşüncəsinə müqabil saylar əsasında müəyyənləşib qaydaya salınmışdır, başqa sözlə, Allah-yaradıcı dünyanı əvvəlcədən düşünüb hazırladığı sxem əsasında sayların təsiri ilə gerçəkləşdirmişdir, elə sayların ki, hələ maddiləşməyib, mücərrəddir, eyni zamanda məna və mahiyyətə malikdir. Hər şey – əşyalar, zaman, hərəkətlər, göy üzü, ulduzlar və bütün növdən olan yeni yaranışlar saylara uyğunlaşdırılmışdır. Teoqoniyanın qanunları əsasında hər bir yaranışın yanında bir-birini tamamlayan rəqəmi göstərmək mümkündür: bir - heç bir parametri olmayan nöqtədir; iki – hər hansı iki nöqtəni birləşdirən kəsikdir; üç –üz səthi əks etdirən rəqəmdir, üçbucaqdır; dörd – bütün həcmi təcəssüm etdirən maddi varlıqdır, «tetraedr»dir (riyazi termindir, bütün üzvləri üçbucaqlardan ibarət olan dördüzlü cismə deyilir); beş, altı, yeddi, səkkiz – bir-birinə əks anlamlarda işlənir, o səbəbə ki, onlarda bir sıra nöqtə gerçək dünyadan kənarında yerləşir; doqquz – əlçatmaz böyüklükdür, guya Yaradıcının özüdür ki, yaranmışların içərisindən çıxmışdır [1,30-31]. «Dünyada nə mövcuddursa, hamısı rəqəmdir!» şüarını irəli sürən pifaqorçulara görə, sayların ümumi sırasında bəziləri mənası və işlək dairəsi ilə daha əsasdır və bütün varlıqların özülündə durur. Üçölçülük (yəni həndəsi cisim) bütün varlıqlar riyazi zirvəyə çatır –nəticədə «dörd»ü (daxilindəki üç ölçü + varlığın özü) meydana gətirir. Təbiətdən keçən işıq və keyfiyyətlər – «beş»-in, canlılıq – «altı»nın, bilik və səadət – «yeddi»nin, məhəbbət və dostluq - «səkkiz»in, müdriklik və bacarıq - «doqquz»un yardımıyla əldə edilir. Mükəmməlləşmənin, tamlaşmanın son həddi isə «on» sayılırdı. Ona görə də pifaqorçular «on - bütün varlıqların ən gerçəyi və müqəddəsidir» - deyirdilər. A. Makovelski İon Xiosskiyə (b.e.ə. V əsr) istinadən yazırdı ki, «Hər şey – üçdən ibarətdir və üçdən böyük və yaxud kiçik mövcudat yoxdur. Çünki hər bir varlığın yetişməsində, bütövləşməsində üçlüyün - ağıl, güc və səadətin rolu var» [3,112]. Ümumiyyətlə, rəqəmlərin qeyri-adi gücə malikliyi, magikliyi haqqında müxtəlif səpgili və dərəcəli bu cür baxışlar dünya xalqlarının əksəriyyətində özünə yer tapmışdır. Müəyyən mərhələdə rəqəmlərin sakrallığına fəlsəfi don geydirib dünyadakı pis-yaxşı bütün əlamətlərlə qoşa işlədirdilər. Zoroastrizmdə və qam təsəvvürlərində hər rəqəmin öz xarakteri olduğu göstərilirdi: bir - «Avesta»da «ruh və canlılıq» mənasında işlənir. Yazın gəlişi ilə əlaqələndirilir. Təbiətin oyanması, qanın qaynaması, torpağın canlanması bir rəqəmi ilə əlaqələndirilir. İki - ən böyük ədaləti, üç – bütövlüyü, dörd – ucalığı, yüksəkliyi, beş – ölümsüzlüyü, əbədiliyi, altı –

hakimiyyəti, yeddi – evliliyi, səkkiz – saflığı, duruluğu, doqquz – odu, on – uğurlu əməli (yaradıcılıq fəaliyyətini), on bir – xeyirli düşüncələri, on iki – müqəddəsliyi, on üç – axirəti, dünyanın sonunu bildirirdi. Bundan başqa, rəqəmlərin magik gücünü müxtəlif keyfiyyətlərlə əlaqələndirirlər: bir – iradə, iki – bilik, üç - nikah (kollektiv), dörd – fəaliyyət, beş – inanc, altı – şəhvət və nəfs, yeddi – qələbə, səkkiz – haqq və ədalət, doqquz – müdriklik, on – xoşbəxtliyin ötüb keçməsi, on bir – cəsarət, on iki – günah və qurban, on üç – dahilik və istedad, on dörd – özünütərbiyə, on beş – hərəkətin gücü (magiya), on altı – fəlakət, on yeddi – doğruluq və ümid, on səkkiz – böhtan, on doqquz – sevinc və xoşbəxtlik, iyirmi - oyanış və dirçəliş, iyirmi bir – uğur, iyirmi iki – uğursuzluq və xəyaldır [2,36]. Müqəddəs rəqəmlərin geniş yayılmış yozumlarını Azərbaycan xalqının mifoloji görüşləri əsasında ümumiləşdirəndə maraqlı mənzərəylə rastlaşırıq : Bir- təkallahlı din sistemlərinə aid mifik dünya modellərində bir qayda olaraq vahid, təkə, əsas, birinci element deyil, ümumiyyətlə, tamlıq, kamillik anlamında götürülür. Kainatın özünü də bütöv halda qəbul edib birlə işarələyirdilər. Hər şey birdən ayrılır və bütün fəaliyyəti boyu onun təsir dairəsindən çıxıb bilmir [1,33]. İki ilə xeyirlə şəh, işıqla qaranlıq yaxşı ilə pis qoşalaşır və dünyanın əkslikləri doğulur. Lakin sakral rəqəmlərin mənşəyini öyrənən tədqiqatçılar çoxsaylı mülahizələri ümumiləşdirib belə qənaətə gəlirlər ki, bir sıra faktları təsdiqləyən amillər istisna edilsə, irəli sürülən mülahizələrdə bəzi sayların yaranma səbəbi tam açıqlanmır. Guya «iki», «dörd», «altı», «səkkiz» və s. rəqəmlərin müqəddəsləşdirilməsinin kökü qaranlıq, izahsız qalır. Onlar «Bəs bu sayların daşdığı simvolik mənənin mənbəyini necə tapmalıyıq?» - sualını verməklə kirləri dolaşığa salırlar. Unudurlar ki, bir sıra mədəni ənənələrdə, o cümlədən Azərbaycan folklorunda həmin rəqəmlər, xüsusilə «iki» «üç» və «yeddi»dən az rol oynamır. Duallaşan (qoşalaşan) - «iki», «dörd», «altı», «səkkiz» rəqəmləri öz daxilində «əkizliyi» və əksliyi daşımaqla əslində qeyri-adiliyin mənbəyinə çevrilir. Təbiətdəki əks qarşılaşmalar - «gecə-gündüz», «ışık-qaranlıq», «isti-soyuq», «od-su», «ölüm-həyat» və s. «iki»li hadisələr, varlıqlar ulu əcdadın ən çox rastlaşdığı əksliklərdir, mifoloji-astral anlamda isə əkizlərdir. Dünyanın özünün cütləşdirilməsi (gerçək və kənar aləm) əkizliyin ən böyük mifik obrazlarını meydana gətirmişdir [1,35-36]. Üç - ilk say sistemini formalaşdırmaqla yanaşı təkə mütləq bütövlük (dünyanın maddi tərəfi üçlə hazır olur), üstünlük (Yaradıcı üçlüyü), ağıl-yetkinlik (insanda ağıl, güc və görünüş) deyildi, həm də mifopoetik strukturların ilkin tam variantının başa çatması (hadisə, epizod, kir və ifadələrin üçlüyü) və sosial konstruksiya (hakimiyyət üç qardaşdan birinə çatır) idi. Bu səbəbdən də «üç» folklor epik ənənəsində daha geniş yayılmışdır. Əcdadlarımızın rituallarında, adət və ənənələrində də üçlükdən geniş istifadə olunmuşdur. «Atalar üçdən deyib». Maraqlıdır ki, bu müdrik

kəlamda qoyulduğu kimi, qoyunçuluqla bağlı ayinlərdə 3 sayında tamamlandı. Çünki, mifik dünya modelinin ilk sadə strukturu da üç rəqəmində başa çatdırılırdı: üç dünya – yerüstü işıqlı göy, yerüzü ikili (ışıqlı-qaranlıq) aləm və yeraltı qaranlıq aləm və ikili tanrı üçlüyü - dirilib ölən torpaq, çıxıb batan günəş və əmələ gələn quruyan su [1,37]. Dörd- mifologiyada durğun bütövlüyü rəmzləşdirən üçdən fərqli olaraq, dörd hərəkətli tamlığın obrazıdır. Doğrudur, belə bir nöqtəyi-nəzər də mövcuddur ki, üçlük hələ bitkinləşməmiş, natamam bütövlükdür və dördlə yekunlaşıb başa çatır. Bu, dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürlə əlaqədardır. Başlanğıcda gələn üç ünsürlə – su, od, torpaqla hər şey yaransa da, cansız, hərəkətsiz idi. Yalnız dördüncü ünsürün – havanın (ruhun) qatılması ilə dünyada həyatın əsası qoyulur, canlılıq yaranır, zaman irəli gedir, «fələyin çərxi» hərəkətə gəlir. Deməli, dörd kainatdakı bütün varlıqların, göy cisimlərinin çıxış nöqtələrini təşkil edir, planetlər, ulduzlar öz oxları ətrafında fırlanmağa başlayır. Günəş dünyanın bir tərəfindən çıxıb o biri tərəfində batır. Dördlə fəaliyyətin istiqamətləri və zaman bölgüləri (il dörd fəslə bölünür) və s. müəyyənləşir. Buna görə də mif sistemlərində dördün də işlək dairəsi çox genişdir: 1) Işıqlı dünyanın dörd tərəfi – şimal, cənub, şərq, qərb; 2) Dörd əsas istiqamət – aşağı, yuxarı, sağ, sol; 3) İlin dörd fəslə – yaz, yay, payız, qış; 4) Əsrin dörd hissəyə – rüblərə bölünməsi; 5) Kvadratın dörd bucağı və xaçın dörd ucu. Bütün bunlar məhz dünyanı yaradan dörd ünsürün mifopoeetik mənalara, çalarlarıdır. Milli folklorumuzun epik ənənəsində ilk olaraq sakral «dörd» rəqəmi ilə yer üzünün dörd tərəfi, küll-ərzin ən uzaq nöqtələri və s. göstərilir. «Dörd yol ayrıcına rast gəldi», «dörd tərəfə üz tutdu» kimi ifadələrində olduğu kimi. [1,38-39]

Ədəbiyyat

1. Dədə Qorqud araşdırmaları - II, Bakı – 2013. <http://www.ebooks.az/view/zGhKaoL9.pdf>
2. Магия чисел / Ав.-сост. С.Г.Витошнеv. – Мн.: ООО «Кузьма», 1999, 512 с.
- 3.Маковельский А.О. Авеста. - Б., Азернешр, 1960, 221 с
4. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə. Filoloji tərcümə filologiya elmləri doktoru Vaqif Aslanovundur. - B., Elm, 1983, 650 s.
5. Хубяков Ю.С. Шаманизм и мировые религии у кыр-гызов в эпоху средневековья. В кн. «Традиционные верования и быт народов Сибири. XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука, 1987, 204 с.

Л.У.Багирзаде

Сакраментальные числа

Резюме

В изучении любой мифологии значимую роль играет исследование чисел. Числительное в любой системе мифологии выступает как носитель времени, места, и количества. Азербайджанская мифология имеет идеальную структуру и также в Азербайджане святые числа всегда были в центре внимания. Первым исследователем сакральных фигур в Азербайджане был Юсиф Везир Чаменземинли. Вы можете увидеть широко распространенные интерпретации сакральных чисел в мифологических взглядах азербайджанского народа. История интерпретации сакральных чисел начинается с тех периодов, когда была построена основа этой науки. Сакральные фигуры были систематизированы и разделены на отдельные ряд. Будучи связанными друг с другом на основе внутренних объективных законов, они создали мифологический модель мира. Сакральные числа развились как фактор языка в других культурных системах.

L.U. Bagirzade

Sacramental numbers

Summary

In the study of any mythology, an important role is played by the investigation of numbers. Numeral in any system of mythology appears as a carrier of time, place, and quantity. Azerbaijani mythology has an ideal structure and also in Azerbaijan sacred numbers have always been in the center of attention. Yusif Vazir Chamanzaminli has been the first researcher of the religious figures in Azerbaijan. A large scale explanation of religious figures can also be seen in mythological views of Azerbaijani people. The history of the explanation of Sacral figures has begun at the same time with the foundation of science. Sacral figures were systematized and divided into different series. Binding together with the internal conformity they have been the mythological model of the world. Sacral figures have improved as a language factor within the next culture.

Rəyçi:

Elşad Abışov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Neft və Sənaye Universiteti.
rehile.memmedova53@gmail.com

ƏBƏDİ MÜQƏDDƏS KİTAB VƏ İSLAM

Acar sözlər: İslam, tarix, müqəddəs, insan, elm, guran, ilahi, e`cazkar,

Ключевые слова; ислам ,история, священная ,человек, наука, корон, божество.

Key words: Islam, history, mankind, koron, science, miracle, account, religions,

İslam tarixi İslam dininin 7-ci əsrdə ortaya çıxışından başlamışdır. Əlbətdə bu zaman İslam dövlətinin qurulmasından başlayaraq müasir zamanlara gədər uzanan müddətdə İslam dini təşəkkül tapmışdır. İslam dinini mənimsəyən bölgə və toplumlar ilə onların İslam adı altında yaratdıqları ayinləri saxlayan bir gol meydana çıxır. İslam tarixi İslam inancını həm bir din, həm də bir ictimai qurum olaraq araşdırır, öyrənir, və sonradan hadisələri təfərrüatı ilə dəqiq dürüst gərəzsiz məzmunlu təqdim edir. İslam tarixi çox uzun zamanı əhatə edən, coğrafi baxımdan isə Çinin, sərhədlərindən tutmuş Fransanın cənubunadək olan ərazilərin tarixi ilə sıx əlaqədə olan tarixdir. İslam tarixi, ilk vəhyin, Məhəmməd bin Abdullaha(s) nazil olmasından başlayır. İslam tarixinin gızıl müddəti, dinin zühur etməsindən Məhəmməd peyğəmbərin (s) ölümünə gədər olaraq davam etmişdir. Bu dövr çox düzgün olaraq “Əsri-Səadət”(səadət dövrü) adlandırılmışdır. Bu dövr yəni “Əsri Səadət” dövrü iki ana hissədə ayrılır. Məkkə dövrü daha çox dinin meydana gəlməsi, ilk müsəlman icması, əxlagi və dini dəyərlərin müsəlman icması tərəfindən mənimsənməsi, mövcud olan dini inanc ilə İslamın qarşıdurması və müqavimətlərini ehtiva edir və hicrətlə birlikdə sona çatır. Mədinə dövründə isə İslam dövlətin və cəmiyyətin quruluşu ilə daha siyasi və ictimai bir dövr olub, müxtəlif döyüşlərə və həm siyasi nüfuz həm də ictimai rifah mənasında yüksəlişində edən bir zaman kəsiyidir. O zamanın güdrətli güdrətli hakimlərinə məktub yazıb dinə dəvət etməklə yanaşı, həzrət Peyğəmbər(s) müxtəlif bölgələrə təbliğatçılar göndərirdi. İlk dəfə azərbaycanlılar İslam dini ilə yaxından məhz yəmənlilər vasitəsilə tanış olurlar. Hətta tarixçilərin fikrincə, Azərbaycan əhalisinin bir qismi ərəb işğalından öncə İslamı qəbul etmişdi. İslam tarixi təkcə İslam dünyasında baş verən tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla izləmir. Tarixi təfsir edir, İslamda dövlətçilik ənənəsinin mahiyyətini açıqlayır, fəth olunmuş xalqların hüquqlarını qoruyurdu, bu isə imperiya siyasətindən və sonsuz müharibələrdən bezmiş əhali üçün çox mühüm idi və onlar könüllü olaraq xilafətin tabeçiliyinə keçirdilər. Azərbaycan və İran ərazilərində müsəlmanların olması və yerli camaatın İslam dinin gözəlliyi ilə tanış olduğu təsir göstərmiş-

di.Ölkəmizdə İslam dininə gayıdışın vüsət aldığı bir vaxtda belə bir məgalənin yazılması və nəşr olunması mövzunun aktuallığına dəlalət edən bir meyardır.Bu məgalə islam tarixinə, mügəddəs dinimizin tarixinə dair çox dərin və dürüst informasiyaları ehtiva edən ,həgigi islami dəyərləri əks etdirən mənbədir.Bu baxımdan məgalə İslam tarixini olduğu kimi və ətraflı öyrənənlər, maraqlananlar üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları nəzərə alsaq məlum olcagdır ki,islam tarixinin xalgımızın tarixi ilə sıx bağlılığı və vəhdəti vardır.Millətlərin gələcəyi üçün tarix yazmaq,həyata keçirmək gədər cətinidir.Zamanında tarix şüurunu daşıyan millətlər,milli güdrət və mədəniyyət həmlələrində bu xəzinədən faydalandıqca,dərin və sonsuz dəyəərə imza atmış olacaglar.Mədəniyyət və şüur gaynagı olmadıqca torpag altında galan giymətli mədənlər kimi heç bir əhəmiyyət,məna kəsb etməz.Tarix şüuru çox gədim olub,insanların mənəvi vəsfləri və mədəniyyət səviyyələri hüdudunda dərinləşir.Tarixini bilməyən,şüurunu tanımayan millətlər,hafizə və idrakını əldən vermiş kimsələrədir.Tarixi araşdırmalar,cəmiyyət və mədəniyyətin yüksək olduğu dövrlərdə maddi-mənəvi güvvətlər arasındabir tarzlığın olduğunu göstərdiyi kimi,enmələrinə, çöküşmələrinə də bu tarazlığın pozulmasının səbəb olduğunu göstərməkdədir.Səhralardan çıxan iman və İslam ruhu,gısa vaxt çərçivəsində gədim dünyanın böyük bir gismini əhatə etmiş,-pozitiv və sadə insnar,birdən-birə tarixi yaradarag onun gəhrəmanına çevrilmiş və dahilər olmuşlaə.Gısa zaman kəsiyində, İslamiyyət ilahi güdrət sayəsində,-dünyanın iki nəhəng imperatorluğu Bizans və Sasani imperatorluglarına son goymuş,gısa bir zamanda Atlantik okeanı sahillərindən Çin səddinə,Gafgaz dağlarından Priney dağlarına gədər yeni bir iman,inanc,dunya nizamı,dəyişik bir görüş və həyat gətirmişdir.Bunlar bütövlükdə güdrət və fəthlər,İslamın möcüzələri sayəsində həyata vəsigə almışdır.İslam tarixini və islam mədəniyyətini ümumi məcrada bilmək,milli tarix tərbiyəsi almag zərurəti bilən hər bir müsəlman üçün vacibdir.Ümumi tarixin bir golu olan İslam tarixinin aşkar açıq et diyi və ortaya goydugu faydalar burada da özünü göstərir. Tarix insanın ömrünü keçmişə dogru götürür,ümmətlərin hadisələrini araşdırır,ötən əsrləri geri gətirir və hadisələrin məcrasının necə dəyişəcəyini bilən kimsənin təcürbə və ehtiyatını zənginləşdirir.Real olaragtarixi bilmədən bugünkü hadisələri giymətləndirmək, dəyərləndirmək,dövlətlərin davranışını təhlil təlim edə bilmək mümkün deyil.

Müxtəlif çeşidli təbligatın aparıldığı bir zamanda, dünyamızda gənc nəslə milli mədəniyyəti və tarixini yaxşı öyrətmək önəmli bir vəzifədir,-görəvidir.İslam tarixi əgidedimizin tarixidir və bu tarixi dogru-dürüst şəkildə tədgig etmədən araşdırmadan əgidedimizin dogrulugundan bixəbər olacagıq.Odur ki tədgigat işində hadisələrə təkcə tarixşünaslıq baxımından deyil həmçinin əgide nögteyi nəzərdən də baxılmalı və tədgigatlar aparılmalıdır.Hamiya cox gözəl bəllidir ki70 ilə yaxın bir dövrdə mənfur Sovet

hakimiyyətinin əsarəti altında olmuş və bunun da nəticəsində xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə ciddi ziyan dəymişdir. İslamın ilkin dövrlərindən islama bağlı olan xalqımızın dini bigiləri çox təəssüf ki, repressiya dövründə gırılmış, ən məşhur ilahiyatçı alimlərimiz sürgün olunmuş, güllələnmişdir. Beləliklə də Azərbaycanda ilahiyatşünaslığ sahəsində böyük bir boşluq yaranmışdır. Dinimizin tarixi və mədəniyyəti haqqında, müasir dövrdə xalqımızda çox bəsit məlumatlar galmışdır. Ölkəmiz müstəgillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda elmi-dini ocaqlar, mədrəsələr və universitetlər açılmış, gənclərimizə İslamın tarixi, əgiddə prinsipləri və bir sözlə İslam mədəniyyəti haqqında doğru və dürüst məbələrə əsaslanan faktiki məlumatlar verilmişdir. Müasir dövrdə Ölkəmizdə islamşünaslığın geniş və səmərəli şəkildə öyrənilməsinə şərait Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmışdır. O, 1998-ci ilin dekabr ayının 9-11-də Bakıda keçirilən “İslam sivilizasiyası Gafgazda”- mövzusunda beynəlxalq simpoziumdakı çox dərin məzmunlu məru-zəsində geyd etmişdir ki, Azərbaycanda islamşünaslığ elmini inkişaf etdirmək üçün çox işlər görmək lazımdır. Ümummilli liderimiz gənc nəslin tərbiyəsində dini maariflənmənin əhəmiyyətini geyd etmiş, ali məktəblərdə dini elmlərin tədgigi və tədrisi məsələlərinə xüsusi önəm, diggət yetirmişdir. Hörmətli unudulmaz ulu öndərimizin bu sözlərində bizim fikrimiz öz əksini tapmışdır. “İslam dini bəşəriyyətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdə istifadə etməli və xüsusən cəmiyyətdə davranışda islam dininin tələblərinə uyğun olaraq özünü göstərməlidir. İki milyarda yaxın insanın e”tigad etdiyi islam dininin mügəddəs kitabı Gur”ani-Kərim. Ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların sonuncusudur. İlahi gözəlliyə malik olan bu əsər Ulu tanrının Öz möcüzəsi kimi milyonlarla insanın gəlbinə hakim kəsilmiş, onların canına, ganına hopmuş, beyninə nüfuz etmişdir. Bu mügəddəs kitabın lahi gözəlliyini təsdig etməyə tək cə bu kifayətdir ki, ərəb dilini bilməyənlər də onu dinləməkdən doymur, ən mügəddəs ecazkar kəlam kimi cani-dildən ona gulag asırlar Bu mügəddəs kitaba gulag asmaqdan insan yorulmur. Gündə bir neçə dəfə eşidilən Gur”ani-Kərim insana möhkəmlik verir, səbat və təsəlli bəxş edir, qarşısında əbədiyyətə doğru yeni, əsrarəngiz bir aləm açır. Mügəddəs ecazkar kitab Muhəmməd peyğəmbərə (ə.s) təgribən 23 il ərzində Allah-Təala tərəfindən vəhy olunmuşdur. Gur”ani –Kərimin vahid bir kitab şəklində, Allah kəlamını əzbər bilən 70-ə gədər əshabənin döyüşdə şəhid olduğdan sonra, Ömər’in təşəbbüsü ilə Əbu Bəkirin xəlifəliyi zamanı tərtib edilmişdir. Sonralar bu iş Osmanın xəlifəliyi dövründə davam etdirilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Şərifov, Ş.Ş. İslam tarixi. Bakı 2013.
2. Azərbaycan gəzeti. 10 dekabr 1998.

3. Gənclərin Respublika toplantısı.materialları.Bakı,1996.
4. Dini Gurumlar üzrə Dövlət komitəsi.29.09.2013.Azərbaycan respublikası.
- 5 .Z.M.Bünyadov.V.M.Məmmədəliyev.Bakı.2015.

R.Мамедова

**КОРАН Священная книга и Ислам
Резюме**

«Облегчение от Великодушного и Милосердного» является одним из глубоко научных, широко распространенных и призванных исламской уммой толкований Священного Корана. Статья написан простым языком и потому доступен и интересно для самого широкого круга читателей. Коран целиком является Ясным Писанием. Востоковеды наряду с мусульманскими учеными изучают жизнеописания пророка Исламский мир и историю ислама. Они с большим интересом с востоковедами изучают священную книгу. Они детально анализируют искоженное представление о мусульманской религии и его историю. - Зарубежные ученые сообщают что слово «ориенталист» впервые вошло в обиход в 1870г. и означало «человек изучающий Восток». И в ориентализме появилось направление занимающееся изучением историю ислама и проблемы исламоведения. Исламаведы приложили немало усилия для того чтобы понять историю ислама и священную книгу. КОРАН- феномен пророка Мухаммада (с.э.с) особенности мусульманской веры и причины ее грандиозного влияния на умы людей.

R.Mammadova

**Guran`s Greatest Miracle, History and Beliefs of Islam.
Summary**

God has given us a brain to ponder and think with this for the pondering. He has made available various of His creations in the pinnacle of perfection. This article details the history of Islamic science, religion. This miracle Koran is a book sent to all of mankind. As a proof for the authenticity of the Gurans, God placed in it various miracles. Amongst these are the scientific miracles of the Guran. This article deals with some scientific indications, descriptions relative to the sky. We analyse a scientific and Guranic explanation about the creation of the universe, benefits of Islam. The article discusses essential verses from the Islamic history. Forbidding good things that God has made lawful is not sign of piety. Being excessive is displeasing to God but consuming good food in moderation is perfectly

fine. God doesn't take us to account. for breaking thoughtless. Converting to Islam is easy. This article explains how to convert and become a Muslim in a simple way. The main message of Islam is the same basic message in all religions. (they are all brothers) The religion and philosophy of Islam is based upon the belief of that GOD (Allah) transmitted knowledge to Muhammad (c570-632) Prophets believe that the Islamic revelation to humanity was written down in the Quran which is the flawless word of God. The Theology of the Islamic scriptures informs most aspects of Muslim life and culture. The five Pillars of Islam is expressed in the Quran (Koran) which is a practical doctrine that encourages Muslim to pray five times a day, fast during Ramadan, pilgrimage to Mecca. The history of Islamic religion is really interesting. I hope you find the information in this article on Islam (Muslim) beliefs, the QUR'AN and Muhammad useful.

Rəyçi: Lalə Məsimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İSRAFİL BABAYEV

Naxçıvan Universiteti

israfil_muallim@hotmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZƏRFİN BAŞQA NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ OMONİMLİYİ

Açar sözlər: *omonimlik, leksik omonimlik, leksik-qrammatik omonimlik, çoxmənalılıq, qrammatik kateqoriya və s.*

Key Words: homonymy, lexical homonymy, lexico-grammatical homonymy, grammatical category etc.

Ключевые слова: омонимия, лексическая омонимия, лексико-грамматическая омонимия, грамматическая категория и т. д.

Məqalədə omonim sözünün etimologiyasından, İngilis və Azərbaycan dillərində zərfin başqa nitq hissələri ilə omonimliyindən bəhs edilir. Leksik və leksik-qrammatik omonimlik izah edilir, onlara aid nümunələr verilir. İngilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif qrammatik kateqoriyalara aid olan sözlərin yaratdığı leksik-qrammatik omonimlər qarşılıqlı müqayisə olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərində zərfin digər nitq hissələri ilə omonimliyi nədir? Omonimliyi izah etməzdən əvvəl omonim sözünə nəzər yetirək. Omonim sözü yunan sözü olan “homonimos” sözündən götürülüb, “eyni adı olan” deməkdir. Dilçilikdə omonim, yazılışı və deyilişi eyni olan və müxtəlif mənalara sahib olan sözlərə deyilir. Omonim sözlərin arasındakı əlaqə omonimlik adlanır. Omonimlik çoxmənalılıqdan fərqlənir. Omonimlik tək bir leksemdə baş vermir, iki və daha çox sözlər arasında olur. Omonimliyi A. İ. Smirnitski iki növə bölür.

1) Tam omonimlik.

2) Qismən omonimlik.

Smirnitskiyə görə tam omonimlik o zaman baş verir ki, omonim sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Məsələn: *seal (isim, möhür), seal ((isim, suiti)*. Bu sözlər eyni nitq hissəsinə aid olduqlarına görə onlar arasında omonimlik tam omonimlik adlanır. Qismən omonimlik o zaman baş verir ki, omonim sözlər müxtəlif qrammatik kateqoriyalara aid olub, müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər. Məsələn: *can (isim) (dolça, bidon) – can (feil), (bilmək, bacarmaq); seal (isim) - (suiti), seal (feil) -(möhürləmək); və s. “can” və “seal” sözləri də omonimdir, ancaq onlar müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğuna görə onların arasındakı omonimlik qismən omonimlik adlanır. (1, Paraqraf 165.) Smirnitski leksik omonimliyə tam omonimlik, leksik-qrammatik omonimliyi isə qismən omonimlik adlandırır.*

Omonimlik iki növ olur, leksik və leksik qrammatik omonimlik. Leksik omonimlər bir nitq hissəsinə aid olan, deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənalarına görə fərqlənən sözlər hesab olunur. Məsələn: ağac (isim, budaqları və bərk gövdəsi olan çoxillik bitki) – ağac (isim, uzunluq ölçü vahidi): çay (isim, içməli çay) – çay (isim, axar çay); ay (isim, göy cismi), ay (isim, otuz gün); (4, s.53) İngilis dilində: match (yarış) - match (kibrit) və s.

Leksik-qrammatik omonimlər müxtəlif qrammatik kateqoriyalara aid olub, deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin müxtəlif leksik mənalar bildirən sözlər hesab olunur. Məsələn: üz (isim.) – üz (feil), axşam (isim) – axşam (zərf), yaxşı (sifət) – yaxşı (zərf), və s. İngilis dilində: fast (sifət) – fast (zərf), hard (sifət) – hard (zərf), in (sözünü) – in (zərf) və s.

Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik-qrammatik omonimlər, leksik və qrammatik mənalarına görə, morfoloji əlamətlərinə görə, sintaktik funksiyalarına görə, bəzən deyilişindəki vurğuya görə bir-birindən fərqlənilirlər.

Daha bir misal göstərək. Məsələn:

“bank” (isim) (bank) – “bank” (isim) (sahil);

Drinks (isim) – (içki), drinks (feil) (içir, III şəxs tək)

Bu nümunələrdəki “bank” sözləri leksik omonimlərdir, onlar tam omonimlik yaradır, çünki onlar hər ikisi isim kateqoriyasına aiddir, “drinks” sözlərinin deyilişi və yazılışı eyni olsa da müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğuna görə leksik-qrammatik omonimlər hesab olunurlar və onlar qismən omonimlik yarada bilirlər. Leksik-qrammatik omonimliyi aşağıdakı cümlələrdə bir daha nəzərdən keçirək.

Business is going *well*.(zərf) - İşlər *yaxşı* gedir.

All is *well* with us. (sifət) – Vəziyyətimiz *yaxşıdır*.

Well, who would have thought he could do it? (nida) *Yaxşı*, kimin ağlına gələrdi ki, o onu edər?

The *well* was drilled fifty meters deep. (isim) Əlli metr dərinliyində *quyu* qazıldı.

Tears were *welling* up in her eyes. (feil) (3, s.1733). Onun gözlərindən yaşlar *axırdı*.

Bu cümlələrdə “well” sözlərinin deyilişi və yazılışı eynidir, ancaq onlar müxtəlif qrammatik kateqoriyalara (zərf, sifət, nida, isim, feil) mənsub olaraq müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər. Birinci cümlədəki well sözü zərf olub necə? sualına cavab verir, hərəkətin tərzini bildirir, zərflik funksiyasını yerinə yetirir, ikinci cümlədə well sözü sifətdir, “to be” bağlayıcı feili işlənilir, təyin olur. Üçüncü cümlədə “well” sözü nidadır, danışanın hiss və həyəcanını ifadə edir və cümlə üzvü ola bilmir. Dördüncü cümlədə “well” sözü isimdir, nə? sualına cavab verir, cümlənin mübtədası olur. Beşinci cümlədəki “well” sözü feildir, hərəkət bildirir, cümlənin xəbəri olur. Deməli, bu cümlə-

lərdəki “well” sözləri qrammatik cəhətdən omonim sözlər hesab olunur və qismən omonimlik yarada bilirlər.

Azərbaycan dilində də müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan, yazılışına və deyilişinə görə eyni olub, ancaq leksik mənasına və qrammatik əlamətlərinə görə və cümlədəki sintaktik funksiyalarına görə fərqlənən sözlərə rast gəlirik. Bu cür sözlər leksik- qrammatik omonimlər hesab olunur. Leksik-qrammatik omonimlər bir qrammatik kateqoriyaya mənsub olan sözlərin digər qrammatik kateqoriyaya keçməsi nəticəsində yaranır. Bu cür sözlərin deyilişi və yazılışı eyni olsa da, onlar müxtəlif qrammatik kateqoriyalara aid funksiyaları yerinə yetirirlər. Aşağıdakı cümlələrdə “yaxşı” sözünü qrammatik omonim hesab etmək olar, çünki o, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan funksiyaları yerinə yetirə bilir. Məsələn:

Tətilimiz *yaxşı* keçdi. (zərf)

Yaxşı dost dar gündə tanınar. (sifət)

Fizikadan “*yaxşı*” aldım. (isim). O *yaxşını* pisdən ayırd edən adamdır. (isim)

Yaxşı, bəy, fərz edək ki, mən xalamı verdim sənə, bəs əvəzində sən mənə nə verərsən? (modal söz)

Birinci cümlədə “yaxşı” sözü zərfdür, hərəkətin tərzini bildirir, feilə aid olub zərflik funksiyasını yerinə yetirir, ikinci cümlədəki “yaxşı” sözü sifətdir, necə? sualına cavab verir, “dost” isminin təyini funksiyasını yerinə yetirir, üçüncü cümlədəki “dost” sözü isimdir, nə? sualına cavab verir, cümlənin tamamlığı olur, dördüncü cümlədəki “dost” sözü modal sözdür, danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir, köməkçi nitq hissəsi olduğuna görə cümlə üzvü ola bilmir. Bu cümlələrdəki “yaxşı” sözləri leksik-qrammatik omonimlik yarada bilir, çünki bu sözlərin deyilişi və yazılışı eyni olsa da onlar müxtəlif qrammatik kateqoriyalara aid olur və müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində nitq hissələrinin leksik-qrammatik omonimliyi bu günə qədər zəif tədqiq olunmuşdur.

Leksik-qrammatik cəhətdən omonimlik yarada bilən nitq hissələrinin içində zərf xüsusilə fərqlənir. Zərflər bir tərəfdən bu nitq hissələri ilə semantik cəhətdən yaxın olur, digər tərəfdən özünəməxsus mənaları qismən itirərək digər nitq hissələrinə çevrilə bilirlər. Zərf əsas nitq hissəsi olaraq həm əsas nitq hissələri ilə, həm də köməkçi nitq hissələri ilə omonimlik yarada bilir.

İstər İngilis, istərsə də Azərbaycan dilində leksik-qrammatik omonimlərin sayı dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq artır. Bunların çoxalması, əlbəttə, bir qrammatik kateqoriyaya mənsub olan sözlərin digər qrammatik kateqoriyaya keçməsi ilə bağlıdır. Bu inkişaf dilimizdə bir çətinlik yaratmır, əksinə kontekstdə ifadə olunan fikrin daha dəqiq şərh olunmasına kömək edir.

Omonimlərin etimologiyasına nəzər saldıqda onları qohum sözlər hesab etmək olar. Baxmayaraq bu sözlər müxtəlif qrammatik kateqoriyalara məxsusdur, onların deyilişi və yazılışı eynidir və eyni kökdən yaranır. Omonim sözlərin leksik yaxınlığı, eyni səs sisteminə sahib olması, bəzi qrammatik xüsusiyyətləri onları bir tərəfdən yaxınlaşdırsa da, onların sintaktik funksiyaları bu sözləri fərqləndirməkdə əsas rol oynayır. Qrammatik cəhətdən omonim olan bu sözlər fərqli sintaktik funksiyalar yerinə yetirdiklərinə görə müxtəlif qrammatik kateqoriyalara mənsub olurlar.

Biz Azərbaycan dilində qrammatik cəhətdən omonim olan sözləri ingilis dilinə tərcümə etdikdə, Azərbaycan dilində eyni formaya sahib olan və omonimlik yarada bilən bu sözlərin ingilis dilində tərcümədə fərqli formalara sahib olmasının şahidi oluruq, bəzi hallarda isə suffikslər qəbul edirlər. Məsələn: O *ciddi* xəstəlikdən əziyyət çəkirdi. O yarışlara *ciddi* hazırlaşdı. She suffered from the *serious* disease. He trained *seriously* for his matches. Gördüyümüz kimi qrammatik cəhətdən omonimlik yaradan və sifətin və zərfin funksiyalarını yerinə yetirən “ciddi” sözləri Azərbaycan dilində eyni formaya sahibdir, İngilis dilində isə fərqli formalara (*serious*, *seriously*) sahib olurlar. Leksik-qrammatik omonimlik yaradan sözlər müxtəlif qrammatik kateqoriyalara aid olduğuna görə onların vurğusunda qismən dəyişiklik olur. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1980-ci ildə nəşr etdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabında zərf kateqoriyasını araşdıran dilçi alim Ə. Şükürlü başqa nitq hissələrinə məxsus olan sözlərin zərfləşməsi zamanı sözlərin vurğusunda baş verən dəyişiklikdən bəhs edərək yazır. “İsmə, feilə aid söz və söz birləşmələri yeni məna kəsb edərək bütövlükdə zərf kateqoriyasına daxil olur. Belə hallarda, bir qayda olaraq, vurğunun yeri və keyfiyyəti dəyişir, sözün ahəngi ya alçalır, ya da yüksəlir.” (2, s.388) Omonimlik yarada bilən sözlərin hansı qrammatik kateqoriyaya aid olmasını müəyyən etmək üçün aşağıdakı qaydaları bilmək lazımdır.

- 1) Sözlərin qrammatik mənasını müəyyən etmək;
- 2) Sözlərin sual vermək;
- 3) Sözlərin morfoloji əlamətlərini müəyyənləşdirmək;
- 4) Sözlərin sintaktik funksiyasını müəyyən etmək;

Zərflər İngilis və Azərbaycan dillərində başqa nitq hissələrinin hesabına yaranır və inkişaf edir, eyni zamanda zərflərin özləri də başqa nitq hissələrinə çevrilə bilirlər. Başqa nitq hissələrinə aid olan sözlər, söz birləşmələri və ifadələr ilk leksik, qrammatik mənalarını qismən, ya da tamamilə itirərək zərfləşir. Hər hansı bir nitq hissəsi zərfləşməyə uğradıldıqda həmin nitq hissəsinə aid olan sözlər öz paradigmatından ayrılır, özlərinə aid olan köhnə keyfiyyətlərini itirir, zərfləşməyə aid olan yeni keyfiyyətlər qazanır, zərfləşməyə daxil olan başqa sözlərdən seçilmir. Nəticədə eyni səs tərkibinə malik,

semantik cəhətdən fərqli mənə daşıyan sözlər yaranır. Yeni yaranan bu zərflər cümlədə isim, sifət, say və feli bağlama ilə omonimlik yarada bilər.

Zərflə leksik-qrammatik omonim hesab olunan bu sözlərin xüsusilə Azərbaycan dilində zərflə aid olub-olmaması bir qədər çətinlik yaradır, çünki onlar bir-birindən çox az fərqlənir.

Dildə leksik qrammatik omonimlik prosesi canlı bir prosesdir. Onun sayəsində müxtəlif kateqoriyalara aid yeni sözlər yaradılır. Bu yeni yaranan sözlər müəyyən müddətdən sonra daxil olduğu kateqoriyanın tam hüquqlu üzvünə çevrilir. Deməli leksik-qrammatik omonimlik dilin inkişafının və zənginləşməsinin bir yoludur.

Müqayisə olunan dillərdə zərfin digər nitq hissələri ilə yaratdığı aşağıdakı leksik- qrammatik omonimliyə rast gəlinir.

- 1) Zərfin isimlərlə omonimliyi
- 2) Zərfin sifətlərlə omonimliyi
- 3) Zərfin saylarla omonimliyi
- 4) Zərfin bağlayıcılarla omonimliyi
- 5) Zərfin qoşmalarla omonimliyi (Azərbaycan dilinə aid)
- 6) Zərfin sözlərlə omonimliyi (İngilis dilinə aid)

Bəzən dilçilik ədəbiyyatlarında leksik omonimlə, leksik-qrammatik omonimlər arasında fərq qoyulmur, müxtəlif qrammatik kateqoriyalara aid olan, deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənalarına görə tamamilə fərqlənən sözlər leksik omonimlər hesab edilir.

Ədəbiyyat

- 1) A. İ. Smirnitki “Leksikologiya anqliskoqo yazıka” paraqraf 165-179.
- 2) Azərbaycan SSR EA. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. “Elm” nəşriyyatı. Bakı-1980. səh. 388.
- 3) Oxford Advanced Learner’s Dictionary. VII th edition. Oxford University Press. 1997. 1780 səh.
- 4) Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 744 səh.

İ.Babayev

Homonymy of adverbs with other parts of speech in English and Azerbaijani Summary

In this article it is dealt with the homonymy of adverbs to other parts of speech in Azerbaijani and English. The etymology of the word “homonymy” is explained. Lexic and lexico-grammatical homonymy are

defined and some examples are given to them. The difference between homonymy and polysemy are explained. Some notes are given from A. I. Smirnitsky's writings about full and partial homonymy. The rules to determine lexic and lexico-grammatical homonymy are described. In English and in Azerbaijani the lexico-grammatical homonymy created by the words relating to different parts of speech are compared mutually. It is noted that the lexico-grammatical homonymy is a lively process and due to this new words belonging to other parts of speech are created. The lexico-grammatical homonymy is considered one of the ways of the development of vocabulary of English and Azerbaijani languages.

И.Бабаев

**Омонимия наречий с другими частями речи
на английском и азербайджанском языках
Резюме**

В этой статье речь идет о омонимии наречий в других частях речи на азербайджанском и английском языках. Объясняется этимология слова «омонимия». Лексическая и лексико-грамматическая омонимия определены и приведены некоторые примеры. Объясняется различие между омонимой и многозначностью. Некоторые заметки приводятся в работах А. И. Смирницкого о полной и частичной омонимии. Описаны правила определения лексической и лексико-грамматической омонимии. На английском и на азербайджанском языке лексико-грамматическая омонимия, созданная словами, относящимися к разным частям речи, сравнивается взаимно. Отмечается, что лексико-грамматическая омонимия - это живые процессы, и благодаря этим новым словам, принадлежащим к другим частям речи, создаются. Лексико-грамматическая омонимия считается одним из способов развития словарного запаса английского и азербайджанского языков.

Rəyçi:

**Zülfiyə İsmayıl
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

MƏTNLƏ BAĞLI BƏZİ ELMİ-NƏZƏRİ MÜDDƏALARA DAİR

Açar sözlər: mətn, kompozisiya, motiv, dialoq,

Key words: text, structure, motive, dialogue,

Ключевые слова: текст, композиция, мотив, диалог

Mətn dilçiliyində aparılan son dövr tədqiqatları onu göstərir ki, bu sahə cavan bir tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də işığını sala bilər. Təbii ki, nitq fəaliyyətinin hər bir elementinə həm dil, həm də nitq baxımından yanaşa bildiyimiz kimi bu diferensiasiyarı mətnə də şamil etmək olar. Ümumiyyətlə, mətn dedikdə (latınca *textum* – əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyi nəzərdə tutulur. Mətni yalnız dilçilik deyil, həmçinin, digər elm sahələri, məsələn, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat, sosiologiya da tədqiq edir. Bu barədə A. Bartın maraqlı fikri var: «Mətnin bütün mənalərini aşkarlamaq mümkün deyil, o sonsuzluğa açılmış və heç bir oxucu, heç bir mövzu, heç bir elm onun bizim anlamamızda mənacə açılması prosesini dayandıra bilməz».[11, s.200]. Mətnə reproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv reqistrlərin hər hansı birini təmsil edən nitq vahidlərinin həcmi dəyişkənliyi ilə səciyyəlidir. Müəyyən bir reqistri ifadə edən nitq vahidinin minimal həcmi bir predikativ vahidin sərhədləri ilə məhdudlanır. Lakin bu, reqirtrin dəyişməsi tələbini ortaya atmır. Növbəti predikativ vahid növbəti reqistrin nitq vahidi həcmi göstərir. Ünsiyyət aktı davam etdikdə predikativ vahidlərin mətn daxilində sıralanması baş verir. Sıralanma predikasiya növündən asılı olaraq reqistr sıralanmasını əmələ gətirir.. Hər bir mətn eləcə də onun vahidi (fragment, kontekst, abzas) reqistrlərin müəyyən sıralanması formasında qurulur. Reqistr sıralanmasında yanaşı işlənən iki reqistrin eyni bir növdən olmasını istisna etmir. Bu hökm iki və daha çox reqistr üçün də doğrudur. Deməli mətn strukturunda eyni bir reqistrin təkrarı birləşmələri qeydə alın bilər. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün konkret nümunələrə baxaq: *There was a merchant, Antonio, who lives in Venice. Everybody liked Antonio because he was a good man. He had many ships that travelled to other countries. He sold things to people in these other countries, and bought things from them. At the time of our story, Antonio's ships all sea.* Verilmiş nümunədə informativ reqistrlərin sıralanması müşahidə olunur. Bədii əsərdən götürülmüş parçada predikativ mərkəzlərin mürəkkəb cümlə

daxilində səpələnməsi aşkar özünü göstərir. Həcmli informativ reqistrlər ardıcılığı yaratmaq üçün mətni aşağıdakı şəkildə vermək mümkündür: Antonio was a merchant. Antonio lived in Venice. Everybody liked Antonio, because he was a good man. He had many ships. Antonio's ships travelled to other countries. He sold things to people in these other countries. He bought things from them (from people in these other countries). At the of our story. Antonio's ships were all at sea. Bu mətndə 9 minimal nitq vahidi həcmli informativ reqistrdən istifadə edilmişdir. Əgər informativ reqistri I ilə işarə etsək, onda aşağıdakı sıralanmanı alarıq: I₁, I₂, I₃, I₄, I₅, I₆, I₇, I₈, I₉. Mətn vahidləri bir-biri ilə əlaqələnilir, onlar arasında kohezuya olur. Bu baxımdan, mətnin formalaşdırılması zamanı əlaqələnmə, rabitə sırasını qeyd etmək lazım gəlir. Ona görə də informativ reqistrlərin sıralanmasını aşağıdakı sxem şəkildə vermək daha məqbuldur. I₁, → I₂, → I₃, → I₄, → I₅, → I₆, → I₇, → I₈, → I₉. Ported showed the prince the three boxes. The prince carefully read everything that was written on each box. On the gold box were the words. "Choose me. You will get what many men want". On the silver box were the words "Choose me. You will get what you should get". And on the lead box were the words "Choose me. You must give everything that you have". Nümunə kimi verilmiş bu kontekstdə birinci cümlə danışanın müşahidə etdiyi hadisə haqqında məlumatı özündə birləşdirdiyinə görə reproduktiv reqistrə aiddir (R₁). İkinci cümlədə də nəticənin danışan tərəfindən xəbər verilməsidir (R₂). Üçüncü cümlədə müşahidə xüsusiyyəti olsa da burada məlum informasiya ötürülür (I₁). Nəhayət, abzasın sonuncu fraqmenti iki hissədən ibarətdir. "Choose me" – cümləsi adresatı müəyyən işi görməyə sövq etdirir (Məni seç!). Bu volyuntiv reqistrdir (V₁). Son cümlə situasiyanı qiymətləndirmə məzmunu verdiyinə görə reaktiv (RK) reqistrə aid olur. Kontekstin yalnız birinci abzasında reqistrlərin aşağıdakı sıralanması qeydə alınır: R₁ R₂ V₁ R_{K1} R_{K2}. İki nümunə əsasında qurulmuş sıralanma zəncirləri mətn strukturunda reqistrlərin işlənmə ardıcılığında müxtəlifliyin sonsuz sayda ola biləcəyini göstərir. Aydındır ki, hər bir reqistrin özünün şərhində daxili fərqlər vardır. Əgər mətn tipi reqistrə görə bircinsli olarsa, homogen reqistr blokunun həcmi daxilində struktur – semantik cəhətdən parçalana bilmə tam mətnə qədər genişlənir. Kommunikativ reqistr anlayışı predikativ vahidlər çoxluğunda və ya onların birliklərində, təcrid edilmiş şəkildə qəbul edilir. Reqistrlər konkret ifadələrdə, mətnlərdə və ya mətn fraqmentlərində gerçəkləşir. Reqistrlərin sərbəst, dinamik və ya reqlamentləşmiş kombinasiyaları müxtəlif növlü və janrlı mətnlərin kompozisiyasını əmələ gətirir. Ədəbi yazılı və şifahi danışq dilində mətnlərdə həm oxşar, həm də fərqli struktur müşahidə olunur. Bununla yanaşı, tam mətn strukturunda dəyişmələr səciyyəvidir. Reqistrlərin sıralanması mətnin janrından, növündən asılıdır. Sıralanma ilə yanaşı, fərqli mətnlərdə reqistr təşkil edən nitq vahidinin, eləcə də reqistrlər

blokunun həcmi də fərqlənir. Araşdırma və təhlil göstərir ki, nəqletmə, təsviri mətnlərdə reqistr blokunun həcmi kifayət qədər böyük olur. Belə bloklarda reqistrlərin sıralanmasında da rəngarənglik nəzərə çarpır. Bu hadisəni konkret mətn fraqmentində müşahidə etmək mümkündür. F. Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” kitabında mətnin sərhədlərinin müəyyənlişməsi barədə yazır: “Əslində bu, o qədər geniş sahədir ki, bütün abzas, period və mürəkkəb cümlələri vahid ad altında birləşdirmək olduqca çətin məsələdir. Dil strukturunun aşağı səviyyələrində müəyyən dəqiqlik vardır. Fonem, morfem, leksem, terminləri çox konkret və aydındır. Ancaq mürəkkəb sintaktik bütövlərin ardıcılığı həm də mətn yaradır.” [10,s.85]. Aşağıdakı misallara nəzər salaq: [1] “The land was enormous white with snow, and silent. [2] Into the still, lifeless silence broke the sounds and movements of life - of dogs breathing, and men calling to the dogs. [3] The dogs were pulling a long sled over the ice frozen snow”. Cek Londonun “White Fang” povestinin sadələşdirilmiş, ingilis dilini öyrənmək istəyənlər üçün hazırlanmış versiyanın əvvəlindən götürülmüş mətn hissəsində birinci üç abzas nəqletmə formasında olub müəllif nitqidir. Birinci abzas reproduktiv reqistrlər ardıcılığı ilə davam edir. Bu münasibətlə Ə. Xəlilov yazır ki, əsas mənanı ifadə edən cümlə müəyyənlişən kimi digər cümlələr onun mənasının açılmasına xidmət göstərmək üçün fəaliyyətə keçirlər [9,s.67]. Analoji olaraq, birinci cümlə üç sadə cümlədən əmələ gəlmiş tabesiz mürəkkəb cümlədir. Predikativ birləşmələri üç sadə reproduktiv reqistr kimi aşağıdakı şəkildə göstərmək olar: The land was enormous. The land was white. The land was silent. Bu hissə R₁, R₂, R₃ ardıcılığı ilə verilərsə, reproduktiv reqistr blokunun vahidlərinin yerdəyişməsinin ümumi məzmununa təsiri yoxdur. Müəllifin seçdiyi ərazinin nəhəngliyi sükuta doğru istiqamətlənməni poza bilər. Bu isə növbəti cümlədəki leksik təkrar komponentinin əvvəlkindən aralı düşməsinə və beləliklə, koheziyanı zəiflətməyə gətirib çıxaracaqdır. Növbəti cümlə də mürəkkəb olub reproduktiv reqistrlərdən təşkil olunmuşdur. Yenə də müəllif müşahidəsi əsasında formalaşan informasiya ötürülür. Abzasın sonuncu cümləsində reproduktiv reqistrin informativ reqistrlə əvəzlənməsi baş verir. Mütləq bitkinlik göstəricisi olan məna, beləliklə, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir. Beləliklə, mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyərə malik olan məqamlar verir. Məndə əvəzliliklərin rolu danılmazdır. Aşağıdakı makromətni nəzərdən keçirək. [1] The dinner was very good, and was highly praised by Mr. Collins. [2] His repeated compliments, which Elizabeth thought were embarrassing, appeared to please Lady Catherine very much. [3] After dinner her lady ship talked continuously, giving her opinions without any fear of contradiction or even comment. [4] She then asked Elizabeth many detailed questions about her

education, her sisters, and her father's income [Jane Austen. *Pride and Prejudice*. s. 52]. Bundan belə aydın olur ki, "He" şəxs əvəzliyi mətn boyu yayılaraq inkişaf edir, konkret hadisələri özündə cəmləşdirir. "Mr.Collins", "Lady Catherine", "Elizabeth" sözlərini mətnin müxtəlif yerlərində əvəz edir. Beləliklə, aydın olur ki, ingilis dilində əvəzliyin mətn yaranmasında əsas vəzifələrindən biri onun dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etməsidir. Müşahidə olunur ki, mətnlərdə əvəzliliklərin yığıcamlığı həm ingilis, həm də Azərbaycan mətnlərində onların tez-tez işlədilməsini şərtləndirir. Əvəzliliklər mətnlərdə təkrarlandıqca onların göstərdikləri hadisə, proses mətn daxilində irəliyə inkişaf edir. Bu halda da onlar mətn yaratmada əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirirlər [1, s.138]. Məsələn: [1] "Bu qardaşlar belə qərara gəldilər ki, Vələdin hovunu almaq üçün onu evləndirsinlər, arvad-uşağı olandan sonra bəlkə özünə yığışar." [İ.Məlikzadə, Gümüşgöl əfsanəsi, s.19]. [2] "Bu evdə hərdən Nataşanın qəlbini anlaşılmaz bir qüssə bürüyürdü." Anlaşılan odur ki, [1] cümlədəki "bu" kontekst yaranmasına xidmət edir. [2] cümlədəki "bu" isə temanın ayrılmasında heç bir rola malik deyil. [3] "Sən demə, ürəyi doluymuş bu sarıbənz oğlanın." Bu cümlə tipində "bu" əvəzliyi temanın ayrılmasında üstün mövqeyə malik olur. Bununla belə, Azərbaycan türk dili cümləsində bu göstəricilər sabit şəkildə işlənmirlər, onların təzahürləri daimi deyildir, müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərdən asılıdır, fakültativdir. [2, s.118]. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sintaktik bütövdə müəyyən məkan və zaman parametrlərində mövcud hər hansı bir obyektin adının birinci dəfə xatırlanması həmin obyektə mənsub olduğu sinifdən ayırır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn.: Bakı: 1998.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
3. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999, 345 s
4. Atkinson R.C., Shiffrin R.M. The control of short-term memory. *Scientific American*, 225, 1971, pp. 82-90
5. Черняховская Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы. // Вопросы языка знания. № 6. Москва. 1983, с. 59-66.
6. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Москва, 1975, 306 с.
7. Гальперин И.Р. О понятии «текст» // ВЯ, 1974, № 6».
8. Дейк Т.А., ван. Язык, познания, коммуникация. М: 1989, 200 с.
9. Xəlilov Ə. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqədar yaratmaqda rolu // EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət Seriyası, 1969, № 1, s. 165-169.
10. Veysəlli F.Y. Dil, Bakı, Təhsil. 2007., 201 s.

11. Барт Р. Текстовый анализ в кн. «Новое в зарубежной лингвистике»
Вып. IX. Москва 1980. 200 с.

A.İbrahimova

**The scientific-theoretical views on text
Summary**

This article deals with the text linguistics. The author emphasizes the role of text. Referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence the text caught the attention of linguistics and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently. Text as a complex whole contains verbal and nonverbal components. The analysis shows that these components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of text. While analyzing the text great attention was given to the linguistic facts taken from linguistic literature.

A.Ибрагимова

**К вопросу о научно-теоретические идеи текста
Резюме**

В статье речь идёт о текста в сфере лингвистики. Автор пытается раскрыть роль текста. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в текстовой лингвистике. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Текст как сложное целое содержит вербальные и невербальные компоненты. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе формирования текста взаимодействуют и дополняют друг друга. В течение анализа текста большое внимание обращено на лингвистические факты, полученные из лингвистических литератур.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

RANA BABAYEVA

ASOIU

babayeva.rena.a@gmail.com

LANGUAGE SKILLS OVERVIEW

Açar sözlər: oxu, yazı, dinləmə, danışmaq, lüğət, məhsuldar.

Key words: reading, writing, listening, speaking, vocabulary, receptive, productive.

Ключевые слова: чтение, письмо, слушание, говорение, словарь, восприимчивый, производительный.

There are four major language skills: reading, listening, writing and speaking,

Reading and listening are receptive skills, i. e. they involve responding to text, rather than producing it. Writing and speaking are productive skills, i. e. they involve producing language rather than receiving it.

Reading skill consists of such subskills as:

Reading for specific information (Scanning)   Reading for gist
(Skimming)

Reading for detail

Inferring

Deducing meaning from context

Predicting

Understanding text structure

If we read a text just to find a specific piece of information in it, we usually use subskill called reading for specific information or scanning. When we scan, we don't read the whole text. We glance over most of it until we find the information we are interested in, e. g. when we look for a number in a telephone directory. Another reading subskill is reading for gist, or skimming. This is sometimes also called reading for global understanding. It involves glancing through a text to call a general idea of what it is about. For example, you skim when you look quickly through a book in a bookshop to decide if you want to buy it, or when you go quickly through a reference book to decide which part will help you write an essay, or glance at a newspaper article to see if it is worth reading in detail. A third reading subskill is reading for detail. It involves getting the meaning out of every word and out of the links or relationships between words and between sentences. If you read a letter from someone you love who you have not heard from for a long time, you probably read like this.

Inferring is another skill readers sometimes use to get meaning from a text. When they read, they work out what the writer's opinion on a topic is or

what his/her feeling is. To infer these things we notice what words, register, grammar or style the writer has used to refer to something.

Deducing meaning from context involves reading the words around an unknown word or thinking about the situation the unknown word is used in to try and work out its meaning. For example, you see a text in Portuguese which you know gives facts about Portugal. You see this sentence: Lisboa e a capital de Portugal. You can probably deduce the meaning of Lisboa. To do this, you use what you have been told about this text and you deduce from your knowledge of English that capital means 'capital' and Portugal means 'Portugal' ! From your general knowledge you know that Lisbon is the capital of Portugal, so you work out that Lisboa means 'Lisbon'. And you are right! When we read we don't always know the meaning of all words we meet. This skill helps us understand unknown words without making use of a dictionary or some other reference resource. Predicting means using clues before we begin reading, to guess what a text may be about. We might, for example, look at a newspaper's headlines or photos, the title of a chapter or unit, the name of a writer or even the stamp an address on an envelope to make an informed guess about the general contents of the texts. Understanding the text structure involves understanding how certain types of text generally develop. For example, if we read a problem solution essay, we expect that it will first discuss the problem, then suggest a solution, then draw a conclusion. If we read a letter of complaint in English, we generally, expect the first paragraph will say why the writer is writing, the second will give the details of the complaint and the third what the writer wants in answer to his complaint. Readers expect certain information to come in certain sequences. They use this knowledge to know where they are in the text and find their way through it. Understanding the meaning of conjunctions is an important part of this skill as they often signal how an argument will continue or is about to change.

Listening involves understanding spoken language. There are several different listening subskills. Which subskill we use depends on our reason for listening. We might listen for gist/global understanding, specific information, detail or to infer attitude (listening to see what attitude a speaker is expressing). Other ways of listening are listening intensively and extensively. Our reason for listening influences the amount and kind of information we need to listen for. So, for example, when listening to a train announcement for specific information we might simply need to hear some times, but when listening to the details of some important news we might want to make sense of every word to find out what exactly happened and why. Listening involves doing many things besides understanding the grammar, vocabulary and functions of what we hear. It also involves dealing

with the characteristics of spoken language; using the context and our knowledge of the world; understanding different speeds of speech and accents, making sense of connected speech and using appropriate listening subskills. In the classroom, we can give learners the opportunity to listen to many sources of spoken language, e.g. the teacher, other learners, visitors, CDs, DVDs. This exposes learners to a range of accents, speeds of delivery, text types and listening skills. When we listen to a recording we can't see the speaker's body language or the context he/she is speaking in, and we can't ask the speaker to repeat or explain what they said. This makes listening to recordings more difficult than listening to live speakers. For this reason, it is a good idea to help students listen to recordings by e.g. pre-teaching key words, setting pre-listening tasks, focusing initially on gist listening to establish context, and playing the recording a second or even a third time.

Writing involves using writing subskills. Some of these are related to accuracy, i.e. using the correct forms of language. The others relate to communicating our ideas. The writing subskills related to accuracy are spelling correctly, forming letters correctly, joining letters together correctly, writing legibly, punctuating correctly, using correct layouts, choosing the right vocabulary, using grammar correctly, joining sentences correctly and correctly using paragraphs (a part of a longer piece of writing, which starts on a new line and usually focuses on one idea).

The writing subskills related to communicating our ideas include using appropriate style and register, organising ideas in helpful way, using the features typical of the text type we are writing, joining our words and sentences clearly and using appropriate functions to express our meaning, e.g. narrating (telling a story), complaining, requesting, thanking, summarising (expressing main points or ideas in a few clear words), concluding. Writing process consists of several steps:

- 1) Working out what you want to say, i. e. getting or developing ideas
- 2) Working out the order in which you want to say it, i. e. planning/organizing ideas
- 3) Drafting/writing the first draft (the first version of a piece of writing, that may well be changed)
- 4) Editing (correcting and improving the content of the text)
- 5) Proofreading (checking for mistakes in accuracy and correcting)
- 6) Re-drafting (writing a second/final version of your piece of writing)

We can also guide or support learners in their writing through the of a process writing approach. With this approach the teacher gives learners the opportunity to work through the stages in the writing process. They move

from planning their work, to drafting it, and then on to editing, re-drafting and proof reading. This approach allows learners to focus on different aspects of writing at different times. At the planning stage they focus on developing ideas and organising them. At the drafting stage they focus on finding the language to express themselves, and at the editing, re-drafting and proofreading stages they focus on evaluating (looking at the strengths and weaknesses of) their idess, the organization of their writing and the accuracy of their language.

Speaking involves using speech to communicate meanings to other people. It involves several subskills:

- 1) Making use of grammar, vocabulary and functions
- 2) Making use of register to speak appropriately
- 3) Using features of connected speech
- 4) Using body language
- 5) Producing different text types
- 6) Oral fluency (speaking at a normal speed, with little hesitation, repetition or self-correction, and with smooth use of connected speech
- 7) Using interactive strategies (ways of keeping people interested and involved in what we are saying)

When we speak we constantly have in mind the person we are speaking to and our wish to communicate our meaning successfully to them. We use interactive strategies to help us achieve this. These include using body language such as gestures, eye contact, facial expressions and movement to put message across more strongly and clearly, and functions such as clarifying our meaning (e.g. ` I mean ...`, ` What I`m trying to say is...` ), asking for opinions (e.g. ` What do you think? `), agreeing (e.g. `Yes, that`s right`) to keep the interaction (communication) going and check that it is successful. Turn-taking is another interactive strategy we use. It involves using intonation, language or body language to show you want to join a conversation or end one, keep speaking or invite other participants to join in. We use it to make sure we get our message across. Paraphrasing can also be through of as an interactive strategy. We paraphrase when we judge our communication cannot be or has not been understood. We use other words to say the same thing in order to get our message across. Speaking also involves making use of all features of connected speech to convey our message.

**Обзор языковых умений
Резюме**

Язык состоит из четырёх языковых умений: чтение, слушание, письмо и говорение. Чтение и слушание относятся к восприимчивым навыкам. Письмо и говорение являются воспроизводительными навыками. В статье каждый из четырёх языковых навыков рассматриваются в отдельности. Чтение состоит из нескольких меньших умений, таких как: сканирование, подробное чтение, понимание контекста, предсказание и другие. Слушание включает в себя понимание разговорной речи. Существуют несколько подвидов слушания: слушание для подробного понимания, слушание для понимания специфичной информации и другие. Использование какого из подвидов зависит от цели слушания. Письмо также делится на умения, одни связанные с точностью, т.е. использование правильных форм языка. Другие относятся к выражению наших мыслей. Цель говорения-успешное сообщение значения (того чего мы имеем в виду). Чтобы достичь этого мы прибегаем к помощи языка и тела: жесты, выражение лица и т.д.. Говорение, как и другие аспекты языка, сложный вид деятельности.

R.Babayeva

**Dil aspektlərinin icmalı
Xülasə**

Dil dörd bacarıqdan ibarətdir: oxu, dinləmə, yazı və danışmaq. Oxu və dinləmə qəbuledici bacarığa aiddir. Yazı və danışmaq ötürücü bacarığa aiddir. Məqalədə dilin hər bir bacarığı haqqında ayrı danışılır. Oxu bacarığı özündə bir sıra xırda bacarıqları birləşdirir: ətraflı oxu bacarığı, səthi, oxu bacarığı (skan etmə, kontekstən mənanı anlama bacarığı və s.). Dinləmə şifahi nitqin anlaması deməkdir. Dinləmə bacarığı da bir neçə xırda dinləmə bacarıqlarından ibarətdir. Ətraflı anlama üçün dinləmə bacarığı, spesifik məlumatı dinləmə bacarığı və s. Hansı bacarığın işlədilməsi dinləmənin səbəbindən asılıdır. Yazı bacarığı dəqiqlik-dilin düzgün formasının işlədilməsi ilə bağlı xırda bacarıqdan ibarətdir. Yazanın digər xırda bacarıqları fikrimizi necə ifadə etməyimizlə bağlıdır. Danışığın məqsədi fikrin (mənanın) səmərəli ötürülməsidir. Buna nail olmaq üçün biz bədən dilindən istifadə edirik; üz ifadəsi, jestlər və s. Danışmaq da dilin başqa bacarıqları kimi mürəkkəb fəaliyyətdir.

**Rəyçi: Gülnarə Əhmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent**

SƏİDƏ QƏMƏRLİ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
saidaqamarli@mail.ru

MORPHOLOGICAL CLASSIFICATION OF WORDS

Açar sözlər: vahid, fərqləndirici, yaradılma, kök, alınma sözlər, xüsusiyyət, ayrı, məna.

Key words: unit, distinctive, derivation, root, borrowing words, characteristic, separate, meaning.

Ключевые слова: звено, отличительное, получение, корень, заимствованные слова, характеристика, отдельный, значение.

If we describe a word as an autonomous unit of language in which a particular meaning is associated with a particular sound complex and which is capable of a particular grammatical employment and able to form a sentence by itself, we have the possibility to distinguish it from the other fundamental language unit, namely, the morpheme.

A morpheme is also an association of a given meaning with a given sound pattern. But unlike a word it is not autonomous. Morphemes occur in speech only as constituent parts of words, not independently, although a word may consist of a single morpheme. Nor are they divisible into smaller meaningful language units.

The term morpheme is derived from Gr *morphe* 'form' + *-eme*. The Greek suffix *-eme* has been adopted by linguists to denote the smallest significant or distinctive unit. The morpheme is the smallest meaningful unit of form. A form in these cases is a recurring discrete unit of speech.

A form is said to be free if it may stand alone without changing its meaning; if not, it is a bound form, so called because it is always bound to something else. For example, if we compare the words *sportive* and *elegant* and their parts, we see that *sport*, *sportive*, *elegant* may occur alone as utterances, whereas *eleg-*, *-ive*, *-ant* are bound forms because they never occur alone. A word is, by L. Bloomfield's definition, a minimum free form. A morpheme is said to be either bound or free. This statement should be taken with caution. It means that some morphemes are capable of forming words without adding other morphemes: that is, they are homonymous to free forms.

According to the role they play in constructing words, morphemes are subdivided into roots and affixes. The latter are further subdivided, according to their position, into prefixes, suffixes and infixes, and infixes,

and according to their function and meaning, into derivational and functional affixes, the latter also called endings or outer for-matives.

When a derivational or functional affix is stripped from the word, what remains is a stem (or aster base). The stem expresses the lexical and the part of speech meaning. For the word hearty and for the paradigm heart (sing.) --hearts (pl.) 1 the stem may be represented as heart-. This stem is a single morpheme, it contains nothing but the root, so it is a simple stem. It is also a free stem because it is homonymous to the word heart.

A stem may also be defined as the part of the word that remains unchanged throughout its paradigm. The stem of the paradigm hearty---heartier --- (the) heartiest is hearty-. It is a free stem, but as it consists of a root morpheme and an affix, it is not simple but derived. Thus, a stem containing one or more affixes is a derived stem. If after deducing the affix the remaining stem is not homonymous to a separate word of the same root, we call it bound stem. Thus, in the word cordial “proceeding as if from the heart”, the adjective – forming suffix can be separated on the analogy with such words as bronchial, radial, social. The remaining stem, however, cannot from a separate word by itself, it is bound. In cordially and cordiality, on the other hand, the derived stems are free.

Bound stems are especially characteristic of loan words. The point may be illustrated by the following French borrowings: arrogance, charity, courage, coward, distort, involve, notion, legible and tolerable, to give but a few. 2 After the affixes of these words are taken away the remaining elements are: arrog-, char-, cour-, cow-, tort-, volve-, not-, leg-, toler-, which do not coincide with any semantically related independent words.

Roots are main morphemic vehicles of a given idea in a given language at a given stage of its development. A root may be also regarded as the ultimate constituent element which remains after the removal of all functional and derivational affixes and does not admit any further analysis. It is common element of words within a word-family. Thus, -heart- is the common root of the following series of words: heart, hearten, dishearten, heartily, heartless, hearty, heartiness, sweetheart, heart-broken, kind-hearted, whole- heartedly, etc. In some of these, as, for example, in hearten, there is only one root; in others the root –heart is combined with some other root, thus forming a compound like sweetheart.

The root word heart is unsegmentable, it is non-motivated morphologically. The morphemic structure of all the other words in this word-family is obvious- they are segmentable as consisting of at least two distinct morphemes. They may be further subdivided into: 1) those formed by affixation or affixational derivatives consisting of a root morpheme and one or more affixes: hearten, dishearten, heartily, heartless; 2) compounds, in

which two, or very rarely more, stems simple or derived are combined into a lexical unit: sweetheart, heart-shaped, heart-broken, or 3) derivational compounds where words of a phrase are joined together by composition and affixation: kind-hearted. This last process is also called phrasal derivation ((kind heart) + -ed)). There exist word-families with several unsegmentable members, the derived elements being formed by conversion or clipping. The word-family with a noun father is its centre contains alongside affixational derivatives fatherhood, fatherless, fatherly a verb father 'to adopt' or 'to originate' formed by conversion.

We shall now present the different types of morphemes starting with the root.

It will at once be noticed that the root in English is very often homonymous with the word. This fact is of fundamental importance as it is one of the most specific features of the English language arising from its general grammatical system on the one hand, and from its phonemic system on the other. The influence of the analytical structure of the language is obvious. The second point, however, calls for some explanation. Actually the usual phonemic shape most favoured in English is one single stressed syllable: bear, find, jump, land, man, sing, etc. This does not give much space for a second morpheme to add classifying lexico-grammatical meaning must be signaled by distribution.

Unlike roots, affixes are always bound forms. The difference between suffixes and prefixes, it will be remembered, is not confined to their respective position, suffixes being "fixed after" and prefixes "fixed before" the stem. It also concerns their function.

A suffix is a derivational morpheme following the stem and forming a new derivative in a different part of speech or a different word class, cf. -en, -y, -less in hearten, hearty, heartless. When both the underlying and the resultant forms belong to the same part of speech, the suffix serves to differentiate between lexico-grammatical classes by rendering some very general lexico-grammatical meaning. For instance, both -ify and -er are verb suffixes, but the first characteristics causative verbs, such as horrify, purify, rarefy, simplify, whereas the second is mostly typical of frequentative verbs: flicker, shimmer, twitter and the like.

If we realise that suffixes render the most general semantic component of the word's lexical meaning by marking the general class of phenomena to which the referent of the word belongs, the reason why suffixes are as a rule semantically fused with the stem stands explained.

A prefix is a derivational morpheme standing before the root and modifying meaning, cf. hearten- dishearten. It is only with verbs and stative

that a prefix may serve to distinguish one part of speech from another, like in earth n- unearth v, sleep n-asleep (stative).

It is interesting that as a prefix en- may carry the same meaning of being or bringing into a certain state as the suffix –en, cf. enable, encamp, endanger, endear, enslave and fasten, darken, deepen, lengthen, strengthen.

Preceding a verb stem, some prefixes express the difference between a transitive and an intransitive verb: stay v and outstay (sb) vt. With a few exceptions prefixes modify the stem for time (pre-, post-), place (in-, ad-) or negation (un-,dis-) and remain semantically rather independent of the stem.

An infix is an affix placed within the word, like –n- in stand. The type is not productive.

An affix should not be confused with a combining form. A combining form is also a bound form but it can be distinguished from an affix historically by the fact that it is always borrowed from another language, namely, from Latin or Greek, in which it existed as a free form, i.e. a separate word, or also as a combining form. They differ from all other borrowings in that they occur in compounds and derivatives that did not exist in their original language but were formed only in modern times in English, Russian, French, etc., cf. polyclinic, polymer; stereophonic, stereoscopic, telemechanics, television. Combining forms are mostly international. Descriptively a combining form differs from an affix, because it can occur as one constituent of a form whose only other constituent is an affix, as in graphic, cyclic. Also affixes are characterised either by preposition with respect to the root (prefixes) or by postposition (suffixes), whereas the same combining form may occur in both positions. Cf. phonograph, phonology and telephone, microphone, etc.

Ədəbiyyat

1. The Better Health Channel “Expressive language disorder”
2. May 15, 2012/4 Comments/in Autism, Birth-3, Development, Diagnostics, Kindergarten-5th Grade, Milestones, Parenting, Preschool, Speech and Language/by Gretchen Olson.

S.Qəmərli

Sözün morfoloji təhlili

Xülasə

Müasir ingilis dilinin qrammatik- morfoloji strukturu üçün xarakterik cəhət ona xas olan analitizmdir. Sintetik dil olan Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə ingilis dilini öyrənmək sintetik və analitik vasitələrin

qarşılıqlı ifadə edilməsi baxımından müəyyən çətinliklər yaradır. İngilis dilində sintetik formaların nəzərəcarpacaq dərəcədə az olması bəzən belə təəssürat yaradır ki, bu dilin qrammatikasını mənimsəmək daha asandır.

Əslində bu, illuziyadan başqa bir şey deyil. Çünki hər hansı bir dildə, o cümlədən də müasir ingilis dilində morfoloji-sintetik formaların azlığı dilin qrammatikasını çətinləşdirir. Formal sintetik əlamətə malik olmayan qrammatik mənaları yerli-yerində işlətmək daha çətin olur. Qətiyyətlə demək olar ki, bu və ya digər xarici dili öyrənmək prosesində həmin dilə xas olan dil hadisələrini başa düşüb mənimsəmək işin başlanğıcıdır.

Bu prosesdə əsas və başlıca məsələ dilin ictimai funksiyasına müvafiq olaraq onun qrammatik qayda-qanunlarından praktik istifadə etmək bacarıq və vərdişləri qazanmaqdan ibarətdir.

С. Гамарли

Морфологический разбор слова Резюме

Иногда синтаксический разбор английского предложения бывает затруднительным из-за того, что нечетко выступает форма слова и поэтому неясно, какая перед нами часть речи. В русском языке суффиксы и окончания точно характеризуют часть речи: неопределенная форма глагола оканчивается на –ть, -ти (спросить, нести). Для существительных характерных суффиксы –чик (летчик), -тель (учитель) и т.д. Для прилагательных суффиксы –ив (красивый), -ск (сельский) и т.д. Кроме того, падежные окончания помогают установить, к какой части речи относится данное слово.

Совсем иначе обстоит дело в английском языке, в котором отсутствуют падежные окончания. Имеется ряд многофункциональных суффиксов и окончаний, встречающихся в различных частях речи.

Некоторые английские существительные имеющие характерные для этой части речи суффиксы, стали употребляться в функции глагола, на пример condition (условие), to condition (обуславливать) и т.д.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

MƏTANƏT İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ibrahimova@mail.ru

TEACHING ENGLISH THROUGH LITERATURE

Açar sözlər: ədəbiyyat, ingilis dilinin tədrisi, xarici dil dərsləri, oxu, yazı, dinləmə

Key words: literature, teaching English, foreign language classes, reading, writing, listening

Ключевые слова: литература, преподавание английского языка, курсы иностранных языков, чтение, письмо, прослушивание

The use of literature as a technique for teaching both basic language skills (i.e. reading, writing, listening and speaking) and language areas (i.e. vocabulary, grammar and pronunciation) is very popular within the field of foreign language learning and teaching nowadays. Moreover, in translation courses, many language teachers make their students translate literary texts like drama, poetry and short stories into the mother tongue, Turkish. Since translation gives students the chance to practice the lexical, syntactic, semantic, pragmatic and stylistic knowledge they have acquired in other courses, translation both as an application area covering four basic skills and as the fifth skill is emphasized in language teaching. In the following section, why language teachers use literary texts in the foreign language classroom and main criteria for selecting suitable literary texts in foreign language classes are stressed so as to make the reader familiar with the underlying reasons and criteria for language teachers' using and selecting literary texts.

Literature is authentic material. Most works of literature are not created for the primary purpose of teaching a language. Many authentic samples of language in real-life contexts (i.e. travel timetables, city plans, forms, pamphlets, cartoons, advertisements, newspaper or magazine articles) are included within recently developed course materials. Thus, in a classroom context, learners are exposed to actual language samples of real life / real life like settings. Literature can act as a beneficial complement to such materials, particularly when the first "survival" level has been passed. In reading literary texts, because students have also to cope with language intended for native speakers, they become familiar with many different linguistic forms, communicative functions and meanings.

Cultural Enrichment for many language learners, the ideal way to increase their understanding of verbal / nonverbal aspects of communication in the country within which that language is spoken - a visit or an extended

stay - is just not probable. For such learners, literary works, such as novels, plays, short stories, etc. facilitate understanding how communication takes place in that country. Though the world of a novel, play, or short story is an imaginary one, it presents a full and colorful setting in which characters from many social / regional backgrounds can be described. A reader can discover the way the characters in such literary works see the world outside (i.e. their thoughts, feelings, customs, traditions, possessions; what they buy, believe in, fear, enjoy; how they speak and behave in different settings. This colorful created world can quickly help the foreign learner to feel for the codes and preoccupations that shape a real society through visual literacy of semiotics. Literature is perhaps best regarded as a complement to other materials used to develop the foreign learner's understanding into the country whose language is being learned. Also, literature adds a lot to the cultural grammar of the learners.

Language Enrichment. Literature provides learners with a wide range of individual lexical or syntactic items. Students become familiar with many features of the written language, reading a substantial and contextualized body of text. They learn about the syntax and discourse functions of sentences, the variety of possible structures, the different ways of connecting ideas, which develop and enrich their own writing skills. Students also become more productive and adventurous when they begin to perceive the richness and diversity of the language they are trying to learn and begin to make use of some of that potential themselves. Thus, they improve their communicative and cultural competence in the authentic richness, naturalness of the authentic texts. 4. Personal Involvement Literature can be useful in the language learning process owing to the personal involvement it fosters in the reader. Once the student reads a literary text, he begins to inhabit the text. He is drawn into the text. Understanding the meanings of lexical items or phrases becomes less significant than pursuing the development of the story. The student becomes enthusiastic to find out what happens as events unfold via the climax; he feels close to certain characters and shares their emotional responses. This can have beneficial effects upon the whole language learning process. At this juncture, the prominence of the selection of a literary text in relation to the needs, expectations, and interests, language level of the students is evident. In this process, he can remove the identity crisis and develop into an extrovert.

Apart from the above mentioned reasons for using literature in the foreign language class, one of the main functions of literature is its sociolinguistic richness. The use of language changes from one social group to another. Likewise, it changes from one geographical location to another. A person speaks differently in different social contexts like school, hospital,

police station and theatre (i.e. formal, informal, casual, frozen, intimate styles speech). The language used changes from one profession to another (i.e. doctors, engineers, economists use different terminology). To put it differently, since literature provides students with a wide range of language varieties like sociolects, regional dialects, jargon, idiolects, etc., it develops their sociolinguistic competence in the target language. Hence, incorporating literature into a foreign language teaching program as a powerful source for reflecting the sociolinguistic aspects of the target language gains importance.

When selecting the literary texts to be used in language classes, the language teacher should take into account needs, motivation, interests, cultural background and language level of the students. However, one major factor to take into account is whether a particular work is able to reveal the kind of personal involvement by arousing the learners' interest and eliciting strong, positive reactions from them. Reading a literary text is more likely to have a long-term and valuable effect upon the learners' linguistic and extra linguistic knowledge when it is meaningful and amusing. Choosing books relevant to the real-life experiences, emotions, or dreams of the learner is of great importance. Language difficulty has to be considered as well. If the language of the literary work is simple, this may facilitate the comprehensibility of the literary text but is not in itself the most crucial criterion. Interest, appeal, and relevance are also prominent. Enjoyment; a fresh insight into issues felt to be related to the heart of people's concerns; the pleasure of encountering one's own thoughts or situations exemplified clearly in a work of art; the other, equal pleasure of noticing those same thoughts, feelings, emotions, or situations presented by a completely new perspective: all these are motives helping learners to cope with the linguistic obstacles that might be considered too great in less involving material

Literature and The Teaching of Language Skills. Literature plays an important role in teaching four basic language skills like reading, writing, listening and speaking. However, when using literature in the language classroom, skills should never be taught in isolation but in an integrated way. Teachers should try to teach basic language skills as an integral part of oral and written language use, as part of the means for creating both referential and interactional meaning, not merely as an aspect of the oral and written production of words, phrases and sentences.

Literature and Reading. ESL / EFL teachers should adopt a dynamic, student-centered approach toward comprehension of a literary work. In reading lesson, discussion begins at the literal level with direct questions of fact regarding setting, characters, and plot which can be answered by specific reference to the text. When students master literal understanding, they move to the inferential level, where they must make speculations and

interpretations concerning the characters, setting, and theme, and where they produce the author's point of view. After comprehending a literary selection at the literal and inferential levels, students are ready to do a collaborative work. That is to state that they share their evaluations of the work and their personal reactions to it - to its characters, its theme(s), and the author's point of view. This is also the suitable time for them to share their reactions to the work's natural cultural issues and themes. The third level, the personal / evaluative level stimulates students to think imaginatively about the work and provokes their problem-solving abilities. Discussion deriving from such questions can be the foundation for oral and written activities.

Writing "on or about literature" comprises the traditional assignments - written responses to questions, paragraph writing, in-class essays, and take-home compositions - in which students analyze the work or in which they speculate on literary devices and style. Writing "on or about" can occur before students begin to read a work. The teacher generally discusses its theme or an issue it raises, and the students write about it with reference to their own life experience. This helps interest them in the work and makes them ready for reading and writing about it. Most writing assignments done during as well as after the reading, however, derive from class discussion. They take many forms, such as questions to be answered, assertions to be debated, or topics to be expanded, discussion groups to be established.

The study of literature in a language class, though being mainly associated with reading and writing, can play an equally meaningful role in teaching both speaking and listening. Oral reading, dramatization, improvisation, role-playing, pantomiming, reenactment, discussion, and group activities may center on a work of literature.

References

1. Collie, J. and S. Slater. 1990. *Literature in the Language Classroom: A Resource Book of Ideas and Activities*. Cambridge: CUP.
2. Custodio, B. and M. Sutton. 1998. "Literature-Based ESL for Secondary School Students" in *TESOL Journal*. Vol 7, No.5, p.p: 19-23.
3. Spack, R. 1985. "Literature, Reading, Writing, and ESL: Bridging the Gaps" in *TESOL Quarterly*. Vol 19, No.4, p.p: 703-721.

M.H.İbrahimova

**Ədəbiyyat vasitəsilə ingilis dilinin tədrisi
Xülasə**

Müəllim İngilis dilini ədəbiyyat vasitəsilə öyrətməkdə mühüm rol oynayır. Birincisi, o Tələbə ehtiyacları və gözləntiləri ilə bağlı dil tədrisinin məqsədi müəyyən edilməlidir. Şagirdlərlə şifahi sorğu vermək və ya müsahibə vermək üçün müəllim dilin öyrədilməsinin məqsədi və məqsədlərini təyin edə bilər. İkincisi, o, müvafiq dil tədris metodunu, tədris metodlarını və sinif fəaliyyətlərini seçməlidir. Sonra müəllim müəllimin məqsədi və məqsədi ilə bağlı ədəbi mətnləri seçməlidir. Dil sinifində istifadə ediləcək ədəbi mətnləri seçərkən tələbələrə uyğun olmayan materiallar verməmək üçün tələbələrin dil biliyi, maraqları, yaşı, cinsi və s. Elementar səviyyələrdə, məsələn, tələbələrə sadələşdirilmiş və ya xüsusi yazılmış hekayələr verilməlidir. Lakin qabaqcıl səviyyədə tələbələr öz ədəbi ədəbiyyatlarını orijinal formada təqdim edərlər ki, onlar ədəbi bacarıqlarını hədəf dilində inkişaf etdirə bilsinlər.

M.Г.Ибрагимова

**Обучение английскому языку через литературу
Резюме**

Учитель играет важную роль в преподавании английского языка через литературу. Во-первых, он следует определить цель преподавания языка в отношении потребностей и ожиданий студенты. Предоставляя вопросник или собеседование с учащимися устно, учитель может установить цель и задачи преподавания языка. Во-вторых, он должен выбрать соответствующий метод преподавания языка, методы обучения и занятия в классе. Затем, учитель должен выбрать литературные тексты, имеющие отношение к цели и целям его учение. При выборе литературных текстов, которые будут использоваться в классе языков, владение языком, интересы, возраст, пол и т. д., должны быть учтены, чтобы не утомлять студенты с несоответствующими материалами. Например, на элементарных уровнях студенты должны быть, учитывая упрощенные или специально написанные истории. Однако на продвинутых уровнях ученикам дается литературы в ее первоначальной форме, чтобы они могли развивать свою литературную компетентность в целевой язык.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

RAFAEL ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
adnsu61@mail.ru

İSA MUĞANNANIN (HÜSEYNOVUN) HEKAYƏLƏRİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

Açar sözlər: İsa Muğanna (Hüseynov), 60-cı illər bədii nəsr, hekayə, üslubiyyat, dil tarixi, nitq etiketləri.

Ключевые слова: Иса Муганна (Гусейнов), художественная проза 60-х годов, рассказ, стилистика, история языка, этикет речи.

Key words: Isa Mughanna (Huseynov), 60s artistic prose, story, style, language history, speech etiquettes.

Məsələnin qoyuluşu: İsa Muğanna hekayələrində nitq etiketləri və onun özünəməxsusluğu.

İşin məqsədi: İsa Muğannanın hekayələrinin mətn xüsusiyyətlərini, sintaktik sistemini, üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq.

XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən istedadlı nümayəndələrindən olan İsa Muğannanın yaradıcılıq özünəməxsusluğunda aydınlaşmalı problemlərdən biri nitq etiketləridir. Çünki bu poetik fiqurların işləkliyi onun yaradıcı istedadını, yazıçı dilinin zənginliyini göstərən hadisədir. Məlum olduğu kimi, İ. Muğannanın ədəbiyyata gəldiyi 60-cı illər (ilk hekayələrini bir qədər əvvəl yazmışdır) milli oyanışın aparıcılığı ilə səciyyəlidir. Ədəbi-nəzəri fikrin görkəmli nümayəndələri bu dövrü daha çox yeni bədii nəsrin hadisəsi olaraq qiymətləndirirlər. Bunun da başlıca səbəbləri vardır. Ən birincisi və başlıca olanı milli oyanışın, özünü dərk etmənin başlanması ilə əlaqədardır. Artıq sovetlər imperiyasının müəyyənləşdirdiyi sovet adamı düşüncəsi mahiyyət etibarilə aydınlaşmış və xalqlar bu məsələdə ciddi addımların atılması gərəkliyi dərk etmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatında bu yeniləşmənin bayraqdarlarından biri böyük Azərbaycan yazıçısı İsa Muğanna (Hüseynov) olmuşdur. Anar görkəmli yazıçı ilə bağlı yazdığı “Qəribə dünyanın adamı” adlı fundamental məqaləsində həmin dövrü xarakterizə edərək deyir: “60-cı illərdə ədəbiyyatımızın yeniləşməsində bütün nəsillərin, o cümlədən yaradıcılıq fəaliyyətinə əvvəlki onilliklərdə başlamış şairlərin, nasirlərin, dramaturqların xidmətləri danılmazdır. Məhz bu illərdə yaşlı orta nəsil nümayəndələrindən Rəsul Rzanın “Qızıl gül olmayaydı” poeması, “Rənglər” silsiləsi, bir çox şeirləri, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstən” poeması, “Latın dili” və başqa şeirləri, Qabilin “Tramvay parka gedir”, “Məhəbbət deyil”, “Küləkli havalarda, yağışlı havalarda”, “Gedən yerim olaydı” səpkili şeirləri, Mehdi Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanı,

Sabit Rəhmanın “Əliqulu evlənin”, “Yalan” komediyaları, İlyas Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca” romanı, “Sən həmişə mənimləsən” pyesilə başlayan yeni tipli dramaturgiyası, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür”ü, Bayram Bayramovun “Sərinlik” povesti, Salam Qədirzadənin “Xəzərin yarpaqları” hekayəsi meydana çıxdı ki, bütün bu örnəklər daha əvvəlki sovet dövrü ədəbiyyatımızdan xeyli fərqli idi” (2). İ.Hüseynov da öz yüksək yaradıcı istedadı və yaratdıqları ilə bu sıradadır. Onun zəngin yaradıcılığını şərtləndirən mühüm xətlərdən birisi nitq etiketlərinin, müəllif üslubunun bəzəksiz-düzəksiz, ancaq olduqca düşündürücü, yerli-yerində verə bilmə bacarığındadır. “Anadil ötən yerdə”, “Zəhər”, “Toy”, “Bir az romantika”, “Arx”, “Haqq-ədələt”, “Niyə”, “Cəbhədən məktub”, “Qayım qaya”, “Yazıq”, “Kafir”, “Koroğlunun çən qalası”, “Sirr”, “Güzgülü Əhməd”, “Şinel”, “Unus”, “Rzaqulu”, “Küp”, “Yekədiz Məcid”, “Portsiqar”, “Getdi”, “Şapalaq”, “Küllük”, “Əmiqızı” və s. kimi hekayələri təkcə məzmun, orijinal düşüncə xüsusiyyətləri ilə maraq doğurmur, burada həm də yazıçı üslubunun aparıcılığı bir tərəf kimi böyük önəm daşıyır. Çünki İsa Muğanna yaradıcılığının genetikasında üslub, nitq etiketlərinin müxtəlifliyi və uğurluluğu onun böyük istedadının faktorudur. “Sabir demişkən “mətləbi uzadan” sözcülsüz... Əgər görkəmli rəssamımız Tahir Salahov boyakarlığımızda “sərt üslubun” yaradıcısı sayılırsa, nəsrimizdə “sərt üslubun” ilk örnəkləri İsa Hüseynovun qələmindən çıxırdı” (2). Məsələn, “Anadil ötən yerdə” hekayəsinin ümumi məzmunu özündə xalq düşüncəsindən gələn metaforik yaddaşı səciyyələndirir. Onun mahiyyətində gizlənənlərlə yazıçının təqdim etdiyi hadisələr və təhkiyə arasında alt qatda boy göstərəcək ciddi bağlantılar vardır. “Gəmi qayasının zirvəsində dayanıb Kürün sağ sahilindəki geniş sahələri seyr etməkdə olan İsmayıl, sol sahilədən ucalan nagəhan səsi eşidib çevrildi. Sahilin yüz metrliyində bir “Qaz” maşını dayanmışdı. Kim isə maşından düşdü, sağ əlini gözünün üstünə qoyub sahili diqqətlə gözdən keçirdi və iti addımlarla irəlilədi. Meşin pencəkli, orta boylu, enli kürəkli bir oğlan maşından sıçrayıb onun arxasınca yüyürdü” (5, 307). Xalq yaradıcılığında, xüsusilə region folklorunda anadillə bağlı maraqlı əhvalatlar dolaşmaqdadır. İ.Hüseynov da məhz hekayənin başlığını “Anadil ötən yerdə” qoyması ilə bədii təsiri xeyli dərəcədə artırmış mətnə bir özünəməxsusluq qatmışdır. S.Vurğun da öz şeirlərində anadil quşunun adını tez-tez xatırlayır və deyir ki, “Qarayazı meşəsində anadil adlı bir quş var, mənim sevdalı qəlbim tək asılmışdır ayağından”. (9, 283). İ.Muğanna yaradıcılığında bədii mətn yazıçı dünyagörüşünün müəyyənliyi, aydınlığı üçün ən əsaslı vasitədir. Onun poetik fiqurlardan, mətn sxemlərindən, janr etiketlərindən istifadə və üsullarının mahiyyətində dayananlar arxaik yaddaşdan gələnələrə, etnosun təsəvvür sisteminin özünəməxsusluqlarına bağlanır. Məhz bu səbəbdən də bütün hekayələri, povestləri, irihəcmli romanları, hətta publisistikası (son dövr yaradıcılığı

başqa məsələdir) hamısı sənətkarın özünüifadəsindən qaynaqlanır. Məsələn, “Zəhər” hekayəsindəki məzmunun ifadə etdiyi nitq etiketləri bütünlükdə poetik sistemin mükəmməlliyini, sənətkar dilinin təhkiyə məzmununu aydınlaşdırır. “Meşəbəyi Mirqasım yəhərdə çəpəki oturub, papağının dalını qaldırıb mahnı oxuyurdu. Ancaq bu dəfə kefdən oxumurdu. Bu dəfə meşəbəyinin sözləri nə qədər oynaqdısa, səsi bir o qədər qəmli idi. Kədərli demək olmaz. Çünki bu altmış yaşlı, pəhləvan cüssəli adam məhz kədərə qalib gəlmək niyyətilə papağının dalını qaldırır: “Çərşənbə günündə, çeşmə başında, gözüm bir alagöz xanıma düşdü”, - deyirdi. “Qaşını oynatdı, gözündən güldü” –deyirdi, özünün isə gözləri tez-tez dolub boşalırdı. Çünki bu gün meşəbəyi meşə ilə vidalaşmağa çıxmışdı” (5, 322). Göründüyü kimi, yazıçının çox ustalıqla və təsvir etdiyi hadisənin axarında məzmun çalarlarını o qədər ustalıqla, bəlkə də qeyri-adiliklə verməsi təhkiyədə, qəmli və kədərli sözlərinin kontekstində reallaşır. Başlanğıc epizod oxucuya olacaqların gedişi haqqında informasiya verir. Bu mənada İ.Hüseynovun yazıçı psixologizmi ayrıca problemdir. Onun isə reallaşması nitq etiketlərinin vasitəsilə olur və mahiyyət faktına çevrilir. Göy ürgə ilə bağlı olanları düşüncəsindən keçirməsi, Aşıq Abbas Tufarqanlının “Eyləsin” rədifli gəraylısını mətnə daxil etməsi yazıçı təhkiyəsinin əhatəliliyini, üslub müəyyənliliyini düşünməyə əsas verir.

Meşəbəyi yenə papağını qaldırdı. Yenə oxumağa başladı:

Ay duman, gəl keç bu yerlərdən,

Bu yerlər təzə bar eyləsin.

Həm gözlərim görsün səni,

Həm könlüm nübar eyləsin...

Çox düşünmədən, bədahətən aşığın sözlərini dəyişdirə-dəyişdirə xeyli oxuduqdan sonra, yenə də ömründə birinci dəfə burada, kimsəsiz meşə içində öz-özünə qəh-qəhə çəkdi.

-Aşıq Abbas dağ adamıydı dağlardan danışdı, mən aran adamıyam arandan danışırım. Abbas deyirdi: “Könlüm qübar eyləsin”, mən deyirəm: “Könlüm nübar eyləsin”! Hansımız yaxşı deyirik, ay göy ürgə?Ürgə bir də büdrədi” (5, 323). Mətnin ümumi məzmunu bizi yazıçı düşüncəsində qəlibləşmiş ideyaya kökləyir və sanki hadisədən-hadisəyə sintaktik poetik fiqurlar, xüsusi janr formulları, nitq aktları ilə qayə müəyyənləşir.İ.Hüseynovun XVII əsrin ustad aşıqlarından olan Aşıq Abbas Tufarqanlının məşhur “Eyləsin” rədifli gəraylısını verməsi və meşəbəyinin bunu bir qədər fərqliliklə, həm də bilə-bilə fərqliliklə ifası, meşənin səssizliyinə əlavə çalar qatması ilə ürgənin halı, daha doğrusu, büdrəməsi arasında bir mahiyyət əlaqəsi nəzərə çarpır. Yazıçı psixologizmi burada xalq ədəbiyyatından gələnərlə və müxtəlif vasitələrin bir toplum kimi cəmlənməsində açılır.İ.Muğannanın yaradıcılığının bütün mərhələlərində nitq etiketlərindən yararlanma xalq məişətini, onun davranış,

münasibətlər sistemini mükəmməl bilməyə və genetik hadisə olaraq yaşamağa hesablanmışdır. “Koroğlunun çən qalası”, “Əmiqızı”, “Toy”, “Cəbhədən məktub”, “Qayım qaya”, “Güzgülü Əhməd”, “Şinel”, “Unus”, “Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu Koxa”, “Quru budaq”, “Şəppəli”, “Faciə”, “Ömür karvanı”, “Teleqram” və s. hər birisi təkcə məzmun, ifadə elədiyi motiv, hadisə xətləri ilə maraqlandırır, burada onu reallaşdıran dil imkanları da ovsunlayıcı səciyyə daşıyır. Məhz bu səbəbdən də “İ.Hüseynovun üslubunda üz-üzə duran, ancaq bir-birini rədd etməyən iki xüsusiyyət var. Biri budur ki, onun nəsr-roman üslubunda akademik sabitlik var: bu, ümumdünya roman ənənəsinə bağlılıqdan irəli gəlir; müasirlik, millilik, fərdilik bəşəriyyət ölçüsünün içindədir. Klassik romanın üslubu belə olub və nə qədər ki, roman öz adı ilə bir janr kimi yaşayacaq, hansı dövrün metamorfozlarına düşsə də, yenə həmin üslubunu saxlayacaqdır. İkincisi, onun dəyişkənliyidir: bədii predmetin tarixi şəraitləri ilə yeniləşir, başqalaşır, hətta özgələşir. Havanı çalmazdan əvvəl simli aləti uyğun şəkildə kökləyirlər; yazıçı da hər mövzunu başlarkən dilini ona uyğun sistemləşdirir. İ.Hüseynovun dili bu cəhətdən səciyyəvidir. “Saz”, “Tütək səsi” və “Teleqram” povestləri müharibə mövzusunda, ancaq “Tütək səsi” bir, “Saz”la “Teleqram” bir kökdədir” (3). İ.Hüseynovun hekayələrində bu cür fərqlilik və özünəməxsusluqlar yaradıcılıq keyfiyyəti kimi müşahidə olunur. Məsələn, “Koroğlunun çən qalası”, ilə “Toy”, “Cəbhədən məktub”, “Qayım qaya” arasında tipoloji müqayisələr aparsaq burada nitq etiketləri, təhkiyə sxemləri kontekstində bir fərqlilik və rəngarəngliklə qarşılaşırıq. Bu da yazıçının yaradıcı imkanları ilə ölçülür. Bədii məndəki sadalamalar, müraciətlər, keçidlər, hadisələr arasında bağlantılar, obrazların daxili aləmini ifadə edən söz və ifadə emosiyaları və s. hamısı bir toplum olaraq yaradıcı imkanlarına hesablanır. Məsələn, “Koroğlunun çən qalası” hekayəsinin başlanğıc epizoduna diqqət yetirək: “Bilirdim ki, Çənlibelə “Çardaxlı Çənlibel” də deyirlər. Getməmişdim, görməmişdim. Hardan biləydim ki, doğrudan da çardaxlıdır? Yəni qala-filan yoxdur. İl on iki ay daimi çən-dumandır, bir də o qatı yarıqaranlıq çən-dumanın içində ucu-bucağı görünməyən nəhəng çardaxdır. Neçə cərgə dirək olarmış?! Yüz cərgədirmi, min cərgədirmi, necə deyirlər, Allah bilir. Bu dirəyin harasında, o dirəyin harasında, o buru durəyin harasına ocaqdan qovrulub tüstüdən qaralmış yoğun-yoğun tirlər döşənib, tirlərin belinə sıx-sıx çubuq, çubuqların üstünə sıx-sıx qamış döşənib? Çən tərənəndə, çiskin gələndə yel çardağın bu yanından vurub, o yanından çıxır, saysız-hesabsız ocaqlarının tüstülərini çiskinə qarışdırıb gündüzü gecəyə döndərir. Günəşi görmək, üzünü, sinəni, kürəyini-filanını günə vermək istəyirsənsə, gərəkdir ki, çardaqdan çıxıb qayalıq daşlıq aralarında atların nallarının altında əzilib xırdalanmış çınqıllı cığırın ucundan tutub gedəsən dağın döşünə” (5, 358). Onun ilk hekayələrindən tutmuş son əsərlərinə qədər olan sistemin müəyyən özünəməxsusluqları, əlavələri yazıçı axtarışlarına,

hadisələrin və mövzunun tələb etdiyi üslubi müxanizmlərə əsaslanır, elə qaynağını da oradan götürür. Buna görə də onun hekayələrində özünü göstərən nitq etikətləri öz mahiyyəti, məzmunu ilə etnos yaddaşında olanlara bağlanır. Bütün bunlar İ.Muğanna yaradıcılığında aydınlaşmalı hələ çox ciddi məsələlərin durduğunu düşünməyə əsas verir.

İşin elmi nəticələri: 60-cı illər bədii nəsrinin görkəmli nümayəndəsi İ.Muğannanın yaradıcılığı müxtəlif səpkili araşdırmaları zəruri edir. Bədii nəsrin imkanlılıq xüsusiyyətlərini, ondakı nitq etikətlərini aydınlaşdırmaq ciddi faktların ortaya çıxmasına əsas verir.

Tətbiq sahələri: Ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi-nəzəri fikir, ədəbiyyat tarixi, bədii nəsr, dil tarixi, nitq mədəniyyəti, üslubiyyat.

Elmi yeniliyi: İ.Muğanna yaradıcılığında nitq etikətlərinin araşdırılması onun yaradıcı istedadını öyrənmək üçün əsaslı material verir. Bütünlükdə 60-cı illər bədii nəsrinə haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, MMB, 2015, 280 s.
2. Anar. Qəribə dünyanın adamı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 30 may, 2008-ci il
3. Hacıyev T. Sözü də su kimi lətafəti var. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 17 iyun 1998-ci il.
4. Hacıyev T. Uzaq səfərlər kapitanı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 6 iyun 2008-ci il.
5. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. VI silddə, 2-ci c., Bakı, Avrasiya Press, 2009, 432 s.
6. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. VI silddə, 3-cü c., Bakı, Avrasiya Press, 2009, 304 s.
7. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. VI silddə, 6-cı c., Bakı, Avrasiya Press, 2009, 384 s.
8. Ülkü Ü. Azərbaycan Folkneri: İsa Hüseynov (Muğanna). "Ədəbiyyat" qəzeti. 8 oktyabr 2004-cü il.
9. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. II cildə, 1-ci c., Bakı, Azərnəşr, 1976, 288 s.

R.Əliyev

Этикетты речи в рассказах Иса муганны (Гусейнова)

Резюме

Одним из выдающихся представителей художественной прозы 60-х годов прошлого века является Иса Муганна. Определенность его творческого стиля сама по себе всецело выявляет своеобразие творческого мышления. Охват до всех тонкостей спектров строгого писательского стиля связан с именем И. Муганны. Ярким примером этого являются его

рассказы, повести, романы и публицистика. В его рассказах, таких как “Кероглунун чян галасы”, “Эмиказы”, “Той”, “Джебхеден мектуб”, “Гайым гая”, “Гюзгюлю Ахмед” и пр. ярко проявляется богатство этикетов речи, талант писателя. Литературно-теоретическая мысль именно с первого этапа провела широкий анализ этих рассказов, пытаясь выяснить своеобразие, стоящее в их специфике. “Шинель”, “Унус”, “Саз”, “Тютек сеси”, “Коллу коха”, “Гуру будаг”, “Шаппалы”, “Фаджиа”, “Омур карваны”, “Телеграм” и т.д., каждый из них, как явление строгого стиля, стал проблемой обширных исследований. Исходящее из фольклора, этнографические зарисовки составляют облик этих произведений. Формулы начала и конца, внутренние переходы объединяются в донесении стремлений писателя. В целом, превращается в факт, определяющий суть творчества Иса Муганны.

R.Əliyev

**Speech etiquettes in the stories of İsa Mughanna
(Huseynov)
Summary**

One of the most prominent representatives of the 60s artistic prose of the last century is İsa Mughanna. The concreteness of his creative style finds completely the uniqueness of artistic thought in itself. Encirclement of writer style's spectra up to all niceties is related to the name of İ. Mughanna. Stories, narratives, novels and publicity appear with great opportunities in this respect. Stories such as “Koroghlunun chen galasi”, “Emigizi”, “Toy”, “Jebheden mektub”, “Gayim gaya”, “Guzgulu Ahmed” appear with great opportunities for the richness of speech etiquettes and the expression of the writer's talent. Literary-theoretical idea widely analyzed these stories from the first stage and tried to clarify the regularities of its specificity. “Shinel”, “Unus”, “Saz”, “Tutek sesi”, “Kollu Kokha”, “Guru budag”, “Sheppeli”, “Fajia”, “Omur karvani”, “Telegram” and others was become each the problem of extensive researches as an event of serious style. Those arising from folklore, leading of ethnographic features form the face of these works as a line. The starting and ending formulas, internal passages are all combined in conveying of writer aim as a whole. In general, it becomes into a fact that determines the essence of İsa Mughanna's creativity.

Rəyçi:

Afaq Ağayeva
filologiya elmləri doktoru, professor

ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mirzoeva73@bk.ru

IDENTIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN MASTERING AND TRANSLATING TECHNICAL TEXTS

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, məna, fərq, element, tərkib, dil

Key words: phraseological units, meaning, difference, element, composition, language

Ключевые слова: фразеологические единицы, значение, различие, элемент, состав, язык

The richness of each language is its word units, their formations, meanings, word combinations, and their types, finally part of the phraseological compounds. The phraseological units that play the role of a bridge between words and sentences differ in their free and stable state. To lay, to look, to sing, drill bit, to lay foundation, to look well, to look like, to sing with a lilt-song, sing a bit thick white, and others are stable compounds. In word combinations it is necessary to give a glimpse to both the phraseology and its meaning, as well as the leading component and its meaning. For example, askeleton in the cupboard - the secrets of a well-protected family - its phraseological point of view. The key word in this combination is skeleton - skeletal word.

Phraseological units refer to figurative meaningful combinations that are essentially unchanged and ready to be expressed. These phrases are also referred to as fixed word combinations. Some words in phrazalogical compounds lose their true meaning, but only express a figurative meaning. The following combinations are phraseological combinations: galvanic smile-artificial sweetness, to cut in half, bits and pieces - fracture information, cold storage - storing, preserving, and so on.

Phraseological units bring speech a special expressionism and vitality. Such compounds are mainly used in conversation style and artistic style. The translator needs to know what is the most important: first, he / she must determine whether the compound is free or stable. Therefore, there should be a great deal of comprehensive phraseological word combinations. A simple example is that almost free expressions are different from fixed phrase combinations: “go to the sea - go in the direction of the sea. go to sea - to become a sailor”.

According to Balli, it is important to look at both the outward and the inward aspects of the merger in determining the sign of the phraseological

units. He interpreted fixed word combinations in his work in terms of lexical semantic and stylistic meanings. It was completely new to look at fixed word combinations in history of linguistics. The theory by Balli had a great impact on the development of phraseology.

Balli divides the word into four groups:

- 1) free speech combinations,
- 2) ordinary combinations,
- 3) phraseological group,
- 4) phraseological compounds.

1. Each single element of free word combinations can also maintain its fragility within the merger.

2. The words in ordinary formations are partly independent. It is possible to make some changes in the composition of ordinary compounds.

3. The phraseological group combinations are made up of words that support relative independence. It is possible to redistribute the components in the phraseological groups. Its components are partially replaced by other words.

4. The elements of phraseological units are completely interconnected. The words in these word combinations have a common meaning together to lose their meaning. It is impossible to change the components of the phraseological units.

So, Balli compared word combinations according to their degree of stability. He separated the word combinations schematically into these groups, but did not comment on them extensively. Later, he mentioned only two groups of word combinations: 1) free speech combinations, 2) phraseological units.

It should be noted that, while talking about the nature of the phraseological units of the semantic group, the term “phraseological combinations” are indicated for their three signs:

1. The words in their composition are written separately.
2. The words in these combinations are in stable order and it is impossible to enter another word among their components.
3. It is impossible to replace any of these components with other words.

One of the words contained in some fixed-word combinations is necessarily in its true sense, and the other word is dependent upon it, the meaning of such combinations contain both independent and phraseological words. In linguistic terms, such fixed word combinations are called phraseological combinations. For example: a bosom friend ; to frown one's eyebrows ; rack one's brains; to pay attention to somebody; cock of the walk - important person; bottom supported unit, dead lime, needle nose pliers, a rotary jar and so on.

Phraseological units have the following features:

1. It is possible to change one of the components of phraseological units. For example: bosom buddy, a junk mill, a packer mill, pilot mill.

2. The main part of these units can be substituted by its synonym. For example: a burn shoe -rotary shoe-start flyer, bear completion- open-hole completion- completing the bottom well.

3. It is possible to change the components of phraseological units. For example: Sisyphian labor “Saysyphous labor”, labor of Sisyphus, range of load, load range - load range, turbulent flow of fluid fluid fluid.

4. One of the components of such compounds is independent and the other is dependent. For example: rotary equipment - rotary drilling equipment, surface equipment - surface equipment, gelled mud - clay mud - clay solution.

The phraseological units of the English language have been formed in different socio-historical conditions and for many different reasons. The main sources of the phraseologism of this language are Biblical, fiction, mythological legends.

The Bible has a great role in enriching the English language with phraseological units. From ancient times until now the Bible was the most read by the people. Therefore, most of the phraseologies in English are taken from the Bible. English is so rich in phraseologisms from the Bible that it is impossible to say their number, even in the technical texts of this kind of phraseology. For example, to dig a pit - dig for a while - (in the Bible, dig a pit); to lift up device - raise lift (lift up one's voice); dig in one's heels - show resistance, dead end - one without end.

The archaic form of " sow " has been thrown in " A man soweth, that will he reap " in the phraseological combination. The modern form of this phraseology is as follows: "Whatever a man sows, that should he reap".

Phraseologisms of other languages play a major role in English. There is no such language in the modern era that its vocabulary consists of only its own phraseological compounds. With regard to modern development, peoples are inextricably linked to each other in scientific, cultural, political, and economic terms. The rapprochement of these languages creates a basis for phraseological integration to one another. Most of the English phraseological compounds are derived from ancient Roman and Greek literature.

The phraseological units of the English language differ from their phraseologisms by their richness and diversity. Translation of these phraseological texts into other languages is one of the most important and complicated issues in linguistics. Special attention is paid to the translation of English phraseologisms both in our country and abroad. Experience shows that it is hard to imagine what is said in the richest languages of the world so it is impossible to express it in our language. However, while

translating the English-language phraseological units into Azerbaijani, there are some difficulties that arise from the difference between the vocabulary and grammar structure of the English and Azerbaijani language. The main reason is that these units are stabilized as a result of the ongoing historical development of the language for hundreds of years, depending on the English language rules, factors affecting the lifestyle, life, and outlook of the people. Therefore, it is almost impossible to give precise compensation in the vocabulary of phraseological combinations. Since the phraseological units reflect the national caloric, tradition of each nation, and finally the lexical-grammatical form of the language system, so, it is beyond the abilities to preserve all the features of the original when translated into Azerbaijani.

On the other hand, it is impossible not to see only the distinctive features of the word, but also the corresponding points existing in the phraseologies of the word. So, if we combine the meanings of the lexical units of the phraseologies with the dictionaries of both languages, then there is a certain meaning between them.

References

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, стр. 8-10.
2. Arnold I. V. The English word. M-L., 1966, стр. 165-179.
3. Кунин А. В. Английская фразеология. М., 1970, стр. 7-12; стр. 190-206.

Z.Əfəndiyeva

Texniki mətnlərin mənimsənilməsində və tərcüməsində frazeoloji birləşmələrin identifikasiyası

Xülasə

Hər bir dilin zənginliyi onun tərkibindəki söz vahidləri, onların yaranma formaları, mənaları, söz birləşmələri və onların tipləri, nəhayət frazeoloji birləşmələr adlanan bölməsidir. Sözlə cümlə arasında bir körpü rolunu oynayan frazeoloji birləşmələr sərbəst və sabit durumu ilə fərqlənir.

Frazeoloji birləşmələr dedikdə tərkibcə dəyişməz, hazır şəkildə işlənən məcazi mənalı birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələrə sabit söz birləşmələri də deyilir. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki ayrı-ayrı sözlər öz həqiqi mənalarını itirir, yalnız birlikdə məcazi məna ifadə edir.

Frazeoloji birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik, canlılıq gətirir. Belə birləşmələrdən, əsasən, danışiq üslubunda və bədii üslubda istifadə olunur.

**идентификация фразеологических соединений при осуществлении
и перевода технических текстов
резюме**

Богатство каждого языка - его разделение по своему составу, его формации, значения, словосочетания и их типы, наконец, часть фразеологических единиц. Фразеологические единицы, которые играют роль моста между словами и предложениями, отличаются своим свободным и стабильным состоянием.

Фразеологические соединения относятся к образным значимым комбинациям, которые по существу неизменны и готовы к экспрессии. Эти комбинации также называются фиксированными словосочетаниями. Различные слова в составе фразеологических единиц теряют свое истинное значение, но только выражают буквальный смысл.

Фразеологические соединения приносят в речь особый экспрессионизм и жизнеспособность. Такие соединения в основном используются в стиле разговора и в художественном стиле.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

NÜŞABƏ İSMAYILOVA
ADPU
nusaba-331@mail.ru

QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏR VASİTƏSİLƏ MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: terminologiya, müxtəlif, dillər, sözlər

Key words: terminology, different, languages, words

Ключевые слова: терминология, разные, языки, слова

Hər bir dilin lüğət tərkibi müxtəlif səbəblərdən tez-tez dəyişir, inkişaf edir və zənginləşir.

Dilin inkişafı və onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi həmin dilə aid olan xalqın tarixi ilə sıx əlaqədardır. Xalqın həyatında müxtəlif dövrlərdə baş verən tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq onun dili də zənginləşir. Bir dilin lüğət tərkibini öyrənərkən istər-istəməz onu tarixi nöqtəyi-nəzərdən araşdırmaq lazımdır. Dilin tarixini tədqiq edib öyrənmək məsələsi onun lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu və səs tərkibinin müxtəlif templə inkişaf etdiyini göstərir.

Ən qədim dövrlərdən etibarən ictimai həyatın hər bir sahəsində danışıqda başqalarından daha çox fərqlənən işlənmə dairəsinə malik olan xüsusi sözlər olmuşdur. Belə xüsusi sözlərin işlənməsini şərtləndirən səciyyəvi cəhət ayrı-ayrı insan qruplarının sosial ictimai fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, hər hansı bir fəaliyyət sahəsində istifadə olunan alətlərin adları həmin fəaliyyətin xarakteri ilə bağlı olmamışdır və bu da bütün dillərdə öz əksini tapmışdır. Yazı meydana çıxdıqdan sonra isə hər bir fəaliyyət sahəsi üçün xarakterik olan, müəyyən həddə çərçivəsində xüsusiləşən leksik-semantik söz qrupları formalaşdı və yazı mətnlərində öz əksini tapdı. HələXII əsrdə müasir ədəbi dillərin və elmin inkişafı baş verənə qədər belə sözlər insanlar tərəfindən heç bir fərq qoyulmadan adi sözlər kimi istifadə edilmiş və yazıya alınmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, o zaman insanların bu sözlər arasında müəyyən fərq qoymağa ehtiyacı olmamışdır, çünki o dövrlərdə insanların “söz haqqında elm” anlayışları hələ formalaşmamışdır.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan belə sözlərin bəziləri dildə möhkəmlənir, həmin dilin əsl sözlərinə çevrilir. Bəziləri isə əvvəlcə dildə öz aktivliyini göstərir, ilkin müəyyən vaxt keçdikdən sonra isə passivləşir və işləklidən düşür. Deməli, bir qisim sözlər dilin lüğət tərkibində neologizmlərə çevrildiyi halda, digərləri isə dilin passiv fonduna keçərək arxaikləşir.

Dil öz lüğət tərkibini durmadan zənginləşdirir və təkmilləşdirir. Dilə yeni daxil olmuş bir sözün o dilin tərkibində həmişəlik qalıb-qalmayacağını

əvvəlcədən demək olmaz. Bu sözlərin hələlik dildə müəyyən funksiya daşması, az və ya çox dərəcədə dil üçün əhəmiyyətli olması haqqında ancaq qısa bir dövr üçün mülahizə söyləmək olar. Bunların lüğət tərkibindəki taleyi müəyyən zaman keçdikdən sonra daha aydın nəzərə çarpa bilər.

Dildə əvvəllər də məhdud məna daşıyan söz sonralar tədriclə yeni mənalar kəsb edir və bununla da çöxmənəli sözlər cərgəsinə keçir. Məsələn, pioneer(pioner), vanguard(avanqard), reid(reyd) və s. Dilə daxil olmuş sözlərin sonradan formalaşması birdən-birə yox, tədriclə, mütəmadi olaraq baş verir və inkişaf edərək dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir sahəsini əhatə edir. Dildə tədrici dəyişikliklərin lüğət tərkibində müəyyən keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olur. Elə sözlər də vardır ki, onlar dildə, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramadan öz əsas mənasını saxlamaqla, həmin dildə uzun müddət işlənilə bilər. Bir xalqın dilini lüğət tərkibinə daxil olan sözlər həmin xalqın nə kimi tarixi mərhələdən keçdiyini öyrənməkdə bizə kömək edir.

Göstərilən bu dəyişikliklər bütün dillərə aid olduğu kimi, İngilis və Azərbaycan dillərinə də aiddir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başqa vasitələrlə yanaşı beynəlmiləl sözlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Şübhəsiz ki, leksikada belə sözlərin olması nəzəri və praktik cəhətdən dilçilərin, hətta elmi-texniki terminlərin standartlaşdırma ilə məşğul olan dilçi olmayanların da diqqətini cəlb edir. Belə sözlərin praktik əhəmiyyəti müxtəlif dillərdə danışan adamların ünsiyyəti zamanı özünü göstərir. Əcnəbi dildə danışan adamın nitqindəki beynəlmiləl sözü o dili bilməyən adam asanlıqla başa düşə bilər. İstər İngilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində lüğət tərkibində alınma və beynəlmiləl sözlər özlərinə elə möhkəm yer tutmuşlar ki, onları doğma sözlərdən belə ayırmaq belə çətin və onlar doğma sözlər kimi müxtəlif məna çalarlıqları da ifadə etməyə qabildir. Bu sözlər Azərbaycan dilində o qədər inkişaf edib yayılmışdır ki, hətta onların xarici sözlər olması belə təsəvvürə gəlmir. Elə buna görə də, V. V. Akkulenko göstərir ki, beynəlmiləl sözlər həmişə millidir, onların beynəlmiləl xarakteri isə belə sözləri sinxronik nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif dillərdə müqayisə edib öyrəndikdə meydana çıxır. [3:95] Məsələn, partiya-sözü Azərbaycan dili üçün Azərbaycan sözüdür. Əgər bu sözü sinxron cəhətdən başqa dillərdə müqayisə etsək, o beynəlmiləl söz adlanır: azərbaycanca-partiya; rusca-партия; ingiliscə-party; fransızca-parte və s. Beynəlmiləl sözlərin tədqiqi dünyada olan müxtəlif dillərin bir-birilə necə əlaqəyə girməsi və onların müqayisəli şəkildə tədqiq edilib öyrənilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə sözlər elmi, siyasi, texniki və bədii ədəbiyyatın bir dildən digərinə tərcüməsində ən müsbət rolunu göstərir və belə sözlərin tərcüməsi çətin olur.

Hər bir dilçi öz fikrini düzgün izah etmək üçün eynisistemli dillərə yox, müxtəlif sistemli dillərə də meraciət etməlidir. Bir sözün ancaq hind-

Avropa dillərinə aid olan rus, ingilis, alman, fransız, italyan, fars və başqa bu kimi dillərdə mövcudiyyəti, osözün beynəlmiləl və ya alınma söz olması demək deyildir. Sözün beynəlmiləl və yaxud alınma olmasını yoxlamaq üçün onun digər sistemli dillərdə işlədilməsini də müəyyənləşdirmək olar.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunlaşmağın nəticəsidir və bu proses dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Yəni xalqın tarixən inkişafı onun dilinə təsir edir, dili zənginləşdirir, eyni zamanda zəngin dil özü-özlüyündə həmin xalqın inkişafına birbaşa təsir edir. Dilin zənginləşməsi prosesini dilin bütün komponentlərinə (fonetik sistem, qrammatik quruluş və lüğət tərkibi) təsir etsə də, ən çox dəyişiklərə məhz dilin lüğət tərkibi məruz qalır. Çünki “ ... həyatda, cəmiyyətdə əmələ gələn hər bir yenilik, hər bir dəyişiklik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibi həm də dilin mənzərəsini əks etdirən, onun zənginliyini şərtləndirən əsas cəhətdir. Lüğət tərkibinin inkişafı, eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir.” [4: 3]

Müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi onların qarşılıqlı əlaqələrinin ən klassik və maraqlı formalarındandır. Bir sıra dilçilər, rəqəblər, milli mədəniyyət sahələrinin mütəxəssisləri tarix boyu saysız-hesabsız dünya dillərinin fəaliyyətinin, inkişafının, qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarının tətbiqində maraqlı olmuşlar. Hamı tərəfindən dillərin qarşılıqlı əlaqəsi faktının etiraf olunmasına baxmayaraq, müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesi bəzi alimlər tərəfindən təkzib edilir. Müasir dövrdə belə dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin əleyhinə çıxanlar çoxdur. Bir qisim alimlər böyük bir dövlətin dilinin həmin dövlətin tərkibində olan digər xalqların dilləri hesabına zənginləşdiyini qəbul etmir. Onların fikrincə, həmin xalqlar onlara birtərəfli təsir göstərir, bu dilləri sıxışdırır. Başqa qisim alimlər isə belə hesab edirlər ki, bir dilin başqa dillər hesabına zənginləşməsi heç də müsbət bir hal deyil, əksinə, bu həmin dilin imkanlarının nəzərə alınmaması, heçə endirilməsi deməkdir. Nəhayət, bu alimlər arasında üçüncü bir qrup da formalaşır ki, onlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin heç bir nəzəri əsası olmadığını qeyd edirlər. Ona görə də, problemi bir cür qoymaq və onu araşdırmaq düzgün deyildir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin zənginləşməsi problemi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin, ticarətlərinin, sənayelərinin, incəsənətlərinin və s. Qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi malına çevrilməsi, xalqların ədəbiyyat və incəsənət sahəsində əlaqələri dillərin də qarşılıqlı əlaqələrinin yaranmasında və qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır.

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi problemini irəli sürülməsi elmi cəhətdən nisbətən yenidir. Bu məsələ bir problem kimi ilk dəfə keçmiş sovet dilçiliyi tərəfindən yürüdülmüşdür. Hər bir xalq bəşəriyyətin ümumi sərəvətinə öz gücü çatan töhvəni verir və verməlidir. Lakin, tarixə nəzər salsaq, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin mövcud olduğunu görürük. Məsələn, yüzilliklər boyu şərq roman və slavyan, o cümlədən rus xalqları arasında mürəkkəb qarşılıqlı dil əlaqələri mövcud olmuşdur. Hazırda isə belə bir fakt da mövcuddur ki, şərq roman dillərinin leksik tərkibinin təxminən üçdə bir hissəsini slavyan mənşəli sözlər təşkil edir. Qədim zamanlardan bəri ibtidai cəmiyyətlərdə, sonralar hətta kapitalizmdə də dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi ideyası elmi cəhətdən irəli sürülməmişdir. Artıq məlumdur ki, Roma imperiyasında müstəmləkə altına salınmış ölkələrin xalqları üzərində yalnız qanun zülmü deyil, həm də dil zülmü qurulurdu. Roma imperiyasının tərkibində olan ayrı-ayrı vilayətlər və ölkələrin nümayəndələri imperiyanın vətəndaşı hüququnu əldə etmək üçün təkcə Romanın adət-ənənələrinə tabe olmalı deyil, həm də latın dilini yaxşıca mənimsəməli və bu dildə danışmalı idilər. Ərəb xilafəti tərəfindən müstəmləkəyə çevrilmiş xalqlar isə ümumi müsəlman mədəniyyətinə xidmət etməli, islam dininə tabe olmalı, əsasən ərəb dilindən istifadə etməli idilər.

Feodalizm dövründə isə dillərin bir-birinə yaxınlaşması və bir-biri ilə qarşılıqlı zənginləşməsindən çox, onların əlaqəsinin qadağan olunması, onların dialektlərə və şivələrə bölünməsi müşahidə olunmuşdur. Feodalizm cəmiyyətinin süquta uğraması ilə kapitalizm quruluşunun bərqərar olub möhkəmlənməsindən sonra belə, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinə yetəri qədər diqqət verilməmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır.

İllər boyu sosialist ölkələrinin dil siyasətçilərinin aparmağa çalışdıqları təbliğatlardan belə nəticə çıxarmaq olardı ki, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesi yalnız sosializm quruluşu tərəfindən maraqla qarşılanmışdır, çünki yeni cəmiyyət yeganə humanist cəmiyyətdir ki, dillərin əlaqəsinə və onların bir-birindən bəhrələnməsinə şərait yaradırdı. Kapitalizmdə isə bu məsələnin qoyuluşu mümkün deyilmiş, çünki bu cəmiyyət bütün millətlərin və xalqların mədəniyyətini əzir, onların inkişaf etməsinə, genişlənməsinə, çiçəklənməsinə, bir-birindən faydalanmasına imkan vermir. Xoşbəxtlikdən kapitalizmin yenidən meydana gəlib inkişaf etməsi ilə belə yolverilməz təbliğatların qarşısı alınmış və bu cür fikirlərin yayılmasına yol verilməmişdir. Birinci növbədə kapitalizm heç bir ölkənin milli mədəniyyətinə toxunmur, inkişaf etmiş kapitalizmin heç bir milli atributlarla düşmənçiliyi yoxdur. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin dilçilikdə qoyuluşuna gəlincə, əlbəttə, burada hər bir dilçilik məktəbinin öz dəsti-xətti və öz sözü ola bilər. Xarici dilçilikdə bu məsələnin tədqiqat obyektinə çevrilməməsinin əsas səbəbi ondadır ki, həmin proses orada müsbət hadisə kimi qiymət-

ləndirilmir və təbliğ edilmir. Lakin, yəqin ki, kapitalist ölkələrinin dilçilərinin həmin problemə laqeydliyini başa düşmək və haqq qazandırmaq olar. Belə ki, bildiyimiz kimi dil ehtiyac hiss etdikdə başqa dillərə müraciət etməli olur. Bu ehtiyac isə o zaman meydana çıxır ki, cəmiyyətdə elmi, texniki, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. Nailiyyətlər hədsiz dərəcədə çoxalır, sayı hesabı olmayan yeni anlayışlar yaranır, dil isə həmin anlayışların adlandırılmasının öhdəsindən gələ bilmir. Bu zaman dil məcburən özünə lazım olan sözləri digər xalqlardan hazır şəkildə qəbul edir və onları öz leksik, fonetik qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırır. Bütün bunları nəzərə alaraq, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, iqtisadiyyatı, elmi, mədəniyyəti və s. geri qalan xalqlar, bu sahələrdə inkişaf etmiş və özündən qabağa getmiş xalqların dillərindən faydalanır. Əlbəttə bu elə bir mənfi proses deyil. Lakin məsələyə obyektiv tərəfdən baxıb düzgün işıqlandırmaq lazımdır. Məsələn, İngiltərə, Yaponiya, Fransa, Amerika kimi kapitalist ölkələri o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, başqa xalqlar onların dillərindən daha çox faydalanır, nəinki onlar başqalarından. Dil problemləri və dil əlaqələri də bir istiqamətdə daha güclü gedir. Bu ölkələrdə olan xalqların dli daha çox başqa ölkələrin xalqlarının dilinə fayda verir, nəinki özü faydalanır. Ona görə də yuxarıya qeyd edilənlərdə digər kapitalist ölkələrində dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi bir o qədər də maraq doğurmur. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri bir dildən başqasına keçir və bu da həmin dilin inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə xidmət edir. Lakin buradan belə bir sual da meydana çıxır: sözləri və terminlərin dillərin zənginləşməsinə və inkişafına göstərdiyi təsir hansı elementlərin köməyi hesabına baş verir, hansı elementlər isə bu prosesə kömək etmir və bunun meyarı müşahidə olunur.

Dilin struktur imkanlarını sözlərin və səs komplekslərinin müxtəlif mövqelərdə işlənməsi, sintaktik konstruksiyalar, üslubi priyomlar və s. hesabına genişlənən elementlər dilin zənginləşməsinə və inkişaf etməsinə də yaxından və bilavasitə kömək edir. Leksik, sintaktik, üslubi, fonetik və bəzən morfoloji faktların reseptor dilə verdiyi töhvələr ayrı-ayrılıqda bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Bütün bunların arasında hər halda leksik səviyyədə dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi insanlar tərəfindən daha çox tanınan, daha çox diqqət mərkəzində olan bir hadisədir.

Əgər qrammatik, fonetik və ya üslubi təsirlər birinci növbədə və elmi olaraq dilçi alimlərin nəzərini cəlb edərsə, leksik mabadilə ən geniş xalq kütlələri tərəfindən istifadə olunur və onların gözündən yayınmır. Buna görə də, müasir dövrümüzdə, sözlərin hansı dildən alınmasına baxmayaraq, geniş kütlələr bu işin tənظیمlənməsində bu və ya digər dərəcədə mütləq yaxından iştirak edir və bu prosesdə özbaşınalığa, səriştəsizliyə heç bir səbəblə yol vermir. Heç də təsadüfi deyil ki, hazırda dillərin zənginləşməsi prosesində ən böyük əyintilər əcnəbi sözlərin onlara heç bir ehtiyac hiss olunmayan bir

vaxtda dilə gətirilməsi yalnız alimlərin istifadə dairəsinə daxil olan terminologiyada müşahidə olunur. Əslinə qalanda, terminoloji layın vəziyyətinin nə yerdə olduğu üçün yalnız alimlər cavabdeh olmalıdırlar. Geniş xalq kütlələrinin terminoloji problemlərlə məşğul olması və onlarla əlaqələnmə qəbul olunmamış bir prosesdir. Əgər bu proses baş versə belə, yalnız ictimai-siyasi terminlərin vəziyyəti haqqında dil daşıyıcıları səlahiyyətlərinə daxil olar. Müasir elmi-texniki terminologiya ilə ictimai-siyasi terminologiyanın qarşılıqlı müqayisəsi birincinin beynəlmiləl və alınma vahidlərlə daha çox zəngin olduğunu aşkara çıxarır. Bunun səbəbi bu işin yalnız alimlər tərəfindən qurulmasındadır. Deməli, geniş xalq kütlələrinin əlinin çatmadığı yerdə-leksik laylarda subyektivizm güclü olur. Bütün bunlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinin leksik səviyyəsinin daha geniş maraq doğuran hadisə olduğunu sübuta yetirir.

Konkret olaraq, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinin leksik səviyyədə problem kimi araşdırılması söz və terminalmanın şüurlu, istiqamətləndirilməsinə və hadisənin düzgün istiqamətdə həyata keçirilməsinin təbliğ etdirilməsinə kömək edir.

İctimai amillərdən biri də dilin daxili qanunlarının qarşılıqlı əlaqələrinin bir-birinə uyğunlaşmasıdır və buna nail olmaq üçün dilçilik elmi böyük işlər görməlidir. Çünki, əlaqələrin bu səviyyədə aparılması hər bir dilin optimal tərzdə mövcud olması və onun yeni fonetik, qrammatik, morfoloji və s. əlamətlərə malik olmasıdır, ilk növbədə isə leksik vasitələrlə zənginləşməsi üçün əlverişli şəraitin yaranmasıdır. Leksik vasitələr isə ictimai şüürvə təfəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı kifayət qədər həssasdır.

Alınma sözlərlə beynəlmiləl sözlərin müəyyən uyğunluqları olsa da, bunlar dildə işlədilmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Alınma sözlər o sözlərdir ki, onlar iki xalqın birbaşa bir-birilə bütün həyat sahələrində tarix boyu mədəni əlaqələrinin nəticəsində baş verir. Beynəlmiləl sözlər isə dünya xalqlarının tarixi nöqtəyi-nəzərdən mədəni əlaqələri nəticəsində bir dildən başqa dilə keçir. Onlar əsasən siyasi, mədəni, elmi-texnikivə incəsənət sahələrini əhatə edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ayrı-ayrı dillərdən alınmalar, adətən hadisə və predmetlərlə dilə keçir, dil üçün yeni materiallar verir. Əlbəttə dilin öz daxilində olan leksik vasitələr və materiallar əsasında yaranan yeni sözlər və terminlərlə də dildə innovasiya hesab oluna bilər. Lakin hər halda başqa dillərdən alınan söz və terminlər dilin öz daxilində olan vahidlərdən fərqlənən xüsusiyyətlərə malik olur və dil daşıyıcılarının, yeni geniş xalq kütlələrinin diqqətini daha artıq cəlb edir. Alınmalar çox vaxt, xüsusən də, sözlərin hələ yeni baş verdiyi dövrlərdə, çox adam tərəfindən yaxşı başa düşülmür və onlara aydın olmur, elə bu səbəbdən də hətta xalq kütlələrinin etirazına səbəb olur, onlar dildə qaynayıb-qarışana

qədər müəyyən vaxt, müddət tələb olunur. Ötən bu müddət ərzində etitazlar sovuşduqdan, mənfi emosiyalar yatdıqdan sonra, əgər bu alınmalar xalq dilinə uyğunlaşsın, bundan sonra adiləşmə dövrü gəlir və alınma sözlər geniş kütlə tərəfindən tədricən qəbul olunur. Dilin inkişafı probleminə aydınlıq gətirmək üçün daxili və xarici faktorlar nəzərdən keçirilməlidir: dilin inkişafında daxili faktorlar dedikdə dilin öz imkanları vasitəsilə zənginləşməsi, dilin mövcud daxili qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq mümkün qədər alınma sözlərdən uzaq durma və öz söz ehtiyatı əsasında yeni sözlər yaratmaq nəzərdə tutulur. Bu əsasda dilimizdə xeyli sözlər yaranmışdır: qabuyun, tozsoran, soyuducu, həmişəyaşıl, ikiüzlü, təbiətsevər və s.

Dilin inkişafına xarici faktorlar tarixi-coğrafi proseslər, xalqlararası, mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələr, elmi-texnikanın inkişafı, qloballaşma və s. hesab olunur. Hazırda dilimizdə külli miqdarda müxtəlif mənbələrdən olan alınmalar mövcuddur: badə, çarpayı, plov (fars); kitab, məktub; Allah (ərəb); şəkaf, çaynik, zavod (rus); teatr, melodiya, kompüter, metal, telefon (Avropa) və s.

Azərbaycan dilində alınma sözlərin toplanması ən qədim zamanlardan ərəb işğalları dövründən başlayıbsa, beynəlmiləl sözlərin daxil olması isə XIX əsrin birinci yarısından başlayıb ki, bu da alınma sözlərlə beynəlmiləl sözlərin fərqli xüsusiyyətlərini aydın göstərir. Alınma sözlər başqa dildən birbaşa alınarsa, beynəlmiləl sözlər isə həm birbaşa, həm də başqa bir dil vasitəsilə alınır. V. V. Vinqradov rus dilini müxtəlif dövrlər üzrə tədqiq edərək göstərmişdir ki, ölkənin ümumi mədəniyyət və texnikasının inkişafı ilə əlaqədar olaraq rus dilində beynəlmiləl sözlərin miqdarı yüz minə çatmışdır[5: 9].

XVIII və XIX əsrlərdə İngiltərədə puristlər alınma sözləri Anqlo-Sakson sözləri ilə əvəz etməyə çalışırdılar. Bu fikri hazırda da bəzi adamlar İngiltərədə həyata keçirməyə çalışırlar. [2: 322]. Dilimizdə işlənən bir sıra alınma sözlərdən istifadə edərək biz dilimizi korlayırıq. Əcnəbi sözləri lüzumsuz yerə işlədirik. Onları düzgün işlətmirik. Deməli, dilin ruhuna uyğun olmayan xarici sözlər onu ancaq qəlizləşdirdiyi üçün onları dildən təmizləmək lazımdır [1: 29].

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, dilə xarici təsir nə qədər qüvvətli olsa da, o öz milli xüsusiyyətlərini saxlayır, canlı dil əsasında məhrum olmur. Azərbaycan dilinə ərəb, fars dillərinin uzun müddət böyük təsirinə baxmayaraq, öz əsasını saxlamış və bu dillərin mənfi cəhətdən olan təsirlərindən özünü mühafizə edə bilmişdir.

İngiltərə qədim zamanlarda bir sıra dağıdıcı müharibələrə malik qalmışdısa da, o öz milli dilini qoruyub saxlaya bilmişdir. Belə ki, XI əsrdə dağıdıcı Norman basqınları dövründə İngiltərə fransız dilinin təsiri altına düşmüş və sıxışdırılıb aradan çıxarılmış qorxusu altında qalsa da, yenə öz varlığını mühafizə edə bilmişdir. Saraylarda, məhkəmələrdə, dövlət

idarələrində fransız dili hökm sürdüyü halda, sadə ingilislər öz dillərində danışdılar. İngilis dili lüğət tərkibinin yarıdan çoxunu roman qrupundan olan sözlər təşkil etsə də, yenə də bu dil german dili əsasında formalaşmış inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov N.A Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər, Dis., 1966.
2. Sheard J. A. The Words We Use. New York, 1954.
3. Акуленко В. В. Об интернациональных словах в современном языке. Учение записки харакиського ун-ту т. 99, труди филологичного факультету т.6, 1958.
4. Акуленко В. В. Влияние современного русского языка, в связи с развитием его слварног состава, на западноевропейские языка. (На материале английского языка).Канд. дис. Харьков, 1954.
5. Виноградов В.В Основные этапы истории русского языка. (статья третья). Русский язык в школе № 5, 1940.

N.Ismayilova

Enriching Languages of Different Systems with Mutual Relation

Summary

Terminology and international words in different languages as in the Azerbaijan language are included into the general lecsical stock of language as lecsical words such as: vanguard, brigade.

One group of words has new meanings while the others have no new meanings. Such as: pholclor, tost.

Enriching Languages of Different Systems with Mutual Relation

Some original English words are used in new meanings in Azerbaijan and in other languages: Such as: pioneer, standard.

Borrowings and some international words are used in Azerbaijany both in their essensial and secondary meaning.

**Обогащение Разных Систематических Языков с Помощью
Взаимных Ликвидаций**

Резюме

Терминология и заимствованные слова как в разных языках так и в Азербайджанском языке включают в себя основной лексический запас языка. Например: авангард, бригада.

Одна группа слов имеют новые значения, но у других нет никаких новых значений. Например: фолклор, тост.

Некоторые оригинальные Английские слова означают новые слова как в Азербайджанском так и в других языках. Например: пионер, стандарт.

Обогащение Разных Систематических Языков с Помощью Взаимных Ликвидаций.

Заимствованные и некоторые слова используются в Азербайджанском языке как в основном так и второстепенном значении.

Rəyçi: Nailə Sadıqova
filologiya elmləri doktoru, professor

SƏDAQƏT SƏLİMOVA
Bakı Slavyan Universiteti
sadaqat@yahoo.com

TÜRK TİTUL ƏNƏNƏSİNDƏ “ATA” SÖZÜNÜN ANLAMI

Açar sözlər: ata, nəşr, söz, klassik, Monqolustan.

Key words: father, publication, word, classic, mongolia.

Ключевые слова: отец, издание, слово, классический, Монголия.

Fransız türkoloqu Lui Bazən Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının yüz illiyi münasibəti ilə onun əziz xatirəsinə həsr etdiyi və 1981-ci ildə Parisdə çap etdirdiyi məqaləsində qədim türk tarixində və titul ənənəsində “Ata” sözünün işlədilməsinə diqqət yönəlmişdir. Onun fikrincə, bütün canlı türk dillərində “ulu, artım” mənalarını ifadə edən “ata” sözü demək olar ki, ya öz orjinal formasında, ya da Altay və Yuxarı-Yenisey dialektlərində olduğu kimi yüngülcə inkişaf edərək “ada” formasında işlənmişdir. Adətən “ata” sözü XI əsrdə Qaraxanlılarda, Komanlarda, Çağataylarda hələ Osmanlı dövründən də əvvəl türklərdə istifadə edilmişdir (1). VIII əsrə aid Monqolustan və Yuxarı Yenisey ərazilərində olan yazılı abidələrdə “ata” sözü klassik uyğur dilində olduğu kimi “kanq” olaraq qeyd olunur. Monqolustan ərazisindən tapılan 720-ci illərə aid “Onqin” yazılı kitabələrində “ata” sözünə əzizləmə formasında “ataç” olaraq rast gəlinir. Bu söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək “mon cher père”, yəni “ataçım” birinci oxunuşda səhvən “taçam” deyə oxunmuşdur (5, 43). Bu barədə Ceyms Hamilton 1955-ci ildə Parisdə nəşr etdirdiyi “Les Ouighours à l’époque des Cinq Dynasties d’après les documents chinois” adlı kitabında qeyd edir ki, “Tseu tche t’ong kien” adlı Çin hekayəsi 790-cı ildə, yəni uyğurların “ata” sözünü işlətdiyi zaman qələmə alınıb. Bundan əlavə Çin dilində olan mətnində türkcə bu sözün işlənmə tərzləri daha çox maraq doğurur. Ceyms Hamilton bu nüansı əsasən hekayə vasitəsilə izah edir. Məsələn: Beş ildən sonra yeni dinastiya yaradacaq və 795-805-ci illərdə monqol uyqurları üzərində “Tengride ülüg bulmuş alp kutlug ulug Bilge kagan” titulu ilə hakimlik edəcək böyük sərkərdə və dövlət başçısı 790-cı ildə qərb tərəfdə olan kəndlərdən birindən qayıdarkən Orxon-Uyğur paytaxtına gəlir. O, səfərdə olarkən bir gənc tərəfindən sarayda taxt uğrunda qiyam qaldırılmışdır. Sarayın tanınmış adamları nüfuzlu generalı “ata” adlandıraraq onu müşayiət edərək ona baş əydiklərini və onun sərəncamında olduqlarını etiraf etdilər. Beləliklə, sərkərdə öz hakimiyyətini qaytara bildi.

Çin əlyazmaları vasitəsi ilə bəxti gətirmiş bu tarixi epizod bizlərə çox aydın şəkildə göstərir ki, “ata” termini özünün leksik mənasından əlavə, titul

olaraq işlədilən hörmət anlamı verən dəyərə malikdir. Etimoloji olaraq ata sözü ana və ya ini, yəni kiçik qardaş və s. kimi ailə üzvlərini bildirir. Bütün türk dillərində ortaq olan bu söz şərqi Altay dillərində, monqol və tunquz dillərində rast gəlinir. Digər tərəfdən də ata sözü eynilə özünün ilkin və ya ikinci mənalarında təqribən eyni formalarda (samitin qoşalaşması və ya şəkilçi artırılması ilə) hind-Avropa dillərində rast gəlinir. Məsələn, yunan dilində “atta”, hittit dilində “attaş”, qotik dildə “atta”, qədim slavyan dilində “ot-ıçı”, alban dilində “at”, latın dilində “atta”, yəni baba və “at”, ya da “at-avus” ulu baba, qədim fransız dilində “atavique”, irland dilində “aite”, yəni çörək qazanan ata mənalarında işlədilir. “Ata” sözünün izlərinə hələ qədim türklər hesab edilən Avropa hunlarında da rast gəlmək olar. Lakin burada bu termin titul mənasında işlədilərək şöhrətli bir şəxsi bildirir. Məsələn, 433-cü illərdə Bizans tarixçisi Priskos xatırladır ki, nüfuzlu hunlular arasında biri Atakamdır (7, 76). Türkoloqlar qədim türklərdə bu sözün mürəkkəb bir titul “kam”, yəni “şaman” olaraq “ata” sözündən əvvəl işlədilməsi ilə razılaşırlar. Bu isə ibtidai türklərdə “ata” sözünün bizə məlum olan ən qədim formasıdır (3, 88). Bizim eranın 433-453-cü illərində hunlara başçılıq etmiş Attilanın adı da türkoloqun diqqətindən kənar qalmamışdır. Onun fikrincə, hakimiyyətinə Qot imperiyasının belə daxil olduğu bu hökmdarın adındakı “-ila” hissəyi kiçiltmə şəkilçisidir. Məsələn, Wulf-ila Petit-Loup, yəni balaca canavar deməkdir və qədim almanlarda belə fonetik üsula “Nibelunq” qəhrəmanlarına verilən adlarda rast gəlinir. Məsələn, “Etsel” eyni zamanda Attila deməkdir. Bir çox german tayfalarının sahibi olan Hun hökmdarının Avropada “Attila”, yəni “Kiçik ata” adı ilə tanınması heç də təəccüblü deyildi. Lakin onun adlandırılması üçün seçilmiş olan qotik “atta” törəməsi, şübhəsiz, ibtidai türklərdə olan eyni mənalı “ata” sözündən, ənənəvi olaraq hörmət ifadə edən bir termin kimi 433-cü illərdə hunların nüfuzlu başçısına verilən “Ata-kam” tituludur. Ola bilsin, hunların ibtidai türk dilində bu söz olub, çünki ata sözündən düzələn adlar az-çox da olsa, VIII əsr “Ongin” qədim türk əlyazmalarında əsasən hörmət, izzət mənalarını ifadə edən “ataç”, yəni kiçik ata və ya əziz ata birləşməsi ilə oxşardır (3, 89). Belə bir fikir də vardır ki, “ata” sözünün hörmət və şərəf mənasını verən titul olaraq işlədilməsi öncə ibtidai türk xalqlarında olmuş və onlardan türklərə keçmişdir. Hər bir halda sübut olunduğu kimi bu söz V əsrin ilk onilliklərinə aid “Ata-kam”dan yaranmışdır. Bu məqsədlə xronoloji qaydaya əsasən, biz türk dünyasının müxtəlif regionlarında “ata” sözündən yaranan titullara müraciət edək. 759-cu ildə Balxaş gölünün cənub və cənub-şərqində məskunlaşan Türgeşlərin Qaralar tayfasının başçısının titulu Çin mənbələrində Ata-Boyla kimi qeyd edilirdi (4,317). Titulun ikinci hissəsi olan “Boyla” qədim türklərdə çox məşhurdur. O, “Tonyukuk” titulunun xüsusi hissəsidir. Məsələn, Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan məşhur müharibə başçısı və VIII əsrinin birinci yarısında türk

imperatoru Bilge Xaganın qayınatası. 981-ci ildə Turfan əyalətinin uyğur Xaqan Xoço hakimiyyəti müvəqqəti olaraq “Ata-öge” titulu doğma əmisinə həvalə edir (6, 147). “Ata-öge” titulunda ikinci hissə -öge, yəni düşünən mənasını ifadə edir və qədim türklərdə geniş yayılmışdır. Uyğurlarda -öge təxminən dövlət adamı mənasında işlədilir. 1070-ci illərdə böyük türk leksikoqrafı qara-xanid Mahmud Kaşqari bizə məlumat verir ki, Balxaş gölü və İli ərəzilərində məskunlaşan Karluklarda “Ata-sagun” ali mənşəb sahiblərinin titulu və eyni zamanda türk həkimlərə verilən adı idi. Bu titulun ikinci hissəsi olan sagun mənşəcə Çin rütbəsi olan sagünün nazalize formasıdır və etimoloji olaraq general mənasını verir. Lakin VIII–XI əsrlərdə bu titul inkişaf edərək öz mənasını hörmət və şərəf mənalarına doğru dəyişmişdir (2,403).

XII əsrin əvvəllərində Bizans imperatoru I Aleksin qızı Anna Comnen eyni zamanda öz krallığının (1069-1118) tarixçisi idi. Avropada ilk dəfə olaraq o, öz qeydlərində ellenizim formasında “Atapakas” (7,77), yəni məşhur türk titulu “Ata-beg” titulu işlətməmişdir. Bu sözün ikinci hissəsi olan “beg”, şübhəsiz, əvvəl hörmət mənasında türk dilində olduğu kimi “Bey-Baba”, “cənab, ata, baba” mənalarında işlənmiş, sonra Səlcuqlar dövründə varis şəhzadəyə verilən titula çevrilmişdir. XII əsrin ikinci yarısında iflasa uğrayan Səlcuqları Azərbaycandan İraqa qədərki ərəzilərdə əvəz edən hərbi dinastiyaların başçılarına, habelə qonşu dövlətlərdə varislərə “Ata-bek”, “Ata-bey” kimi titullar verilir. Lakin “bey” hissəciyi “Ata-bay” titulundakı “bay” hissəciyi ilə eyniləşdirilməməlidir, çünki “bay” termini varlı, zadəgan mənalarını bildirərək bir çox türk dillərində işlədilir. Göründüyü kimi V əsrdən XII əsrə kimi yaranmış bütün mürəkkəb titullarda “ata” sözü “Atatürk” adında olduğu kimi əvvəldə gəlir. Bu da onun minilliklər ərzində dominant olduğunu göstərir. Sintaktik qaydaya görə deyə bilərik ki, “ata” hissəciyi ikinci yerdə işlədilməlidir. Lakin bu xüsusilə o halda mümkündür ki, ata hissəciyi öz üzərinə epitet olaraq sifət mənasını götürmüş olsun. Biz buna XIII əsr Bizans əlyazmalarında ellinizim formasında “Alpatas” və ya xristian tatarlarda “Alp-ata” titullarında rast gəlirik. Bu titullarda birinci hissəsi “alp” türk dilində cəsarət, qəhrəmanlıq bildirir və “Alp-arslan”da olduğu kimi mürəkkəb ismin əvvəlində yerləşir. Digər tərəfdən bunu da qeyd etməliyik ki, bəzi dastanlarda müəyyən statusa malik şəxslərə də hörmət və ehtiram əlaməti olaraq belə adlar verilir. Məsələn, Oğuz eposunun qəhrəmanı olan Qorqud atanın digər adı Dədə Qorquddur (3, 91). Mürəkkəb titul adlarla yanaşı türk dünyasında tarixi nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyət kəsb edən və “ata” sözü ilə düzələn bir titulda vardır: “Ataman”. Bu termində olan -man çoxaltma şəkilçisinə türk-mən və ya kara-man və s. rast gəlmək olar. Belə görünür ki, Orxon abidələrində cənub tərəfdən ikinci əlyazmasında 13-cü sətirdən 15-ci sətirə kimi adlar əks olunan siyahıda biz Taman Tarkan adında Taman əvəzinə Ataman oxuya bilərik. Əslində Orxon yazı sistemində birinci “a” yazılmayıb. Böyük

sərkərdə mənasını ifadə edən “Ataman” adı 900 yüz il əvvəl Ukrayna kazaklarında türk alınması olaraq yaranışından sonra təxminən VIII əsrdə yenidən yüksəlir. Daha sonra XVI əsrdən əvvəlki qədim Bizans yazı üsulları Osmanlı dinastiyasının qurucusunun adı ərəb tərzinə uyğun olaraq Xəlifə Uthman deyil, Osman Qazı olaraq təqdim olunur. Ancaq “Atman, Atuman” variantları isə “Ataman” türk titulunun fonetik cəhətdən inkişaf etmiş formalarıdır (7,214-216). Məhz bu fərziyyəni nəzərə alaraq bir çox türkoloqlar türklər tərəfindən Xəlifənin adının Otoman/Otman/Osman olaraq tələffüz edildiyi güman edilir, çünki islami adlar arasında əvvəllər belə ada rast gəlinməyib. Bu isə onun haqlı olaraq öz oxşarından, yəni Ataman/Atuman/-Atman adından seçildiyini göstərir. Belə bir yanaşmanı əsas tutaraq biz yenidən Bizans əlyazmalarına müraciət edirik. Bu Monqol-türk imperiyasının ilkin dövrlərini əhatə edir. Bizans tarixçisi Jan VI Kantakuzen öz xronologiyasında ellenist üsulu ilə 1347-ci ildə ordu başçısı Maratoumanos öldüyünü qeyd etmişdir. Bu baxımdan bir çox Avropa türkoloqların diqqətini cəkən mistik bir izaha müraciət etsək daha maraqlı olar. Bu ad Monqol-türk imperiyasının əsasını qoyan və qədim əlyazmalarda adı çəkilən Bumın Kağanın adı ilə bağlıdır. Lakin Çin dövründə onun adı həmişə T'ou-men (4, 372) olaraq xatırlanır. Ancaq bu ad Bumına deyil, Tumın və ya Tuman adına uyğunlaşdırılır. Çin dilində t/b qarışıqlığı istisna olunduğu üçün oxşarlıq olmasına baxmayaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, iki ayrı-ayrı sözdən söhbət gedir. Belə ki, türk dilində “tuman” sözü var, amma türk antroponimləri arasında bu ad yoxdur. Eyni zamanda, tanınmış ordu başçısının özünə “tuman” adını götürməsi inandırıcı görünür. Buradan belə bir fikir yaranır ki, Çin transkripsiyası T'ou-men özündə Atuman və ya Ataman adlarının aferez transkripsiyasını əks etdirir. Nəzərə alaq ki, qədim türk adlarının Çin transkripsiyasında birinci A hərifinin nadir aferez halı rast gəlinəndir. Belə ki, Xavan VII əsrin ortalarında qərbi türk tayfalarının başçılarına aid əlyazmalarında sitat gətirərək buna misal çəkir. Məsələn, “On-ok. A-si-kie k'ıue se-kin; Si-kei k'ıue se-kin Tou-man” (4,357). Eyni dövrə aid Çin transkripsiyalarında (A)skır Köl İrkin birinci söz tayfanın adını analoji göstəricisidir. Si-kie k'ıue hissəsində ki, Si-kien Fərqanəyə aid Akhsikath şəhərinin birinci hecasının ixtisar edilmiş adıdır. Bu baxımdan T'ou-men adının “ata” sözündən düzələn Atuman və ya Ataman adlarının qısaldılmış transkripsiyası olduğunu söyləmək qeyri-mümkündür. Əgər bu fərziyyəni qəbul edəriksə, o bizə Asır Köl İrin titulunun sonuncu terminin Tou-man transkripsiyasının Ataman titulunun variantı olan (A)tuman-da olduğu kimi birinci “A” aferezi kimi təqdim etməyə imkan verəcək.

Beləliklə, Bizans işarələr sisteminin köməyi ilə qeydə alınmış Ata-kam adındakı Ata sözünün qədim türklərdə V əsrin əvvəllərindən VI əsrin ortalarına qədər işlənməsi bizə kazaklarda xüsusi titul olaraq Atuman və ya

Atmandan törəmiş Ataman titulunun daha əvvəl hələ I türk imperiyasının əsasını qoyan Bumin Kağanın dövründə mövcud olmasını söyləməyə imkan verir. Şübhəsiz, bu ad türklərdə əvəz edilməz bir sərvət sayılacaqdı, çünki o, sonralar Osmanlı imperiyasının başçısı olan Gazi Osmanın adı olaraq islam ənənələrinə görə Xəlifə Uthman kimi qəbul ediləcəkdir. Ata-man titulunun qədimliyi ilə bağlı olan bəzi təəddüdlərimizə baxmayaraq sonda onu söyləyə bilərik ki, min ildən artıq bir müddətdə mürəkkəb titullarda ilk termin olaraq işlənən “ata” sözü müəyyən hind-Avropa cəmiyyətlərində patriarxatlığın mövcudluğunu və görkəmli simvolik kişi şəxsiyyətlərinin onların mənəvi keyfiyyətləri, intellektual, siyasi, və ya dəyərli sərkərdə olmalarının göstəricisi idi. Belə bir qədim adətdən ruhlanaraq və Gazi Mustafə Kamalın ruhuna uyğun olaraq xarizmatik şəxsiyyət (Ata-kam), siyasi mütəfəkkir (Ata-öge), öz xalqının himayədarı (ta-beg), milli hərbi sərkərdə (Ataman) olması ona 1935-ci ilin yanvar ayında Böyük Millət Məclisinin təklifi ilə Atatürk soyadının qəbul etdirdi.

Ədəbiyyat

1. http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/36/1/louis_bazin.pdf
2. Atalay B., Divaü Lügat-it-Türk Tərcüməsi, T.D.K., vol.I, Ankara, 1939, 650p.
3. Bazin L., Ata dans la tradition turque des titulaires, Paris 1981, 250 p.
4. Chavannes E., Documents sur les Tou-kiue-Turcs – Occidentaux, St.Petersbourg, 1903, 450p.
5. Clauson Sir G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972, 152p.
6. Hamilton C., Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois, Paris, 1955, 163p.
7. Moravcskis G., Byzantino-turcica II, Berlin, 1958, 425p.

S.R.Səlimova

Значение слова «Ата» в традициях турецких титулов Резюме

В статье французского тюрколога Л.Базэна под названием «Значение слова «отец» в традициях турецких титулов» уделяется внимание в тюркской истории и традициях использованию слова «Ата». Встречаемое слово «Ата» во многих тюркских языках привлекало внимание европейских исследователей XX века. Примером тому являются написанные и опубликованные многочисленные статьи. Как известно, еще в 7 веке в памятниках, написанных на территории

Монголии и Верхнего Енисея слово «ата» отмечалось на классическом уйгурском языке как «канг». Д.Гамильтон нашел в древних китайских рукописях информацию относительно использования слова «Ата» у древних уйгуров. Он уточнил, что в рукописях 790 года отмечается, что известные, влиятельные люди дворца сопровождая генерала, то есть Бильгя Хагана называют его «Ата», тем самым признаваясь ему в верности и подчинении. Этот исторический эпизод найденный в китайских рукописях четко дает нам знать, что термин «ата» помимо своего лексического значения, используется в качестве титула в значении уважения. Следы использования слова «ата» встречаются у европейских гуннов. Однако у них этот термин используется как титул в значении известного человека. Имя Атиллы, вождя гуннов в 433-453 годах нашей эры тоже из этого рода.

S.R.Salimova

The meaning of the word "Ata" in the traditions of Turkish titles Summary

In the article of the French Turkologist L.Bazen under the title "The meaning of the word" father "in the traditions of the Turetic titles" attention is paid in Turkic history and traditions to the use of the word "Ata". The encountered word "Ata" in many Turkic languages attracted the attention of European researchers of the twentieth century. An example of this are written and published numerous articles. As is known, in the 7th century in the monuments written in Mongolia and the Upper Yenisei the word "ata" was noted in the classical Uighur language as "kang". D. Hamilton found in ancient Chinese manuscripts information on the use of the word "Ata" from the ancient Uighurs. He clarified that in the manuscripts of 790 it is noted that famous, influential people of the palace accompanying the general, that is, Bilgah Khagan call him "Ata", thereby confessing to him in loyalty and submission. This historical episode found in Chinese manuscripts clearly tells us that the term "ata", in addition to its lexical meaning, is used as a title in the sense of respect. Traces of the use of the word "ata" are found in the European Huns. However, they use this term as a title in the meaning of a famous person. The name of Atilla, the leader of the Huns in 433-453 AD is also from this kind.

Рәуҗи: Eldar Piriyeв
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

RAMİLƏ SÜLEYMANOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
ramile_suleymanova@lis.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ MÜASİR TÜRK DİLİ İLƏ ORTAQ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: dialektlər, dil, söz, məna, leksik-semantik xüsusiyyətlər
Key words: dialects, language, word, meaning, lexical-semantic features
Ключевые слова: диалекты, язык, слово, значение, лексико-семантические свойства

Azərbaycan dilinin şivələri müasir türk dillərinin leksik, qrammatik quruluşu ilə ortaqlıq təşkil edən qrammatik və leksik materiallarla zəngindir. Müasir türk ədəbi dilində işlənən Azərbaycan dili şivələrinə aid bəzi leksik-semantik xüsusiyyətlər şivələrdə müasir dilin quruluş xüsusiyyətlərini araşdırmaq, dil vahidlərinin tarixi inkişafını izləmək baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan dili şivələrinin bəzi spesifik xüsusiyyətləri müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunmasa da, müasir türk dilində ədəbi dil faktı kimi geniş işlənir. Müasir türk dili ilə ortaq dialekt faktları dilin qrammatik səviyyəsində nitq hissələri, ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyaları, habelə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik funksionallığını, söz yaradıcılığını və digər sahələri əhatə edir. Sözlərin məna funksionallığına görə də Azərbaycan dilinin şivələri ilə müasir türk ədəbi dili arasında ortaq cəhətlər müşahidə olunur, bəzi dialekt sözləri müasir türk ədəbi dilində olduğu kimi qalır, yaxud məna dəyişikliyinə uğrayır. Akademik M.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında (7) ayrı-ayrı dialekt faktlarının izahını verərkən müasir türk dilləri, türk dillərinin şivələri ilə müqayisələr aparır. A.Hüseynov da məhz Azərbaycan dilinin şivələri ilə türk dilləri arasında ortaq xüsusiyyətlərə əsaslanaraq yazır ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan dilinin iki böyük ləhcəsindən bəhs etmək mümkündür. Bu ləhcələrdən birində qırçaq tipli dil ünsürlərinin qalıqları, digər ləhcələrdə oğuz tipli dil sistemi əlamətlərinin qalıqları daha çox nəzərə çarpır (3, s. 298). Müqayisələr göstərir ki, müasir türk dilləri ilə ortaq olan dialekt xüsusiyyətləri həm oğuz qrupu türk dillərində, həm də qırçaq, bulqar, karluq-uyğur, uyğur-oğuz qrupları türk dillərində geniş şəkildə özünü göstərir. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlər araşdırılsa da, Azərbaycan dilinin şivələrində müasir türk dili ilə ortaq leksik-semantik xüsusiyyətlər geniş təhlilə cəlb olunmamışdır.

Leksik-semantik səviyyəyə aid əlamətlər müasir türk dilləri ilə orta q xüsusiyyətlər içərisində çoxluq təşkil edir. Burada türk dillərinin səciyyəvi leksik vahidləri üçün iki məqam əhəmiyyətlidir; şivələrimizdə ya semantik dəyişikliyə uğrayır, ya da mənaca sabit qalır. Yegən sözü Cəlilabad şivəsində “bacioğlu” mənasındadır. Yegənnərim gəldilər (2, s. 545). Müasir türk dilində yeyən şəkildə “qardaşoğlu”, “bacioğlu” mənalarında işlənir (9, s. 980).

Yey sözü Cəbrayıl, Gədəbəy, Göyçay, Göygöl, İmişli, Meğri, Ordubad, Şamaxı, Tərtər şivələrində, yeg sözü isə Quba, Ordubad şivələrində “yaxşı” mənasını ifadə edir (2, s. 549, 545). O sənnən yey danışır (İmişli; 2, s. 549). Bəzi şivələrdə sabitləşmiş mədəni nitq etiketi sayılan ifadə tərkibində işlənir. Sənnən yeg olmasun, yaxşıdır (Ordubad; 2, s. 545). Sənnən yey olmasın həkim yaxşı adamdı (Tərtər; 2, s. 549). Sonuncu nümunələrdən də görünür ki, Ordubad, Tərtər şivələrində ədəbi dilə məxsus yaxşı sözünün işlək olmasına baxmayaraq, yey sözü ancaq sabit idiomatik ifadə tərkibində yaşayır. Müasir türk dilində yey sözü “daha yaxşı” mənasını ifadə edir (2, s. 980). Ağdam, Göyçay, İmişli, Kürdəmir, Qax şivələrində güdükçü sözü “malotaran”, “naxırçı”, “çoban” mənalarını ifadə edir. Güdükçü bi baş malı ayda omma:ta güdür (Kürdəmir; 2, s. 188). Şivələrimizdəki leksik vahidin əsasında dayanan güdmək feili Kürdəmir şivəsində “otarmaq” mənasında işlənir (2, s. 188). Türk dilində də gütmək sözü “otarmaq” mənasını ifadə edir (9, s. 294). Digər türk dillərində də “çoban” mənasını bildirən müvafiq leksik vahidlərin əsasında bu cür feillər dayanır. Həmçinin eyni kökdən olan kötü sözü tatar dilində, kötöv sözü başqırd dilində “sürü” anlamındadır (9, s. 804-805). Qaqauz dilinin lüğət tərkibində həmin anlamda qüdüjü sözü vardır.

Böynənə sözü Lənkəran şivəsində “nənə” mənasında işlənir. Böynənəm mənə yaxşı nağıl danışardı (2, s. 62). Leksik vahid əslində birinci növ təyini söz birləşməsi quruluşundadır. Səs düşümünə məruz qalmış birinci tərəf (böyük sözü) nənə sözü ilə birləşərək həmin anlamı ifadə edir. Müasir türk dilində “nənə” mənasını ifadə edən böyük anne (9, s. 88) birləşməsi ilə mənə və quruluş baxımından yaxınlıq təşkil edir. Laf müasir türk dilində “boş söz” anlamındadır (9, s. 534). Azərbaycan dili şivələrində müstəqil şəkildə işlənməsə də, Qazax şivəsində təkrarlanaraq mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfinə çevrilir: laf-laf danışmaq “mənasız danışmaq” (1, s. 320). Qazax, Şəki şivələrində laf vurmaq birləşməsi tərkibində də həmin leksik mənəni ifadə edir. Əziz yaman laf vuror (2, s.320). Müasir türk dilində damat sözü müxtəlif insanlarla qohumluq münasibətlərinə görə “kürəkən”, “yezənə” anlamlarını ifadə edir (9, s. 146). Quba şivəsində də damad sözü “kürəkən” mənasındadır. Cəfərin damadı naxoşdu (1, s. 320). Bulqur sözü müasir türk dilində də, Azərbaycan dilinin Ağbaba, Qarakilsə şivələrində də “yarma” mənasını ifadə edir (2, s. 66).

Müasir türk dilində kendi qayıdış əvəzliyi (“öz” mənasını verir) kiçik fonetik fərqlə kəndi, gəndi şəkillərində Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Şəki,

Qazax şivələrində işlənir (1, s. 194, 275). Ortaq leksik vahid Azərbaycan dili şivələrində bəzi mürəkkəb zərflərin tərkibində də müşahidə edilir. Borçalı şivəsində gəndəliyə, gəndigələ "yerə tökülən sünbüllərdən bitən taxıl", Qazax şivəsində gəndi-gəndinə "öz-özünə", Qazax və Şəki şivələrində gəndibaşına "özbaşına" mənalarını ifadə edir (bax: 1, s. 194). Qazax şivəsində: Biz gəndi adətdərimizi yaxşı bilerix' (1, s. 194).

Leksik vahidin məna dəyişikliyinə uğraması sözün fonosemantik hədudlarında elə bir xətt üzrə gedir ki, bəzi sözlərdə əvvəlki məna ilə az və ya çox dərəcədə yaxınlıq özünü göstərir. Ün sözü Bakı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Gədəbəy, Göyçay, İmişli, İsmayılı, Laçın, Oğuz, Saaatlı, Salyan, Şahbaz, Şamaxı, Şəmkir, Şuşa, Tovuz şivələrində, in sözü Göyçay şivəsində "səs" mənasını bildirir (2, s. 524, 234). Kiçik fonetik fərqlə müasir türk dillərində də işlənir (uyğur dilində ün, başqırd dilində ön, özbək dilində un, qırğız dilində ün "səs" deməkdir (8, s. 69; 9, s. 764). Muğan şivələrində söz öz mənasından uzaqlaşaraq eyni sözün təkrarı ilə düzələn zərfə çevrilir və "soraqlamaq" anlayışı ilə bağlanır. Salyan şivəsində ü:n-ü:n "soraqlaya-soraqlaya" mənasını ifadə edir. Dünənnəri bazarda süti ü:n-ü:n axtarıllardı (2, s. 524). Qazax şivəsində müşahidə olunan ünnəx' sözündə də məna dəyişikliyinə baxmayaraq, leksik vahidin əvvəlki mənası ilə bağlılıq nəzərə çarpır. Burada ünnəx' "adı pisliyə çıxan" mənasını ifadə edir. Ünnəx' olmaq "adı pisliyə çıxmaq" deməkdir. Adın ünnəx' ki oldu, gərəx' kəntdən çıxasan (2, s. 524). Müasir türk dilində ün kökündən düzələn ünlü sözü də ilkin leksik mənadan fərqlənən "məşhur" mənasını ifadə edir (9, s. 926).

Bəzən də məna dəyişikliyi morfoloji quruluşun dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Dış/tış fonetik tərkibi müasir türk dillərində "xaric, kənar" mənasını bildirir. Türk dilində də dış sözü həmin mənada işlənir (9, s. 170-171). Həmin kökə bəzi şivələrdə sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə olunması ilə leksik məna dəyişə bilər. Şəki şivəsində dişərmax, Kürdəmir, Qafan, Sabirabad, Salyan, Şərur şivələrində dişərməg sözləri "cücərmək" mənasını (1, s. 146), Qafan şivəsində dişərti (1, s. 146), İmişli şivəsində dişərti (1, s. 140) "cücərti" anlamını bildirir. Taxıl payızda dişərer (Salyan; 1, s. 146). Ancaq söz kökü (dış) ilə ondan yaranmış leksik vahidlər arasında məna əlaqələri də yox deyil. Belə ki, dişərmax (Şəki) feili bitkinin göyərmiş, cücərmiş hissəsinin torpaqdan məhz xaricə, çölə çıxmasını bildirir.

Bəzən də şivələrimizdəki sözlərlə onların türk dillərindəki ortaqlıq leksik vahidləri arasında məna əlaqələri tamamilə itir. Müasir türk dilində hırsız sözü "oğru" anlamını bildirir (9, s. 338). Leksik vahid kiçik səs tərkibi fərqi ilə bəzi şivələrimizdə də müşahidə olunur. Lakin sözün şivələrimizdəki məna tutumu ilə müasir türk ədəbi dilindəki məna yükü tam olaraq üst-üstə düşmür. Xırsız sözünün Ağdam, Quba, Mingəçevir, Naxçıvan şivələrində "güclü, qüvvətli", Cəlilabad, Cəbrayıl, Quba, Oğuz, Zəngilan şivələrində

“kobud”, Göygöl şivəsində “çoxdanışan”, “səbirsiz” mənaları qeydə alınmışdır (2, s. 224). Həmin kökdən düzəlmiş xırsızdamax feili isə Culfa şivəsində “zor gəlmək” anlamında müşahidə olunur (2, s. 224). Bu sözlərin eyni leksik vahidlə bağlı olduqları şübhəsizdir və həmin mənənin sonrakı inkişafı nəticəsində yarandıqları da, bizcə, şübhə doğurmur. Yaxud dadı sözü müasir türk dilində “tərbiyəçi, dayə” mənasını bildirdiyi halda (9, s. 142), Cənubi Azərbaycan şivələrində “kürəkən” mənasında işlənir. Abbas Əhmədin dadısıdı (1, s. 116). Azərbaycan dilinin Qarakilsə (Ermənistan ərazisindədir) şivəsində cingənə sözü “əsəbi” mənasını bildirir (2, s. 79). Həmin söz müasir türk dilində və çinqeneyka şəklində müasir qaqauz dilində işlənərək “qaraçı qız” mənasını ifadə edir (6, s. 8). Zındıq sözü müasir türk dilində “kafir” mənasını ifadə edir (9, s. 1014). Bu söz haqqında professor M.Qıpçaq yazır ki, eramızın III əsrində Mani adlı şəxsin yaydığı din manixeylik, yaxud manixeyçilik, bu dini qəbul edənlər isə zındıq adlanırdı. Zındıq sözü farsçada “əbədi həyat”, “rahat həyat” mənasındadır. İran şahı I Şapurun dövründə atəşpərəst kahinlərlə Mani arasında ziddiyyətlər kəskinləşdikdən sonra Mani təlimi qadağan edilmiş, zındıqlar isə təqib olunmuşdular (6, s. 34-35). Zındıq sözünün müasir türk dilindəki “kafir” mənası və digər neqativ mənaları, görünür, bu hadisə ilə əlaqədar yaranmışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dili şivələrində müxtəlif fonetik tərkibdə işlənən bu sözün hər hansı dini anlayışlarla və türk dilindəki mənə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Füzuli, İsmayılı, Qazax şivələrində zındıx sözü “sırtıq”, “həyasız”, Naxçıvan şivəsində “balacaboylu adam”, Bakı şivəsində zındıq sözü “davakar” mənalarını ifadə edir (3, s. 559). Səniş kimi zındıx adam görməmişəm (Qazax, 2, s. 559). Türk dilində həmşirə sözü “tibb bacısı” mənasını bildirsə də (9, s. 332), Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində “bibi” mənasında işlənir (9, s. 220). Ufak sözü müasir türk dilində “xırda, kiçik” mənasında işlənir (9, s. 912). Azərbaycan dilinin Borçalı şivəsində ufax “narın” mənasını, Şəki şivəsində düyü, yaxud buğdanın xırda, narın çıxarını ifadə edir. Ufax duz yumşax olar (Borçalı). Buğdanın çoxusu ufağa çıxdı (Şəki şivəsi, 2, s. 515).

Eyni fonetik tərkibli söz həm türk ədəbi dilində, həm də Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif anlamlarda çıxış edir. Yazqı sözü müasir türk dilində “tale” mənasını ifadə edir (9, s. 978). Sözün ğ samitartımı ilə müşayiət olunan forması İmişli şivəsində “siyahıyaalma” mənasını bildirir. Yazğıda bu uşaq balaceydi (2, s. 544).

Müasir türk dili ilə ortaqlıq leksik vahidlər Azərbaycan dili şivələrində müxtəlif funksional keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bir qrup sözlərdə leksik mənə fərqlənmədiyi halda, digər qrup sözlər semantik inkişafa məruz qalır. Hətta bu halda əvvəlki mənə ilə əlaqə tam şəkildə üzülür. Ortaqlıq leksik vahidlərin başqa bir hissəsi Azərbaycan dili şivələrində həm mənəca sabit qalır, həm də mənə dəyişikliyinə uğrayır. Ortaqlıq leksik vahid Azərbaycan

dili şivələrində mürəkkəb söz tərkibində işlənir. Haqqənnəsi sözü Ağsu şivəsində “düzü, həqiqətən” mənasını ifadə edir və söz mənə tutumuna görə modal sözlərlə yaxınlaşır. Haqqənnəsi, sədr yaxşı adamdı (1, s. 212). Mürəkkəb sözün ikinci komponenti müasir türk dilinin lüğət tərkibi üçün səciyyəvidir. Anne sözü müasir türk dilində “ana” mənasını ifadə edir. Müasir türk dilində “qırmızı” mənasını bildirən qızıl sözü (9, s. 484) Ağdam şivəsində qızılüzüm birləşməsinin tərkibində işlənir və üzüm növünü bildirir. Üzüm var keçəmcəyi, üzüm var, qızılüzüm (1, s. 215). Belə sözlər müasir türk dilinin lüğət tərkibi üçün səciyyəvi olsa da, Azərbaycan dilinə aid fonetik quruluş xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bunlar daha çox səs əvəzlənməsi, səs artımı, səs düşümü, səslərin yerdəyişməsi ilə xarakterizə olunurlar. Bu xüsusiyyətlərin bəzisi tarixən Azərbaycan dili sözlərinə məxsus səciyyəvi əlamət kimi formalaşmışdır. Odur ki, müasir türk dilinə aid bəzi leksik vahidlər Azərbaycan dilinin şivələrində fonetik dəyişikliyə uğraya bilər.

Müasir türk dili ilə müqayisədə g samitartımı ilə müşayiət olunan düngür sözü Bolnisi şivəsində “quda” mənasında işlənir (2, s. 148). Sözdəki samitartımı “sağır nun”un, yaxud bəzi sözlərin fonetik tərkibində vaxtilə iştirak etmiş qədim nq samitinin relikti ola bilər. Müasir türk dilində də dünür sözü “quda”, “elçi” anlamlarını verir (9, s. 194). Yaxud müasir türk dilində börek “içliyi (ət, pendir və s.) olan xəmir məmulatı, piroq” mənasındadır (9, s. 80). Şamaxı şivəsində fonetik dəyişikliklə (samit düşümü) bərə sözü “düşbərə” mənasını, xörək növünü bildirir (1, s. 61).

Türk dillərində dev sözü müxtəlif fonetik variantlarda “iri”, “nəhəng” mənalarını ifadə edir. Özbək dilində dev, qazax dilində döv, qırğız dilində dö, türkmən dilində döv (9, s. 168-169) işlənir. Dev sözü müasir türk dilində “iri” mənasında (və digər mənələrdə) təyin kimi işlənir: dev arılar “böyük arılar”, dev şiş “bəd-xassəli şiş”. Azərbaycan dili şivələrində söz “insan” anlayışını bildirsə də, “böyük, iri” atributunu da özündə ehtiva edir. Qazax şivəsində döv sözü “iri, bədəncə kobud adam” deməkdir (1, s. 136).

Fonetik dəyişikliklə müşayiət olunan lüğəvi vahidlərdən biri də Borçalı, Kürdəmir, Qazax şivələrində işlənən ey sözüdür; “yaxşı” mənasını bildirir. Mənim kefim eydi (Qazax, 1, s. 152). Digər türk dillərində müşahidə edilməyən söz qədim fonetik şəklini qismən qoruyub saxlayır. Qədim türk yazılı abidələrində edgü, Seyid Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül lisan” lüğətində (XIII-XIV əsrlər) edgü və eygü (“yaxşı”) formaları işlənir (4, I h., s. 193). Müasir türk dilində iyi şəklində təsadüf edilir (9, s. 412).

Müasir türk dilində fırın sözü “soba” anlamında işlənir (9, s. 244). Azərbaycan dilinin Borçalı, Qazax, Tovuz şivələrində metatezaya uğramış formada fırını şəklində “təndir” mənasını, Daşkəsən, Şəmkir şivələrində çörək növünü bildirir (1, s. 185).

Azərbaycan dili şivələrində bəzi sözlər müasir türk dilinin fonetik quruluşuna aid müəyyən xüsusiyyətləri əks etdirir. Bu əlamətlər tarixən Azərbaycan dili sözlərinə aid səciyyəvi xüsusiyyətlər kimi təzahür edir. Belə əlamətlər içərisində səs əvəzlənməsi, səsartımı, səslərin yerdəyişməsi ilə müşayiət olunan leksik vahidlərə şivələrimizdə daha çox təsadüf edilir. Bəzi sözlər müasir türk dilində olduğu kimi y səsartımı ilə işlənir. Müasir türk dilində yıl sözü işlənir (9, s. 988). Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində il sözü yıl şəklində müşahidə olunur (1, s. 214). Ordubad şivəsində həmin söz eyni səs kompleksi ilə ifadə tərkibində işlənir: bu yıl “bu il” (1, s. 272). Türkiyə türkcəsində işlənən yıldız sözünün fonetik formasına Azərbaycan dili şivələrində təsadüf edilir. Bərdə, Füzuli şivələrində ayıldız ifadəsində, Zaqatala, Qax şivələrində yıldız sözündə (1, s. 30, 7, s. 99) söz əvvəlində y samitartımı müşahidə edilir.

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində ahəng qanununa daha çox riayət edildiyindən ahəng qanununun pozulduğu anladta [i] saitli əsl Azərbaycan sözləri i>ı səsəvəzlənməsi ilə işlənir: ışıq əvəzinə ışıx (7, s. 58). Söz əvvəlində [i] saitinin yerinə [ı] saitin işlənməsi müasir Türkiyə türkcəsi üçün xarakterikdir: ıışık “ışıq” (9, s. 360).

Naxçıvan şivəsində bəzi sözlər y>v səsəvəzlənməsi ilə işlənir: gövərti “göyərti”, gövərçin “göyərçin” (2, s. 90). Eyni fonetik xüsusiyyət müasir türk dilində müşahidə olunur: tavuk “toyuq” (7.s. 858).

Cənub qrupu şivələri üçün xarakter x>h əvəzlənməsinə (Ordubad şivəsində: hırcun “xırcun”, Şirəliyev, s. 21) müasir türk dilində təsadüf edilir: halk “xalq”, hamır “xəmir” (8, 1981, s. 127).

Utancaq sözü Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsində xırda fonetik dəyişikliklə metatezaya uğrayır, utanğac şəklində işlənir (1, s. 83). Analoji fonetik forma müasir türk dilində də işlənir: utancaq “utancaq” (2, s. 920).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dialektoloj lüğəti, I cilt, Ankara, 1999
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 1999,
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I h., Bakı: “Elm”, 2012,
5. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002
6. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II h. Morfologiya. Bakı: “Elm”, 1986
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968
8. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (Oçerklər). B., 1959

Türk dilində

9. Türk Lehçeleri Sözlüğü, I h., Ankara-1992

R.Suleymanova

Common lexical- semantic features in the dialects of the Azerbaijani language with Modern Turkish language

Summary

There are a lot of common features with Modern Turkish language in the dialects of the Azerbaijani language. These common features express themselves in the phonetic, lexical and grammatical structures of the language. Some lexical-semantic features concerning the dialects of the Azerbaijani language are observed in modern Turkish literary language too. To investigate such features is very important to follow the historical development of words.

Some dialect words stay unchanged or undergo the change of meaning in modern Turkish literary language. Common lexical-semantic features of the dialects of the Azerbaijani language with modern Turkish language are not analyzed widely. Whereas the lexical-semantic features take a large part within the common features with the Turkish language. For example, the word “yeyan” in Turkish which means “nephew”, in the Jalilabad dialect of the Azerbaijani language is used in the form of “yegan” in the meaning of “nephew”.

Рамяля Сулейманова

Общие лексико- семантические свойства диалектов азербайджанского и современного турецкого языков

Резюме

В диалектах азербайджанского языка много общего с современным турецким языком. Общие свойства особенно ярко выражаются в фонетическом, лексическом и в грамматическом построении языка. Некоторые лексико- семантические свойства диалектов азербайджанского языка встречаются и в современном литературном турецком языке. Разбор таких особенностей имеет большое значение с точки зрения исторического развития слов. Некоторые диалектные слова в

турецком литературном языке могут оставаться как в оригинале, или же подвергаются смысловым изменениям.

Общие особенности диалектов азербайджанского языка и современного турецкого языка не изучены в достаточной степени. Хотя общие особенности чаще всего встречаются лексико- семантические особенности. Например: в современном турецком языке слова, обозначающие “племянников (гардашоглу, баджиоглу)” встречающиеся в Джалилабадском диалекте Азербайджанского языка в форме “йеган”.

Rəyçi :   Yadigar Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

NİGAR HƏMİDOVA
Odlar Yurdu Universiteti
nigar@mail.ru

AKADEMİK DİSKURSUN STRUKTURU

Açar sözlər: akademik diskurs, müəllim, tələbə, danışmaq, hərəkət, formal, semantik

Key words: academic discourse, teacher, student, speech, act, formal, semantic

Ключевые слова: академический дискурс, учитель, ученик, речь, акт, формальный, семантический

Dilçilikdə XX əsr strukturalist dilçiliyinin əsas prinsiplərini diktə edənlərdən hesab edilən F.deSössür heç diskurs terminini işlətməmişdir. O əsasən “parole” “danışmaq” termini işlətməmişdir. Amma onun şagirdləri Ş.Balli və R.Bart müəllimlərinin əksinə olaraq parole deyil, diskurs terminini işlətməmişlər. F.de Sössürün sosial tendensiyası diskurs terminin sosial statusunu təsdiqləmişdir (1, s.580-587). Əslində düşünürük ki, bu fikir dəfələrlə vurğulanır ki, Sössür “diskurs” deyil, “parole” terminini işlətməmişdir, amma düşünürük ki, əslində hər iki termin danışmaq, söhbət anlamına gəldiyinə görə Sössürün bu termini işlətməməsi məsələsini çox da qabartmağa ehtiyac yoxdur.

Diskurs məndən və situasiyadan kənarında mövcud ola bilməz. Bu məsələnin həlli bizim üçün də maraqlı oldu. Bir situasiya quraq və məndən kənarında diskursun mövcud olub –olmamasını anlayaq.

[müəllim sinif otağında girir və lövhəyə yazır.

Modal verbs.

Can, may, must, have to. etc. Please make some situations using the modal verbs on the board]

Prosesi təqdim edək. Müəllim şagirdlərin diqqətini lövhəyə cəlb etdi. Əvvəlcə yazdığı müddətdə şagirdlər həvəslə, və maraqla müəllimin lövhəyə nə yazacağını gözlədilər. Müəllim yazdı və sonra onlara istiqamət verdi hansı qaydalara uyğun yazacaqlar və daha sonra isə nə barədə yazacaqları açıqladı. Lövhə, müəllim və tələbə arasında olan bu vizual danışmaq mətn hesab edilə bilər. Amma əgər müəllim lövhədən istifadə etmədən şifahi şəkildə nə edəcəklərini şagirdlərə desəydi. Söhbət daha pərakəndə və daha həcmli, qeyri-standarta uyğun alınacaqdır ki, bu da şifahi diskursu formalaşdıracaqdır. Burada bir haşiyə çıxmaq istərdik. Təbii ünsiyyət prosesinin məndən şifahi diskurs keçməsinə şəxsiyyət kamilliyini də unutmamaq olmaz. Məsələn, öz natiqlik bacarığı ilə seçilən

ulu öndər Heydər Əliyevi xatırlayaq. Müdirik insan Heydər Əliyev ana-dangəlmə elə bir natiqlik istedadına malik idi ki, onun danışıdığıda heç bir parakəndəlik, dağınıqlıq müşahidə olunmurdu. Belə ki, ulu öndər danışıqları zamanı nitqini elə şəkildə təqdim edirdi ki, onun hər bir çıxışı sırf mətn hesab edilə bilirdi. O, düşüncəsini həm yazılı, həm də şifahi formada səlis, formal və sematik xüsusisyyətləri əhatə edən, praqmatik köklərə söykənən mətn kimi təqdim edirdi. Amma bu müəllimlik diskursunu təbii ki, hamıya şamil etmək olamza. Necə deyərlər: “Belə oğulları analar tək-tək doğur”.

L.Bəkmən və A.Palmer yazırlar ki, “akademik diskurs” universitetlərdə, məktəblərdə müəllimlər və tələbələr arasında söhbətin, danışığın bir növüdür (8, s.36). C.M.Sveylz akademik diskursun şifahi növündən daha çox yazılı növünə üstünlük verməyi təklif edir. (9, s.29). H.D.Adamson bu məsələ ilə bağlı digər bir təklif irəli sürür. Onun düşüncəsinə görə akademik diskurs akademik kompetensiya ilə bağlıdır.

Güründüyü kimi, Adamsonun ortaya qoyduğu kompetensiya problemi Xomskinin də təklif etdiyi kimi sərişə və ifa ilə əlaqəlidir. Sadəcə olaraq biz kompetens və performans qabiliyyət terminini də əlavə edə bilərik. Akademik diskurs üç termini kompetens, performans və qabiliyyətin vəhdətdən yaranır. Adamson akademik diskursun reallaşması zamanı daha aşağı və daha yuxarı səviyyəli sərişə məsələsini də qabardır. Onun yazdığına əsasən deyə bilərik ki, aşağı səviyyə səriştənin üst qatında müşahidə olunur (11, s.47). Bu səviyyə (yəni daha aşağı səriştə səviyyəsi) sadə faktların ötürülməsində işlədilir. Daha yuxarı sərişə səviyyəsi isə koqnitiv qabiliyyətin göstəricisi hesab edilir. Bu səviyyədəki koqnitiv qabiliyyət bbbütövlükdə akademik diskurs iştirakçıları arasındakı əlaqələrin təhlili anlamına gəlir. Daha yuxarı səviyyəli səriştə isə kommunikatlar arasındakı səriştənin səviyyəsini sintez edir, qiymətləndirir, yaxud da onlar aarsındakı etibarlılığı dyərləndirir. Akademik diskurs barədə bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, akademik diskursda bilik və qabiliyyət, səriştədən sonra bir məsələ də macib hesab olunur. Bu da akademik diskurs iştirakçılarının fərdi gen məsələləridir. Akademik diskurs zamanı genlərə dayanan xarakterin müşahidə olunması təəccüblə hesab olunmamalıdır. Adamsonun uazdığı kimi, aşağı və yuxarı səriştə səviyyələrinin müşahidə olunması da məhz fərdi genlərin yaranması ilə ortaya çıxır. Məslən, tədris prosesi zamanı müəllif və tələbə şəxsiyyətləri tam genlərə dayanma prinsiplərində n bir-birilə ünsiyyətə girirlər. Auditoriyada fərqli tələbələrlə müəllimin qarşılaşması onların fərqli ailələrdən gəlməsi və genlərə dayanan xüsusiyyətlərinin olması ilə əlaqəlidir.

D.Feris akademik diskursda tənqidi düşüncə qabiliyyətinin də olduğunu yazır. O iddia edir ki, akademik diskursda tənqidi düşüncə qabiliyyəti *təsnif etmə, müqayisə etmə, təhlil etmə, həsr etmə, həlv etmə, sual-cavab*

etmə, tənqid etmə, skeptikal olma və nəticəni yaratma kimi qabiliyyətlə özündə ehtiva edir. (12,s.289-315).

P.Elbou akademik diskursda yazı formasının dörd xarakterini təklif edir. O onları belə sıralayır:

1.Reallıq versiyası. Danışığın təşkilinin iksplisitliyini və birbaşalığını əks etdirir.

2.Danışiq tərzı. Sadə insanların danışığını əks etdirən danışiq forması.

3.Danışiqda müşahidə olunan ehtiyatlılıq və həmin ehtiyatlılıqda hiss olunan narahatlılıq, yaxud qeyri-dəqiqlik.

4.akademik diskursda özünü təqdimin elemntləri.

Altını cizgiləmək lazımdır ki, bu xüsusiyyətlər akademik diskursun yalnız şifahi növündə deyil, yazılı növünd də müşahidə olunur.

S.Vatanabl Tannenin nəzəriyyəsinə əsaslanaraq akademik diskursda qarşılıqlı əlaqəni təkmilləşdirmişdir (13). Tannen öz nəzəriyyəsində Goffman və Batesonun nəzəriyyələrinə əsaslanır. O akademik diskursda “aginism” termininə üstünlük verir. Akademik diskursda “aganism” “ritual tərəddüdlər” anlamını kəsb edir. O xüsusilə tərəddüdlər məfhumunu vurğulayır. Bu termin Tannenin yazdığına əsasən akademik diskurs iştirakçılarının tənqidi tərəflərini önə çəkir. Alimin fikrinə görə akademik diskursda müşahidə olunan dilaloq məsələ, müəllim və tələbə arasında tənqidi tərəflərin önə çəkilməsi ilə tərəddüdlər ortaya qoyur. Beləliklə, akademik diskurs agonistik verbal interaksiyaya əsaslanır. Tannen təklif edir ki, kommunikatlar arasında müşahidə olunan agonismi azaltmaq lazımdır. Biz də bu məsələdə Tannenlə razılışırıq. Tədris prosesində müəllim və tələbə münasibətləri düzgün səviyyədə getmirsə (bəzən bunu müahidə edə bilirik) o halda həmin gərginliyi azaltmaq lazımdır. Müəllimlərin çoxlu belə bir ünsiyyəti müşahidə etmiş olurlar. Tələbə tədris otağında müəllimin şəxsiyyətinə hörmət duymur və onu ələ salmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bu vəziyyəti xüsusilə yetkinlik yaşı dövründə olan tələbələrle müşahidə etmək olur. Tələbə özünü müəllimlə eyni səviyyəyə qoyur və müəllimin onu hər hansı bir məsələdə günahlandırmasını qəbul etmir. Elə bu səbəbdən də müəllimlərin üzərinə böyük yük düşür. Yaxşı psixoloq olan müəllim bu vəziyyətdən ustalıqla çıxır, tələbənin gərginliyini başa düşüb onu anlamağa çalışır. Amma təəssüf hissi ilə deyə bilərik ki, bu məsələdə bütün müəllimlər ağıllı addım atmırlar. Təcrübəmzi göstərir ki, müəllimlərin çoxu tələbə ilə gərin ünsiyyət yaradır, hətta bəzimizin təcrübəsində tələb ilə olduqca gərgin münasibətə belə girənlər olur.

Akademik diskursda ünsiyyətin qurulması asanlıqla lde olunan ünsiyyət növü deyil. Bu zaman ünsiyyətin öyrədilmiş dil formasından deyil, dilin koqnitiv-mental formasına əsaslanmaq yerinə düşər. Yuxarıdakı

nümunə buna sübut ola bilər. Auditoriyada lazım olan akademik ünsiyyət növünü əldə etmək üçün müəllim və tələbə arasında ünsiyyətin düzgün qurulmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Tədris prosesi zamanı akademik diskursun komponentlərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. müəllim problemi təklif edir, tələbənin cavabını öyrənir, yaxud onun cavabını qəbul edir;

2. Müəllim düzgün lüğətin seçilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Məsələn, əgər müəllim modal feillər mövzusunı tədris edirsə, o halda modal feillərin işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dərs zamanı tələbələr mövzu ətrafında danışmalı, yazılarında, yaxud danışıqlarında əsasən həmin modal feillərdən istifadə etməyə çalışmalıdırlar və s.

Ədəbiyyat

1. Barthes R. (1970). *La Linguistique du discours* – In: *Sign, Language, Culture*. The Hague-Paris, pp.580-587.
2. Harris Z. (1956). *Discourse Analysis*. In: “*Language*”, 28, pp.1-30.
3. Enkvist N.E. (1989). *From text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse*. Ed. By W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, pp.369-382.
4. Lyons J. (1995). *Linguistic Semantics: An Introduction*. United Kingdom: Cambridge University Press.
5. Brown G. and Yule G. (1983). *Discourse Analysis*. United Kingdom: Cambridge University Press.
6. Halliday M.A.K. and Hassan R. (1971). *Linguistic Function and Literary Style: An Inquiry into the language of William Golding’s “The Inheritors”*. “*Literary Style: A Symposium*”. Ed.Seymour Chatman, London-New York: Oxford University Press, pp.330-368.
7. Backman L. and Plamer A. (1996). *Language Testing in Practice*. Oxford: oxford University Press.
8. Swales J.M. (1969). *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Chomsky N. *Language and mind*. Cambridge university press. 2006. 190 p.
10. Adamson H.D. (1993). *Academic Competence: Theory and classroom practice: Preparing ESL students for content courses*. New York and London: Longman University Press.
11. Ferris D. (1998). *Students’ views of academic aural/oral skills: A comparative needs analysis*. *TESOL Quarterly*, 32 (2), pp.289-315.

12. Watanabe S. (1990). Framing in American and Japanese group discussions. Unpublished doctoral dissertation. George Town University, Washington D.C. (UMI No 414199).

N.Hamidova

The structure of academic discourse

Summary

The article investigates the structure of academic discourse. Firstly, the author gives some information about the history of the notion of “discourse”. The differences between the text and the discourse have been touched upon as well. The author’s attitude towards various definitions of academic discourse is also stated in the article. The typicality of academic discourse is derived from the unique distinction making activity which is associated with the analytical or logical mode of experience. Besides, the article highlights that academic discourse requires the doers to perform things with language like explanation, definition, comparison, contrast, classification, agreement, disagreement, illustration, elaboration, making claims, seeing implications, inference, exemplifying, anticipating, and conclusion.

Н.Гамидова

Структура академического дискурса

Резюме

В статье исследуется структура академического дискурса. Во-первых, автор дает некоторую информацию об истории понятия «дискурс». Также были затронуты различия между текстом и дискурсом. В статье также указано отношение автора к различным определениям академического дискурса. Разделение структуры академического дискурса также четко объяснено в статье. Структура академического дискурса обычно наблюдается среди преподавателей и студентов. Автором был выделен компонент академического дискурса. В этой статье было использовано много примеров, посвященных указанной проблеме.

Rəyçi: Leyla Cəfərova
filologiya elmləri doktoru, professor

İLƏHƏ VƏLİYEVƏ
SDU
Ilahemariya@mail.ru

SƏDİ SANININ DİGƏR MƏNBƏLƏRDƏ OLAN ƏSƏRLƏRİNİN
TEKSTOLOJİ TƏDQIQI
("TƏZKİREYİ-NƏVVAB", "RİYAZÜL-AŞİQİN")

Açar sözlər: Sədi, Təzkireyi-Nəvvab, Həsənli xan, Riyazül-aşiqin, təzkirə, qəzəl, nüsxə

Ключевые слова: Сади, Тазкирейи-Навваб, Гасанали хан, Рийазул-ашигин, тазкире, газал, нусха

Key words: Sadi, Tezkireyi-Navvab, Hasaneli xan, Riyazul-ashigin, tezkire, qezel, nusxe

Sədi Sani Qarabaği irsinin günümüzdə çatdırılmasında XIX əsr təzkirəçilərinin də müəyyən rolu olmuşdur. Şair haqqında ilk məlumata Qarabağ ədəbi mühitinin tanınmış şəxslərindən olan Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" əsərində rast gəlirik. Nəvvabın: "Başqa şeiri də var, ancaq mən görməmişəm. Bu müşairəsi əlimə düşdü, onu da yazdım" ifadəsindən məlum olur ki, o, Sədi irsi ilə tam tanış olmasa da, bir şair kimi onu qəbul etmiş və yalnız əlinə keçən şeirləri təzkirəyə daxil etməklə kifayətlənmişdir.

"Təzkireyi-Nəvvab"da Sədinin Həsənli xan Qaradaği ilə müşairəsi, farsca bir tərcibəndi və dörd rübaisi, azərbaycanca bir qəzəli verilmişdir. Burada cəmi beş beyt həcmində verilmiş "Nazik" rədifli azərbaycanca qəzəl orijinalda tam şəkildə doqquz beytdən ibarətdir. Hansı səbəbdənsə bu qəzəl "Riyazül-aşiqin"də də naqis şəkildə - cəmi altı beyt həcmində verilmişdir. Təzkirədə verilmiş farsca tərcibənd B-1298/2921 şifrlı cüngün sonuncu səhifəsində yeddi bənd həcmində verilmişdir. Bu tərcibəndin təzkirədə on bir beyt həcmində verilməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cüngün sondan naqis olması fikrini bir daha təsdiq edir.

Sədinin Həsənli xan Qaradaği ilə müşairəsi Təzkirədə daha dəqiq verilmişdir. Hiss olunur ki, S.Mümtaz və N.Qarayev məhz bu mənbədən istifadə etmişlər. Qeyd etməliyik ki, bu müşairəyə Sədinin adı çəkilən əsərlərində rast gəlinmir. Lakin hələ zamanında məşhur olan bu müşairəyə "Təzkireyi-Nəvvab"da, H.Qaradağının təzkirəsində, S.Mümtazın toplusunda rast gəlinir. Çox güman ki, həmin müşairəni də O, şəxsən Qaradağidən alaraq təzkirəyə daxil etmişdir. Lakin bununla yanaşı, hiss olunur ki, Nəvvab öz adətində uyğun olaraq müşairəyə "əl gəzdirməyi" də unutmamışdır. Müşairəyə birinci olaraq Sədi:

Yenə üfdadəyi-bir çahi- zənəxdan oldum,
Neylədim mən görəsən, layiqi- zindan oldum?

-beyt ilə başlamış və elə Sədinin də :

Bundan əvvəl ki,filcümlə süxən söylərdim,
Axəri mən saf ilə hərzəvü hədyan oldum.

-beyti ilə sona çatır. Məcmuədə 28-ci və 24-cü beytlərin üzərindən xətt çəkilmiş, orada olan Sədiyə məxsus beyt şeirin sonuna gətirilmiş, Həsənəli xan Qaradağiyə məxsus:

Nuş qıldım demə mən ləli-ləbin camından,
Saqiya, məst gözümdən demə məstan oldum.

- beyt isə təkrar verilmişdir. Lakin bunun əvəzində müşairənin sonunda Həsənəli xanın ardıcıl olaraq iki beyti verilmiş, bununla da beytlərin tənəsüblüyü bərpa olunmuşdur. Şairin müasirlərində maraq doğuran bu müşairəni Mir Möhsün Nəvvab öz təzkirəsinə, Salman Mümtaz isə topladığı materialların sırasına daxil etmişdir. Bu müşairə tədqiqatçı alim Nəsrəddin Qarayev tərəfindən kiril əlifbasında tansliterasiya edilərək ilk dəfə "Poetik məclislər" kitabında ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Bütün hallarda müəyyən cüzi dəyişikliklərlə müşairə 26 beyt həcmində verilmişdir. Bununla yanaşı, müşairənin nüxsə fərqlərini araşdırmaq və bəzi yalnışlıqlara aydınlıq gətirmək, fikrimizcə, yerinə düşərdi. Belə ki, Həsənəli xan Qaradağinin yaxın dostu Mir Möhsün Nəvvab bu müşairədə müəyyən dəyişikliklər etmişdir ki, bunlardan bəziləri uğurlu, bəziləri isə uğursuz olmuş və yerinə düşməmişdir. Müşairənin Sədi tərəfindən söylənilmiş yeddinci beyti:

Urdum əl, bəndi - giribanın açıldı yüzimə,
Bu cahan içrə əcəb cənnətə dərban oldum

- "Təzkireyi- Nəvvab"da:

Urdum əl, çaki-giribanın açıldı üzümə,
Bu cahan içrə əcəb cənnətə rizvan oldum.

- kimi verilmişdir. Nəvvabın orijinalda olan birinci misradakı "bəndi-giriban" birləşməsini "çaki-giriban" birləşməsi və ikinci misradakı "dərban" sözünü "rizvan" sözü ilə əvəz etməsi şeirdə anlaşılmaqlıq yaratmaqla yanaşı, onun poetik tutumuna da xələl gətirmişdir. Bu məsələyə münasibət bildirən tədqiqatçı Raqub Kərimov yazır: "Bu beytdə şairin demək istədiyi odur ki, yarının yaxasındakı bəndə (yaxa bağına İ.V.) əl vurduqda o açıldı və onun gözləri qarşısında cənnət mənzərəsi (yarının sinəsi İ.V.) yarandı. Bu mənada "bənd" sözünün "çak" sözü ilə əvəz olunmasını düzgün hesab etmirik. İkinci misradakı "dərban" sözünün "rizvan" sözü ilə əvəz edilməsini də uğurlu "düzəliş" hesab etmirik.. R. Kərimovun gəldiyi qənaətlə biz də razılaşıırıq. Salman Mümtazın arxivində tədqiqatçının özü tərəfindən üzü köçürülmüş bir əlyazmasında da bu müşairəyə təsadüf edilir. Tədqiqat zamanı bu

əlyazmasında olan müşairə ilə orijinal variant arasında müəyyən fərqlər olduğu meydana çıxdı. Orijinalda olan:

Lalətək ruyin ilə qan cigərim dağlandı,
Qönçətək ləbin ilə çaki- giriban oldum.

Ləbin badə dedim saldı rəqiblər bəhsi,
Düşdü qan, çıxdım aradan, səbəbi qan oldum.

-beytlər Salman Mümtazın əlyazmasında ixtisar edilmiş, 24-cü beyt dəyişdirilərək:

Bax Xəlilə ki, öz oğlun aparır Minayə,
Mən də bu canım ilə yarım qurban oldum.

- kimi və orijinalda olan:

Can nisar eyləyəli hicrdə müsənəd yüzdüm,
Xanlığım badə verib münşiyi-divan oldum.

-beyti yeni variantda:

Eşqidə, ey Qaradaği, necə məsnəd oldum,
Xanlığım badə gedib, həsrəti -divan oldum.

-kimi verilmişdir. Qeyd etdiyimiz bu fərqlər onu göstərir ki, Salman Mümtaz bu şer nümunəsini bizə məlum olmayan hansısa başqa bir mənbədən götürmüşdür. Onu da qeyd edək ki, orijinal variantın özündə də müəyyən qüsurlar və qeyri-dəqiqliklər mövcuddur. Bu qüsurları hiss edən katiblər, yaxud təzkirəçilər nəticədə, müşairə üzərində özlərinə məxsus "düzəlişlər" etmiş və bunun nəticəsində də yuxarıda qeyd etdiyimiz uyğunsuzluqlar meydana çıxmışdır.

"Təzkireyi-Nəvvab" variantı ilə S.Mümtaz variantı arasında müəyyən fərqlər də vardır. Belə ki, "Təzkireyi-Nəvvab"da verilmiş (eləcə də "Poetik məclislər"də) beşinci, altıncı:

Sədi: - *Lalətək ruyin ilə qan cigərim dağlandı,
Qönçətək ləbin ilə çaki-giriban oldum.*

Qaradaği - *Ləbinə badə dedim, saldı rəqiblər bəhsi,
Düşdü qan, çıxdım aradan, səbəbi-qan oldum.*

-beytləri S.Mümtaz variantında yoxdur. Eləcə də S.Mümtaz variantının 23 və 24-cü:

Sədi: - *Sədiyə, iczinə iqrarın isə mən deməzəm,
Fəxrdir bu bəna kim, şairi-dövrən oldum.*

Xan: - *Bax Xəlilə ki, öz oğlun aparır Minayə,
Mən də bu canım ilə yarım qurban oldum.*

-beytlərinə "Təzkireyi-Nəvvab"da (eləcə də "Poetik məclislər"də) təsadüf etmədik. Bununla yanaşı, S.Mümtaz müşairənin məqtə beytini 21 və 22-ci sırada verərək, sonuncu beytin üzərindən xətt çəkib onu:

*Eşqidə, ey Qaradaği, neçə məsnəd oldum,
Xanlığın badə gedib, həsrəti-divan oldum.*

-kimi vermişdir. Bu düzəlişlərdən hiss olunur ki, S.Mümtaz müşairənin bitkin variantını əldə edə bilmədiyi üçün axtarışlar aparmış və nəticədə orijinala yaxın variant üzərində dayanmışdır.

Bununla yanaşı Qaradağının əsərlərindəki on dördüncü beytin birinci – “İstədim uydurum ol qamətinə mən sərv” misrasının Təzkirədə - “İstədim uydurum ol sərv qədinə sərv” kimi, iyirmi üçüncü beytin ikinci – “Axırı, insaf elə, hərzəvü hədyan oldum” misrasının isə “Axırı mən saf ilə hərzəvü hədyan oldum” kimi verilməsini də uğursuz “düzəliş” hesab edirik.

XIX əsrin mötəbər ədəbi mənbələrindən biri də Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” əsəridir. Müctəhidzadə bu əsərində Sədi Qarabağının yeddi şeirini vermişdir ki, bunlardan biri farsca, altısı isə azərbaycancadır. Həmin şeirləri orijinala müqayisə edərək bəzi düzəlişlər etməyi vacib bildik. Belə ki, “Riyazül-əşiqin”də verilmiş “Keç” rədifli birinci şeirin birinci misrası – “Könül, gəl bu fəna dünyayı-dunun danəsindən keç” – orijinalda: “Könül, gəl bu fənayı - dəhri-dunun danəsindən keç” kimi, IX beytin I misrasındakı “saqi” sözü orijinalda “saqiya” kimi verilmişdir. Orijinalda - “Qalır dünyada dünya malı, yığma mali-dünyayı” kimi verilmiş V beytin I misrası “Riyazül-əşiqin”də dəyişdirilərək: “Qalır dünyada dünya malı, Sədi, olma çox talib” kimi möhrə bəndi şəklində verilmişdir. Beləliklə, orijinalda yeddi beyt həcmində olan bu qəzəl “Riyazül-əşiqin”də ixtisar və düzəlişlərlə beş beyt həcmində verilmişdir ki, bu da naqis hesab olunur. “Riyazül-əşiqin”də verilmiş – “Kim gəlsə nəqşi-ələmə, heyran gəlir-gedir” misrası ilə başlayan ikinci şeirin V beytinin I misrasında verilmiş “düşsə” sözü orijinalda “düşdü” kimi verilmiş, üçüncü – “Keçər” rədifli qəzəlin ikinci:

*Zülfün qəmində həsrət ilə zar olan könül,
Bənzər o zəhri-mişə ki, təryakdan keçər*

-beyti orijinalda:

*Zülfün qəmində həsrəti-ləbin olan könül,
Bənzər o zəhrnuşə kim, təryakdan keçər*

- kimi verilmişdir. Bu beytin I misrasında şair konkret olaraq yarının zülfünün qəmini çəkdiyi üçün onun həsrətində olduğu ləl dodaqlarını dərdinə yeganə əlac hesab edir. II misrada isə öz halını zəhər içmiş şəxsə bənzədir ki, onun da əlacı tiryəkdir. Şair burada dövrün təbabəti-zəhərlənmiş insanın sağlması üçün tiryəkdən istifadə edilməsi məsələsinə toxunmaqla yanaşı, yarının dodaqlarını da onu sağalda biləcək yeganə dərman – tiryəkə bənzətmişdir. Müqayisə edildikdə, “Riyazül-əşiqin”də verilən nümunənin son dərəcə zəif olduğu və şairin nəzərdə tutduğu mənəni tam əks etdirmədiyi aydın şəkildə görünür. Şeirin IV beytinin birinci “Xak ilə hak olmadan əvvəl vücudunu” misrasındakı “ilə” sözü heç bir mənə kəsb etmir. Ona görə də bu

söz orijinalda olduğu kimi “eylə” oxunmalıdır: “Xak eylə, xak olmadan əvvəl vücudunu”. “Riyazül-əşiqin”də altı beyt həcmində verilmiş “Səba, gəl bir xəbər ver ol güli-tənnazdan nazik” misrası ilə başlayan dördüncü şeir orijinalda doqquz beyt həcmində verilmişdir. Üç beyti ixtisar edilməklə yanaşı, qəzəldə bir sıra təhriflərə də yol verilmişdir. “Riyazül-əşiqin”də şeirin I beytinin ikinci – “Çəməndə bülbül can etdiyi avazdan nazik” misrasında şeirin vəzninin pozulması ilə yanaşı, onda məzmun qüsuru da aşkar olmuşdur. Bu misra orijinalda “Çəməndə bülbülün xan etdiyi avazdan nazik” kimi verilmişdir ki, bu da həm mənə və məzmunu, həm də vəzn kamilliyi ilə birinci misranı tamamlayır. **Şeirin:**

*Gəl, ey qasid, gədədən bir niyaz et ol şəhnazə,
Sədayi-dilnəvaz, nəğməyi-şəhnazdan nazik”*

- beytində də müəyyən çatışmazlıq hiss olunur. Bu beytin I misrasındakı “şəhnaz” sözü “şəhi-naz” kimi oxunmalı, ikinci misrada isə izafət zənciri bərpa edilməlidir. Çünki I misrada şair özünü gəda – dilənçi, yarını isə şah hesab edir. İkinci misrada isə “dilnəvaz” sözü ilə “nəğmə” sözü arasında izafət əlaqəsi bərpa edildikdə mənə daha doğlun və məzmunlu olur, yəni “şəhnaz nəğməsinin ürəkaçan sədasi” mənasında olub, şəhnaz muğamını müxtəlif cəhətlərdən təyin edir. Şeirin üçüncü beytinin ikinci misrasında verilmiş “sızıldaşsın” sözü cümgdəki variantın yeddinci beytinin ikinci misrasında “sızıldasın” kimi verilmişdir. Eləcə də IV beytin mənə və məzmunu tamamilə təhrif olunmuş şəkildə oxuculara təqdim olunmuşdur. “Riyazül-əşiqin”də həmin beyt belədir:

*Yüklətdi getdi mənə əşiq ənqayi-Qaf axır,
Nə çıxmış övci-istiqnayə, enməz nazdən nazik.
əslində isə orijinalda:*

*Bana yüklətdi Qafi-eşqi ol ənqayi-naz axər,
Nə çıxmış övci-istiqnayə yenməz bazdan nazik”*

- kimi verilmişdir. Müqayisələrdən göründüyü kimi, orijinalda olan məzmun dolğunluğu, vəzn kamilliyi və mənə çalarları şeirin “Riyazül-əşiqin” variantında nəzərə çarpmır. Hətta ikinci misrada baz (qızılquş) sözünün “naz”la əvəz olunması mənanı tamamilə itirir. Şeirin V beytində də müəyyən fərqlər nəzərə çarpmır. Həmin beytin I misrasındakı “can seydinə” birləşməsi orijinalda “seydi-dilə” kimi verilmiş, ikinci misrada isə ciddi fərqlər meydana çıxmışdır. “Riyazül-əşiqin” variantında həmin misra “Nə süzmüşdür genə müjqaqların şəhbazdan nazik” kimi verilmişdir. Şairin məqsədinin burada yarın kipriklərinin şahbətək iti sürətlə uçduğunu, süzdüyünü verməkdən ibarət olduğunu aydın hiss etsək də, bunu “Riyazül-əşiqin” variantında görə bilmirik. Şeirin məqtə beytinin sonuncu misrasında da müəyyən qeyri-dəqiqlik vardır. “Riyazül-əşiqin”də “Nə söylər Sədiyi – Sani Sədiyi-Şirazidən nazik” kimi verilmiş bu misra, orijinalda: “Nə

söylərsən Sədi, Hafizi-Şirazidən nazik” kimi verilmişdir ki, mənə baxımından bunu daha məqbul hesab etmək olar. “Riyazlü-əşiqin”də verilmiş “İçrə” rədifli qəzəlin dördüncü beytinin I misrasında “kakili mişkinə” ifadəsi orijinalda “kakili-pürçin” VI beytin I misrasında “kim verdi” ifadəsi orijinalda “kim tikdi” kimi verilmişdir.

“Riyazül-əşiqin” əsərində verilmiş “Kim” rədifli qəzəlin II beytinin II misrasında işlənmiş “növ” sözü orijinalda yoxdur. III beytin I misrasında “bir olar” sözü çox güman ki, tərtibatçının səhvidir. Bu söz “bir olur” kimi deyil, “bərdar” kimi oxunmalıdır. Belə olduqda mənə öz yerini tutur.

Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” əsərində verilmiş “Amədəəm” rədifli farsca şeirinə orijinal hesab etdiyimiz ilk mənbələrdən heç birində rast gəlinmir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. A-34(1)993.
2. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-1232.
3. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-1298.
4. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-310.
5. Kərimov R.Ş. Sədi Saninin həyat və yaradıcılığı. Qəzəlləri. B., 2011.
6. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 446s.
7. Nəvvab M.M. Təzkirei- Nəvvab. B., 1998.
8. Müctəhidzadə M. Riyazül-əşiqin (çapa hazırlayan: Əkrəm Bağirov). Bakı: Azərbaycan nəş., 1995, 248s.
9. Poetik məclislər (Toplayanı və tərtib edən Nəsrəddin Qarayev). Bakı: Yazıçı, 1987
10. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab (Tərtib edən və nəşrə hazırlayan Ə.Bağirov). Bakı: Şuşa nəş., 1998, 560s.

И,Валиева

Текстологический анализ произведений Сади Сани, полученных из других источников. ("Тезкирей Навваб", "Риязуль Ашигин")

Резюме

Несмотря на то, что Сади Оджагулу оглы Сани был известным представителем литературной среды Карабаха XIX века и известным поэтом своего времени, его литературное наследие долгое время оставалось неизученным. Первые сведения о поэте встречаются в произведениях известных карабахских деятелей Мир Мохсун Навваба "тазкирей- Навваб" и Муджтахитзаде "Риязуль -Ашигин". Авторы тазкира отмечают его талант. Статья посвящена текстологическому

анализу стихов Сади Сани, встречающихся в “Тазкиреи Навваб” и “Риязуль Ашигин”, дошедших до сегодняшнего дня. В то же время были сравнены стихи поэта из различных рукописей и выявлены ошибки. В связи с тем в статье указаны творческие связи Сади Сани Карабахи с его близким другом Гасанали ханом Карадаги

I.Valiyeva

**Textile research on the works of Sadi Sani in other sources
("Tazkirrey-Navvab", "Riyazul-Ashygin")**

Summary

Though Sadi Ocaggulu oglu Sani the graduate of Karabakh literary environment of the nineteenth century was acknowledged as well-known poets of the time, his artistic heritage has been stayed away from research for a long time. The initial information about the poet is found in the memoirs "Tazkirey-Navvab" of Mir Mohsun Navvab, and "Riyazul-ashigin" by Mujtahidzade one of the well-known literary critics of the Karabakh region. The authors of the memoirs note that he is a talented poet. The article is devoted to the textual analysis of poems in plays "Tazkireyi-Navvab" and "Riyazul-ashigin" of Sadi Sani. At the same time, the poet's poems in different manuscripts have also been studied by comparing them and defects were found. The article is also talked about creative relations with Hasaneli khan Garadaghi, the close friend of Sadi Sani Garabaghi.

Rəyçi:

Raqub Kərimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

FATİMƏ İBRAHİMOVA

ADU

fatima@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS TONUNUN VARIASIYALARI

Açar sözlər: tələffüz, məna qrupu, dil, əsas, pauza

Ключевые слова: произношение, смысловая группа, язык, главный, пауза

Key words: pronunciation, sense group, tongue, principal, pause

İntonasiya linqvistik bir anlayış kimi dilçilikdə əsasən iki mənada (dar və geniş) izah edilir. İngilis dilçiləri, D.Counz, İ.Armstronq və A.Uard, K.Payk, R.Kingdon, A.Qimson və s. İntonasiya anlayışını melodiya anlayışı ilə eyniləşdirir, melodiya və cümlə vurğusunu bir-birindən ayıraraq onları ayrıca fonetik fonoloji hadisə kimi izah edirlər. D.Counz intonasiyanı rəbitəli nitqdə səs tonunun dəyişmələri kimi şərh edir. L.Armstronq və A.Uard da praktiki olaraq eyni fikri ifadə edirlər. Bu alimlərə görə, intonasiya danışmaq zamanı səs tonunun qalxması və enməsidir. R.Kingdon özünün “The Groundwork of English Intonation” kitabında (L., 1958) intonasiyanı səs tonunun aramsız qalxması və düşməsi kimi izah edir. (55, II) K.Payk intonasiyanın səs tonunun dəyişmələrinə ekvivalent kimi izah edir. K.Payka görə danışmaq zamanı hər cümləyə, sözə, hecaya bir qədər səs tonu verilir. Onun fikrincə, səs tonsuz cümlə yoxdur. Fonetikaya dair əksər əsərlərdə müəlliflər intonasiyanı ya eyni cür şərh edir, ya da onun tamamilə izahını vermirlər. Bununla belə bütün müəlliflər bir sıra digər amillərin əhəmiyyətini, o cümlədən cümlə, vurğusu, ritm, fasilə və s. Göstərsələr də, ancaq onları intonasiya anlayışına daxil etmirlər.

A.Qimson da intonasiyanı səs tonunun dəyişmələri, yəni səs tonunun səviyyəsində qalxmalar və enmələr kimi şərh edir. O, belə bir faktı xüsusi vurğulayır ki, söyləmədə müxtəlif dərəcəli vurğu, intonasiya vasitəsilə signal edilə bilər. Bununla belə bəzi xarici dilçilər, məsələn, L.S.Haltzen intonasiyanı bir qədər geniş mənada izah edir. Belə ki, o, intonasiyanı yalnız səs tonuna qalxıb enməsindən ibarət olmadığını göstərir. O, qeyd edir ki, “mən intonasiyanı tez-tez işlənən mənadan bir qədər fərqli işlədirəm. İntonasiya aksent modelidir. Aksent isə nisbi səs tonunun, səsin ucalığının və uzunluğunun mürəkkəb birliyidir. Səsin ucalığı isə vurğuya bərabərdir.” (60, II)

D.Kristal intonasiyaya səs tonunun dəyişməsinin intensivliyini-ucalığı, ritmliyi daxil edir. Q.P.Torsuev isə intonasiyaya geniş mənada yanaşır. O, intonasiyanı səs tonunun, intensivliyin, tembrin və tempin nitqdə mürəkkəb

birliyi kimi izah edir və intonasiyanı söyləmin mənasının ifadə edilməsinin ən vacib üsulu hesab edir.

L.V.Şerbanın «Fransız dilinin fonetikasi» kitabında intonasiyaya verdiyi tərif ənənəvi səciyyə dasıdır. O, «Böyük Sovet Ensiklopediyası»ndakı məqaləsində intonasiyanı və səs tonunun intensivliyini səslərin uzunluğunun və tembrinin dəyişmələri kimi izahını edir. İntonasiyanın geniş və tam izahı L.V.Şerbanın tələbəsi S.İ.Bemşteyin vermişdir. Onun fikrincə, nitq, intonasiya dilin müxtəlif fonetik faktların birliyindən ibarət olub aşağıdakı funksiyalara malikdir:

1) rəbitəli nitqi fonetik vasitələrlə təşkil etmək, mənalı elementlə uyğun nitqi hissələrə sintaqmlara bölmək;

2) frazaların hissələri arasında semantik əlaqə yaratmaq;

3) frazaları onların əhəmiyyətli seqmentlərini nəqli, sual və əmr mənalı və onların çalarları ilə təmin etmək;

4) müxtəlif emosiyalar ifadə etmək. O, intonasiyanın aşağıdakı fonetik faktlarını qeyd edir: dinamik vurğunun sözlər, nitq melodiyası, fasilələr, rəbitəli nitqin tempi, yaxud rəbitəli nitqin hissələri arasında nitqin aydınlığı və ucalığı, yaxud hissələri və səs tempinin emosional çalarları arasında paylanması (13, I). O.Dikuşinanın intonasiyaya verdiyi tərif digər müəlliflərdən fərqlənir. O da intonasiyanı nitq melodiyası ilə eyniləşdirir. O.Dikuşina “English phonetic” adı kitabında (1965) intonasiyanı rəbitəli nitqin xüsusi təşkilədiçi amili kimi izah edir. Onun fikrincə, intonasiya aşağıdakı faktorlardan ibarətdir:

1) rəbitəli nitqin ritmik və sintaktik baxımdan sintaqmlara bölünməsi;

2) cümlə vurğusu;

3) müxtəlif kommunikativ tiplərin melodik modeli;

4) nitqimizi elastikliyə çevirən səs tonu və vurğu əlamətləri.

V.A.Vassilyev intonasiyanı nitq melodiyası, cümlə vurğusu, səs keyfiyyəti (tembr) və nitq tempinin birliyi kimi izah edir və intonasiyanın danışanın ünsiyyətdə öz fikrini, arzu və emosiyalarını, varlığa və söyləmin məzmununa münasibətini kifayət qədər ifadə etməyə imkan verir.

V.A.Vassilyev ritmi də intonasiyanın komponentinə daxil edir (61, III).

Sokolova M.A. və başqaları ““English phonetics” kitabında (M., 1996) intonasiyanın səs tonunun, ucalığın və tempin (nitqin sürəti və pauza) dəyişmələrini sıx əlaqədə olan mürəkkəb tam kimi izah edirlər. Müəlliflər «tembri» intonasiyaya daxil etmir və bəzi sovet linqvistlərinin tembri intonasiyanın dördüncü komponenti kimi göstərdiyini qeyd edirlər (59, V).

S.M.Babayev və M.G.Qarayeva “English phonetics” kitabında (1999) intonasiyanı nitqin prosodik, yaxud supraseqmental elementlərinin mürəkkəb birliyi kimi izah edir. Onların fikrincə, əsas prosodik elementlər həmçinin

intonasiyanın komponentləri adlanır. İntonasiyanın başlıca komponentləri aşağıdakılardır: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitq tempi və səs templəri.

A.Axundova görə, intonasiya «Fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlərlə, prosodik ünsürlərin (melodiya, ritm; intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fonogrammatik vasitəyə intonasiya deyilir». A.Axundov digər dilçilərdən fərqli olaraq, intonasiyaya yeddi komponent daxil edir və melodikanı intonasiyanın ən mühüm tərkib hissəsi hesab edir.

Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı aşağıdakı kimi izah edir: «Danışarkən cümlələrin təkcə məzmununu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir, yəni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən ucalır, bəzən qısalır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlı və kəmiyyətli dalğalar yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma intonasiyası deyilir». Avazlanmanı mürəkkəb hadisə hesab edən alim onun komponentləri barədə belə yazır:

«Avazlanma ton, yəni səsin alçalması və ucalması, sürət, yəni nitqin sürətlə və ya aramla cərəyanı, səsin gücü, yəni nəfəs vermənin, tələffüzün güclü və zəifliyi, səsin durğularla parçalanması, durğu boyası, yəni qorxu, sevinc və daha başqa belə hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malik bir hadisədir. Elə buna görə də bu hadisəyə avazlanma deyilir. Bu hadisəni bəzi fonetistlər cümlə və ya fraza vurğusu da adlandırlar». «İzlənilən dilçilik terminləri» kitabında M.Adilov və başqaları intonasiyanı nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (məüyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), məntiqi vurğusu, tembr kimi hadisələrin məcmusundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsi hesab edir. Kitab da müəlliflər, intonasiyanın nitqin melodiyası, ritmi, intensivliyi, tempi, tembr, məntiqi vurğu/fraza vurğusu kimi komponentlərindən bəhs etmişlər.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar:

İntonasiya bir linqvistik anlayış kimi dilçilikdə həm dar, həm də geniş mənada izah edilir. Xarici dilçilikdə, xüsusilə, ingilis-amerikan dilçiləri, o cümlədən D.Counz, L.Armstrong and A.Uard, R.Kingdon, A.Gimson, K.Payk və s. intonasiyanı səs tonunun dəyişməsi-qalxıb-enməsi (melodiya) kimi izah edirlər. Rus dilçiləri, o cümlədən, T.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev və digərləri intonasiyanı geniş mənada, yəni melodiyanın, cümlə vurğusunun, tempin, tembrin və ritmin mürəkkəb birləşməsi kimi izah edirlər. Bununla yanaşı, bir qrup xarici dilçilər, o cümlədən, L.Hultzen, K.Danes, D.Kristal intonasiya anlayışına səsin ucalığını (loudness), uzunluğunu (duration), intensivliyini (intensity), tonları, səs diapazonunu və ritmi daxil edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində intonasiya anlayışı əsasən geniş mənada izah edilir. A.Axundov intonasiya anlayışına melodiyani, ritmi, intensivliyi, vurğunu, tempi, tembri və durğunu (fasiləni), Ə.Dəmirçizadə isə tonun qalxıb enməsinə, nitqin sürətini, səsin gücünü, durğuları daxil edir.

Britaniya dilçilərinin əsərlərində intonasiya nəzəriyyəsi iki istiqamətdə tədqiq edilmişdir. Bu qrup dilçilər (H.Suit, D.Counz, H.Palmer, İ.Uord, L.Armstrong, R.Kingdon, O.Konner, A.Qimson və b.) intonasiyanın kontur nəzəriyyəsini irəli sürürlər.

Onların tədqiqatlarında intonasiya səs tonunun dəyişməsi kimi başa düşülür və onların ümumi istiqaməti intonasiya vahidlərini və onların funksiyalarını üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat üçün əsas vahid tonal qrup (sintaqm) götürülür və bu qrup daxilində aşağıdakı vahidlər, yaxud elementlər fərqləndirilir:

1) Nüvə tonu (nuclear tone)- sonuncu vurğulu hecada səs tonunun dəyişməsi;

2) Taktardı ton (tail) -tonal qrupun sonunda, yəni vurğusuz hecalarda səs tonunun dəyişməsi;

3) Şkala (head body) -birinci vurğulu hecadan sonuncu vurğulu hecaya qədər olan sahələrdə səs tonunun dəyişməsi;

4) Takt (head)- birinci vurğulu hecada səs tonunun dəyişməsi;
5) Takt önü (pre-head)- ilk vurğusu və zəif vurğulu hecalarda səs tonunun dəyişməsi.

Səs tonunun şaquli istiqamətdə tonal xüsusiyyətləri iki vahidlə diapazon və səviyyə ilə ifadə edilir, illər bir tonal vahidə müstəqil vahid kimi baxılır və o, müəyyən strukturu və funksiyası ilə səciyyələnir.

İkinci istiqamət M. Hallideyin irəli sürdüyü qrammatik nəzəriyyədir. Burada intonasiya sisteminin əsasında qrammatik vahid – cümlə (clause) dayanır. İntonasiya vahidləri ilə qrammatik vahidlər arasında birbaşa əlaqə yoxdur. M.Hallideyin intonasiya sistemində intonasiya özü mənaya malik deyil, ancaq o, qrammatik qarşılaşdırma mənasını ifadə edə bilər. İntonasiya burada qeyri-intonasiya vasitələrilə bir sırada götürülür və qrammatik kateqoriyaları ifadə edən vasitə kimi nəzərdən keçirilir (26, IV).

M. Hallideyin qrammatik nəzəriyyəsində üç tonal vahid fərqləndirilir: tonality, tonicity və ton. Bütün bu vahidlər qrammatik sistemin müəyyən tərəflərini ifadə edir. Tonality tonal qrupların səddini ifadə edən vahiddir. Burada söhbət nitq parçasının sintaqmlara bölünməsindən gedir. Müəllifə görə nitq parçasının sintaqmatik üzvlənməsi neytral və nişanlanmış ola bilər. Əgər tonal qrup cümləyə (clause) uyğun gələrsə, belə üzvlənmə neytral sayılır. Məsələn: I don't see/why they should loose marks for it.

Əgər tonal qrupun səddi ilə cümlənin (clause) səddi uyğun gəlməzsə, bu halda biz nişanlanmış tonallıqla qarşılaşırıq. Bu halda iki növ nişanlanmış tonallıq özünü göstərir:

1) İki cümlə (clause) bir tonal qrupda birləşir. Məsələn: Fil come if you like.

2) Cümlə (clause) iki və daha artıq tonal qrupdan ibarət olur. Məsələn: Mary came home / very late.

Tonosity isə cümlənin məna mərkəzini nəzərə çarpdırır. Burada da müəllif yenə iki halın (neytral və nişanlanmış) mövcud olduğunu göstərir. Məna mərkəzi o halda neytral olur ki, terminal ton cümlənin sonuncu mənalı sözünün üzərində realizə olunur. Məsələn: He came home late. Əgər terminal ton sonuncu mənalı sözdə deyil, hər hansı bir digər sözün üzərində realizə olunursa, bu halda cümlənin məna mərkəzi nişanlanmış mərkəz olur. Ton M.Hallideyin sistemində üçüncü vahiddir. Ton sistemində iki ton (əsas və ikinci dərəcəli) olmaqla fərqləndirilir. Birinci dərəcəli tonları alçaqdan düşən ton, yüksəkdən qalxan ton, orta səviyyəli düşən ton, orta səviyyədən düşüb-qalxan ton, alçaqdan qalxan ton təşkil edir. İkinci dərəcəli tonlara terminal tonlardan əvvəl baş verən tonal dəyişmələr aid edilir. Tonlar danışanın münasibətini ifadə edir. Kontur nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, M.Hallideyin nəzəriyyəsində intonasiya və qrammatik aspektlər qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətdə götürülür.

Amerikan intonasiya məktəbinin yaradıcısı - K.Payk intonasiyanı səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi kimi izah edir. K.Payk intonasiya vahidi kimi səs tonunun səviyyələrini götürür və o, melodik konturda dörd səs tonunun səviyyəsini fərqləndirir: ən yüksək səviyyə, yüksək səviyyə; orta səviyyə və alçaq səviyyə. Müəllif bu səviyyələrin nisbi xarakterə malik olduğunu göstərir və bu onların fərdi dil daşıyıcılarından fərqləndiyini qeyd edir. K.Payk melodik konturun aşağıdakı növlərindən bəhs edir. Vurğulu sözdə realizə olunan kontur əsas (primary), vurğulu sözdən əvvəl realizə olunan kontur isə prekontur (precontour) adlanır və hər iki kontur ümumi konturu (total) təşkil edir. Cümlə bir və bir neçə ümumi konturlardan ibarət ola bilər. K.Payk konturları qrafik şəkildə göstərmək üçün aşağıdakı rəqəmləri təklif edir: 1, 2, 3, 4. Bu rəqəmlər səs tonunun səviyyələrinin əlaqəli nöqtələrini göstərir. K.Paykın intonasiya təlimində bir vurğulu söz I fərqləndirilir və qalan sözlər isə vurğusuz olur. K.Payk intonasiyanın öyrənilməsinə üç mövqedən yanaşır: intonasiya hissəciklər (particles) kimi, intonasiya dalğa (wave) kimi, intonasiya sahə I (field) kimi. Birinci halda intonasiya vahidlərinə digər vahidlərlə əlaqədə olmayan vahidlər kimi baxılır. Burada intonasiya statik planda nəzərdən keçirilir. İkinci yanaşma konturların dinamikada öyrənilməsini (vurğu, səsin keyfiyyəti və s), həm də

leksik-qrammatik hadisələrlə nitq formasında «qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsini» nəzərdə tutur.

Amerika dilçisi D.Bolincer intonasiyanın amerikan variantına dair dörd səviyyə nəzəriyyəsini irəli sürür (tamamilə qrammatikləşmiş, qismən qrammatikləşmiş, qismən qrammatikləşməmiş və tamamilə rammatikləşməmiş). Birinci səviyyəyə müəllif cümlə «vurğusunu, terminal tonları, səviyyəni və üzvlənməni aid edir. İkinci səviyyə məntiqi və emosional informasiyanın I birliyini səciyyələndirir. Bu səviyyə idarə edilə bilən emosional mənaları əks etdirir. intonasiyanın tədqiqində melodik konturda vurğulu sözlərdə melodiyanın hərəkətinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir. Üçüncü səviyyə idarə «edilə bilinməyən emosional mənaları» səciyyələndirir. Bu səviyyələrdə müəllif vurğusuz hecalarda melodik dəyişmələrin öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir. Dördüncü səviyyədə emosiya üstünlük təşkil edir. Bu səviyyə diapazonları, yüksək tonal səviyyələrin öyrənilməsini nəzərdə tutur. D.Bolinler dörd səviyyəni göstərməklə söyləmlərin emosional dolğunluğ səddini nişanlamağa cəhd etmişdir. K.Payka görə intonasiyanın tərkib hissələrini dörd tonal səviyyə, dörd vurğu dərəcəsi (əsas, ikinci dərəcəli, üçüncü dərəcəli, zəif) və tonal qovuşma yeri (juncture) təşkil edir. K.Payk, H.Treyser, H.Smit və P.Roberts (lord tip tonal qovuşma yerini fərqləndirmiş və onların hər birini işarələrlə göstərmişlər. Birinci tip tonal qovuşma yeri tək şaquli xətlə [1] işarə edilir, iki əsas vurğu arasında və düzxətli neytral ton arasında rast gəlinir. Məsələn: The man of the family /milked the goats. İkinci tip qovuşma yeri cüt şaquli xətt ilə işarə edilir və bu qovuşma tipi söyləmlər arasında əlaqənin az olduğunu göstərir və tonun qalxması ilə müşahidə olunur. Məsələn: My friend Al// who was sick// didn't go. Üçüncü tip qovuşma yeri cüt kəşişən şaquli xətt ilə #] işarə edilir və söyləmin mütləq sonluğunda rast gəlinir, fikrin bitkinliyini göstərir və düşən tonla müşaiyət olunur. Azərbaycan dilində intonasiyanın struktur elementlərindən ayrıca bəhs olunmasa da, intonasiyanın elementlərinin qrafik göstəricisi kimi tonogramdan və orada intonasiya ilə qeyd edilən işarələrdən bəhs edilir. Vurğulu heca kiçik üfqi xətt ilə, vurğusuz heca nöqtə ilə, enən ton enən istiqamətli qövslə, qalxan ton qalxan istiqamətli qövslə, mürəkkəb enən ton qalxıb-enən qövslə, mürəkkəb qalxan ton enib-qalxan qövslə, yarımçıq durğu bir şaquli xətt ilə, tam durğu iki şaquli xətt ilə, kiçik durğu isə dalğavari xətt ilə işarə edilir (6, I). Qeyd etmək lazımdır ki, intonasiyanın komponentləri, yəni tərkib hissələri barədə də çox müxtəlif fikirlər mövcuddur. Linqvistik mənbələrdə intonasiyanın yeddi komponentdən - tərkib hissədən ibarət olduğu göstərilir, səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi (melodiya); cümlə vurğusu; temp; tembr; fasilə; ritm; mimika.

Qeyd edildiyi kimi, bəzi ingilis (D.Counz, Armstrong və İ.Uard, R.Kingdom, CP.Konnor, A.Gimson) və Amerika dilçiləri (K.Payk, H.Trey- cer, H.Smit) intonasiyanın bir komponentdən - səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsindən, melodiyadan ibarət olduğunu söyləyirlər. Digər ingilis dilçiləri,(A.Hill, L.Haltzen, D.Kristall) intonasiyanın bir deyil, bir neçə kom- ponentdən ibarət olmasını göstərir. İngilis dili ilə məşğul olan rus dilçiləri intonasiyanın dörd komponentdən -səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi (me- lodiya), cümlə vurğusu, temp və tembrdən ibarət olduğunu göstərir. O.Dikuşuna intonasiyanın dörd komponentdən ibarət olduğunu göstərir, lakin o, Q.P.Torsuyevdən fərqli olaraq, tembr deyil, ritmi intonasiyanın komponenti kimi göstərir. V.A.Vasilyev intonasiyanın dörd, (melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr), B.N.Vitomskaaya isə iki komponentdən (melodiya, cümlə vurğusu) ibarət olduğunu qeyd edir. Azərbaycan dilçilərinin də intonasiyanın komponentlərinə münasibəti müxtəlifdir. A.Axundov intonasiyanın aşağıdakı komponentlərdən - melodiya, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, durğudan ibarət olduğunu göstərir. A.L.Trukterov intonasiyanın üç tərkib hissədən (melodiya, tembr və cümlə vurğusu) ibarət olduğunu göstərir. M.A.Sokolova və başqaları isə intonasiyanın melodiya, cümlə vurğusu, temp və pauzadan təşkil olunduğunu göstərir (59, IV). G.Maruzo intonasiyanın bir (melodiya), Lado və Friz iki komponentdən (melodiya, ritm), N.S.Trubeskoy üç (melodiya, cümlə vurğusu və ritm), A.M.Peşkovski beş komponentdən (melodiya, tembr, pauza, cümlə vurğusu, ritm) ibarət olduğunu qeyd edir. L.R.Zinder ,intonasiyanın beş komponentdən təşkil olunduğunu və onların qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətdə olduğunu göstərir. L.R.Zinder intonasiyaya aşağıdakı komponentləri daxil edir: əsas tonun tezliyi (yüksəklik, yaxud melodik komponent, intensivlik (dinamik komponent), uzunluq, yaxud temp (zaman, temporal komponent, pauza, tembr). S.F.Leontyeva intonasiyanın altı komponentindən (melodiya, cümlə vurğusu, temp, pauza, ritm, temp) bəhs edir. P.K.Vaarack intonasiyanın tərkib hissələrinə (melodiya, tembr, cümlə vurğusu, ritm) komponentləri daxil edir.Fransız fonetisti Janna Vidon - Varne özünün «İntonasiyanın öyrədilməsi» kitabında intonasiyaya iki elementi (ritm və melodiya) aid edir. Digər dilçilərdən fərqli olaraq C .Halverson mimikanı da intonasiyanın komponenti (melodiya, cümlə vurğusu, mimika) hesab edir. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, intonasiyanın komponentlərinə dair dilçi alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə intonasiyanın komponentləri içərisində melodiya və cümlə quruluşuna üstünlük verilir.

Ədəbiyyat

1. Hüsənoğlu F. Introduction to English practical phonetics. Baku, 2003.
2. Kingdon R. Groundwork of English Stress. London, 1958.

3. Vassilyev V.A. English Phonetics. M., 1980.
4. Peter Roach. English Phonetics and Phonology. Cambridge, 1991.

Ф.Ибрагимова

**Изменение высоты тона на английском языке
Резюме**

Данная статья посвящена ключевой характеристике произношения в современном английском языке. Интонация в английском языке это совокупность определенных характеристик предложения, которые являются обязательным признаком устной речи. Основные составляющие интонации в английском языке - это мелодика речи (тон), ритм, темп, тембр голоса, фразовое и логическое ударение. Ритм - это чередования смысловых отрезков речи, ударение всегда выделяет самое главное, важное слово в смысловом отрезке. Мелодика речи - это чередование повышения и понижения тона голоса. Именно благодаря интонации в английском языке мы можем сделать нашу речь эмоционально богатой-выразить удивление, расстройство, негодование, восхищение и много другое.

F.Ibrahimova

**Pitch variation in English Intonation
Summary**

The article deals with the key characteristics of the pronunciation in modern English. Intonation is a complex unity of variations in pitch, sentence stress, tempo, rhythm and tamber. The pitch component of intonation, or melody, is the changes in the pitch of voice in connected speech. Rhythm is the recurrence of stressed syllables at relatively regular intervals of time in an intonation group. Sentence stress or the force component of intonation is the greater prominence of one or more words among other words in the same sentence. Speech tempo is the relative speed with which sentences and intonation groups are pronounced in connected speech. It is because of the intonation we can make our speech emotionally rich - expressing surprise, upset, resentment, admiration etc.

**Rəyçi: Nailə İbrahimova
filologiya üzrə fəlsəfə dokтору, dosent**

UKLEYN DIANA YURIEVNA

АГУНиП

andreyukl@mail.ru

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ-СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Açar sözlər: termin, əlamət, təyinedici komponent, sematik kompleks, söz qrupu, termin sozlərin birləşməsi, tərcümə, isim, sifət, feli sifət.

Ключевые слова: термин, признак, определяющий компонент, семантический комплекс, смысловая группа, термин-словосочетание, перевод, существительное, причастие.

Key words: term, indication, defining component, semantic complex, semantic group, term - word-group, translation, noun, adjective, participle.

Компоненты терминов-словосочетаний находятся в атрибутивной связи. Основной компонент, как правило, стоит всегда в конце. Определяющий компонент, который в свою очередь, может включить в себя термин или термины, выражает понятия, используемые в качестве признаков, характеризующих основной компонент.

Атрибутивная связь может осуществляться:

1) С помощью предложных сочетаний:

Lid of frame крышка корпуса

Body of reactor корпус реактора

2) С помощью конструкции типа «существительное + существительное»:

Survey party изыскательская партия

Emergency lightning дежурное освещение

Earth core заземляющая жила

Suspension bridge подвесной мост

Conductor's valve кондукторский тормозной кран

С помощью конструкций типа «прилагательное + существительное», наиболее распространенной в технической литературе:

Electric substation электрическая подстанция

Vertical component вертикальная составляющая

При этом следует иметь в виду, что определение и определяемое иногда представляют собой тесно связанную синтаксическую группу. Поэтому при переводе необходимо обращать внимание на то, является ли прилагательное определением следующего за ним существительного или вместе с ним образует термин. Так:

Wet battery батарея из мокрых элементов

(а не мокрая батарея)

Dry battery

батарея из сухих элементов

а не сухая батарея)

3) С помощью конструкции типа «причастие I + существительное»:

Accelerating field ускоряющее поле

Amplifying tube усилительная лампа

Rectifying tube выпрямительная лампа

4) С помощью конструкции «причастие II + существительное»:

Fixed contact неподвижный контакт

Forced oscillations вынужденные колебания

Distributed capacitance распределенная емкость

Fixed in stabilizer неуправляемый стабилизатор

Определяющий компонент может быть выражен группой слов, которая выступает как единый семантический комплекс. Определяющий компонент сложного термина может состоять из:

1) Прилагательное + прилагательное:

Back-electromotive force противоэлектродвижущая сила

2) Прилагательное + существительное:

Main-haulage road основная транспортная магистраль

short-time rating

кратковременная мощность

live-rail supply питание через 3-й рельс

2) Существительное + причастие

Oil-immersed transformer трансформатор,

погруженный в масло

Water-pumping unit

водоносный агрегат

3) Существительное + существительное:

Clock-flop-circuit

опрокидывающая схема

Clock-phase diagram векторная диаграмма в прямоугольных координатах

Wear-and-tear gauge шаблон для измерения

насоса Center-of-gravity

диапазон центровок

4) Группы слов:

Production engineering functional функциональная схема
организации organizational chart технологического процесса Super high-
voltage supply линия передачи
transmission line сверх-высокого напряжения

Одного из элементов, определяющего компонента, который может
иметь сокращенную форму, например:

Multi-cylinder=multiplecylinder
многоцилиндровыйMulti-stage
многоступенчатый компрессор
Hydroelectricpower
гидроэлектростанция

5) Целого идиоматического словосочетания, например:

Tell-tale signal device контрольное сигнальное устройство
Cat's back track
вытяжной путь с двух- сторонним скатомTrue-to-shape design
конструкция заданной формы
Off-the-road truck автомобиль – вездеход

Словосочетание, как и термин, может быть многозначным и
иметь два и более значений. Например, в зависимости от контекста
electronic data processing equipment можно перевести:

- А) электронно-вычислительные машины, или более широко
- Б) электронное оборудование для обработки информации.

Литература

1. Арнольд И.В. К вопросу о переводе технической литературы. В сб.: «Иностранные языки в высшей школе», № 1, Гос. Изд-во «Советская наука», М.,1952
2. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика. В сб. «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. пед. Наук РСФСР, 1950
3. Ганшина К.А. Анализ иностранного текста как условие его понимания. В сб. : «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1950
4. Литвиенко А.С. Понимание при переводе В сб.: «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. пед. Наук РСФСР, 1950

5. Рецкер Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык. В сб. «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Наук РСФСР, 1950
6. Соболев Л.Н. О точности перевода. В сб.: «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1950

Diana Yurievna

Termin və sözbirləşmələrinin structur xüsusiyyətləri

Xülasə

Termin və sözbirləşmələrinin komponentləri atributiv əlaqə şəklində olur. Bir qayda olaraq əsas komponent sonda gəlir. Öz novbəsində, əsas komponenti xarakterizə edəndə təyinedici komponent termin və ya terminləri, həmçinin xüsusiyyət və anlayışları özündə birləşdirir.

Təyinedici komponent ümumi semantik kompleks ilə ifadə olunan söz qrupu şəklində ifadə oluna bilər.

Termin və sözbirləşmələrinin tərcüməsi ilk öncə əsas komponent olan ismin sonra isə məntiqi ardıcılıqla əsasən sağdan sola tərcümə olunur.

Məsələn, mürəkkəb komponentli “temperature compensating condenser arrangements” termini aşağıdakı kimi tərcümə olunur: arrangements – cihazlar, condenser- kondensator, temperature compensating – istilik kompensasiyasının tutumu cihazı şəklində tərcümə olunur: bent-tube boilers termini aşağıdakı şəkildə tərcümə olunur: boilers –qazanxana, bent-tube-xüsusi konstruksiyalı boru, bent – tube boilers- xüsusi konstruksiyalı boru qazanxanaları.

Ukleyn Diana Yurievna

Constructional features of terms – word-groups

Summary

There are components of word-groups with attributive connection. As a rule basic component is at the end. In its turn defining component can include term or terms expressing conceptions, using as indications, characterising basic component.

Defining component can be expressed as word groups, which comes out in single semantic component.

Translation of terms – word-groups is started up a translation of noun, that poses basic component and then each semantic group is translated consistently first and foremost from right to the left. For instance: multi-component term as temperature compensating condenser arrangements is translated as follows: arrangements – устройства, condenser – конденсатор, temperature compensating – температурная компенсация, temperature compensating condenser – температурная компенсация конденсатора; the whole term is translated as устройства для температурной компенсации конденсатора.

The term bent0tube boilers is translated : boilers – котлы, bent-tube – с гнутыми трубами, bent-tube boilers – котлы с гнутыми трубами.

Рəуғи:

Rəhimə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VALİDƏ KƏRİMOVA
Xəzər Universiteti
kerimovavalide@yahoo.com

DİL, OXU VƏ ÖYRƏNMƏ MANEƏLƏRİ: N. XOMSKİNİN MONOQRAFİYALARI ƏSASINDA

Açar sözlər: dil, dilçilik, dil və mədəniyyət, dil və təfəkkür, mədəniyyət, oxu.

Keywords: language, linguistics, language and culture, language and thinking, culture, reading.

Ключевые слова: язык, языкознание, язык и культура, язык и мышление, культура, чтение.

Dil, Məni dünya ilə əlaqələndirməklə məhdudlaşdırmır. Çünki insan üçün dünya, onun yaşadığından ayrılmaq və canlı kimi bağlı olduğu və ondan təcrid olunması, ona qarşı durması deməkdir. İnsan təbii varlıq olaraq yaşadığı dünya ilə bağlıdır. Dil isə insanın özünü subyekt kimi müəyyənləşdirir. Yəni insan yalnız dillə insan olur və o dünyanı dünya kimi dillə ifadə edir. Təfəkkürlə dilin əlaqəsi ortaya çıxır. Dil fikri düzəldən orqandır. Dil insanın mahiyyətidir. Dil davamlıdır və hər an keçib gedəndir, üzv deyil, fəaliyyətdir. Təqdim edilən məqalənin də əsas məqsədi öyrənmə çatışmazlıqlarını göstərməkdən ibarətdir. Dilçilik yarandığı gündən bu vaxta qədər dilin mahiyyətini və dünyanın dil mənzərəsini açmağa çalışır. Böyük alman dilçisi və filosofu V. fon Humboldt dil fəlsəfəsini və onun universal ideyasını inkişaf etirdi. Burada əsas fikir ondan ibarətdir ki, insan öz dilində sonu məlum olan elementlərdən sonsuz istifadə edə bilər. Bu qabiliyyət (capacity) bütün dillər üçün universaldır. Hazırda dünyada 5.000-6.500-ə qədər dil mövcuddur [7; s.340]. V. fon Humboltdan bu yana dünya dillərinin müxtəlif əsaslara söykənən bölgüsü məlumdur. Bu barədə kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur. Biz onları burada araşdırmaq istəmirik. Ən geniş yayılmış bölgülərdən biri geneoloji bölgüdür. Bu tarixi dəyişikliklər baxımından dillərin qohumluq əlaqələrini əsas götürən bölgüdür. Bu bölgüyə görə bir ulu dildən yaranan dillər eyni dil ailəsinə aid edilir. V. fon Humboldtun Qeyd etdiyimiz dünya dillərinin geneoloji bölgüsü ilə yanaşı dilçilikdə tipoloji bölgü də mövcuddur ki, dillər bu bölgüyə görə 4 qrupa bölünür: 1. Analitik və ya kök dillər; 2. Sintetik dillər; 3. Aqlütinativ dillər; 4. Polisintetik dillər. Eyni zamanda müasir dilçilik süni dillərlə də ardıcıl məşğul olur. İndiyə qədər bir neçə süni dil yaranmışdır. Bununla yanaşı dünyada aşağıdakı geniş yayılmış süni dillər və ya qarışıq dillər də vardır: esperanto, volapük, oksidental, interlingua və s.

Aşağıda dünyada ən çox danışılan və sayca çox əhali danışan dillərin cədvəlini veririk:

Mandarin Çin dili	-726 mil.
İngilis dili	-427 mil.
İspan dili	-266 mil.
Hindu dili	-182 mil.
Urdu dili	-223 mil.
Ərəb dili	-181 mil.
Portugez	-165 mil.
Bənqali dili	-162 mil.
Rus dili	-158 mil.
Yapon dili	-124 mil.
Alman dili	-121 mil.
Fransız dili	-116 mil.
Yava dili	-75 mil.
Koreya dili	-66 mil.
İtaliyan dili (ədəbi İtaliyan dili)	-65 mil.
Pəncabi dili	-60 mil.
Marati dili	-58 mil.
Vyetnam dili	-57 mil.
Teluqu dili	-55

	mil.
Türk dili	-53 mil.
Tamil dili	-49 mil.
Azərbaycan dili	-45 mil.
Ukrayna dili	-45 mil.
Polyak dili	-42 mil.
Malaqyalam dili	- 30mil.
Barmez dili	-22 mil.
Fars dili	-22 mil.
Daç dili	-21 mil.
Avadhi dili	-20 mil.
Özbək dili	-17 mil.

Bu göstəricilər D. Kristalın 2000-ci ildə çapdan çıxmış Kembriç dil ensiklopediyasından götürülüb [1; s.289]. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması onun sistemliliyindən irəli gəlir. J. Piaje (1896-1980) demişkən, struktura xas olan üç əlamətin üçü də dildə özünü göstərir: 1. Bütövlük; 2. Transformasiya; 3. Özünüidarə [2; 1971]. Adətən strukturalizmi F.de Sössürün adı ilə bağlayırlar. A. Boduen de Kurtenede də rast gəlirik. Digər tərəfdən E. Koseriu yazır ki, F.de Sössürə qədər işarələnən və işarələyən dil və danışığ, diaxroniya və sinxroniya qarşılaşmalarına çox-çox əvvəllər də dilçilikdə rast gəlmək olar. F.de Sössür dili işarələr sistemi kimi götürürdü. Bundan öncə isə o dil və danışığ qarşılaşmalarını fərqləndirir, birincini daimi sistem və struktur kimi, ikincini isə öləri, yalnız fərdin danışığında reallaşan bir aspekt kimi götürürdü. Bütün dünyanın dillə məşğul olmasına baxmayaraq heç bir elm sahəsində buradakı qədər absurd təsəvvürlər, mühakimələr, özbaşnalıqlar yoxdur. Ona görə də, F.de Sössür “Dil nədir?” və “Dilçilik necə olmalıdır?” suallarını gündəmə gətirib, onlara cavab vermək istəyir. Gənc qrammatiklər belə hesab edirlər ki, dillər bir ulu dildən yaranıb. Məs., belə götürülürdü ki, «ana» sözü ispanca «madre», fransızca «mère», ingiliscə «mother», daç dilində «meoder», almanca «Mutter», latınca «mäter», sans-

krit dilində «màtar», yunan dilində «matèr», qədim slavyan dilində «màti» kimi adlanırsa, buradan deməli, Hind-Avropa forması «màtèr» olar.

Məntiq, dil və təfəkkür arasındakı əlaqələr nəinki fəlsəfəni, həm də dilçiliyi dərinlən düşündürən məsələlərdir. Məna problemi semiotikanın mərkəzi problemi. Bəs dil nədir? Dil elə bir əlaqələr şəbəkəsi və bu şəbəkənin elə vahidlər sistemidir ki, bütün fərdləri bir-birinə bağlayır, o fərdin fəvqündə durur, abstraksiyadır, sosial instrumentdir. Dil təkcə tələffüz, cümlə və intonasiya deyil, o bir bütöv kimi öyrənilir. Dil fəaliyyəti bunların hər ikisini – düşüncəni, məntiqi, rəftarı, qarşılıqlı təsiri əhatə edən çoxşaxəli bir insan fəaliyyətidir. Ona görə də bu fəaliyyəti məntiqi fəlsəfə, psixologiya, fiziologiya, dilçilik və s. elm sahələri özünə obyekt kimi seçə bilər. Dil sistemdir. Dil fərqlənən işarələrin sistemidir, danışq isə bu sistemin konkret fərddə reallaşmasıdır. Linqvistik elementlərin kombinasiyalarının və substitusiyaların məcmusu dilin sistemini yaradır. F.de Sössür deyir ki, dil insanın dil fəaliyyətinin sosial hissəsidir, o fərddən asılı deyildir, fərd onu nə yarada, nə də dəyişdirə bilər; o dil kollektivi üzvləri arasında əlaqənin gücü hesabına mövcuddur. Onun fikrinə əsaslanaraq “Dil danışqdan fərqləndirilməklə əlahiddə tədqiq oluna bilən obyekt, dil konkret tərzdə danışqdan heç də az predmet deyil”. Dil vahidləri sistem yaradır. Deməli, hər bir dil vahidi həm fərqlənməlidir, həm də fərqləndirilməlidir. əks təqdirdə xaos yaranardı. Beləki, dil işarələri danışan tərəfindən tələffüz edilməli və o dərəcədə ucadan olmalıdır ki, dinləyən onu eşidib başa düşsün. Dillə ünsiyyətdə başqa maddi varlıqlı işarələr işləmir. Antropoloji mənada hər xalqın öz mədəniyyəti var. Cəmiyyət daxilində ayrı-ayrı qrupların öz mədəniyyəti var. Y. Herder bunu belə izah edirdi: dil və təfəkkür əlaqəlidir, dil və mədəniyyət isə millətin ruhunun və düşüncə tərzinin inikasıdır. O yazırdı: “Dil bizim əqlimizin xarakteridir”. Elə bu ideya sonralar Sepir-Uorf fərziyyəsinin əsasında dururdu. Mədəniyyət insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə əldə etdiyi bilik, adət və vərdişlərin toplusudur. Bilik deyəndə nəyisə etmək, nədəsə özünü tam hüquqlu insan kimi hiss etmək başa düşülür. Elm də mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Sepir-Uorf fərziyyəsiindən danışdıq. Amerikan dilçisi E. Sepir və onun tələbəsi B. Uorf öz müəllimləri F. Boasın təsiri ilə Avropa ənənəsinə sadıq qalaraq mədəni və linqvistik müxtəlifliyi təfəkkür izomorfizmi işığında açmağa çalışırdılar [5; 2006]. Bu da Y. Herderin və V. fon Humboldtun romantik idealizminin təsiri altında mümkün olmuşdur [2; 1971]. Dil həm bioloji, həm də mədəni hadisədir. Hər bir dil universal substruktura malikdir, bu leksikada və qrammatikada, və ola bilsin, fonologiyada da öz əksini tapır, eyni zamanda qeyri-universal superstruktura da malikdir ki, bu da bir bütöv kimi həmin substruktura əsaslanır. Universal substruktur genetik cəhətdən insanın təfəkkürü ilə keçir, insanın genetik cəhətdən şərtləşən səyləri və arzuları ilə müəyyənləşir. Burada koqnitiv və qeyri-koqnitiv faktorların ətraf aləmlə çuğalaşması əsasdır. Dilin universal cəhətlərinin mənimsənilməsi

bioloji yolla mədəniyyətin verilməsindən asılıdır. Qeyri-universal superstruktur isə mədəniyyətin verilməsindən asılıdır. Nəsildən nəslə təkcə dil səriştəsi deyil, həm də mədəniyyət ötürülür. Tədqiqatçı bu nəticəyə gəlmişdir ki, dil mədəniyyətə açar, ədəbiyyata isə ötürücüdür. Məhz buna görə də dil və mədəniyyət qarşılıqlı şəkildə öyrənilməlidir. Mədəniyyətdəki fərqləri dilöyrənmədə nəzərə almaq lazımdır. Dilçilər deyirlər ki, primitiv dil yoxdur ancaq bu heç də o demək deyil ki, dillər hamısı eynidir. Dillərin bərabərliyi o demək deyil ki, onlar eyni hüquqludur, ancaq müxtəlif dillər onlarda danışan xalqların mədəniyyətlərini əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. D. Crystal. The Cambridge Encyclopedia of English Language. London, 2000, s. 289.
2. J. Piage. Structuralism. London, 1971.
3. F. Bødmer. The Loom of Languages. London. 1997.
4. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 27-44.
5. Veysəlli. F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2006, I cild.
6. Yenə orada, s. 24.
7. Yenə orada, s. 340.
8. Veysəlli. F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. I Studia Philologica Bakı, 2005.
9. Veysəlli. F.Y. Dil. Studia Philologica. VI. Bakı: Təhsil, 2007, s. 9.
10. Yenə orada, s. 10.
11. Yenə orada, s. 15.
12. Yenə orada, s. 17-20.
13. Veysəlli. F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
14. Ж. Лайонз. Язык и лингвистика. М., 2004, с. 273.
15. Xomski. N. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcümənin və giriş məqaləsinin müəllifi A. Məmmədov, redatoru F. Veysəllidir. Bakı, 2006.
16. Z. Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969.

V. Karimova

Language, Reading and Learning Disabilities. The basis of the monographies by N. Chomsky

Summary

Language is a biological and cultural event. From generation to generation, not only language competence is transferred, but also culture.

The equality of languages does not mean that they are the same, but different languages reflect the culture of the peoples who speak in them. Language and thinking are interrelated, and language and culture are a reflection of the spirit and thinking of the nation. The researcher came to the conclusion that the language opens up to a culture and a transgender of literature. That is why language and culture must be mutually studied. The research also explore the N. Chomsky's views toward linguistics and his linguistic ideas caused resonance in the world of science. Presented research gave brief and essential information about the ideas that led to a great deal of controversy in the linguistic world of N. Chomsky. The irreconcilable views of linguistic science and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology also discussed. Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views.

В. Керимова

**Язык, Чтение и Необучаемости: В основе монографии Н. Хомского
Резюме**

Язык является биологическим и культурным событием. Из поколения в поколение передается не только языковая компетенция, но и культура. Равенство языков не означает, что они одинаковы, но разные языки отражают культуру народов, которые говорят в них. Язык и мышление взаимосвязаны, а язык и культура являются отражением духа и мышления нации. Исследователь пришел к выводу, что язык открывается культуре и трансгендеру литературы. Вот почему язык и культура должны быть взаимно изучены. В работе также исследуются взгляды Н. Хомского на лингвистику, а его лингвистические идеи вызвали резонанс в мире науки. Представленные исследования дали краткую и существенную информацию об идеях, которые привели к большим разногласиям в лингвистическом мире Н. Хомского. Обсуждались также непримиримые взгляды на лингвистическую науку и влияние научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также на философию, логику и психологию. Таким образом, основной задачей, стоящей перед исследованием, было раскрытие сущности лингвистических взглядов Н. Хомского.

Rəyçi: Dilbər Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ALMAZ ƏLİYEVƏ
ADU
almaz@mail.ru

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SUAL CÜMLƏLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: cümlə, suallar, mürəkkəb cümlə, sual cümləsi, nəqli cümlə, qrammatik vasitə

Key word: A sentence expressing, interrogative and affirmative proposal containing, the actual-interrogative proposal, answer, a sentence expressing the question (compare other types of sentences on the purpose of the utterance: a narrative sentence, an incentive sentence). question-and-rhetorical proposal containing

Ключевые слова: Предложение, ответ. вопросительно-утвердительное предложение отрицание. побуждение к действию, вопросительно-риторическое предложение

Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır. Azərbaycan dili aqqlütinativ dillərdən olduğu üçün bu dildə hal şəkilçiləri və feilin təsrif formaları cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır: sözlər müxtəlif şəkildə dəyişərək əlaqələnir və danışanın məqsədindən asılı olaraq cümlənin lazımı şəkildə formalaşmasına səbəb olur. Dilin daxili qanunları dedikdə, cümlədə ifadə olunan modal münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünəməxsus səciyyəvi intonasiya xüsusiyyətləri əhatə olunur.

Bu misallarda nöqtələrlə (və nöqtə hüququnda sual işarələri ilə) ayrılmış hər bir nitq vahidi müəyyən fikir ifadə edir və cümlə şəklində formalaşmışdır. Beləliklə, cümlə özünə qədərki hər bir dil vahidindən - səs-ərdən, sözlərdən, söz birləşmələrindən formalaşa bilir. Lakin daha. Cümlələr birliyi isə daha iri sintaktik vahidlərin - sintaktik bütövlərin yaranmasına səbəb olur.

Alman dilində cümlə bir neçə cəhətdən, bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşıyır, hər cür quruluş xüsusiyyətlərinə malik olan cümlələri əhatə edir (məsələn, cümlənin məqsəd və intonasiyaya, quruluşuna, modallığa görə təsnifi), bir qismi isə (tərkibə, yəni baş üzvlərə görə, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə və s.) yalnız sadə cümlələrə aiddir. Lakin bütün təsnif prinsipləri ümumilikdə struktur-semantik cəhətə əsaslanır, yəni bütün hallarda cümlənin məna və quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Bu məqalədə sual cümləsindən bəhs edəcəyik.

Suallar mürəkkəb cümlədə budaq cümlə kimi çıxış edir. Əgər burada sual sözü gələrsə, xəbər sonda gəlir.

Was hast du heute gekauft. Ich habe gefragt, was hast du heute gekauft hast.

Qəti cavab, qərar mənalı (Entscheidungsfrage) sual cümləsində ob ilə başlayır. Prädikat sonda gəlir.

Kommst du heute zu mir? Ich habe gefragt, ob du heute zu mir kommst.

Ist die E- Mail Adresse richtig? Ich bin nicht sicher, ob die E- Mail Adresse richtig ist.

Normalda sual sözləri iki cürdür: Ja-bəli, nein- xeyr sualları.

Liebst du deinen neuen Freund?

Möchtest du Fan- fit trinken?

Belə cümlələr sual sözü ilə işlənmədiyi üçün həm də sual sözsüz sual cümləsi adlanır.

Əgər sual cümləsində sual sözü işlənersə, belə cümlələr sual sözlü sual cümləsi adlanır. Xəbər ikinci yerdə gəlir.

Woher kommst du? Ich hätte gern gewüßst, woher du kommst. Sual cümləsi - Bir şeyi öyrənmək, dəqiqləşdirmək və ya yeni məlumat almaq məqsədilə işlədilən cümlələrə deyilir.

Əgər nəqli cümlələr vasitəsilə danışan şəxs müsahibinə məlumat verir, bir məlumat ötürürsə, sual cümlələri dinləyənin fikrini bilmək, ondan məlumat almaq, onun köməyi ilə məlumatını dəqiqləşdirmək, zənginləşdirmək məqsədi daşıyır.

Sual cümlələri intonasiyanın, sual əvəzliliklərinin və sual ədatlarının köməyi ilə qurulur.

İntonasiya sual mənası yaradan ən universal vasitədir. Sual cümlələrinin bir qismi başqa heç bir vasitə olmadan, yalnız intonasiyanın köməyi ilə yaranır. Bu cür sual cümlələri öz strukturuna görə nəqli cümlələrə çox yaxındır. Azərbaycan dilində yalnız xəbərin son hecasının bir qədər uzun tələffüzü ilə bu növ sual cümlələri nəqli cümlələrdən fərqlənir; məs.: Evə gedirsən. - Evə gedirsən? Oxumaq istəyirsiniz. - Oxumaq istəyirsiniz? Kəndə gedirik. - Kəndə gedirik? və s.

Beləliklə, cümlədə heç bir dəyişiklik etmədən, yalnız xəbərin son hecasını bir qədər uzun tələffüz etməklə nəqli cümləni sual cümləsinə çevirmək olur. Söz sırası olduğu kimi qalır və hətta məntiqi vurğunun öz yerini dəyişməsi də buna mane ola bilmir; məs.: Siz universitetdə oxuyursunuz? Siz universitetdə oxuyursunuz? Siz universitetdə oxuyursunuz?

Qeyd. Canlı danışmaq dilində, xüsusən qərb qrupu şivələrində (Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və s.) bu cür sual cümləsinin yaranması üçün heca uzanması

başqa sözlərin, hətta ədatların da üzərinə düşə bilər; məs.: Genə kəndə gedirsən? Kəndə gedirsən?

Alman dilində isə bu, xəbərin önə keçməsilə baş verir. Du gehst nach Hause-Gehst du nach Hause? Sie wollen lernen.- Wollen Sie lernen? Wir gehen ins Dorf. Gehen wir ins Dorf?

İntonasiya ilə qurulan sual cümlələrinə -mı (-mi, -mu, -mü) şəkilçisini artırmaq olur; məs.: Kəndə gedirsən? - Kəndə gedirsənmi? Əşrəfin bacısıdır? - Əşrəfin bacısıdırımı? və s. Bu zaman artıq xəbərin son hecasının uzun tələffüzünə ehtiyac qalmır.

Sual cümlələrinin yaranmasında başqa qrammatik vasitələr (ədatlar, sual əvəzlilikləri) iştirak etdikdə intonasiyanın yükü xeyli azalmış olur. Bu cür hallarda ən fəal mövqeyi əvəzliliklər öz üzərinə götürür və sual cümlələrinin formalaşmasında sual əvəzlilikləri mühüm rol oynayır.

Həm Ayərbaycan, həm alman dilində bütün sual əvəzlilikləri sual cümlələrinin yaranmasına səbəb olur; məs.: Bəs indi qızınız haradadır? (İ.Əfəndiyev) – Wo ist jetzt Ihre Tochter? Adınız nədir?- Wie heißen Sie? Onlar burada nə iş görə bilirlər? (İ.Əfəndiyev)- Was können sie hier machen? Muğamlardan hansını bilirsiniz? (İ.Əfəndiyev) Bu gün nə ilə məşğul oldunuz? (İ.Əfəndiyev) Səhər saat neçədə şəhərə gedəcəksiniz? (İ.Əfəndiyev)- Um wieviel Uhr gehen Sie in die Stadt?

Sual əvəzlilikləri bəzən sual ədatları ilə birləşdirilir və belə hallarda sual mənası güclənməklə yanaşı, əlavə məna çalarları da yaranır; məs.: Warum hast du denn mich nicht angerufen? Ich habe doch gesagt, meine Handy funktioniert nicht. s.

Azərbaycan və alman dilindəki bəs, ki ədatları təkid, axı, məgər ədatları, yaxşı, görəsən modal sözləri təəccüb və s. bildirir, sual mənasını gücləndirir. Sual mənasının yaranmasında sual ədatlarının və bəzi modal sözlərin rolunu öyrənmək üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

Sənin üçün burada çox çətin keçmir ki? Bəlkə, mənə acığın tutduğu üçün belə deyirsən? Bir yerin-zadın yaralanmayıb ki? Qorxub eləmədin ki? Siz bir də ora qayıtmayacaqsınız ki? Məgər Nazxanım bacı tək yaşayır? (İ.Əfəndiyevdən)

Birinci cümlədə sual mənası ki ədatının və intonasiyanın köməyi ilə yaranmışdır. Həmin cümləni nəqli cümlə kimi tələffüz edək: Sənin üçün burada çox çətin keçmir. Göründüyü kimi, bu zaman ki ədatını atmaq lazım gəlir; lakin təəccüb məqamında ki ədatını saxlamaq da olar: (Niyə elə deyirsən?) Sənin üçün burada çox çətin keçmir ki... Həmin cümləni təsdiq cümlə şəklində salaq: Sənin üçün burada çox çətin keçir? Sənin üçün burada çox çətin keçir ki? Ki ədatı olmadıqda keçir sözünün son hecası, ki ədatı olduqda ədat özü uzun tələffüz olunur. Aydın olur ki, inkar cümlələrdə sual mənasının yaranması üçün lazım olan fasiləni zaman şəkilçisi -ır alır. Lakin

inkar şəkilçisi ilə birlikdə həmin cümləni nəqli cümlə kimi də tələffüz etmək olar: Sənin üçün çox çətin keçmir ki. (Niyə gileylənirsən?) Aydın hiss olunur ki, burada fərqi yenə intonasiya yaradır: nəqli cümlələrdə xəbərlə ədat aşağı tonla, sürətlə tələffüz edildiyi halda, sual cümlələrində onların arasında nisbətən artıq fasilə olur və ədatın məntiqi vurğu ilə tələffüzü hiss olunur.

Bəlkə, mənə acığın tutduğu üçün belə deyirsən? - cümləsindən bəlkə modal sözləri atsaq, xəbərin son hecası uzun tələffüz edilməlidir. Məgər Nazxanım bacı tək yaşayır? cümləsindən məgər ədatını atdıqda da xəbərin son hecası uzun tələffüz edilməlidir. Sual mənasının formalaşması üçün lazım olan fasiləni bəlkə, məgər sözləri alır. Bu cür cümlələr intonasiya ilə qurulan sual cümlələrinə çox yaxındır və sual mənası həmin sızlərin köməyi ilə yaranır. Heç şübhəsiz, bu halda məntiqi vurğunun son sözlərə düşdüyünü də unutmamalıyıq.

Azərbaycan dilində sual şəkilçisi -mı (-mi, -mu, -mü) (buna sual ədatı da deyilir) sözlərin sonuna artırılaraq, müstəqil sual mənasının yaranmasına səbəb olur; məs.: Çay qoymuşuq, sənə də gətirimmi? (Əfəndiyevdən) Alman dilində isə iabeli mürəkkəb cümlədəki ob (mı,mi, mu, mü) eyni mənəni verir.

Sual əvəzlilikləri ilə sual şəkilçilərinin yaratdığı sual mənalarında fərq var. Sual cümləsi sual əvəzliliklərinin köməyi ilə formalaşdıqda sual mənası cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və buna görə də yeni informasiya verən cavab cümləsinə ehtiyac olur; məs.:

- Mənim şeylərimi hara aparıbsan?
- Təzə mənzilə. (V.Babanlı)

Göründüyü kimi, hər iki misalda müsahiblərdən ikincisi suala yeni informasiya verən cümlə ilə cavab verməli olmuşdur. Sual şəkilçili cümlələrdə isə bütün informasiya sual cümləsinin özündə olur; sual verən şəxsin məqsədi informasiyanı dəqiqləşdirməkdir. Odur ki, bu cür sualların cavabı adətən qısa olur; bəli, yox, xeyr, hə, əsla, əlbəttə - ja, nein, doch, natürlich, və s. kimi sözlərdən ibarət olur; məs.: Kəndə gedəcəksənmi? sualına vəziyyətdən asılı olaraq, bəli, yox, hə, əlbəttə, sözsüz, şübhəsiz və s. sözlərlə qısa cavab vermək olar. Danışanın məqsədindən, istəyindən, hadisəyə münasibətindən –asılı olaraq, bu cür qısa cavabla yanaşı, tam cavab da verilə bilər:

- Uzaqdamı yaşayırsınız?
- Xeyr, evimiz lap yolunuzun üstündədir. (V.Babanlı)

-mı (-mi,-mu,-mü) şəkilçili sual cümlələrində müsahibin cavabı tamamilə gözlənilməz də ola bilər. Bu cür hallarda suala cümləyə bərabər və ya təktərkibli cümlələrlə cavab vermək mümkündür; məs.:

- Mənim üzüm payımı gətirmisənmi?
- Könlü balıq istəyənin quyuğu suda gərək. (V. Babanlı)

Qeyd etdiyimiz şəkilçinin iştirakı ilə formalaşan sual cümlələri intonasiya ilə qurulan cümlələrə çox yaxındır. Şəkilçini ixtisar etməklə xəbərin son hecasının uzun tələffüzündən istifadə etmək və ya uzanma üçün lazım olan vaxtı bu şəkilçi ilə doldurmaq mümkündür; məs.: Vüqar! Sənsən, oğul? Yaxşı kinodur? Sən yenə gəldin? On bir tamamdır? Mənəm. Tanımadın? (V.Babanlıdan)

Bu cür misallarda xəbərin son hecasının fərqli tələffüzünü -mı (-mi,-mu,-mü) şəkilçisi ilə aradan qaldırmaq və sual mənasını saxlamaq mümkündür: Vüqar? Sənsənmi, oğul? Yaxşı kinodurmu? Sən yenə gəldinmi? və s. Mürəkkəb cümlələrdə də sual mənası eyni vasitələrlə formalaşır; məs.: Sizə demişəm, mən harda oxuyuram? (V.Babanlı) - Ich habe doch gesagt, wo ich studiere.

Sual cümlələrinin üslubi imkanları genişdir. Həm intonasiya ilə, həm də ədatların iştirakı ilə qurulan sual cümlələrində müxtəlif modal münasibətlər ifadə olunur.

Sual cümlələrinin bir qismi cavab almaq məqsədilə deyil, təsdiq və ya inkar fikri daha emosional şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir. Bu cür cümlələr ritorik sual cümlələri adlandırılır. Ritorik sual cümlələrindən publisistik dildə daha çox istifadə olunur. Lakin bədii dildə də onların rolu böyükdür; məsələn: Sultan Əmirli evlənib, lap yaxşı eləyib! Məgər daşdır, dəmirdir Sultan Əmirli? İnsan deyilmi? Sevə bilməzmi? Sevilə bilməzmi? Təkliyin əzab-əziyyətini azmı çəkib, subaylığın məhrumiyyətlərini azmı görüb ki, bundan sonra da görsün?.. (İ.Hüseynov)

Bu cür sual cümlələri məzmunca nəqli cümlələrə çox yaxındır və dolayı yolla hökm ifadə edir: Sultan Əmirli daş deyil, divar deyil. İnsandır. Sevə bilər və s.

Ritorik sual cümlələrinin sonunda əksərən sual işarəsi, bəzən birlikdə sual və nida işarələri qoyulur.

Ədəbiyyat

- 1 .H.M. Məmmədov, A. Axundov Dilçiliyə giriş.Bakı -1956
- 2 Ə. Abdullayev. Y. Seyidov. A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-2007
- 3 Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Duden. Verlag, 1995
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan ədəbi dili.Bakı: maarif: 1982
5. В.В.Виноградов. Словообразование в его отношения к грамматике и лексикологии.изд. МГУ.1952

А.Алиева

**Comparative analysis of interrogative sentences in German and Azerbaijani
Summary**

A sentence expressing the question (compare other types of sentences on the purpose of the utterance: a narrative sentence, an incentive sentence). Distinguish: B. the actual-interrogative proposal, to which the answer is really expected.

C:an interrogative and affirmative proposal containing a question to the interlocutor, from D. which the confirmation of what was said in the proposal is expected.

E. a question-negative sentence, in which the negation is expressed as a question.

H.interrogative and incentive proposal, in which the motivation for action is expressed through the question.

I.a question-and-rhetorical proposal containing a statement or a negation in the form of a question to which no response is expected

А.Алиева

**Сравнительный анализ вопросительных предложений в немецком и азербайджанском языке
Резюме**

Предложение, выражающее вопрос различаются:

- а) собственно-вопросительное предложение, на которое реально ожидается ответ.
- б) вопросительно-утвердительное предложение, содержащее вопрос к собеседнику, от которого ожидается подтверждение сказанного в предложении.
- в) вопросительно-отрицательное предложение, в котором под видом вопроса выражается отрицание.
- г) вопросительно-побудительное предложение, в котором через вопрос выражается побуждение к действию.
- д) вопросительно-риторическое предложение, содержащее утверждение или отрицание в форме вопроса, на который не ожидается ответ

**Rəyçi : Nəqiqət Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, dosent**

SEVİNC RƏHMANOVA
ADU
sevinc@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ ƏVƏZLİK ZƏRFLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: əvəzlik zərfləri, əvəzlik zərflərinin düzəlməsi, qoşmalar, şəxs əvəzliyi, zərf

Key word: Pronounced, unlike pronouns, adverbs, pronominal, combine, generalization, expressing the question

Ключевые слова: наречия, местоименные. если знаменательные наречия, признак или различные обстоятельства, обобщения, выражения вопроса.

Şəxs əvəzliləri ismin yerində işlənən və kim? nə? suallarına cavab verən əvəzlilərə deyilir. Şəxs əvəzliləri kəmiyyətə tək və cəm olur, şəxsə görə üç növə bölünür. Zərflərdən bəziləri əvəzliyin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bunlar əvəzlik zərfləri adlanır. Əvəzlik zərfləri fellərə, sifətlərə, və zərf əvəzlilərinə aid olub cümlədə zərflik rolunu ifadə edirlər. Əvəzlik zərfləri ancaq alman dilinə xasdır. Onlar həm zərfliyin, həm də əvəzliyin əlamətini daşıyan nitq hissəsi sayılır.

Alman dilində əvəzlik zərfliyinin iki növü vardır: sual və işarə əvəzlik zərfləri.

Sual əvəzliləri **wo?** zərfindən və sözönündən düzəlir. İşarə əvəzlik zərfləri **da** və sözönündən düzəlir.

Əgər sözönü saitlə başlayırsa, o zaman əvvəlinə **r** artırılır.

da + von = davon	— bu haqda	wo + von = wovon	— nədən
da + mit = damit	— bununla	wo + mit = womit	— nəilə
da + bei = dabei	— bununla	wo + bei = wobei	— nədə
da(r) + auf = darauf	— bunun üstündə	wo(r) + auf = worauf	— nəyin üstündə
da(r) + in = darin	— bunun içində	wo(r) + in = worin	— nəyin içində
da(r) + aus = daraus	— bundan	wo(r) + aus = woraus	— nədən

İşarə əvəzlik zərfləri ismin əvəzində, cansız əşya yaxud mücərrəd anlayış kimi istifadə edilərək, şəxs və işarə əvəzlilikləri ilə önlüklərin birləşməsindən yaranır,

Hier gibt es ein Bücherregal. Darauf liegen neue Zeitschriften. (Auf dem Bücherregal liegen neue Zeitschriften). – Burada kitab rəfi var. Onun üzərində təzə jurnallar var. (Kitab rəfinin üzərində təzə jurnallar var).

Unser Chef hat sich für dieses Angebot sehr interessiert. Hat euer Direktor sich auch dafür interessiert? (Hat euer Direktor sich auch für dieses Angebot interessiert?). – Bizim şef bu təkliflə çox maraqlandı. Sizin direktor da bunla maraqlandı?

Ich bin mit dem Zimmer zufrieden. Bist du auch damit zufrieden? — Mən otaqdan razıyam. Sən də ondan (otaqdan) razısan?

Sual əvəzlik zərfləri cansız əşya ilə önlüyün birləşməsindən düzəlir.

Woran nehmen die Schüler teil? – Die Schüler nehmen an diversen Sportveranstaltungen teil. – Şagirdlər nədə iştirak edirlər? Şagirdlər müxtəlif idman tədbirlərində iştirak edirlər.

Wovon sprechen sie? Sie sprechen von der Arbeit. — Onlar nədən danışır? Onlar işdən danışır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, alman dilində canlı isimlərə verilən sual tam başqa cür olur.

Von wem hat er sich nicht verabschiedet? – Er hat sich von unserem Onkel nicht verabschiedet. – O, kimlə vidalaşmadı? O dayımızla vidalaşmadı.

Zu wem fährt Barbara nach Kiel? – Barbara fährt zu ihrer Schwester nach Kiel. – Barbara Kilə kimin yanına gedir? Barbara Kilə bacısının yanına gedir.

Çox sayda alman sözlülərinin çoxmənalılığı nəticəsində onlardan müxtəlif məna verən əvəzlik zərfləri düzəltmək olur və seçilən önlüklərdən asılı olaraq müxtəlif cür tərcümə olunur. Burada alman feillərinin idarəetməsini də unutmaq olmaz.

denken an (Akk.) (fikirləşmək nədənsə)	Er denkt an eine Reise. — Он думает о путешествии. Woran denkt er? — O nə barədə düşünür?
arbeiten an (Dat.) (işləmək nəyin üzərində)	Er arbeitet an der Diplomarbeit. — O diplom işi üzərində işləyir. Woran arbeitet er? — O, nə üzərində işləyir?
teilnehmen an (Dat.)	Er nimmt an der Diskussion teil. — O, müzakirədə

(iştirak etmək nədəsə	iştirak	edir.
Woran nimmt er teil? — O. nədə iştirak edir?		

Əvəzlik zərfləri mürəkkəb zərflərin xüsusi qrupunu təşkil edir. Əvəzlik zərfləri zərfliyin Dativ və Akkusativ hallarını tələb edən wo və da sözlüləri ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Bu qrupun zərflə yanaşı, əvəzlik əlaməti də var. Buna görə də onlar əvəzlik zərfləri adlanır. Bunlar əşyaya işarə edir, onu soruşur və hətta ismi də əvəz edirlər. Lakin canlı varlıqları bildiren isimlərlə bu zərflər işlənmir. Əvəzlik zərfləri mənacə başqa zərflər kimi təsnif edilir. Bu qrupa daxil olan əvəzliklər Azərbaycan dilində əvəzlik və qoşmalar vasitəsilə ifadə olunur. Mürəkkəb əvəzlik zərfləri də tərkiblərinə daxil olan önlüklər kimi çoxmənalıdır, ona görə onları cümlənin məzmununa uyğun olaraq tərcümə etmək lazımdır.

Mən maşını gözləyirəm. Mən onu artıq çoxdan gözləyirəm

Sual əvəzlikli zərflər düzəlməsi (Fragende Pronominaladverbien)

Sual əvəzlik zərfləri.(Fragende Pronominaladverbien)		İşarə əvəzlik zərfləri.(Hinweisende Pronominaladverbien)	
bei wem?	bei ihm	wofür?	dafür
an wen?	an ihn	womit?	damit
für wen?	für ihn	wovon?	davon
zu wem?	zu ihm	worauf?	darauf darüber

Mürəkkəb əvəzlik zərfləri də tərkiblərinə daxil olan önlüklər kimi çoxmənalıdır, ona görə onları cümlənin məzmununa uyğun olaraq tərcümə etmək lazımdır.

Qeyd: Önlük səsi ilə başladıqda **wo** və **da** əvəzinə **wor** və **dar** işlədilir.

Wo(r) nach	nədən sonra	da(r)nach	bundan sonra
Wo(r) von	nə barədə	da(r) von	bunun barəsində
Wo(r) zu	nədən	da(r) zu	bunun üçün
Wo(r) durch	nə ilə	da(r) durch	onun içi,
vasitəsilə			
Wo(r) gegen	nəyin əleyhinə	da(r) gegen	bunun əleyhinə
Wo(r) für	nədən ötrü	da(r) für	bundan ötrü
Wo(r) um	nəyin uğrunda	da(r) um	bunun
uğrunda, ətrafında			

Əvəzlik zərfləri cümlədə müxtəlif vəzifədə işlədilir.

1. **vasitəli tamamlıq və zərflik** vəzifəsində:

Er sprach niemals **davon**- O, bu barədə heç vaxt danışmırdı.

2. **İşarə əvəzliyi zərfləri** baş cümlədə korreilat vəzifəsində:

Ich denke **daran**, dass ich bald nach Europa fahren werde.

3. **Nisbi əvəzlik zərfləri** tabelı və tabelsiz mürəkkəb cümlədə bağlayıcı vəzifəsində:

Ich verstehe nicht, **worum** es geht?

Sual əvəzlik zərfləri tabelı və tabelsiz mürəkkəb cümlədə bağlayıcı vəzifəsində işlənirlər.

Ich weiß nicht, wovon sie sprechen.

wovon nədən worauf nəyin üstündə

wonach nədən sonra, nəyə görə womit nə ilə

wofür nədən ötrü wozu nə səbəbə

İşarə əvəzlik zərfləri

(Hinweisende Pronominaladverbien)

darauf bunun üstündə

darüber

bunun üzərində, bunun haqqında

davon bundan

danach

bundan sonra, buna görə

damit bununla

dafür

bundan ötrü

dazu bunun üçün

Əvəzlik zərfləri mənaca başqa zərflər kimi təsnif edilir. Bu qrupa daxil olan əvəzlilər Azərbaycan dilində əvəzlik və qoşmalar vasitəsilə ifadə olunur.

Sual əvəzlikli zərflər düzəlir(Fragende Pronominaladverbien)

Sual əvəzlik zərfləri. (Fragende Pronominaladverbien) İşarə əvəzlik zərfləri.(Hinweisende Pronominaladverbien)

bei wem?

an wen?

für wen?

zu wem?

bei ihm

an ihn

für ihn

zu ihm wofür?

womit?

wovon?

worauf?

dafür

damit

davon

darauf

darüber

Ədəbiyyat

1. H.M. Məmmədov, A. Axundov Dilçiliyə giriş. Bakı -1956
1. Ə. Abdullayev. Y. Seyidov. A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı- 2007
2. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Duden. Verlag, 1995
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: maarif: 1982

4. В.В.Виноградов. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии.изд. МГУ.1952

Sevinj Rahmanova

**Pronominal adverbs in German
Summary**

All adverbs are divided into significant and pronominal. If the significant adverbs are called a sign or various circumstances, pronominal adverbs only point to them. Pronominal adverbs combine the meanings of the adverb and pronoun, in the sentence they can be used both for generalization and for expressing the question. Pronominal adverbs are peculiar only to the German language. They have attributes of both adverbs and pronouns and are an invariable part of speech. Pronominal adverbs are formed from adverbs and prepositions. In German there are two kinds of pronominal adverbs: interrogative and index. Interrogative pronominal adverbs are formed from the adverb of wo (changed was) and a preposition. Indicative pronominal adverbs are formed from the adverbial da (changed das) and the preposition.

Севиндж Рахманова

**Местоименные наречия в немецком
Резюме**

Местоименные наречия свойственны только немецкому языку. Они обладают признаками как наречия, так и местоимения и являются неизменяемой частью речи. Местоименные наречия образуются из наречия и предлога. В немецком языке различают два вида местоименных наречий: вопросительные и указательные. Вопросительные местоименные наречия образуются из наречия wo (измененное was) и предлога. Указательные местоименные наречия образуются из наречия da (измененное das) и предлога. Если предлог начинается с гласного, то перед ним ставится еще согласный r. Все наречия делятся на знаменательные и местоименные. Если знаменательные наречия называют признак или различные обстоятельства, то местоименные наречия только указывают на них. Местоименные наречия совмещают в себе значения наречия и местоимения, в предложении могут использоваться как для обобщения, так и для выражения вопроса.

Rəyçi:

**Mürşüdoğ Yasif
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA NITQ VƏRDİŞLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: nitq ,şifahi nitq,kontekst.

Key words: speech ,oral speech,context.

Ключевые слова: речь,устный речь,контекст

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan təhsil sistemində son zamanlar keçirilən dinamik xarakterli islahatlar təhsilin bütün pillələrini əhatə edir. Avropa Təhsil Sisteminə inteqrasiya edən Azərbaycanda təhsilin məzmunu, strukturu, qiymətləndirmə sahəsində ciddi, radikal xarakterli dəyişikliklər baş verməkdədir. Təhsil pillələrinin hər biri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məlum olduğu kimi, bu gün tədris edilən xarici dildən, xüsusilə də müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilindən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması ölkəmizin həm orta, həm də ali məktəbləri qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə qlobal miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə tədris edilməsi və hər hansı xarici dili öyrənən tələbənin tamamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini təkidlə tələb edir. Bu gün təhsil müəssisələri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri tələbələrin dünyanın aparıcısı dilləri, o cümlədən ingilis dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməsidir. Hazırda xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Hər hansı xarici dili öyrənən tələbələr təhsil aldıqları ali məktəbin ixtisas profilindən asılı olmayaraq tədris edilən xarici dil vasitəsilə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə müxtəlif sahələrdə bilik səviyyələrini artırmalı, ixtisasları ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən faydalanmaq və ondan konstruktiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. XXI əsrdən başlayaraq qloballaşma prosesinin Azərbaycan Respublikasına təsirinin güclənməsi bir çox sahələrdə olduğu kimi təhsil, elm, elmi-tədqiqat sahəsində də özünü büruzə verir. Bu da qeyd olunan sahələr qarşısında müəyyən vəzifələr və tələblər qoyur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə təhsilə, tədrisə və mütəxəssis hazırlığına münasibətlər də dəyişir. Xüsusilə son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi,

humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin yüksək səmərəliliyini təmin etməkdir. Bunun üçün ilk növbədə təlimin strukturunun, məzmununun, formalarının, metodlarının dəyişdirilməsi, təlimin yeni modellərinin hazırlanması tələb olunur.

Təlimin strukturunu, məzmununu, forma və metodlarını dəyişməklə, yeni tədris modelinin yaradılması nəticəsində təlim yeniləşir, müasirləşir. Belə təlim müəllim və tələbələrin birgə əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin müəyyən didaktik sistemdə reallaşdırılmasıdır. Bu mənada yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqində əsas məqsəd və planlı şəkildə düşünülmüş təlimdə başlıca şərt tələbə fəaliyyətinin intensivliyini ön plana çəkməkdir. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrin maraq dairələri nəzərə alınarsa, bu və ya digər yönümlü çalışmalar daha çox müsbət nəticələr verə bilər. Tələbələr üçün maraqlı olan mövzuların seçilməsi və onların diqqətinin müzakirə edilən məsələlərə cəlb olunması şifahi kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Tələbələrə tədris edilən dildə təqdim edilən situasuyalar maraqlı, həm də aktual olmalıdır. Tələbələr öz rollarına uyğun replikalardan istiladə edirlər. Danışq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə istifadə edilən çalışmalar tələbələrə müvafiq rollarda çıxış etməyə stimullaşdırmalı, onlarda kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün məqsəduyğun olmalıdır, əsas məna daşıyan leksik vahidlər artıq müzakirədən əvvəl tələbələr tərəfindən nəzərdən keçirilməlidir. Diskursiyanın səlisiyi üçün bəzi terminlərin müəllim tərəfindən lövhədə qeyd edilməsi məqsəduyğundur. İxtisas dili dərində yerinə yetirilən kommunikativ-yönümlü çalışmaların növlərinə nəzər salaraq, aşağıdakıların vurğulamaq məqsəduyğundur:

-İntensiv danışma çalışmalarları. Bu növ çalışmalar tələbələrin intensiv danışmasını stimullaşdırır və onlarda diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edir. Qarşılıqlı söhbətləşmə xarakterli çalışmalar. Bu növ çalışmalar qarşılıqlı ünsiyyətə əsaslanan dialoji nitq ünsiyyətini əks etdirir. Əgər bundan əvvəlki misalda kommunikasiya sual-cavab ilə bitirdisə burada kommunikasiya daha geniş xarakter daşıyır. Bu cür çalışmaların yerinə yetirilməsi ingilis dilini ixtisas kimi öyrənən dil fakültələri tələbələrində kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edən əsas çalışma növlərindəndir. Burada müəllimin replikası tələbələrə istiqamətləndirir və onlara struktur-sintaktik baxımdan nitqlərini qurmağa kömək göstərir. Bundan əlavə, müəllimin həvəsləndirici replikaları uslubu xarakterli məlumatın əks etdirilməsi üçün şərait yaradır. Bu da kommunikativ situasuyaları və hadisə iştirakçılarını ictimai rolları ilə bilavasitə bağlı olan məsələdir.

Nəhayət, tələbələr yetəri səviyyəyə çatdıqda geniş raportlar, monoloji şərhlər və s. ifadə edərək şifahi nitq ünsiyyətində fəal iştirak edirlər və bu yolla şifahi nitqə yiyələnirlər.

Müasir metodikada hökm sürən cərəyanlara əsaslanaraq, dil fakültələrinin aşağı kurslarında ixtisas dilində kompetensiyanın səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edəcək çalışmalar növlərini qeyd etmək lazımdır:1. Rollu oyunlarla bağlı çalışmalar: tələbələri öz ideyalarından yaxud kartlarda verilmiş məlumatdan istifadə edərək kiçik səhnəciyi canlandırmağa yönəldir.2. Simulyasiya daha geniş rollu oyundur. Bu növ çalışmaları yerinə yetirərkən əsasən kartlardan istifadə olunur. Bu növ çalışmalar tələbələrin diskussiya prosesinə cəlb edilməsini təmin etmək məqsədilə tövsiyyə edilə bilər.3. Dram oyunları adətən hərəkət və təxəyyül tələb edən qısa oyunlardır.4. İmprovizasiya. Bir səhnə improvizə olunur. Tələbələr müxtəlif xarakterləri ifa edirlər. Beləliklə, onlarda ixtisas dilindən təbii ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyəti inkişaf etdirilir və tələbələrdə olan psixoloji problemlər tədricən aradan qaldırılır.5. Tamaşa ssenarisinin ifa edilməsi. Qısa yazılı ssenarilər tələbələr tərəfindən yazılır və səhnələşdirilir.6. Hazır improvizə olunan dram. Kiçik qruplarda tələbələr qısa tamaşa uydurur və məşq edirlər, daha sonra isə həmin tamaşanı başqaları üçün ifa edirlər. Adları çəkilən bu fəaliyyət növləri ixtisas dilinin istifadə olunması üçün olduqca vacib və sərfəli yollar hesab edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu növ çalışmaları ixtisas dili tədrisinin pilləsində işlətmək məqsədəuyğundur. Bu zaman həm mövzu, həm də xarakter seçimi marağa uyğun olaraq sərbəst şəkildə seçilə bilər. Belə ki, tələbələr siyasət mövusunda istədikləri siyasətçiləri canlandıraraq debatlar təşkil edə bilərlər. İstədikləri aktyorları “əvəz edərək” konkret bir film səhnəsini canlandırma bilərlər. Bu növ çalışmaları yerinə yetirərkən tələbələr lazım olacaq leksik vahidlər və qrammatik strukturları müəllimin göstərişi ilə öz nitqlərində məşq etmiş olurlar. Ən əsası odur ki, dil öyrənmələrin əksəriyyəti maraqsız, darıxdırıcı, yorucu bir proses kimi qiymətləndirilən dilin öyrənilməsi prosesi maraqlı, əyləncəli və zövq verə bilən prosesə çevrilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu yolla keçirilən ilk dərslər tələbələrə müəyyən dərəcədə çətin və darıxdırıcı görünə bilər. Lakin onlar özlərinin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdiyini anladığı halda, tədris prosesinin təşəbbüskar maraqlı iştirakçısına çevrilir. Tədricən yorucu və darıxdırıcı hesab edən dərslərdən tələbələr zövq almağı öyrənirlər. Müasir tələblərə uyğun olaraq, dilin aspektləri nəticə etibarilə mənimsənilmiş dil strukturların kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığına gətirib çıxarmalıdır. Məlum olduğu kimi, dil fakültələrinin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələr daha çox yaradıcı çalışmaları yerinə yetirməyə üstünlük verirlər. Bu növ tapşırıqlar tələbələrdə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsini təmin edir və ümumilikdə dil tədrisi

prosesini səmərəli şəkildə təşkil etməyə və uğurlu nəticələri əldə etməyə imkan verir. Xarici dili ixtisas dili kimi tədris edən müəllim də, öz növbəsində, onlara ayrı-ayrı maraqlar olan fərqli fərdlər kimi yanaşaraq onları müxtəlif mövqeləri birləşdirməyə və ünsiyyət prosesində konsensus əldə etmək bacarığını inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirməlidir. Xarici dilin ixtisas dili kimi tədrisi prosesində işin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkil edildiyi halda tələbələrin sayı da mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, müzakirələr, rollu oyunlar, debatlar və digər fəaliyyət növləri qrupdakı tələbələrin sayına uyğun olaraq elə təşkil edilməlidir ki, dərslərdə iştirak edən bütün tələbələr maksimum dərəcədə faydalana bilsin. Beləliklə, tələbə-yönümlü dil təliminin əsas göstəricilərindən biri tələbələrə biliklərin ötürülməsi deyil, onları öyrənməyi öyrətmək, yəni biliklərin mənimsənilməsi, vərdiş və bacarıqlara yiyələnmə yollarını aşılamaqdır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrənilməsi kontekstində tələbə-müəllim münasibətlərindən danışarkən onların konstruktiv əməkdaşlıq əsasında qurulmasının vacibliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Xarici dil təliminin, müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və iştirakçı olan tərəflərin təlim prosesinə məsuliyyətlə yanaşmaları və həmin prosesin nəticələrinə görə özlərinin şəxsi məsuliyyətlərini dərk etmələri xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Asher. J. Learning Another Language through Actions: The Complete Teacher's Guidebook, Los Gatos, Calif.: Sky Oakes Productions, 1977, 117 p.
2. Atkinson. R. C., Shiffrin. R. M. The Control Process of Short-Term Memory. Technical Report 173. Stanford University: Stanford, California, 1971, 42 p.
3. Bowen J.D., Harold Madsen, and Ann Hilferty, TESOL Techniques and Procedures, Rowley, MA: Newbury House, 1985, 29 p.
4. Charles A. Curran. "A Linguistic Model for Learning and Living in the New Age of the Person" in Innovative Approaches to Language Teaching, ed. Blair, 1972, 257 p.
5. Charles W. Morris. Six Theories of Mind. Chicago: University of Chicago, 1932, 356 p.
6. Chomsky N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use. Greenwood Publishing Group, 1986, 307 p

T.Najafova

**On speaking skills in language faculties in FLT
Summary**

The article deals with on the students speaking activity in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. Special attention should be paid to preparing materials and activities for speaking.

T Наджафова

**К вопросу о преподавании иностранного языка у студентов
языкового ВУЗа
Резюме**

В данной статье рассматриваются к вопросу устной речи студентов на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. Особое внимание должно быть уделено отбору текстовых материалов,.

**Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ
ADNSU-nun “Xarici dil-1” kafedrasının müəllimi
khanim.huseynzada@gmail.com

SPRICHWÖRTER ALS EINE SPEZIFISCHE ARTEN DER PHRASEOLOGISMEN IM DEUTSCHEN

Açar sözlər: atalar sözləri, söz ehtiyatı, üstün, kəlamlar, təcrübə, fikir, əhatə etmək, xüsusiyyət

Ключевые слова: пословицы, словарь, выдающийся, поговорки, опыт, вердикт, охватывать, черты

Key words: proverbs, vocabulary, outstanding, sayings, experience, verdict, embrace, traits

Der Bilderreichtum einer Sprache offenbart sich auch in den sprichwörtlichen Redensarten. Wir kennen die Bildhaftigkeit des Ausdrucks bereits als ein hervorstechendes Merkmal der volkstümlichen Rede, und tatsächlich ist der Ursprung der meisten bildhaften Redensarten im Volksmund zu suchen. Sehr viele von ihnen kommen aus den Sonderwortschätzen und der speziellen Phraseologie der verschiedenen sozialen Gruppen unseres Volkes den sog. Standes-, Berufs-, und Fachsprachen. Viele bildhafte Redensarten sind heute noch plastisch und anschaulich, so dass ihre Bilder für jeden Sprachgenossen verständlich sind, andere dagegen sind nicht mehr ohne weiteres zu durchschauen. Die Erklärung mancher Redensarten stößt auch deshalb auf Schwierigkeiten, weil sie im Volksmund vielfach Umdeutungen, Vermischungen und Verstümmelungen unterworfen waren, die das Verständnis erschweren. Die Redensart j-m einen Bären aufbinden ist durch Vermischung der Wendungen j-m etwas aufbinden und einen Bären anbinden (Schulden machen) entstanden. Andere bildhafte Redewendungen aus dem Bauernleben, die sprichwörtlich geworden sind, sind das Pferd am Schwanz aufzäumen (etwas verkehrt machen), den Stier bei den Hörnern packen, wie der Ochs vor dem neuen Tor stehen, gut beschlagen sein, im Gänsemarsch gehen, die Ohren spitzen, wie Hund und Katze miteinander leben, auf den Hund kommen (-herunterkommen in schlechte Verhältnisse geraten). Was ist ein Sprichwort? Ein Sprichwort ist ein im Volke entstandener und im Volksmunde lebender, in knapper Form ausgesprochener Erfahrungssatz („Alte Liebe rostet nicht“) oder es ist ein Urteil, eine Meinung, die belehren, mahnen oder warnen will. („Ein Sperling in der Hand ist besser als eine Taube auf dem Dach“).

Dieser als Erfahrung oder Urteil des ausgesprochenen allgemeinen Satzes, dieses Axiom der Volksphilosophie hat sehr oft die Form eines Bildes („Hunger ist der beste Koch“). Solche Allegorien sind bei allen europäischen Völkern beliebter als die abstrakten, bildlosen Weisheitssätze. Jedes Sprichwort, mag es abstrakt oder im Gewande eines Gleichnisses auftreten, enthält in einem Satz einen selbständigen Gedanken und unterscheidet sich dadurch von der Redensart und der Redewendung. Dies sind in der Regel keine selbständigen Sätze, denn sie enthalten statt einer wirklichen Aussage lediglich einen bildlichen Ausdruck, sei der nun ein Vergleich, eine Metapher, Hyperbel oder ein Paradoxon. Es sind Redefiguren, also stilistische Begriffe, wie z. B. die Redensarten: „Hunger haben wie ein Wolf“. Es ist für das Sprichwort kennzeichnend, dass es einen allgemeinen Gedanken, eine allgemeine Beobachtung oder Erfahrung an einem konkreten Einzelfall anschaulich, sinnbildlich darstellt. So wird die altbekannte, immer wieder bestätigte Beobachtung, dass die Kinder in die Art ihrer Eltern schlagen, im Sprichwort so abstrakt und sachlich formuliert, sondern durch ein Bild veranschaulicht: Der Apfel fällt nicht weit vom Stamme. Ot kökü üstə bitər. Die bildhafte Ausdruck dient dem Sprichwort also zur volkstümlichen Versinnlichung eines abstrakten Gedankens. Betrachtet man die Sprichwörter mit bildhaftem Charakter genauer, so kann man zunächst zwei große Gruppen unterscheiden. Die erste umfasst die Sprichwörter, die als Ganzes ein Bild darstellen, die nach den Worten Seilers „vollkommen und ohne Rest in konkrete Anschauung verwandelt“ sind, z. B. die folgenden Sprichwörter, die eine treffende Darstellung recht unerfreulicher Erscheinungen der Klassengesellschaft geben: Dem Esel, der das Korn zur Mühle trägt, wird die Spreu. – Eşşək işləyir, at yeyir. Der Fisch fängt am Kopf an zu stinken- Balıq başdan iylənər. Wenn man die Treppe wäscht, muss man von oben anfangen -İş görəndə dibdən görmək lazımdır. Wenn man den Hund schlagen will, so hat er Leder gefressen- İti öldürənə sürüdürlər. Wenn dem Esel zu wohl ist, geht er aufs Eis tanzen und bricht ein Bein. -Dəvə oynayanda qar yağar. Es ist dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen; stille Wasser sind tief; Neue Besen kehren gut; In kalten Öfen bäckt man kein Brot: Mit Speck fängt man Mäuse; Man muss das Eisen schmieden, solange es heiß ist; Allzu scharf macht schartig. Bei der zweiten Gruppe erstreckt sich das Bild nur über einen Teil des Sprichwortes, während der Rest unbildlich bleibt. In den meisten Fällen erscheint das Bild im Prädikat, während das Subjekt direkt und unbildlich bezeichnet wird. Diese Sprichwörter geben in der Regel einen Vergleich zwischen einem abstrakten Begriff und einem konkreten Ding: Hoffnung ist ein Schiff mit einem Mast von Stroh; Faulheit ist der Schlüssel zur Armut; Freundschaft ist des Lebens Satz; ein gutes Gewissen ist ein sanftes Ruhekissen. Auch im Sprichwort tritt die Tierklasse

auf: Der Neid ist eine Natter; Die Hoffart steckt den Schwanz übers Nest; Die Armut ist des Reichen Kuh; Der Geiz ist ein Ross, das Wein fährt, und Wasser säuft; Eine gezähmte Zunge ist ein seltener Vogel. Von den Sprichwörtern zu scheiden sind auch die moralisierenden Sinnsprüche, Sinngedichten, Sentenzen und Aphorismen, die nach weislich aus der Feder eines Schriftstellers stammen. Freilich ist auch das Sprichwort einmal im Munde eines Einzelnen entstanden: die unbekanntes Einzelnen aber pflegt man als Volk zu bezeichnen und ihre Sprüche sind volkstümlich. Wenn die Aussprüche bekannter dichter nicht zu Sprichwörtern geworden sind, so liegt das vielleicht an der Denk- und Ausdrucksweise des Autors, die der Volkstümlichkeit entbehrt. Manches Sprichwort, unter die historische Lupe genommen, wird sich als geflügeltes Wort einer älteren Zeit erweisen. Dem internationalen Sprichwort „Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer“ - “bir gül ile bahar olmaz”, sieht man seinen altgriechischen, literarischen Ursprung nicht an, und für das Wort „Aus den Augen, aus den Sinn“ - „Gözdən uzaq, könüldən iraq“ vermittelt der Deutsche schwerlich eine schriftliche lateinische Quelle. Beide Völker dürfen stolz sein auf ihren Spruchreichtum. Es muss aber eingeräumt werden, dass sich des Deutschen Verhältnis zu seinem Sprichwort im Laufe der Jahrhunderte gewandelt hat. An der Schwelle der Neuzeit, aber auch noch im 16. Und 17. Jahrhundert; war das gute alte deutsche Sprichwort in aller Munde. Heute findet die «Weisheit auf der Gasse» viel seltener Anwendung als ehemals. Über die Entstehungszeit, mindestens aber über die Zeit der Verbreitung der deutschen Sprichwörter sind recht gut unterrichtet. Ein beträchtlicher Teil des deutschen Sprichwörterschatzes hat schon im Mittelalter seine feste Prägung erhalten und einzelne Sprüche lassen sich bis ins 10. Jh. hinauf verfolgen. Den Untersuchungen Fr. Seilers (1922) und besonders S. Singers (1944 - 47) verdanken wir weitgehenden Aufschluss über die Anfänge des deutschen Sprichwortes in seinem lateinischen oder mittelhochdeutschen Kleide. In den ältesten deutschen Sprichwörtern gehören unter anderen: „Nicht alle Vögel sind Falken“; „Wer zwei Hasen zugleich jagt, fängt keinen.“ - “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”, “Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz” oder “iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”. Zu den Kennzeichen des Sprichwortes gehört seine seit altersfeststehende und von einer Generation auf die andere Form, die selbst für den Zeitgeist verbindlich ist. Hat ein Spruch hier und da einen doppelten Wortlaut, so handelt es sich um ganz unwesentliche, oft landschaftlich bedingte Abweichungen formeller ist. Das oberste Stilgesetz des Sprichwortes ist die Kürze. Sehr häufig sind die Vierwort- Sprüche, wie z. B. „jedem Tierchen sein Pläsierchen“ oder „At minəindir, qılınc bağlayanın“, „İt hürər, karvan keçər“ u.s.w. Dreiwortsprüche sind im Aserbajdschanischen häufiger als im Deutschen „Getroffene Hunde bellen“ oder „Qoyunu qurda tapşırıb“, „Dəvəsi ölmüş ərəbəm“, „Ayıdan

xarrat olmaz. "Beliebt ist ferner die Verbildlichung eines Gedankens durch Einführung eines Hauses oder Waldtieres. Am häufigsten treten Katze und Hund, sowie Wolf und Bär auf. Von den Haustieren spielen außerdem das Pferd, der Esel, das Schaf im aserbaidşanischen Sprichwort eine größere Rolle als im westeuropäischen. Bei der Gegenüberstellung der Sprichwörter der beiden Völker taucht unter manchen anderen Fragen nach Charakter, Mäßigung, Temperament, Witz des einen oder anderen Volkes auch die Frage auf: Welche Menschen und welche menschlichen Eigenschaften sind es, die der Volkswitz und die Volkskritik am schärfsten angreifen? Die spitzen Pfeile des Sprichwortes, mag es, deutsch oder aserbaidşanisch sein, richten sich auf die gleichen Ziele: sie treffen die Faulen, die Dummen, die geizigen reichen, die herrischen Unterdrücken, die Ausbeuter, die Volksdummer, die betrügerische Händler.

Ədəbiyyat

1. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri.
2. Е. А. Иванникова. Об основном признаке фразеологических единиц.
3. Ə. Hüseynzadə. Atalar sözü, Bakı, 1949, 1956, 1981
4. Azərbaycan filologiya məsələləri, 3-cü buraxılış, Bakı, 1991

X.Hüseynzadə

Alman dilindəki atalar sözlərinin frazeologiyanın xüsusi bir növü kimi işlənməsi Xülasə

Bu məqalədə söhbət alman və azərbaycan dilində verilmiş atalar sözlərinin frazeologiyasından gedir. Atalar sözü nədir? Atalar sözü xalq tərəfindən yaranan və xalqın dilində canlı, qısa, ancaq bitkin formada ifadə olunan bir cümlədir, təcrübələr toplusudur. "Məhəbbət qocalmır", (Alte Liebe rostet nicht.), "Kişinin sözü bir olar", (Ein Mann, ein Wort). İstər mücərrəd, istərsə də atalar sözü formasında rast gəlinən atalar sözü cümlədə müstəqil fikri, mənanı saxlayır və bu xüsusiyyəti ilə tapmaca və idiomatik ifadələrdən fərqlənir. Alman dilindəki leksik vahidlər stilistik cəhətdən neytraldır. Onlar V.Vinaqradovun təsnifatındakı frazeoloji birləşmələrə uyğun gəlir, dildə mövcuddur və alman dilinin söz ehtiyatını zənginləşdirir. Bu təsnifat funksional prinsipə və müxtəlif stilistik kateqoriyalara əsaslandığına görə onları həm stilistika, həm də leksikologiya sahələrində tətbiq etmək mümkündür.

Гусейнзаде Хошгадам

**Пословицы как специфические типы фразеологизмов на
немецком языке**

Резюме

В этой статье речь идет о фразеологии пословиц на немецком и азербайджанском языках. Что такое пословицы? - Это созданные народом совокупность полных фраз, испытанные экспериментами и временем, кратко и ясно выражающиеся в публике. «Любовь не стареет» (Alte Liebe rostet nicht.), «Слово мужчин – закон» «Ein Mann, ein Wort». Что конкретные так и абстрактные пословицы сохраняют значение и сущность предложения в отличии от загадок и идиоматических выражений. Лексические единицы на немецком языке является нейтральными с точки зрения стилистики. Они соответствуют фразеологическим соединениям классификации В.Виноградова, являются составной частью языка и обогащают словарный запас немецкого языка. Эта классификация основана на функциональном принципе и потому их можно применять как в стилистике, также и в лексикологии. В этой статье говорится о словосочетаниях, фразеологических единицах и соединениях, идиоматических выражениях, крылатых фразах и пословицах.

Husseynzade Khoshqadam

Proverbs as specific types of phraseology in German.

Summary

In this article we are talking about the phraseology of proverbs in German and Azerbaijani. What are proverbs? - These are a set of complete phrases created by the people, tested by experiments and time, briefly and clearly expressed in the public. "Love does not get old"(Alte Liebe rostet nicht.), "The Word of Men is the Law"- «Ein Mann, ein Wort». That concrete and abstract proverbs retain the meaning and essence of the sentence as distinct from riddles and idiomatic expressions. They correspond to the phraseological compounds of V. Vinogradov's classification, are an integral part of the language and enrich the vocabulary of the German language. This classification is based on a functional principle and therefore they can be applied both in style and in lexicology. This article deals with word combinations, phraseological units and compounds, idiomatic expressions, winged phrases and proverbs.

Rəyçi:

Dürdanə Nağıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TOFIQ ƏBDÜLHƏSƏNLİ
UNEC-in kafedra müdiri, f.e.d., professor.
abdulhasanli55@mail.ru

İSTİQLAL MƏFKURƏSİNİN POETİK İFADƏ İMKANLARI

Açar sözlər: məfkurə, tərənnüm, azadlıq hərəkatı, tarixi-xronoloji aspekt, təsvir.

Key words: idea, eulogy, liberation movement, historical-chronological aspect, description.

Ключевые слова: идея, восхваление, освободительное движение, исторически-хронологический аспект, описание.

XX əsrin ortalarından başlayaraq 90-cı illərə qədərki poeziyamızda istiqlal məfkurəsinin tərənnümünü ən müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirmək və nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu məqaləmizdə biz başlıca olaraq Şərq və Avropa xalqlarının azadlıq hərəkatının tərənnümünə diqqət yetirmişik. İstiqlal məfkurəsinin poetik ifadə imkanları tarixi – xronoloji aspektdə izlənilmişdir. Belə ki, hələ istiqlalçılıq ideyalarının açıq, müstəqim şəkildə tərənnümünün mümkün olmadığı illərdə bu, dolayısı ilə Şərq və Avropa xalqlarının azadlıq hərəkatının tərənnümü, Güney Azərbaycanında azadlıq mübarizəsinin təsviri vasitəsilə reallaşmışdır. Ötən əsrin səksəninci illərinin sonlarına doğru isə siyasi lirikada istiqlalçılıq ideyalarının tərənnümünə meyl və maraq güclənməyə başlayır. Təxminən bu dövrdən başlayaraq siyasi lirika milli istiqlal məfkurəsinə mənimsəyir, 1990-cı ilin Qanlı Yanvar hadisəsindən sonra isə onu poeziyanın aparıcı mövzusunda jəviri.

Əslində Azərbaycanın müstəqillik və milli dövlətçilik uğrunda apardığı bütün addımlar poeziyada öz bədii əksini tapmış, lirika bir növ səfərbəredici funksiyasını dövrün poeziyası kontekstində reallaşıra bilmişdir. Bu mənada təkcə 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri deyil, erməni –azərbaycanlı münaqişəsi zəminində baş verən bütün hadisələr (Sumqayıt, Xojalı fəjrləri, Qarabağ müharibəsi və s.) qeyd edilən dövrün poeziyasında əks olunmuşdur.

Azərbaycan poeziyasında, xüsusən də lirikada istiqlal ideyasının tərənnümünü ən müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirmək mümkündür.

İlk növbədə Şərq və Avropa xalqlarının azadlıq hərəkatı fon kimi diqqəti jəkməkdədir. Hər şeydən əvvəl bu, milli poeziyanın (bütövlükdə ədəbiyyatın) özünün tarixi ənənələrindən irəli gəlirdi ki, mütləq şəkildə, bu və ya digər formada poetik nümunələrdə öz əksini tapmalıydı. Başqa bir tərəfdən bu, millətin, böyük bir xalqın tarixinin müqəddəratı və taleyi ilə bağlı idi. Azərbaycan sözü gedən illərdə azad və müstəqil bir dövlət deyildi və bu azmış kimi iki yerə də parjalanmışdı. Bu tarixi – obyektiv amil üzə çıxan, hər bir fərdin, bütövlükdə isə millətin ürəyində qövr edən yaraların ifadəsini mümkünləşdirirdi. Şübhəsiz ki, Azərbaycan sovet şairi öz tarixi yaddaşını, könül jirpıntılarını hej bir simvolizmə yol vermədən, açıq ifadə edə bilməzdi: yəni burada söhbət o dərdlərin, üst-üstə qalanan problemlərin deklorativ bəyanından getmir: belə olsaydı, şübhəsiz ki, Azərbaycan poeziyası heç nə qazanmazdı, əksinə, dumanlıqlar içində itib-batar, olan-qalanını da itirərdi. Söhbət yalnız artıq bir dəfə tüğyan etmiş və öz burulğanlarında xalqın düşünən beyinlərini qər qətmiş 37-ji ilin repressiya tufanına yenidən düjar olmaqdan getmir. Necə etmək lazımdır ki, senzura qayçısından yan kejb ürəyindəki mətləbi ifadə edə biləsən. Həm də o şəkildə ifadə edəsən ki, başa düşülsün, millətin oyanışında bir iş görsün. Məlum məsələdir ki, senzuradan gizlənmək jəhdləri də öz növbəsində yeni bədi ifadə vasitələri və üslub formaları gətirirdi. Millətin, xalqın yaraları ilə bağlı mətləbləri birbaşa yazmaq imkan xarijində olduğundan şairlər o zaman jox dəbdə olan «Ezop dilinə» mürəjət edirlər. Bunun nətijsində isə, şübhəsiz ki, bəddi mətn müəyyən mənada «əlavə» yüklə yükləndiyindən «ağırlaşır». Bu tipli bədi nüsxələr müəllifinə o zaman üçün jox şərəfli sayılan ədəbi, habelə dövlət mükafatlarının verilməsinə də səbəb olurdu. Dövrün jox mürəkkəb ovqatı adekvat şəkildə poeziya nümayələrinin kompoziasında da əks olunurdu.

Zahirən Avropa və Şərq xalqlarının milli azadlıq mücadilələrinə həsr edilən, «doğma» Kommunist Partiyasının ideoloji təbliğat yönünə uyğun gələn şeirlər və poemaların daxili strukturunda üzde ifadə olunmayan, gizlində cərəyan edən proseslər gedirdi. Bu proseslər gələcək üçün ayrıca oxu variantları, başqa sözlə desək, başsındıran suallar hazırlayırdı. Aristotel yazır ki, «...sözlə ifadənin məziyyəti onun aydınlığındadır». Lakin dövrü, mühiti nəzərə alanda, fikrin ifadə təzi üçün qoyulan qadağaları düşünəndə, məlum olur ki, məhz bəzən fikrin «aydın olmayan» şəkildə, dolayısı ilə izahı poeziyaya gərək olur. Bu, şübhəsiz ki, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın vəzifəsidir ki, o hadisənin mahiyyətini açsın, siyasi lirika mövzularına sürəkli xarakter alan müraciətin mənasını açıqlasın. Bu, təbii ki, aludəliçilik meylləri ilə (bunu da tamamilə istisna etmərik) bağlı deyildi. Hətta məsələ belə bir şəkil almışdı ki, poeziyada, deyəsən elə oxucular arasında da əsl lirika, ürək titrədən şeirlər üçün bir nostalji yaranmışdı². «Lirikaya qarşı

şairlərimizin çoxunda bir laqeydlik əmələ gəlmişdir, ona ikinci dərəcəli bir şey kimi baxmağa başlamışlar. Çoxdandır ki, həqiqi lirikanın səsi, demək olar ki, eşidilməz olmuşdur»³.

Xalq şairi R.Rzanın bu müşahidəsi milli poeziyanın mənzərəsini yaxşı canlandırır, bununla yanaşı onun əsas problematikasından, onu daha çox narahat edən mətləblərdən də xəbər verir. Ancaq bütün bunları incələməzdən əvvəl biz, şairin öz mətnində qoyduğu sualın cavabını axtarıb tapmaq istərdik. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün isə, bizə belə gəlir ki, R.Rza poeziyasına müraciət etməkdən yaxşı üsul ola bilməz.

Böyük şairin qələmə aldığı bir çox ictimai-siyasi xarakterli şeir və poemaları var ki, dünyanın o zaman üçün qabarıq olan problemlərini qabardır; burada ilk baxışdan ümumi-mücərrəd planda dünyanı saran qovğalardan danışmaq meyli üstündür. Ancaq təkrar oxunduqca bayaq qeyd etdiyimiz o «mücərrəd plan» yox olur, yerini güclü, insanın daxilində təbəddülatlar oyadan assosiasiyalara verir. Necə deyərlər, dəlinin yadına daş salır. «Suriya dəftərindən» silsiləsindən «Palmira» şeirinə diqqət yetirək:

Mən bilmirəm,
Sən də bil ki,
Nə ibadət,
Nə mütilik
İnsanlara
Xilas yolu açan olmuş...⁴

Biz bu şeirin daxilində yuvalanan mübhəm sirri açmazdan qabaq təqribən qələmə alındığı dövrdə ədəbi tənqidin ona münasibətini nəzərə çarpdırmaq istərdik: «Bu əsərlərdə (söhbət R.Rzanın «Suriya dəftəri»ndən gedir) müasir dünyanın hadisələrini partiyalı mövqedən qiymətləndirmək əsas məziyyətdir»⁵

Şeirlərin aşılacağı ictimai-siyasi mündəricənin bütövlüyü fikrin əyani və tipik detallarla ifadəsində reallaşır. İlin qüvvətli ictimai-siyasi şeirlərindən olan «Palmira» sənətkarlıq cəhətdən də diqqətəlayiqdir. Şair uzaq ərəb ölkəsinin koloritini real, dolğun anımlar və poetik müqayisələrlə verir. Xalqın çətin, sərt həyatını canlandırır. Müəyyən mənada bu, doğrudan da belə idi:

Torpaq ac!
Suya möhtac!
Əkin yeri bir qulac!
Özü il boyu yalavac.
Nəsil-nəsil
Ağır vergi, zalım xərac!

Zaman-zaman
Kürəyini yandıran qırmanc⁶.

Ancaq burada bir əsas şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, «ərəb ölkəsinin koloriti» nə qədər dəqiq olsa da, şeir təcrübələrində başlıca məqsəd deyildi. Onsuz da «ərəb», «ərəb ölkəsi» kəlmələri özləri ilə kontekstə müəyyən assosiasiyalar gətirir: səhra, dəvə karvanı, suya möhtac torpaq, namaz, ibadət və mütilik... Koloritin daha dəqiq göstərilməsi siyasi lirikada güdülməli məqsədin, necə deyərlər, «itkisiz» ifadəsinə gətirib çıxarırdı.

Azərbaycanda ilk milli, müstəqil və Demokratik Respublika yığıldıqdan sonra qırmızı sovet imperiyası asılı millətlərdən özünə yadlaşma illüziyası yaratmış və az qala bunu global şəkildə bütün dünya miqyasında reallaşdırmaq cəhdinə gətirmişdi. Azərbaycan sovet yazıçıları Lenini, partiyanı, kommunizm ideyalarını nə qədər tərənnüm etsələr də, milli istiqlal ideyasını bir an olsun belə yaddan çıxarmırdılar. Şübhəsiz ki, onların da arasında elələri var idi ki, bu «yuxu gətirən» illüziyaya uyub cəmiyyətin xoşbəxt gələcəyi naminə şeirlər yazmaqdan yorulmurdular. Hətta elə şairlər var idi ki, bütün şüurlu ömrünü, yaradıcılığının böyük bir hissəsini yalnız bir mövzuya, nə qədər qəribə səslənsə də, Lenin mövzusuna sərf etmişdi. «Lenin haqqında nəğmələr»in, təbii ki, ədəbiyyata, poeziyaya heç bir dəxli yox idi. Ancaq cəmiyyətdə cərəyan edən ictimai-siyasi prosesləri müntəzəm şəkildə izləyib bu hadisələri geniş tarixi zaman müstəvisində təhlil edən, millətinin taleyi və müqəddəratının gerçək vəsiyyəti ilə tutuşduran şairlər heç zaman böyük qələm ustası Mirzə Cəlilin vəziyyətini unutmurdular: qələmin müqəddəs vəzifəsi millətin xoşbəxtliyi uğrunda çalışmaqdır. Söhbət bu məqama yetişmişkən, belə faktı xatırlatmaq qaçılmazdır ki, «Suriya dəftəri» və yüzlərlə digər kamil poetik nümunənin müəllifi olan Rəsul Rza da Lenin haqqında böyük bir poema yazmışdı. Bu faktı incələmək bizim bilavasitə məqsədimiz olmasa da, bunu deməyə özümüzü borclu sayırıq ki, mətnaltı formada olsa belə milli istiqlal ideyasını beyinlərə yeritməkdən ötrü belə açıq, elə bil ki, tribunadan səslənərək bütün SSRİ xalqlarına müraciətlə deyilən şeir və poemalar da yaranmalıydı. Özü də paradoksal haldır ki, bu nümunələr başdansa yox, sanki ilham və istedadın bütün gücü sərf edilərək yaradılırdı.

Məhz bu kontekstdən baxanda «mütəliyin, ibadətə xalqlara nicat yolu olmadığını» vurğulamaq, doğrudan da paradoksal səslənirdi, belə olduqda bu ümumi kontekstdə iki yanaşı duran alternativdən birini götürmək lazım gəlir. Bu iki istiqamətdən biri əsas zərurət, o biri isə bəhanə idi. Ancaq nə yazıq ki, zərurət xidmət edən bəhanə (yəni, yalan...)» bir belə parlaq çıxırdı. Və parlaq çıxdığı üçündür ki, uzun müddət, müstəmləkə rejimi dağıldıqdan

sonra da yaddaşlarda neqativ bir şey kimi təkrar-təkrar səslənir, həmin müəlliflərə hardasa nifrət aşıl原因 bir nəqarətə çevrilirdi. Bəli, bizim gerçəkliyimiz məhz bundan ibarət idi, o dərəcədə mürəkkəb bir gerçəklik ki, ondan qaçıb qurtulmaq qeyri-mümkün idi.

Bu da danılmaz həqiqətdir ki, sətiraltı mənalarla yüklənmiş bədii nümunələr də öz payına düşən missiyanı da vaxtında yerinə yetirə bilmişdi.

Açır bir əlcə namazını
Sərir yol kənarına,
Başlayır günorta namazını.
... Ağzı oruc,
Ümidi yorğun,
Dilində Allahu əkbər!
Nəsil-nəsil ərəb oğlu
Bu yoldan keçib gəlib
Meracdən bu günə qədər.
Bu da onlardan biri.
«Nə gəlsə Allahdandır,
Bəla, səadət,
Sevinc, fəlakət»⁷

«Bu şeirin motivləri R.Rzanın bundan əvvəlki ərəb şeirləri silsiləsi üçün də səciyyəvidir. Məlum səbəblərə görə mürəkkəb daxili struktura malik olan bu şeirlər özündən sonra yozum üçün geniş imkanlar açır, zəngin assosiasiyalar yaradırdı, elə anımlar ki, bizim milli gerçəkliyimiz ilə yüzdə-yüz tən gəlirdi. Adicə bir fakta fikir verin ki, «Suriya dəftəri»n də mövzu olaraq ərəb ölkələrindən birinin – müsəlman ölkəsinin seçilməsi də səbəbsiz deyildi. Burada hökmən ibadətdən, boyunduruq altına düşməkdən, zülmə tabe olmaqdan... söhbət getməliydi ki, oxucuya öz dərdini anlatsın. Anlatsın ki, onun da içində yaşadığı rejim bütün bər-bəzəyinə baxmayaraq onun əzəli-milli təbiətinə yabançı idi. Beləcə, bu həqiqət nəsil-nəsil ötürülməliydi... Yaddan çıxmasın, görk olsun. Rəsul Rzanın «Yaralı kərkükün bugünlü xoyrat və maniləri» adlı şeirində də eyni motivləri müşahidə etmək mümkündür. Kərkük xoyrat və maniləri səpkisində yazılmış bu şeir ərəblərin zülmü altında yaşayan İraq türklərinin acı, kədərli taleyindən bəhs edir. Lakin müəllif təkəcə Kərkük türklərinin faciəsini deyil, onunla eyni taleyi yaşayan Azərbaycan xalqının faciəsini də dolayısı ilə əks etdirir.

Azərbaycan sovet poeziyasında tənqidçilərin dediyi kimi sosial şüurun, əsl həqiqətdə isə milli şüurun oyanıb genişlənməsində böyük xidmətləri olan şairlərin bu tipli təcrübələri millətin istiqlalə yetişməsində az iş görmədi. Və bu sırada təkəcə Rəsul Rza deyildi, eyni vurğuyla Azərbaycan poeziyasının

yaşlı, orta və cavan nəsillərinin nümayəndələrinin də adlarını çəkmək olar. Poetik fikrin beynəlmiləl genişliyi, öz istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan xalqlarla həmrəylik ideyası, necə deyərlər, səfərbəredici milli-sosial şüur Bəxtiyar Vahabzadəyə («Portuqaliya şeirləri»), Süleyman Rüstəmə, Qasım Qasımzadəyə («Çətir ürək»), Əliağa Kürçaylıya («Azad dustaq»), Cabir Novruza, Məmməd Araza, Balas Azəroğluna, Fikrət Sadığa, Fikrət Qocaya, Vaqif Cəbrayılzadəyə və digər şairlərə də xas idi.

Bu baxımdan ötən əsrin yetmişinci illərindən üzü bəri ictimai-siyasi qayəli şeirlər maraq doğurur.

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Poetika. Azərnəşr, Bakı, 1974., səh.99
2. R.Rza. Razdumya. Baku, 1959,səh.7-8
3. Yenə orada. səh.9
4. R.Rza. Güneylər, quzeylər. Bakı, 1977, səh.18
5. Ədəbi proses -77. Bakı, Elm, 1978, səh.54
6. Yenə orada, səh.55
7. R.Rza. Güneylər, quzeylər. Bakı, 1977, səh.98

T.Abdulhasanlı

Poetic expression possibilities of the idea of independence Summary

The idea of independence of the poems written at the beginning from the middle of XX century 90 years is investigated in different aspect in this article. It is also described the embodiment of the democratic movement of Eastern and European peoples. The expression possibility of the poetic ideology of independence is worked out in the historical-chronological aspect.

In the middle of the last century when it was impossible the impersonation of the independence idea and the eulogy of the liberation movement of Eastern and European peoples in South Azerbaijan was implemented directly by image of struggle for freedom. At the end of 80 years of the last century in the political lyrics is intensified the aptitude and interest to the eulogy of independent ideas. Since this time the political lyrics assigns the idea of national independence. After the bloody January 1990 – this topic becomes the leading one in the poetry.

The author rightly notes, actually all steps and efforts of Azerbaijan for the independence and national statehood found their artistic reflection in the poetry, the lyrics honorably fulfilled its mobilized function in some sense.

**Поэтические возможности выражения идеи независимости
Резюме**

В статье в разных аспектах рассматривается восхваление идеи независимости поэзии 90 – х годов от середины 20 века. Также описывается воплощение демократического движения восточных и европейских народов. Возможность выражения поэтической идеологии независимости разработана в историко – хронологическом аспекте.

Еще в середине прошлого века когда напрямую невозможно было олицетворение идеи независимости восхваление освободительного движения восточных и европейских народов в Южном Азербайджане было реализовано непосредственно путем изображения борьбы за свободу. К концу 80 – х годов прошлого столетия в политической лирике усиливается склонность и интерес к восхвалению идеи независимости. Приблизительно, начиная с того времени политическая лирика присваивает идею национальной независимости. После кровавых январских событий 1990 – х годов превращает эту идею на ведущую тему поэзии.

Автор справедливо отмечает, что на самом деле все шаги и усилия Азербайджана во имя независимости и национальной государственности нашли свое художественное отражение в поэзии, лирика в каком то смысле с честью выполнила свою мобилизационную функцию.

Rəyçi: Marifə Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

AĞAVERDİ XƏLİL
AMEA Folklor İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aqaverdi@yandex.ru

XAOSDAN KEÇİDİN EPİKLƏŞMƏSİ VƏ QƏHRƏMANIN SƏFƏRİ MOTİVİ

Açar sözlər: Epos, ritual, kaos, keçid, qəhrəman, səfər.

Ключевые слова: Эпос, ритуал, хаос, переход, герой, путешествие.

Key words: Epos, ritual, chaos, transition, hero, journey.

Araşdırmadan aydın olur ki, oğuz eposunda arxaik ritualdan qaynaqlanan struktur elementlər eposun bir janr olaraq formalaşmasında iştirak edir. Xüsusilə, eposun süjet strukturu ritual kompleksini epikləşdirir. Oğuz eposunun müxtəlif mətnlərində ritualla bağlı süjet strukturu özünü göstərir (1;2). Məsələn "Koroğlu" dastanının nümunəsində baxdığımız zaman burada səfərlə bağlı süjetin üç tipinin aktiv olaraq işləndiyini görürük:

1. Dəli yığmaq;
2. Qız qaçıрмаq;
3. Əsirlikdən qurtarmaq.

Dastanın Qərb versiyasında "ova getmə" və "mifoloji varlıqla qarşılaşma" süjeti çox açıq görünür. Süjetin quruluşunda mifoloji üsürlər daha çox Şərqi versiyası üçün xarakterikdir.

Koroğlu dastanının epik quruluşuna baxdığımız zaman burada bir neçə süjet olduğunu görə bilərik. Bunların içində ən sıx şəkildə istifadə edilən süjet səfərdir. Qəhrəmanın möcüzəli və ya möcüzəsiz doğulduğu, yaşlandığı və ya öldüyü motivlər səfər hadisəsini açıq şəkildə əhatə etməsə də burada yenə dünyaya gəliş və dünyadan gediş səfərinin olduğu bilinməkdədir. Açıq və qapalı, görünən və görünməyən səfər hadisələrinə diqqət etdiyimiz zaman Koroğlu dastanında səfərin əhəmiyyətli bir mövzu olduğu aydın olur.

Dünyanın əski epik ənənəsini əks etdirən hind eposunda da bənzər motivlərin olduğunu görə bilərik (6). "Ramayana"dakı qəhrəman Rama uzun illər səfərdə olur. Yabanı meşələrdə gəzir, həyat yoldaşı Siti dustaq olur, uzaqda olan demonik Ramana səltənətinə, Lankin adasına çatır. Burada başqa bir dünyaya səfər müşahidə olunur. Qəhrəmanın ölümlər səltənətindən sevgilisini, anasını, qardaşını, atasını, qızını qurtarma səyi epik ənənədə tez-tez rast gəlinir.

Müxtəlif dastan qəhrəmanlarının səfərdə çətinlik çəkdiyi müşahidə edilir. Qonaqsevmez bir mühit qəhrəmanı bir ölkədən digər ölkəyə getməyə məcbur edir və beləcə onun üzərindəki yükü iki qat artırır (4). İlk əvvəl

burada "qeyri-insani", o biri dünya ilə əlaqədar xüsusiyyətlər diqqəti çəkir. İkincisi, düşmən ətraf mühitin qəhrəmanı imtahana sövq etməsidir. Səfər motivinin meydana gəlməsi üçün bu şərtlər çox əhəmiyyətlidir. Qəhrəmanın səfəri bir sıra çətinliklərlə izlənilir və bütün qəhrəmanlar imtahandan keçə bilmir, çətinlikləri aşı bilmir və onun səfəri hər zaman müvəffəqiyyətə nəticələnir.

Bənzər səfər hadisəsi əski şumer epik ənənəsində də görünməkdədir. Şumer-akkad eposu "Bilqamış" da Utnapiştı "o biri dünya" ya səfər edir (5). O yol gedir, dənizdən keçir və s. Məsələ burasındadır ki, qəhrəmanın səfəri zamanı keçdiyi yerlərin də köhnə başlanğıcla bağlı mifoloji anlamları vardır. Utnapiştının dənizdən, Koroğlunun çaydan keçışı eyni mifoloji məna daşımaqdadır. Xaosdan keçidi simvollaşdıran hadisələrdən biri kimi sudan keçid özündə arxaik ritualdan gələn inisiasıyanı işarələməkdədir. Belə səfər ünsürləri şumer və türk epik ənənəsində ortaq motivləri meydana gətirmişdir.

Bir çox xalqların ənənəvi mədəniyyətində səfərlə bağlı mifoloji motivə rast gəlinir. Babil mədəniyyətindəki İştar, Skandinav kultundakı Odin və Hermod da bu əski hadisəyə nümunə olaraq göstərilməkdədir. Yunan epik ənənəsində səfəri ölümünə döyüşən qəhrəmanlar həyata keçirir. Bu cür səfərlərdə aşağıdakı düşüncələr müşahidə olunur:

Səfər süjeti ümumi olaraq iki məkan arasında reallaşır. Bunlardan birincisi qəhrəmana aid məkandır, bu onun öz məkanıdır, digəri isə özgə bir məkandır. Qəhrəman öz məkanı ilə özgə məkan arasında hərəkət edir. Bizim "öz" və "özgə" məkan təsnifatımız da özünü bir yerə qədər doğruldur, bəzi aspektlərdə isə şərti bir xarakter daşıyır və lazım olan mənəni tam şəkildə təqdim edə bilmir. Çünki süjetdə səfərin əsas mövzu olduğu və üst qata çıxdığı hekayətlərdə bunlar asan izlənilə bilər. Lakin digər motivlərin də olduğu bəzi süjetlərin araşdırılaraq tapılması və xarakterizə edilməsinə ehtiyac yaranır.

Alinin, Rövsənin Koroğlu olmasına qədər olan hekayət iki mövzunu izah etmək üzərində qurulur. Bunlardan biri məlum "at hadisə"sidir, digəri isə "kor ata" düzəltmə hadisəsidir. Hər iki hadisənin epik izahı Koroğlu hekayətlərinin zəmin qatını təşkil edir. Burdakı səfər xaosdan doğulmadır.

Qəhrəmanımızın xaosdan doğulması, kosmosa səfəri hər iki halda və hər iki versiyada (Şərq və Qərb) qaranlıq, yəni xaosu simvolizə edən kor atadan və ya gordan (məzardan) keçərək gəlir. Epik quruluşdakı ilk səfər bu şəkildə başlayır.

Qəhrəmanın qəhrəman olaraq qurulması məkan lokusu Çənlibeldə reallaşır. Koroğlunun Çənlibeli yurd etməsi ilə qəhrəmana aid məkan müəyyən edilmiş olur. Bundan sonra ediləcək səfərlərin çıxış nöqtəsi Çənlibeldir (Çamlıbel). Çənlibel həm fiziki, həm də sakral məna daşıyan bir

məkan olaraq qəhrəmanı qoruyur, mühafizə edir və səfər üçün uğurlu bir başlanğıc imkanı verir.

Koroğlununun səfərinin bir neçə məqsədlə gerçəkləşdiyi hekayətlərdən izlənilə bilər:

1. Dəli toplamaq. Dəli hadisəsinin türk mədəniyyətində əski kökləri və qaynaqları var. Dədə Qorqudda bu dəlillərdən ikisi (Dəli Domrul və Dəli Qarçar) var. “Koroğlu”da dəlilərin çox sürətli şəkildə toplanması və dəliliyin bir igidlik simvolu halına gəlməsi hekayətlərin həm də təsəvvür dövründə meydana gəldiyini və təsəvvüf cərəyanlarından təsirləndiyini göstərməkdədir. Dəlinin funksional strukturunda arxaik ritual personajı, türk tanrıçı təsəvvürü və təsəvvüf dəyərləri birləşir və bütün bunlar İslam mühitində meydana gəlir. Buna görə İslami mühitdə sufiləşən və aşikləşən fərqli bir dəli növü ilə qarşılaşırıq. Bu dəli, daha çox sufi dərvişlərə bənzərliyi ilə digər dəlillərdən ayrılır.

2. Qız qaçırmaq. Başqa bir dünyadan gələn namizədi gətirmək hadisəsi burada əsas mövzudur. Bunun açıq nümunələrindən biri türk xalqlarının əski epik ənənəsini əks etdirən yakut olonxolarıdır. Bir çox xalq hekayətlərində səfər qəhrəmanı iki şəkilli bir məkanda, vertikal eniş və qorizontal hərəkət təqdim edir. Qəhrəmanın səfər ərzində çəkdiyi çətinliklər xaos və kosmosdan keçidi göstərməkdədir. Qaranlıq meşə, dəniz, derya, tufan, duman səfərin xaosdan keçidini göstərən hadisələrdir.

Dədə Qorquddakı Qanturalı hekayəti qəhrəmancasına elçiliktir, lakin qız qaçırma deyil və ənənəvi tip olaraq fərqli bir nümunə xarakteri daşıyır (2). Rus folklorunda qəhrəmanın o biri dünyaya səfərinin transformasiya olunmuş şəkildə əks etdirən ünsürlər içində Sadkonun su altı səltənətdəki macərəsini və müqəddəs dağlarda İlya Murometsi göstərə bilərik. Yenə də rus folklorunda qəhrəmanın səfər zamanı qarşılaşdığı çox məşhur motiv qəhrəmanın keçilməz bir yerdən keçməsidir. Qəhrəman qorxunc meşənin ölü sahibi Baba Yaqadan keçməli olur, əgər onu geçə bilməzsə bu ona həyatı bahasına başa gəlir (7).

Koroğlu da qız qaçırdığı zaman onun yaxınları ilə savaşıq və döyüşü qazanaraq Çənlibelə dönər. İnisiasiyadan keçiddə ona mane olan qüvvələr həqiqi güclərdir. Bu mənada süjeti mifdən uzaqlaşmış və çox sosiallaşmış sayıla bilər.

3. Əsirlikdən qurtarmaq. Dədə Qorqudda əsirlikdən qurtarma süjetinin bir neçə örnəyi var. Koroğlu hekayətlərində də yad ölkədə əsir alınmış yoldaşların qurtarılması uğruna edilən səfərlər var. Beləcə Koroğlunun dəlilləri ilə yanaşı atı və özü də yad ölkədə əsir olur və xilas edilir.

Qeyd edim ki, hər üç səfər motivi qarşılıqlı şəkildə baş verir. Belə ki, Koroğlu dəlisi olmaq istəyənlər, Koroğlu dəlilləri tərəfindən qaçırılmaq

istəyənlər və əsir düşərək xilas olmaq istəyənlər hesabına bu səfərlər gerçəkləşir. Yəni səfərin qarşılıqlı olması da buna uyğun baş verir:

1. Dəli olmaq istəyənlər.
2. Qaçırılmaq istəyənlər.
3. Əsir düşürlər.

Bu hadisələrin hər biri qəhrəman üçün mübarizə hədəfləri formalaşdırır. Qəhrəman qarşısında duran bu vəzifələri yerinə yetirir.

"Qəhrəmancasına elçilik", "əsirlikdən xilas etmə" süjeti digər xalqların epik ənənəsində çox yayğındır və beynəlxalq süjet tipləri siyahısında da vardır. Koroğlu hekayətlərindəki eyni süjet tipləri türk mədəniyyətinə xas olan ünsürlərlə bəzədilmişdir. Amma süjet bir sxem, bir struktur olaraq eyni xüsusiyyətlərə malikdir.

Koroğlu hekayətlərində olan süjetlərin hər biri üç səviyyədə araşdırıla bilər:

Mifoloji səviyyədə. Bu səviyyədə bütün səfərlərin iki əsas xüsusiyyəti vardır: bunlardan biri xaosu yola salma, digəri isə xaosdan çıxarmadır. Bütövlükdə isə süjet xaosdan kosmosa keçidi əks etdirir. Xaosdan çıxarma düşüncəsinin altında olan hadisədə Koroğlu mifoloji nizamı quran bir xarakter olaraq bilinir. Koroğlunun kosmosu Çənlibel, xaosu isə onun xaricində olan məkandır. Çənlibel kosmosu təmsil etməklə səfərin başladığı və bitdiyi yerdir. Bu sosial səviyyədə belə görünür. Ritual-mifoloji səviyyədə isə Çənlibel özü bir ritual məkanıdır. Ritual keçidini reallaşdıran Koroğlu və onun atıdır. At burada mediatorudur və əlaqələndirici vəzifəsini yerinə yetirir. Onun əsas funksiyası iki məkan arasında ediləcək olan səfərdə hərəkəti təmin etməkdir. Yəni mifoloji dünya modelini bərpa etməkdir. Bu mifoloji dünyanın gerçək ifadəsi olan Çənlibelin qurulmasında atın dəstəyi əhəmiyyətlidir. Mifoloji kosmos yaradan, nizamı quran Koroğlunun iki məkan arasındakı hərəkətini onun atı təmin etmiş olur. Bu da atın arxaik ritualdakı sakral statusunu göstərir. Atın epik ənənədə əks olunan arxaik ritual funksiyası Altay şaman rituallarında at qurbanı ilə müqayisə edilə bilər.

Arxaik ritual səviyyəsində. Bu səviyyədə bütün səfərlər profandan sakrala (qutsala) keçidi təmin edir. Bu hər şeyi sakrallaşdırmağa (qutsallaşdırmağa) çalışan, təbiətə magik şəkildə təsir etmək istəyən əski cəmiyyətin özəlliyidir. Bu səviyyədə "toplanan dəlilər" də, "qaçırılan qız" lar da, "qurtarılan fərdlər" də inisasiyadan keçirilən arxaik ritual personajlarıdır. Çənlibeldən çıxmaq profan dünyanı, Çənlibel isə sakral məkanı göstərir. Çənlibel ritual məkanı olaraq fərqli şəkillərdə izah oluna bilər. Burada "dağdan keçid" və "meşədən keçid" ritual elementləri izlənilir.

Sosial səviyyədə. Burada cəmiyyətdə xaos meydana gətirən ünsürlər toplanır və sosial nizamın yaradılması üçün safərbər edilir. Quldurluq edən,

ictimai həyat qaydalarına uyğun gəlməyən şəxslər toplanır və Çənlibeldə qurulan cəmiyyətə daxil edilir. Ayrılıqda müxtəlif fəaliyyətlərdə olan bu fərdlər birlikdə sosial nizamın təmin edilməsinə yardım edir, haqq və ədalətin qorunması üçün həmişə birlikdə mübarizə edirlər.

Əski türk dastanlarında rast gəlinən köç motivi də səfər süjeti ilə eyni qaynaqdan gəlməkdədir. Səfər, əlbəttə ki, ayrıca olaraq götürüldüyündə və ya hərfi mənada köç deyil. Amma hər bir köç bir səfərdir.. Müvəqqəti və daimi səfərlər ola bilər. Bunların müxtəlif şəkillərdə qeyd olunması da arxaik ritüelin dəyişik bir şəklidir. Dünyaya gəlmək, yaşayış yeri dəyişmək, dünyanı dəyişmək, o biri dünyaya getmək, son mənzilə yola salmaq, son səfərə yola salma kimi xalq deyimləri də səfəri köç anlayışına daxil etməyə imkan verir.

Bəzi atalar sözlərində səfər mənasında "səfər" kəlməsi müşahidə olunur:

Səfərə cığanın içini Allah bilür (3, 117).

Səfər adama çog nəsnə ögrədür (3,118).

Bəzi ata sözlərində hərəkət mənasında "qaçmaq" kəlməsi işlədilmişdir:

Bun dəmində qaçmaq da ərlikdəndir (3,82).

Burada arxaik ritual ünsürü "bun dəmində qaçmaq" ifadəsində izlənilir.

Bəzi ata sözlərində "yol" kəlməsi işlənmişdir:

Yol əri yolda gərək (3,203)

Tağ nə gəder yuca isə üzərindən yol aşar (3,134)

Uzag yoguşu yorğun bilür (3,31)

Yol obrazı, daha doğrusu, evə dönüş motivi real məkanın pozulmasının mümkün olduğu yerdə insanın subyektiv dünyasının bir parçası olaraq ev obrazını açıqlayır.

"Köç yolda düzülür" anlayışı səfər kültründə yolun əhəmiyyətini göstərir. Köçəri yola düşməyə vərmişdir. Göçəbənin həyatı davamlı olaraq xaos-kosmos əvəzlənməsindədir. Göçəbənin həyat mücadiləsi xaosdan çıxma səyi kimi deyil, xaosa keçiddir. Yazlıq və qışlıq, dağ və düzən, isti və soyuq yerlər arasında bir yol var və bu yol köçəri üçün müəyyən bir zaman ölçüləri çərçivəsindədir. Bu yol yeni kosmosa keçiddir. Köçəri isə təbiət ilə iç-içə, mövsümlə bağlı yeni, müvəqqəti kosmosu qurur. Bu zaman o öz ənənəvi kosmos modellərini istifadə edir. Göçəbənin kosmos istehsalı həyatının sonuna qədər davam edir. Onun ruh halının ən əhəmiyyətli ünsürü olan səbr və dözümlü göçəbənin daxili dünyasının tarazlığını, onun qüvvət mərkəzini yaradır. Bu ünsürlər onu hər zaman hazır vəziyyətdə saxlayır və xaosdan çıxışını təmin edir.

Türk düşüncəsində "o biri dünyaya köç" də var. Xalq deyimlərində ölümə "göçüb getmək" deyilə. Oğuzlara görə "Uzun ömrün axırı ölüm, sonu

ayrılıqdır" və "fani dünya heç kimə qalmır". Miqrasiya düşüncəsinin verdiyi ağrılar türkün mənəvi dəyər gücü ilə, onların həyat üçün səfərbər edilməsi bahasına müalicə edilir. Türk ruhunu acılardan, çətinlikdən, köç və ayrılıq duyğusunun təzyiqindən qurtarmaq üçün Tanrı inancını qorumuş, "uçmaq" fəlsəfəsinə Ona köçmək, Onunla qovuşmaq kimi sakral bir mənə qazandıra bilmişdir. Bu düşüncə özünü sufi təcrübəsində göstərir və onların mənəvi kamilləşmə praktikasının epikləşməsi hesabına yaranan eşq dastanlarının səfər motivini formalaşdırmışdır. Sufinin haqqa qovuşmaq üçün keçdiyi mənəvi yüksəliş mərtəbələri (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) və nəticədə nəfsdən arınaraq kamilləşmə yolu ilə həqiqətə çatması ona haqq tərəfindən verilmiş buta ilə qovuşması şəklində dastanda motivlənmişdir. Sufinin mənəvi, ruhani səfəri aşıqın məşuqa qovuşmaq üçün keçdiyi yola (təriqətə), nəfslə mübarizə yolda qarşılaşdığı çətinliklərə (mərifətə), məşuqa qovuşması isə haqqa qovuşmaya (həqiqətə) transformasiya olunmuşdur. "Əsli və Kərəm", "Aşiq Qərib", "Abbas və Gülgəz", "Tahir və Zöhrə" və s. kimi eşq dastanlarının süjet tipini sufinin yaşantılarından qaynaqlanan praktika və sufi ayinləri formalaşdırmışdır. Sufinin səfəri də öz ritual-mifoloji kökləri etibarilə xaosdan keçiddir. Dastanda sakral elementlər qalsa da bütövlükdə səfər sosiallaşmışdır.

Əski türk cəmiyyətlərində köçlə əlaqədar mərasimlər təşkil edilmiş, köç qeyd olunmuşdur. Əvvəllər köç toyları belə olmuşdur. Bunlar oturaq həyata keçdikdən sonra digər xalq mərasimləri və bayramlarına qarışaraq bir sintez meydana gətirmişdir. Bunun izləri "bayram", dügün "və digər kəlmələrin atalar sözlərində işlənməsində də görünməkdədir.

Eyni zamanda səfər zamana və məkana görə araşdırıla bilər. Bu halda köç prosesində problemlər, qayğılar daha açıq və dəqiq bir şəkildə görünür. Məkandakı ağırlı köç duyğusu zamanla müalicə olunur. Hər ürəyin köç duyğusu, kədəri və qəmi var, köç düşüncəsinin verdiyi ağrılar yeni məkana uyğunlaşma möhkəmlənənə qədər davam edir, problem özünü yad cəmiyyətlə əlaqələrdə göstərir (4).

Türk dinamik həyat tərzini onu fasiləsiz olaraq yeniləşməyə sövq etmiş, onu dinamik bir cəmiyyət etmişdir. Köçərilik tərzini cəmiyyəti hər zaman ayaqda olmağa, hərəkətli, dinamik və aktiv olmağa sövq etmişdir (4).

Köçəri həyat tərzini və dəyər sistemi ən əski zamanlardan başlayaraq cəmiyyətə dinamizm, tarazlıq, bərabərlik və həmrəylik ruhu qatmışdır. Əski toplumdakı həyat tərzini tənzimləyən köç arxaik ritualarla, əski mərasimlərlə qeyd olunmuş, uğurlanmış və bir mədəniyyət hadisəsi halına gəlmişdir. Arxaik ritualdan başlayaraq sosial-mədəni hadisəyə çevrilməyə qədər keçdiyi yolda köç bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmış və ritual əsasında ayrılmışdır. Bunun qırıntıları ata sözlərində, dastanlarda və digər xalq ədəbiyyatı nümunələrində əks olunmuşdur.

Hərəkətli və dinamik həyat tərzini səfər süjetlərinin meydana gəlməsini də şərtləndirmişdir. Cəmiyyət üçün ən əhəmiyyətli olan səfər tipləri ön mövqeyə keçmiş və dastalar üçün süjetə çevrilmişdir. Koroğlu dastanları da bu həqiqətlərin içində meydana gəlmiş və formalaşmışdır. Koroğlunun səfəri qoruyucu, qurtarıcı funksiyaları ilə birlikdə əski mədəniyyətdəki zəruri həyat şərtlərinin bağlı olduğu arxaik ritualdan qaynaqlanmaqdadır.

Beləliklə, Koroğlu sosial kontekstdə də əhəmiyyətli bir rola malikdir. Bu səviyyədə bəhs edilən məsələlər üst qata çıxmış və daha çox əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki cəmiyyətdə hər zaman sosial çətinliklər yaşanır, haqq və ədalət tapdanır. Belə bir vəziyyətdə sosial problemləri həll etmə arzusu önə çıxır. Xalq bir qurtarıcı, bir qəhrəman xəyal edir. Mərdlik, igidlik simvolu olaraq Koroğlunun sosial səviyyədə güclənməsi bu durumda daha da aktuallaşmış olur.

Ədəbiyyat

- 1.Koroğlu. Bakı, 1982.
- 2.Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
3. Oğuznamə. Bakı, 1987.
- 4.Göka E. Türk psixolojisi, İstanbul, 2008.
- 5.Bilqamis dastanı. Bakı, 1985.
6. Qrintser P.A. Drevneindiyskiy epos. Qenezis i tipoloqiya. M., 1974.
7. Propp V. İstoriçeskie korni volşebnix skazok. L.,1986.

X.Агаверди

Процесс становления эпичности перехода через хаоса и мотив путешествие героя Резюме

В статье исследуется процесс становления эпичности перехода через хаос в огузском эпосе. Каждая часть ритуального перехода, разделение, промежуточное состояние и соединение, создает подходящий себе мотив. Прохождение ритуала мотивируется по соответствию функции ритуала. Это процесс в целом отражается в эпосе как путешествие. Трудности во время путешествия истекают из ритуального начала и являются эпическим выражением ритуальных испытаний. Становление эпичности ритуала инициации рождает рассказа поиска «душа за душу» (жизнь взамен жизнь). Борьба суфия за соединение с богом мотивирует путешествие в страну незнакомой возлюбленной. Выясняется, что переход через хаос в эпосе были трансформированы в

мотив путешествия. В результате анализа определены три основные формы путешествия (собрать богатырей, умыкание девушек, спасение с плени) на материале эпоса Короглу.

XH. Ağaverdi

The process of the formation of the epic transition through chaos and the motif of the hero's journey.

Summary

In the article the process of formation of the epic transition through chaos in the Oguz epic is studied. Each part of the ritual transition, separation, intermediate state and connection, creates a suitable motive. The passage of the ritual is motivated by the correspondence of the ritual function. This process as a whole is reflected in the epos as a journey. Journey difficulties is an epic expression expire from the ritual beginning. The emergence of the epic ritual of initiation gives rise to the narrative of the search for "soul for soul". The struggle of the Sufi for a connection with God motivates the journey to the country of an unfamiliar lover.

It turns out that the transition through chaos in the epic was transformed into a travel motif. As a result of the analysis, three basic forms of travel have been identified (to collect heroes, kidnapping girls, saving from captivity) on the material of the epic Koroglu.

Rəyçi: İslam Sadıq
Filologiya elmləri doktoru

KƏMALƏ İSLAMZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
kemale_67@mail.ru

TƏPƏGÖZ SÜJETİNİN OĞUZ VERSİYASI: MOTİVLƏRİN ETNOPSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Təpəgöz, Dədə-Qorqud, Pəri, su hamisi, övladlığa götürmə, arxaik təsəvvürlər, islami elementlər

Key words: Teregoz, Dede Korkud, nomadism, peri, water deity, adoption, archaic notions, Islamic elements

Ключевые слова: Тепегёз, Деде Коркуд, кочевье, пери, покровитель воды, усыновление, архаичные представления, исламские элементы

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və eləcə də onun VIII boyu haqqında folklorşünaslıqda ziddiyyətli, bir-birini təkzib edən fikirlər mövcuddur. Alimlərin böyük bir qismi bu boyu arxaik hesab edir. Mətnə su hamisi olan pəri obrazının, heyvanlar aləminin şahı aslan tərəfindən bəslənilən Basatın, azman Təpəgözün, sehr və tilsimin (sehrli üzük, tilsimlənmiş günbəz və qılınc) mövcudluğu onu arxaik hesab etməyə, islamdan öncəki inanc və təsəvvürlərlə bağlılığını deməyə əsas verir. Lakin dastanın mənəvi əsasının islam olduğunu qəbul edən alimlərin sayı son zamanlar artmışdır. Basatın Təpəgözün hiylələrindən Allaha sığınıb dua etməklə qurtulması süjetin sonrakı mərhələlərdə yeni təbəqələr, motivlərlə zənginləşdiyini göstərir. Təsədüfi deyildir ki, türk alimlərindən Alimcan İneyet VIII boyda təsəvvüf elementləri axtarmağa cəhd göstərmişdir. Əlyazmanın mənsub olduğu XV əsrdə təsvüfün geniş inkişaf tapdığını nəzərə alsaq, belə elementlərin mətnə yer tutması mümkün idi. Müəllif bununla bağlı yazdığı məqaləsində “Təpəgözü təsəvvüfi anlamdakı nəfsin simvolu olaraq qəbul edir” (27, 7). Abstrakt bir anlayış olan “nəfs” Təpəgözün timsalında maddiləşmişdir. Təpəgözdə nəfsin bütün əlamətləri vardır. A.İneyet bu əlamətləri sadalayaraq qaynağını da göstərmişdir. O yazır: “Nəfsdəki düşmənlik və quldurluğun qaynağı yırtıcılıq, qarınqululuq və tamahın qaynağı heyvanlıq, hiyləgərlik və məkrliliyin qaynağı şeytanlıq, özünü dartma və hər şeyə təkbaşına hökm etmə arzusunun qaynağı tanrılıqdır” (27, 7).

Müəllifə görə, nəfs ilkin olaraq Basatın xüsusiyyəti kimi də qəbul edilə bilər. Lakin “Basat içindəki qarşısızalmaz nəfs və ehtirası ancaq islam inancıyla yenməyi bacarmış, vəhşi heyvanlar aləmini tərk edib insan cəmiyyətinə keçmiş, mədəniləşmişdir” (27, 7).

Süjetdə əsas hadisələrin fonu olaraq köç prosesi göstərilir. Həm də bir deyil, müxtəlif vaxtlarda və fərqli səbəblərdən baş verən bir neçə köçdən söhbət gedir. Ümumiyyətlə, köç, miqrasiya tayfanın həyatında mənfi və müsbət təsiri ola bilən, özü ilə digər problemləri çəkib gətirən, xalqın taleyində dərin iz qoyan bir prosesdir. Odur ki, belə vacib bir hadisənin folklorda öz əksini tapması təsadüfi sayılmamalıdır. Qeyd etməliyik ki, folklorşünaslıqda hətta “miqrasiya eposu” deyilən bir anlayış mövcuddur (44, 111). Dünya xalqlarının ağız ədəbiyyatında belə nümunələr çoxdur. Folklor miqrasiyanın müxtəlif səbəblərini göstərir: təbii fəlakətlərin və ya insan faktorunun təsiri ilə landşaftın dəyişməsi nəticəsində əvvəlki yerdə yaşamağın mümkün olmaması: heyvandarlıqla məşğul olan tayfalarda ölüş yerlərinin çatışmaması və yeni otlaqların axtarışı; düşmənlərin hücumu və torpaqların işğalı və s. Qədim türk eposunda da belə örnəklərə rast gəlirik. “Ergenekon”, “Köç” dastanları bu qəbildəndir. Qeyd edək ki, nümunələrdə gedib-qayıtmalar, yəni yenidən dədə-baba yurduna dönmək də ayrıca bir motivdir. VIII boyda sözü gedən birinci köç düşmən basqını ilə bağlıdır. El köçərkən Aruzun körpə oğlu qarmaqarışlıqda düşüb itir və dişi aslan tərəfindən bəslənilərək böyüyür.

İkincisi, elin qışlaqdan yaylağa köçüdür ki, heyvandarlıqla məşğul olan tayfalar üçün hər il dövrü şəkildə təkrarlanan bir prosesdir. Oğuzda hamıdan əvvəl yaylağa köçən, yəni köç zamanı elin önündə gedən, bu baxımdan cəmiyyətdə xüsusi bir statusu olduğu anlaşılan Qonur Qoca Sarı Çoban bulaq başına qonmuş pəri qızlarından birinə təcavüz edir.

Üçüncüsü, bir il sonra yenidən elin qışlaqdan yaylağa köçüdür ki, bu zaman pəri vəd etdiyi əmanəti – yəni Təpəgözü gətirib həmin bulağın kənarında – cinayətin baş verdiyi yerdə qoyur.

Göründüyü kimi, gələcək dəhşətli hadisələrin zəmini də (Sarı Çobanın pəriyə sahiblənməsi), onun çözümlünün (Basatın aslan tərəfindən tapılması) əsası da köç zamanı qoyulmuşdur.

Bundan başqa Təpəgözün zülmündən tənğə gələn oğuzların 7 dəfə köç etmək cəhdi və onun qarşısının azman tərəfindən alınması da nəzərdən qaçmamalıdır. Deməli, köç bu süjetin strukturunda mühüm bir element olub, hadisələr zəncirinin bitkinliyinə, bədii sistemin bütövlüyünə xidmət edir. Süjetin bu daxili qanunauyğunluğu türk alimi S.Gönenin də diqqətini çəkmişdir. Onun fikrincə köç etmək və köç etmək məcburiyyətində qalmaq, o toplumun siyasi quruluşundakı zəifliyə və yaşadığı çətinliklərə dəlalət edir (26, 101). Boyun əvvəlində Sarı Çobanın hərəkəti bir neçə rakursdan qiymətləndirilə bilər. Əvvəla, hadisənin baş verdiyi məkan maraqlıdır. Uzun pınar adlanan bulağın başı pərilərin qonub dincəldiyi yerdir. Məndə pərilərlə bağlı (qanadlı olmalarından başqa) dolğun məlumat verilməsə də, onların yunan mifologiyasındakı nimfaların analoqu olduğunu düşünə

bilərik. Bu nimfalar müxtəlif təbii obyektlərlə (dağ, meşə, çay, dəniz) əlaqəli olub, onların hamisi, sahibi, ruhu rolunda çıxış edirlər. Suyun saflığı, müqəddəsliyi ilə bağlı əcdadlarımızın neçə-neçə kəlamı və inancı günümüzə gəlib çatmışdır: “Su murdarlıq götürməz; Suyu çirkəndirənin nəşini yumağa su tapılmaz; Su axarında salınan el-oba barlı-bəhərli olar; Su olan yerdə dirilik olar; Su içən adamı ilan çalmaz; Su dolu qabla qabağına çıxsalar, işin avand olar; Yuxuda su görmək aydınlıqdır; Səfərə çıxan adamın arxasınca su atarlar” (13, 16); Su murdarı pak eylər; Su hər şeyi pak eylər, üz qarısından qeyri; Susuz ağac meyvə verməz” (2, 588) və s.

Görünür, pərilər oğuzların islamaqədərki inanclar sisteminə aid müqəddəs, sehri varlıqlardır. Pəri həm şəxs adı, həm də fəvqəltəbii obraz kimi türk epik ənənəsində mövcuddur. Onu fars mifologiyasından gəlmə (fars sözüdür) hesab etsələr də, hər halda əcdadlarımızın folklorunda onun başqa adla çağırılan analoqu olmuşdur. C.Bəydili su stixiyası ilə bağlı obrazlar haqqında yazır: “Tatarların su anası”(başqırdlarda “hiu inəhe”), qaxaxların “su pərisi”, türkmənlərin “suv adamı” dedikləri də, özbəklərdə “su alvastisi” adını daşıyan da həmin varlıqdır... Albastı elə Sarı qız qədər su stixiyasına bağlı olduğu kimi yeraltı dünyasına da bağlanmışdır” (4, 171).

F.Bayat türk xalqlarında bu tip obrazların xarici görünüşü ilə ilgili belə bir məlumat verir: “Bəzi ovçuluq miflərində su hamisi gözəl və çılpaq qadın şəklində təsəvvür edilir. Bu inanc dağ ruhu olan Sarı qız haqqında da söylənilir” (22, 255).

Toplama materialları əsasında bu məsələni ətraflı tədqiq edən Aynur Babək belə nəticəyə gəlir ki, “...inanclara görə əyələr bəd ruhlar deyillər. Onlar təbiətə xeyirxahdır. Hər şey insanın əyərlə necə rəftar etməyindən asılıdır” (3, 74).

S.Seçkinə görə, “Burada (VIII boyda - K.İ.) pəri əski əyə kultunun bir davamı şəklində yer alır” (49). Toplama mətnlərinə əsasən, xeyirxah təbiətli olan su əyəsi ilə pis rəftar edilmişdi.

Bir insanın qeyri-adi, sakral varlıqla əlaqəyə girməsi yasaq idi və Sarı Çoban bu qanuna məhəl qoymamışdı. Çirkab götürməyən suyun və onun əyəsinin təhqir olunması cəzasız qala bilməzdi. Sarı Çoban sıradan bir şəxs deyil, Oğuz cəmiyyətində öndə gedən, köç zamanı elə rəhbərlik, bələdçilik edən bir kişi olduğundan onun əməlinin cəzasını da tək özü deyil, bütün tayfa çəkməli idi. Söyləyici Sarı Çobanın xislətini onun xarici görünüşünə də yansıtmağa çalışmışdır. A.Nəbiyev Sarı Çobanın nəhəng ölçülərlə təsvirini təsadüfi saymır. O yazır: “Sarı Çoban cəmiyyət üçün normal antropoloji struktur deyildir. Onun görkəmində yad, insan modeli üçün ənənəvi olmayan detallar vardır. Başın böyüklüyü, gövdənin ölçüyəgəlməzliyi, pəri qızına yaxınlaşma meylı, onu tuta bilməsi və s... Sarı Çoban zahirən insan mənşəli olsa da, Pəri ilə onun qovuşmasını mümkün edən ümumi cəhətləri yox

deyildir. Bunların ən başlıcası isə hər ikisinin təbiətindəki yadplanetlilik əlamətləridir. Sarı Çobanda bu əlamətlər qapalıdır” (14).

Sarı Çobanın əməli mənəvi-əxlaqi normalara, islami dəyərlər sisteminə də zidd idi. O, zina işləmişdi və bu, hər iki tərəfin razılığı ilə deyil, zorakı yolla baş vermişdi. Həmçinin islam əski inanclar sistemə aid olan, sehr, cadu, tilsim kimi qeyri-məqbul qabiliyyətlərə malik fəvqəltəbii varlıqla əlaqəni də qəbul edə bilməzdi. Bütün sadalanan yasaqların tapdanması Təpəgöz tək mayası şərlə yoğrulan, həyatda alacağı zərbələrə davamlı olmasının işarəsi kimi “köynəkdə” (yığnaqda) doğulan, dürtmə və təpik dəydicə böyüyən və bütün kini-küdurəti ilə çəkdiyi ağrıların əvəzini verən bir bədheybət idbarın yaranmasına gətirib çıxarır. K.Həsənova bu xüsusda yazır: “Başqa qaynaqlarda belə qeyri-adi doğuluş yoxdur, bu yalnız Təpəgözə məxsus doğuluşdur, insan övladının doğuluşundan tamam fərqlidir... onun insan mənşəli olmadığını sübut edir” (7, 20). Təpəgöz Sarı Çobanın eybəcər əməlinin vücuda gəlmiş, ətə-qana dolmuş, maddiləşmiş formasıdır. Təpəgöz adını almazdan əvvəl, əslində onun ismini pəri anası vermişdi-“Zəvval”. Bəli, o, Oğuzla gəlmiş bir bəla, bir cəza idi. Təpəgöz bütün davranışları ilə insanlara zidd olduğunu, onlardan fərqləndiyini göstərir. O, süd əmə bilmir, halbuki, bu, hər bir yeni doğulan körpənin ilkin instinktidir. Süd əmərəkən dayənin qanını sorub canını alır. Təpəgöz uşaqlarla oyun oynamağı da bacarmır. Onların qulağını, burnunu yeyir. Onun qidalanması da insandan fərqlidir. Əvvəla, onun acgözlüyünün həddi yoxdur, ikincisi, onun gündəlik rasionuna adam əti daxildir. O, hiyləgər və yalançıdır. Basatla mübarizədə onu üç kərə aldatmağa cəhd göstərsə də, ögey qardaşı Allaha dua etməklə ondan qurtulur. M.Kazımoğlu Təpəgözün bu xüsusiyyəti barədə yazır: “...hiylə işlətmək həqiqi qəhrəmandan (Basatdan – K.İ.) gücsüz olan yalançı qəhrəmanın (Təpəgözün – K.İ.) səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Bu cəhət dağıdıcı gücü olan Təpəgözün özünə də aid deyilmə? İlkin mərhələdə aid deyil. Amma sonrakı mərhələdə aiddir. İlkin mərhələdə Təpəgöz heç kəsdən və heç nədən qorxub çəkinmədən adam yeyir, Oğuz elinə meydan oxuyur. Təpəgöz hiyləyə yalnız dara düşəndə, yeganə gözünü itirib ölümün lap yaxınlığında olduğunu anlayanda əl atır” (8, 43).

Təpəgözlü div obrazı nağıllarımızda, eləcə də “Novruz” dastanında iştirak etsə də, VIII boydakı Təpəgöz tam fərqlidir.

Süjetdə yer almış motivlərdən biri “övladlığa götürmə”dir. Bayındır xan və Oğuz bəyləri ilə bulaq başındakı yığnağa rast gələn Aruz onun içindən çıxan Təpəgözü övladlığa götürür. Lakin məlumdur ki, Azərbaycan folklorunda övladlığa götürmə məqbul sayılmır və tapılma, götürülmə uşaqların sonradan nankor çıxmasına dair örnəklər çoxdur. “Koroğlu” dastanının Paris nüsxəsində qəssab oğlu Eyvazın Koroğlunun düşməni Bolu bəylə birləşib ona qarşı çıxdığı təsvir olunur. “Alı xan və Pəri xanım”

dastanındakı Tapdıq da Təpəgöz kimi zinadan törəmiş və tapılaraq övladlığa götürülmüşdür. Ondan çörəyini və məhəbbətini əsirgəməyən bir ailəyə qarşı Tapdığın etdikləri əslində xalqın bu məsələyə münasibətini ortaya qoyur. Müxtəlif türk xalqlarının ağız ədəbiyyatı nümunələrində də analoji örnəklərə rast gəlirik. Deməli, bir evdə böyüdüüyü Qıyan Səlcuqu öldürən Təpəgöz bu hərəkəti ilə xalqın öz təcrübəsinə dayanaraq formalaşdırdığı fikri (“Götürülmə övlad nankor çıxar”) bir daha təsdiq edir.

Bundan başqa Oğuzun başına bəlanın məhz Aruzun vasitəçiliyi ilə gəlməsi də təsadüf sayılmaz. Çünki dastanda Aruz mənfi işarəli bir tip olub, elə rəxnə salması, pozuculuq fəaliyyəti, xainliyi ilə yadda qalır.

Süjetdə digər ağırlıq mərkəzi Basatdır. Onun timsalında da insan və təbiətin qovuşduğunu görürük. Oğuzun say-seçmə igidləri Təpəgözün əlində zəbun olduqları halda, Basat bu bəlanın öhdəsindən ağılı, tədbiri, kamil inancı və çevikliyi ilə gələ bilir. Bu, heç də təsadüfi deyildir. Aslan südü onun biləklərinə qeyri-adi güc, ürəyinə qorxmazlıq hissi bəxş etmişdir.

Süjetin maraqlı motivlərindən biri də adqoymadır. Bu boyda Dədə Qorqud 2 dəfə ad qoymaq üçün çağırılır. Qeyd edək ki, el ağsaqqalı həm də Təpəgözlə danışıqlar aparmaq məqsədi ilə Salaxana qayasına göndərilir. Bir də sonda boy boylayıb, soy soylamaq, Basata xeir-dua vermək üçün görünür.

Dastanın mərkəzi surəti olan Dədə Qorqudun başqa xalqların eposundakı söyləyici, xalq-nəğməkarı obrazları ilə müqayisəsi müəyyən maraqlı nəticələrə gətirib çıxarır. Kütləvi xalq tamaşalarını öz ifası ilə bəzəyən, bayram və şadyanalıqlar zamanı əhalini əyləndirən nəğməkar-söyləyicilərin onlarla növü məlumdur. Mənbələrdə dünya xalqlarının ağız ədəbiyyatını, qəhrəmanlıq nəğmələrini yaddaşında qoruyub nəsil-dən-nəslə ötürmüş bir çox ifaçıların adları öz əksini tapmışdır. Rapsod, fil, bard, şpilman, mim və s. bu qəbildəndirlər. Azərbaycan tarixində isə folklorumuzun təəssübkeşləri kimi çıxış edən sənətkarlardan ozan, aşıq, yanşaq, varsaq və s. göstərmək olar. Lakin bu nəğməkarların adları müxtəlif olduğu kimi, statusları da fərqlidir. Bu fərq sənətkarların həm xalq və yuxarı təbəqənin yanındakı nüfuzunda, həm funksiyalarında, həm repertuarında, həm də cəmiyyətdə ona olan tələbatın dərəcəsinə özünü büruzə verir. Məsələn, aşağı təbəqədən sayılan gəzərgi mimlər başqa insanların malik olduqları ən adi hüquqlardan belə məhrum idilər. Onlara məhkəmədə şahidlik etmək qadağan idi. Bu ifaçılar varis ola bilməzdilər. Onlara hətta ölümqabağı kilsə xidmətləri belə göstərilmirdi. (38, 476-477). İsveç şpilmanları da olmazın həqarətlərə məruz qalırdılar. Əgər şpilmanın atası öldürülsəydi, o zaman onun əlinə əlcək keçirər, bir inəyin quyruğunu qırxıb yağlayar, sonra isə onu yüksək təpədən aşağıya doğru qovardılar. Əgər şpilman inəyin quyruğunu əlində saxlaya bilsəydi, həmin heyvanı atasının qanbahası kimi ona verərdilər.

Kelt nəğməkarları olan fillər onları kimsə bard adlandıranda hiddətlənirdilər. Çünki fil barda nisbətən daha yüksək səviyyəli söyləyici idi. Əvvəla, filin qəhrəmanlıq eposlarından və nəğmələrindən ibarət zəngin repertuarı vardı. O, fala baxmağı, yəni gələcəkdən xəbər verməyi, əfsunların köməyi ilə müalicə etməyi bacarırdı. Mübahisələri həll etmək üçün bir hakim kimi onun məsləhətlərinə ehtiyac duyardılar. Fil fəlsəfi mühakimə qabiliyyətlərinə, geniş dünyagörüşünə malik idi. Bard isə sadəcə ifaçı idi. Əlbəttə ki, onlara münasibət də eyni ola bilməzdi (38, 479-487).

İngilis-sakson poemasının (IX əsr) qəhrəmanı Vidsid (çox səyahət edən) adlı sənətkar əsil-nəcabətli ailədən olub, bir çox hökmdarların məclisində əziz qonaq kimi qəbul edilir. Poemada Vidsid özü gəzdidiyi ölkələrin, həmsöhbət olduğu hökmdarların adlarını çəkir, necə hörmətlə qarşılandığından, bahalı hədiyyələrlə yola salındığından söhbət açır.

Qeyri-adi təbə malik belə sənətkarlara ehtiramla yanaşılmasının əsas səbəbi insanlar arasında poeziyanın ilahi mənşəli olmasına inam idi. Bir çox nümunələrdə buna işarə edildiyinin şahidi oluruq. Məsələn, “Odisseyə”nin I nəğməsində sənətkara ilham verənin Zevs olduğu söylənilir. Fin-karel eposu “Kalevala”da təsvir olunur ki, Veynemeynen arfada çalarkən “qartal yuvasındakı balalarını unudub bu nəğməni dinləmək üçün tanımadığı diyara doğru uçar”.

“Qudruna” adlanan qədim alman poemasında (XIII sər) öz iflası, səsi ilə quşları belə susduran Xorantdan söhbət açılır.

Bir Danimarka nəğməsində isə deyilir ki, elflərin mahnısını eşidən bir gənc özünü unudub rəqs etməyə başlayır. Bu zaman dağ çayı dayanır, suda balıqlar oynayıb, havada quşlar cəh-cəh vurub ötürlər (38, 478).

Oğuzların müdrik Dədəsi, ilhamını Tanrıdan alan Qorqud müəyyən cəhətləri ilə fil, Vidsid, Veynemeynen, Xorant kimi sənətkarlara bənzəsə də, öz siqləti, sanbalı, nüfuzu baxımından onlardan daha yüksəkdə durur. Dastanda onun mənşəyi barədə geniş məlumat olmasa da, varlığı, davranışı, təkini yüksək əsil-nəcabətinə işarədir. Öncədən görmə xüsusiyyəti, qaibdən, gələcəkdən xəbər verməsi, söylədiyinin mütləq həyata keçməsi, qarğışının dərhal tutması Dədə Qorqudun ətrafında sirli-möcüzəli bir halə yaradır. Təhlükəli danışıqlara (Dəli Qarcarla, Təpəgözlə) tayfa onu göndərir. Çünki sözün sehrli, magik təsir qüvvəsinə hakim olduğundan elin ağsaqqalı kimə nə deyəcəyini dəqiq bilirdi və hər kəsin zəif damarına basmağı bacarırdı. O, hətta heyvanların yanında böyümüş Basatı da inandırmaq, onun insan cəmiyyətinə adaptasiyasını təmin etmək üçün lazımlı sözləri tapa bilir.

Dədə Qorqudu öz avropalı və şərqli həmkarlarından, analoqlarından ayıran əsas cəhəti isə bizcə, onun ad qoymaq funksiyasıdır. Bütün yaradılış miflərində, səmavi kitablarda yaradılış aktının açar kodu kimi söz çıxışı edir.

Tanrının “Ol!”, “Olsun!”, “Yaran!” deməsi ilə Yer üzü, müxtəlif kosmik obyektlər yaranır. Hər bir predmet və ya canlı varlıq adı yoxdursa, ətrafdakılar üçün mövcud deyildir. Hindu qəbilələrində əgər biri borc götürürsə, adını girov qoyur. Borcunu qaytarmayınca heç kəs ona adı ilə müraciət etmir, onunla sanki yoxmuş kimi davranır. Həmin şəxs diri ola-ola bir ölüyə, kölgəyə çevrilir. Odur ki, borclu olan hindu adını geri almaq üçün ən qısa zamanda borcunu ödəməkdə maraqlıdır.

Deməli, ad qoymaq Tanrının yaratmaq, var etmək funksiyasının transformasiyası kimi qəbul oluna bilər. Dədə Qorqud Oğuz gənclərinə ad qoymaqla onların cəmiyyətdəki statusunu təsbit etmiş olur. Bu status müsbət və ya mənfi işarəli ola bilər. Müşahidələr göstərir ki, ad insanın taleyinə, xarakterinə magik bir şəkildə öz möhürünü vurmaq iqtidarındadır. M.F.Axundovun arxivindən tapılmış dörd misralıq şeir Dədə Qorqudun yalnız insanlara deyil, eləcə də bütün cisim və anlayışlara ad qoyduğunu söyləməyə imkan verir. Başqa sözlə, Dədə Qorqudun xislətində Tanrının var etmək, yaratmaq funksiyasından bir əlamət vardır. Çünki Dədə Qorqud əşyaya ad verməklə onu obyektiv mövcudiyət müstəvisindən gerçək, praktik müstəviyə keçirmiş olur.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Atalar sözü (toplayan Əbülqasim Hüseynzadə). Bakı: Yazıçı, 1985, 690 s.
2. Babək A. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanclar. Bakı: Nurlan, 2011, 212 s.
3. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.
4. Həsənova K. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ənənəvi süjetlər // Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: MARS PRINT, 2011, 29 s.
5. Kazımoğlu M. Folklorda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 228 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Nəbiyev A. İlxır çərşənbələr. Bakı: Azərnəşr, 1992, 62 s.
8. Nəbiyev A. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgöz fenomeni “Azərbaycan” qəzeti, 1999, 27-28 may.

Türk dilində:

9. Bayat F. Türk Mitolojik sistemi. C.2. İstanbul: Ötüken, 2007, 368 s.
10. Gönen S. Göç yolunda kaybolan Basat ile göç yolunda dünyaya gelen Tepegöz'ün günümüzde anlatılan bir varyantı üzerine // Türkiyat Araştırmaları dergisi, 2011, 30, s. 99-113.
11. İnayet A. Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü destan'ın yeni bir yorumu üzerine // Türk dünyası incelemeleri dergisi, 2015, 15(2), s.7-13.

Rus dilində:

12. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Ленинград: Художественная литература, 1940, 648 с.
13. Котляр Е.С. «Эпос миграций»: эпический цикл монго (Западная Тропическая Африка) о Лианжа и Нсонго // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Ленинград: Наука, 1984, с. 111-116.

İnternet resusrları:

14. Seçkin S. Dede Korkut kitabında olağanüstü tipler // <https://frpner.net/makaleler/dede-korkut-kitabinda-olaganustu-tipler>.

K,İslamzadeh

The Oghuz version of the plot Tepegöz : the ethnic- psychological analysis of the motives

Summary

The article deals with the ethnic- psychological analysis of the motives of the plot Tepegöz (Goggle-eye) used in the most perfect form in the Oghuz version. The author tries to analyse each motive in the light of the ethnos's national-mental values, moral views and centuries- old experience. Taking nomadism as a basis and background against which the main events take place the author reveals the different reasons of the ethnos's migration. Besides the plot "The rape of peri by Choban Sari" is studied in the context of the people's ancient beliefs and moral views connected with the water deity. It is noted that peri is an analog of the ancient Greeks' nymphs connected with the different natural objects (mountain, river, sea, forest). Tepegöz's ugliness and cruelty are connected with the breach of certain prohibitions. The author thinks that Tepegöz is materialized demonstration of Sari Choban's sin.

The motive "Adoption" is analysed from the standpoint of the people's attitude to this act ; to confirm it the author refers to the other folklore samples and sources. The character of Dede Korkud who appears repeatedly in the story VIII is compared with his foreign analogs (rhapsode, phil, bard, spielman, mime); it is emphasized that Dede Korkud has a higher status, and it is considered to be transformation of God's ontological function.

К,Исламзаде

**Огузская версия сюжета Тепегёз: этнопсихологический
анализ мотивов
Резюме**

В статье проводится этнопсихологический анализ мотивов сюжета Тепегёз (Темеглазый), используемого в самой совершенной форме в огузской версии. Автор пытается анализировать каждый мотив сквозь призму национально-духовных ценностей, нравственных взглядов и многовекового опыта данного этноса. Взяв за основу процесс кочевья, на фоне которого разворачиваются главные события, автор раскрывает различные причины миграции этноса. Кроме того, мотив "Изнасилование пери Чобаном Сары" рассматривается в контексте древних верований и нравственных взглядов народа, связанных с покровителем воды. Отмечается, что пери - аналог образов нимф у древних греков, связанных с различными природными объектами (гора, река, море, лес). Уродство и жестокость Тепегёза связаны с нарушением определенных запретов. Автор считает Тепегёза материализовавшимся, облекшимся в плоть и кровь проявлением греха Сары Чобана. Мотив "усыновления" также анализируется с точки зрения отношения народа к данному акту; для подтверждения этого автор обращается к другим фольклорным образцам и источникам. Образ Деде Коркуда, неоднократно появляющегося в бое (сказании) VIII, сравнивается с его зарубежными аналогами (рапсод, фил, бард, шпильман, мим); отмечается, что Деде Коркуд обладает более высоким статусом. Деде Коркуд дает имена людям, и это считается трансформацией созидательной функции Всевышнего.

Rəyçi: Səhər Orucova
filologiya elmləri doktoru, professor

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ
AMEA Folklor İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
eziz_elekberli@rambler.ru

AZƏRBAYCAN AŞIQ SƏNƏTİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ MÜHİTLƏRİ

Açar sözlər: Göyçə, Miskin Abdal, Aşıq Allahverdi, Aşıq Alı, Qızılvəng, Aşıq Ələsgər, aşıq məktəbi, aşıq mühiti

Key words: Ashyg Alasgar, Ashyg school, Ashyg environment.

Ключевые слова: Гейча, Мискин Абдал, Ащук Аллахверди, Ащук Алы, Гызылвенг, Ащук Алескер, ашукская школа, ашукская среда

Milli folklorşünaslığımızın çoxsaylı araşdırma istiqamətlərindən biri olan ozan-aşıq sənətinin, ayrı-ayrı aşıq mühitlərini təmsil edən ustad aşıqların yaradıcılığının tədqiqi həm bu sənətin təkamül mərhələlərini, həm də xalqımızın keçdiyi çoxəsrlik tarixin ayrı-ayrı mərhələlərindəki düşüncə sistemlərini, eləcə də, regional folklor mühitlərini öyrənmək baxımından böyük önəm daşımaqdadır.

Həmid Araslı yazır ki, “Aşıq hələ qədim dövrlərdə ozan, bəlkə də daha əvvəllər daha ayrı adlarla adlanıb, sənətin üç növünü: musiqi, rəqs və şeiri birləşdirən bir sənətkar olmuşdur. Aşıqlıq sənəti əsl mənada şairlikdən fərqli olaraq saz çalmaq, rəqs etmək, oxumaq, şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, dastan və başqa növlərini toylarda, məclislərdə ifa edərək yaymaq deməkdir. Lakin bu ifaçı aşıqlar sırasında elə sənətkarlar da olmuşdur ki, onlar eyni zamanda öz qoşduqları qoşmaları, düzəltmələri nağılları da icra etmiş, başqa peşəkar sənətkarlardan fərqlənmişlər” (1, 38).

F.Bayat isə aşıq şeirinin mənşəyi və inkişafı məsələsində daha çox F.Köprülünün mövqeyini bölüşür: “Aşıq şeirinin, təsəvvüf ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan F.Köprülünün də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, başlanğıcda təkkə ilə yaxın əlaqəsi olan aşıqlar, zamanla müstəqil bir zümrə kimi formalaşmağa başladılar və nəhayət, təriqət bağlarını şeirin alt qatında qorumaqla sürətlə dünyəviləşməyə və ayrıca zümrə olmağa doğru getdilər” (2, 162).

Görkəmli folklorşünas alim M.Təhmasib isə aşığa belə tərif verir: “Aşıq xalq sənətkarıdır. Bu sənət həmişə sinkretik olmuş, indi də sinkretizmin bütün xüsusiyyətlərini özündə yaşatmaqdadır. Yəni hələ bu gün də aşıq həm şair, həm bəstəkar, həm dastançı, həm müğənni, həm çalan, həm oynayan, həm aktyor, həm də nağılçıdır” (3, 31).

Aşıq sənəti ilə bağlı tədqiqatlarda ən çox diqqəti çəkən məsələlərdən biri aşıq mühitləridir. Qərbi Azərbaycan və ümumilikdə qərb bölgələrimizin

aşiq mühitlərindən söz açan Qara Namazov onların səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə yazır: "Göyçə, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Qazax, Gədəbəy və Kəlbəcər mahalları saray təsirindən uzaq olmuş, bu oğuz elatı yayı yaylaqda, qışı aranda keçirmiş, aşiq da bu elatın arasında onun mənəvi zövqünü oxşamış, adət-ənənəsini, yurdsevərliyini, qəhrəmanlığını, sevgisini və ümumən tarixini bədii şəkildə yaşada bilmişdir" (4, 5)

M.H.Təhmasib də Qərb, xüsusən də Göyçə aşiq mühitinin yüksək dəyərləndirmiş, Göyçə mahalını sazın və sözün "ən isti, ən mehriban ana qucaqlarından biri" hesab etmişdir (5, 176).

Lakin aşiq mühitlərindən nə qədər yazılsa da, F.Bayat bu fikirdədir ki, "bu günə qədər Azərbaycan aşiq mühitlərinin bir-birindən fərqlənən sənətkarlıq yolu, mövzu və forması, şeir şəkli və texnikası, musiqi özəlliyi tam aşkarlanmamışdır" (2, 159). Və alimin fikrincə: "Aşiq mühiti tarixi-coğrafi, iqtisadi-siyasi, milli-mənəvi anlayışların" yaratdığı termindir. Mühitin yaranmasında dil, üslub, mənəvi amillər də əsaslı rol oynamışdır. Mühit konkret olan məkani-mənəvi, milli-etnik xüsusiyyətə malikdir. Tarixi inkişaf nəticəsində ortaya çıxan aşiq mühitləri XIX əsrdə artıq formalaşma dövrünü başa vurmuşdu" (2, 161).

Professor Azad Nəbiyev aşiq yaradıcılığını dörd məktəbə bölür: a) Anadolu məktəbi, b) Şirvan məktəbi, c) Təbriz məktəbi, ç) Göyçə məktəbi.

Alim Göyçə məktəbinin də dörd mühitini təsnif etmişdir: 1) Borçalı mühiti; 2) Dərələyəz, İrəvan, Çıldır mühitləri; 3) Gəncəbasar mühiti; 4) Qarabağ mühiti.

"Mübaligəsiz demək olar ki, Göyçə mahalı olmasaydı, bu gün biz aşiq sənətindən bu qədər ağız dolusu danışsa, bu sənətin ölməz qüdrətilə bu qədər öyünə bilməzdik. ...Təməlinə Azərbaycan aşiq poeziyasının ilk ünlü sənətçisi böyük sufi mürşidi, təriqət şahının – Şah ismayıl Xətəinin fərmanı ilə pir elan olunmuş Miskin Abdalın dayandığı 500 illik tarixə malik bir məktəbin – Göyçə aşiq məktəbinin folklorumuzun inkişafında yeri və rolu son dərəcə ehtişamlı və əvəzolunmazdır. Qırılmaz və fasiləsiz ustad-şagird ənənəsi üzərində qurulan və Azərbaycan aşiq sənətinə XVI-XVII və XVIII yüzilliklərdə Dəliqardaşlı Aşiq Rəhim, oğlu Heydər, Dərdli Nəsim, Aşiq Qasım, Zərgər Əhməd, Qul Mahmud, Şımpırlı Sevgili kimi nəhəng sənət bahadırları bəxş etmiş poeziya və sənət məbədghahı XIX yüzillikdə aşiq sənətini və poeziyasını əlçatmaz bir zirvəyə qaldırdı. Ağ Aşığın (Aşiq Allahverdinin), şair Məmməd Hüseyinin, Aşiq Musanın, Aşiq Alının, ölməz poetik dühası ilə təkə Göyçənin deyil, bütöv türk bədii-estetik düşüncəsinin, poeziyasının, ulu qopuzunun və sazının yeni qüdrətli yüksəliş dövrü başladı" (6, 45).

Göyçə aşiq məktəbi öz başlanğıcını Miskin Abdaldan götürür. Əsil adı Seyid Hüseyin olan Miskin Abdal 1430-cu ildə Göyçə mahalının Sarıyaqub

(Zərgərli) kəndində anadan olub. Onun mənsub olduğu "Zərgərli" boyu zamanının ən tanınmış boylarından biri idi. Aşığın ulu babası Yaqubla Şeyx Səfinin möhkəm dost və əqidədaş olduqları və bu əqidə yaxınlığının sonralar hər iki nəslin nümayəndələri arasında da davam etdiyi söylənilir. Əldə olan məlumatlara görə, Miskin Abdalın babası Cəfər, atası Məhəmməd Ərdəbil şeyxlərinin ən sıxanmış müridlərindən idilər və bu sifətlə Göyçədə təriqət ideyalarının yayılmasında və möhkəmlənməsində önəmli rol oynamışdılar. Miskin Abdalın özü də bu missiyanın daşıyıcısı olmuş, aşıq-sufi ədəbiyyatının əsasını qoymuş, Şah İsmayıl Səfəvinin müridi kimi fəaliyyət göstərmişdir (7,14-24).

Şah İsmayıl Miskin Abdalın dostluğundan bəhs edən, öz ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarından fərqlənən "Şah İsmayıl və Miskin Abdal" dastanının süjetində real tarixi hadisələr dayanır. Göyçənin saz-söz ustalarının söylədiklərinə görə, sözügedən dastanın bəzi şeirləri, eləcə də, əsasında eyni dərəcədə real tarixi hadisələr duran "Aslan şahla İbrahim", eləcə də "Yetim Hüseyn" dastanları Miskin Abdalın bilavasitə özü tərəfindən yaradılmışdır (8).

T.Göyçəlinin yazdığına görə, "Miskin Abdal və Sənubər" dastanı şairin ömür yolundan bəhs edən məhəbbət dastanıdır. Dastanın ruhundan aydın duyulur ki, Miskin Abdal dünyasını dəyişəndən sonra bu dastan onun xalq arasında dolaşan şeirləri əsasında yaranmışdır» (9, 15-19)

"Göyçə aşıq məktəbinin Miskin Abdaldan sonrakı dövrlərdə yaşamış qüdrətli aşığı Ağ Aşıqdır. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində dövrünün şöhrətli sənətkarı kimi tanınmışdır" (10, 178). Əsl adı Aşıq Allahverdi olan bu aşığın yetirdiyi çoxlu şagirdindən biri də Göyçə aşıq məktəbinin formalaşmasında mühüm rolunu oynayan Aşıq Alıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalının Qızılvəng kəndində doğulub, 16-17 yaşlarından aşıqlıq etməyə başlayan və çox qısa bir zamanda məşhurlaşan Aşıq Alının da çox sayda şagirdi olub ki, onlardan da biri və ən tanınmışı XIX əsr Azərbaycan aşıq şeirinin və ədəbiyyatının korifey sənətkarlarından olan Aşıq Ələsgər idi. Xalq arasında geniş yayılmış bir rəvayətə görə, «Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgər, yəni ustadla şagirdi bir gün məclislərin birində deyişməli olmuşlar və bu deyişmə şagirdin qələbəsi ilə nəticələnmişdir. Belə rəvayət edilir ki, Aşıq Alı sazını tələbəsinə hədiyyə etmək üçün qəsdən Ələsgərə yenilmiş, Ələsgər isə sazı götürməyib "Bir şeyird ki ustadına kəm baxa, Onun gözlərinə ağ damar, damar" demişdir» (11, 12).

H.Arif yazır ki, «Aşıq Alı Azərbaycan aşıq şeiri tarixində Aşıq Ələsgərin ustası kimi tanınsa da, onun özü də çox azman ruhlu, coşqun təbli sənət fədaisi imiş. Ustası Aşıq Allahverdi (Ağ Aşıq) də onu bütün şagirdlərindən daha artıq, öz oğlu kimi sevirmiş» (12, 200).

Əldə olan məlumatlara görə, Aşıq Alı Türkiyəyə səfər etmiş və bu səfəri zamanı Anadolunun Yığval (İqbal) və Zəki kimi tanınmış saz-söz sənətkarları ilə dəyişərək, onları bağlamışdır. «Qayıdarkən səfər yoldaşı, ustad Aşıq Duraxandan ayrılan Aşıq Alı Qorçu Əsədlə Quldar Baydar adlı kəndə gəlir və orada Əsmər xanımla deyişib, onu da bağlayır. Əsmər xanım Alıya "böyük nəmər" verərək onunla evlənməyi təklif edir. Lakin Aşıq Alı ilqarından dönmür» (13, 7).

Ölkəmizin çoxəsirlik "aşıq sənəti, milli aşıq poeziyası tarixində şərefli yer tutan sənətkarlardan biri də Aşıq Alının şagirdi olmuş Aşıq Ələsgərdir. O, qeyri-adi fitri qabiliyyəti sayəsində yaratdığı müxtəlif şəkilli, müxtəlif məzmunlu sənət incilərində özünə məxsus bədii boyalarla ifadə etdiyi ümumbəşəri didaktik fikirləri ilə bu müqəddəs sənətin zirvəsinə yüksəlmişdir. Qüdrətli el sənətkarının yaratdığı əsərlər aşıqlarımızın repertuarında geniş yer tutmuş, şənliklərin, məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir. Xalqımıza öz sazı və sözü ilə 80 ildən artıq ləyaqətlə xidmət edən Dədə Ələsgər yalnız qüdrətli bir şair-aşıq kimi yox, həm də tanıyanların qəlbində bir ocaq, pir, bir övliya kimi heykəlləşmişdir" (14, 5).

...Belə rəvayət edirlər ki, Aşıq Ələsgər son nəfəsində onun üstündə Quran oxuyan mollaının səhvini düzəldir və bu onun yanındakıları heyrətə salır. Aşıq Ələsgərin ölümü bütün şeir, sənət həvəskarlarının dərin kədərinə səbəb olur. Həmin ağır günlərdə aşığın yaxın dostu Zodlu Abdulla xalqın qəmini, hüznünü belə ağlar bir dillə söyləmişdir:

Dağlar qan ağlayır düşüb borana,
Daha bundan sonra çətin yarana.
Göyçə qana batsın, qaldı virana,
Daha Ələsgər tək ad alan varmı?!» (15, 9).

Göyçə Aşıq məktəbinin formalaşmasında Miskin Abdal, Aşıq Allahverdi, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi nəhənglərlə yanaşı, Aşıq Qurbanın, Aşıq Nəcəfin, Növrəs İmanın, Şair Məmmədhüseynin və b.-nin də böyük xidmətləri olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan coğrafiyasına daxil olan aşıq mühitləri içərisində Ağbaba, Dərələyəz, Zəngəzur aşıqlarının da özünəməxsus yeri var. Onların yaradıcılığında təkcə gözəllər və gözəlliklər, təbiət, onun füsunkarlığı tərənnüm edilmirdi, aşıqlar həm də şahidi olduqları ictimai-siyasi proseslərə, deportasiya və soyqırımlarına, haqsızlıq və ədalətsizliklərə öz münasibətlərini, etirazlarını bildirir, bunları şeirlərində təsvir edirdilər.

Məsələn Zəngəzurun Qafan bölgəsinin Qarabaş kəndindən olan Şair Məmmədqulu Babaoğlu Zəngəzur dağlarının Bərguşad silsiləsindəki ucalıqlardan biri olan Xustub dağına belə tərənnüm etmişdir:

Sənə qurban olum, Xüstüb,
Nə dumandı başın sənin?!
Çoxu ziyarətə gələr,
Əvliyadı döşün sənin!

Göysündən qopar sellərin,
Üstündən keçər ellərin.
Sinəndə qoşa göllərin,
Bişər dəmdə aşın sənin.

Könlüm bağı xəstə olu,
Gəlib gedən usta olu,
Cavanların bəstə olu,
Cavahirdi daşın sənin...» (16, 378).

Ədəbiyyat

1. H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri, Bakı, "Gənclik" 1998, səh. 38).
2. F.Bayat. Folklordan dərslər, Bakı, Elm və təhsil, 2012, səh.162).
3. M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, Mütərcim, 2011, səh. 31).
4. Q.Namazov. Azərbaycan aşıq sənəti. B., Yazıçı, 1984, səh. 5).
5. Təhmasib M.H. Gözəllik nəğməkarı. "Azərbaycan" jur. 1971. №10, səh.176.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası, III kitab, Göyçə folkloru, Bakı, "Səda" 2000, səh. 45).
7. Xudubəyli M. Mənim sazlı-sözlü dünyam. Bakı, "Elm və təhsil", 2010, səh.14-24).
8. Zəki İ. El şairi Miskin Abdal, «Günaydın» qəzeti, №27-28, 28-30 aprel və 1-4 may 1998-ci il).
9. Göyçəli T. "Göyçə aşıq məktəbi". Bakı, 1998, səh.15-19).
10. A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə, Bakı, "Elm", 2006, səh.178).
11. Arif H. Aşıq Alını axtarıram, "Elm və həyat" jurnalı, Bakı, 1968, №2, səh. 12).
12. Arif H. Aşıq Alı, "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1969, №9, səh.199-203, səh. 200).
13. Nəbioğlu M. Ozan-aşıq dünyası. Bakı: Nurlan, 2010, səh.7).
14. Ələsgər İ. Haqq aşığı // Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, səh. 5).

15. Təbiət aşiqi, gözəllik nəğməkarı. (metodik vəsait). Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi F. Köçərli adına Uşaq Kitabxanasının elmi-metodiki şöbəsi. Bakı, 2011, səh. 9).

16. Azərbaycan folkloru antologiyası, XIX kitab, Bakı, "Nurlan", 2009, səh. 378).

A.Alakbarli

Azerbaijani Ashyg Art and Ashyg Environment of Western Azerbaijan Summary

It is impossible to imagine Azerbaijani folklore separately from Ashyg art. One of the cradles of this art, possessing ancient historical roots and based on national traditions is Ashyg environments representing the various regions of Western Azerbaijan. The Ashyg environments of Western Azerbaijan are accepted and studied in the scientific literature as an integral part of the Goyche Ashyg school.

This school, founded by Miskin Abdal, who was a close friend and like-minded person of Shah Ismail Khatai presented to the Azerbaijani Ashyg art such great masters of the saz and word as Ashyg Allahverdi, Ashyg Ali, Ashyg Alasgar. The article examines the places occupied by these masters of the saz and the word in Azerbaijani Ashyg art and peculiar features of their creativity.

Despite Ashyg Alasgar was the most outstanding representative of the Goyche Ashyg school, this school continued its traditions of mastery even after him, was enriched and even more developed thanks to such masters of the word and saz as Ashyg Gurban, Ashyg Najaf, Novres Iman and Shair Mammadhuseyn.

A.Алекперли

Азербайджанское ашукское искусство и ашукская среда Западного Азербайджана Резюме

Невозможно представить азербайджанский фольклор в отдельности от ашукского искусства. Одной из колыбелей данного искусства, основывающиеся на древние исторические корни и национальные традиции являются ашукские среды, представляющие различных регионов Западного Азербайджана. Ашукские среды Западного Азербайджана.

байджана принимаются и исследуются в научной литературе в качестве составной части Гейчинской ашукской школы.

Эта школа, основоположником которой являлся Мискин Абдал, являющимся близким другом и единомышленником Шаха Исмаила Хатаи подарила азербайджанскому ашукскому искусству таких великих мастеров саза и слова, как Ашук Аллахверди, Ашук Алы, Ашук Алескер. В статье исследованы места, занимаемые этими мастерами саза и слова в азербайджанском ашукском искусстве и своеобразные особенности их творчества.

Ашук Алескер хоть и являлся самым выдающимся представителем Гейчинской ашукской школы, но и после него эта школа продолжила свои традиции мастерства, обогатилась и еще больше развивалась благодаря таким мастерам слова и саза, как Ашук Гурбан, Ашук Наджаф, Новрес Иман, поэт Мамедгусейн.

Rəyçi:

Seyfəddin Rzasoy
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYTAC ZEYNALOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytaczeynalova@hotmail.com

MAARIFÇİLİK XIX ƏSR ABŞERON ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA PRIORITET MÖVZU KİMİ

Açar sözlər: Abşeron, ədəbi, mühit, XIX əsr, maarifçilik, Bakı, ədəbiyyat, Mirzə Həsib Qüdsi, elmi, dini-ideoloji, şeir

Ключевые слова: Абшерон, литературный, средство, ХХХ век, просветительство, Баку, литература, Мирза Хасиб Кутси, научный, религиозно-идеологический, стихотворение

Key words: Absheron, literary, the environment, XIX century, the enlightenment, Baku, literature, Mirza Hasib Kutsy, scientific, religious-ideological, poems

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ziddiyyətlərlə dolu bir mərhələ keçmişdir. Ənənəyə-kökə bağlılıq və bu bağlılıq üzərində qurulmuş yeni mədəniyyət formaları özündə mütərəqqi cəhətləri birləşdirmiş, xalqın, millətin inkişafına yönəlmişdir. Bu xüsusiyyət Abşeron ədəbi mühitində özünü bariz bir formada göstərmişdir. Mərkəz rolu oynayan Bakının iqtisadi-coğrafi imkanları, xüsusən dəniz nəqliyyatının mövcudluğu, yerli əhalinin həyat tərzində burada mədəniyyətin özünəməxsus inkişafı üçün geniş üfüqlər açmışdır. XIX əsrin II yarısında yaranan canlanma silsilə şəkil alaraq elmin, təhsilin, ədəbiyyatın yeni imkanlarını üzə çıxarmaqda idi. Məlum siyasi şərait və bu şəraitin cəmiyyətdə buraxdığı kobud izlər elm və təhsil vasitəsilə aradan götürülməyə yönəlmişdi. Milli ideologiya, milli kimlik məsələlərinin insanların şüurlarına nüfuz etməsi də məhz bu siyasi-ictimai-mədəni qanunauyğunluğun nəticəsi olmuşdur. “Orta əsr ideoloji sistemlərindən fərqli olaraq Azərbaycan maarifçi ideologiyası insan və cəmiyyət problemlərini ön plana çəkir.” (3)

XIX əsr mədəniyyətinin mahiyyətindən bəhs edən tədqiqatçılar əksər hallarda dini-ideoloji konsepsiyalarla elmi-dünyəvi dəyərlərin iki fərqli yol, iki fərqli təfəkkür axını kimi təqdim edirlər. “Bu dövrdə (XIX əsrin I yarısı –kursiv mənimdir) Azərbaycan iqtisadiyyatı durğun vəziyyətdə idi və elə bir irəliləyiş yox idi. Bu durğunluq özünü mədəniyyət, maarif, elm, incəsənət və başqa sahələrdə də göstərirdi. Azərbaycanlılar üçün mollaxanalar, böyük şəhərlərdə isə mədrəsələr açılmışdı. Dərsləri fars və ərəb dilində aparılan mədrəsələrdə isə əsasən «Quran», fiqh və s. tədris edilirdi. Tədrisin əsas məqsədi din xadimləri yetişdirmək və feodal üsul- idarəsini müdafiə etmək idi.

Mollalar mərsiyəxanalar, axund və digər dini tərbiyəçilər isə insanlarda mütillik, dözümlülük kimi keyfiyyətləri yaratmağa çalışırdılar. Elm, incəsənət və ədəbiyyat bu dövrdə dinin təsiri altında idi. XIX əsrdə yüzlərcə mərsiyə kitabları yaranmış və bu mərsiyələr insanların mədəniyyətinə, məişətinə böyük təsir etmişdir. Mərsiyə ədəbiyyatının Racı, Şüai, Süpheri, Ahi, Mirzə Həsib Qüdsi kimi məşhur nümayəndələri meydana gəlmişdir.” (7) Təbii ki belə mülahizələr Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Abşeron ədəbi mühitinə də aiddir. Sovet ideologiyasından irs qalmış bu yanaşma maraq doğurur, lakin onu təkzib etmək üçün əlimizdə kifayət qədər fakt mövcuddur. Məsələn, mətndə adı çəkilən Mirzə Həsib Qüdsi Abşeron ədəbi məktəbinin yetirməsidir və onun bədii irsindən az sayda da olsa materiallar ictimaiyyətə məlumdur. O, təhsilini Tehranda almış, sonradan Bakıda müəllimlik etmişdir. Mirzə Həsib Qüdsi 1908-ci ildə 80 yaşında vəfat etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə müasirlərimizin yaddaşında şair kimi qalmış Mirzənin öz mədrəsəsi olmuş, buradan xeyli sayda məşhur, millətə, xalqa xeyir verə biləcək insanlar həyata qədəm basmışlar. “Abşeron torpağının atası” adlanan Axund Mirzə Əbu Turab Axundzadə haqqında dərc olunmuş məqalədə deyilir: “İlk təhsilini o dövrdə Bakının məşhur təhsil ocaqlarından sayılın Mirzə Həsib Qüdsinin mədrəsəsində almışdır. Cəhalət və xurafatın hökm sürdüyü dövrdə həmin mədrəsənin üstünlüyü ondan ibarət idi ki, orada ilahiyyat elmləri ilə yanaşı dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Təəssüflər olsun ki həmin mədrəsənin nə tarixi, nə də onun banisi olan gözəl şair, maarifçi din xadimi Mirzə Həsib Qüdsinin fəaliyyəti bu günədək işıqlandırılmamışdır.” (8) Mirzə Həsibin din xadimi, mədrəsə sahibi kimi fəaliyyəti nə qədər maraqlıdırsa, bədii irsi də o qədər maraq doğurur. Mərhum təzkirəçi-ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzinin “Deyilən söz yadigardır” kitabında şairin yeddi şəri dərc edilmişdir ki, bunun üçü elmə, maarifə həsr edilmişdir. “Oldu mühiti-ələmə nuri-cəlal elm” söyləyən şair savadın, biliyin insan həyatındakı mühüm rolunu dönə-dönə xatırlamış, onu gələcəyin, inkişafın, özünüdərkən əsası hesab etmişdir. Şairin bu fikirləri onun haqqında deyilənlərə bir sübutdur. Zənnimizcə belə insanların həyat və fəaliyyətinin dərinədən öyrənilməsi əslində yaddaşlarda həkk olunmuş mədrəsə fəaliyyəti, oradakı təhsil mədəniyyəti haqqındakı şablon anlayışları parçalayaraq, yeni keyfiyyətlər qazandıra bilər. Əslində XIX əsrdə Azərbaycanda cəhalətin, savadsızlığın, xurafatın hökm sürməsinin səbəblərini tək cə təhsilin və tədrisin formasında deyil, siyasi-tarixi mühitin özündə, pərakəndə inkişaf metodlarında axtarmaq daha düzgün olardı. Tarixə nəzər salsaq X-XII əsrlər intibahından başlamış orta çağ mədəniyyətinin sonrakı fazalarına kimi mədrəsə tədris sisteminin bəşəriyyətə bəxş etdiyi dahilərin, mütəfəkkirlərin fəaliyyəti söylənilənlərə sübut ola bilər. İslam mədəniyyəti bəşəriyyət sivilizasiyasının zirvəsini təşkil edir. IX-XIV əsrlərdə Şərqdə böyük

universitetlər, rəsədxanalar, əczaxanalar, kitabxanalar yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərmişlər. Mədrəsələr həmin dövrlərdə böyük məscidlərin nəzdində yaradılmışdır. Burada ərəb və fars dilləri, ərəb qrammatikası, bədi, riyaziyyat, astrologiya, kalliqrafiya, tarix, ədəbiyyat, məntiq, kəlam, fəlsəfə, həndəsə, tibb, əlkimya natiqlik elmi və digər fənnlər tədris olunmuşdur. Təbii ki biz belə söyləməklə yeni tədris formalarının labüdlüyü və onların insan cəmiyyətlərinin inkişafının təkanverici qüvvəsi olması məsələsinə arxa çevirmirik, sadəcə olaraq elmdə məsələyə biryönlü baxış mahiyyətin tam dərk edilməsinə qaranlıq salan bir hal kimi ortaya çıxır. Əfsuslar olsun ki, mədəniyyətdə, ədəbiyyatda dini baxışlar dedikdə böyük Nizami, Əvhədi, Əssar, Füzuli yaradıcılığında gördüyümüz inkişaf, dünyəvi məsələlərə sağlam yanaşma və s. əvəzinə yalnız və yalnız durğunluq, ətalət kimi keyfiyyətlər daha çox qabardılmışdır. Eyni zamanda bəzi ədəbiyyatlarda Avropa ruhlu ədəbiyyat hesab olunan digər ədəbi istiqaməti birincidən təcrid olunmuş şəkildə təqdim edilir ki, bu da elmi obyektivliyin qarşısını alır. Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas alim Elçin yazır: “Sosrealizm ədəbiyyatşünaslığının tənəzzülü və bir sıra məqamlarda inersiya ilə davamı şəraitində nəzəri-metodoloji çaşqınlıq, klassikanın mexaniki inkarı uzun zaman sürən və hakim olan sosioloji ifratların, əslində, daha radikal mövqedən «improvizə edilmiş» təkrarıdır. ....Canlı bir orqanizm təhtəlsüzür olaraq öz həyatı uğrunda daima mübarizə apardığı, bu həyatı mənən zənginləşdirməyə çalışdığı kimi, milli ədəbiyyat da öz missiyası daxilində canlı bir orqanizm kimi təkmilə gedən yolda daima, bütün epoxalarda özünü axtarır, həmin epoxaların spesifikasından doğan bədii-estetik mərhələləri bir-bir adlayır və bəzən ədəbiyyatın bu axtarışları təxminən eyni zaman vahidi daxilində öz tarixinə bir neçə böyük sənətkarın adını yazır, bəzən də bu axtarışların nəticəsi daha artıq vaxt tələb edir. (6)

Hətta mərsiyə ədəbiyyatı adı altında məşhurlaşmış şairlərin yaradıcılığında da maarifə, inkişafa, tərəqqiyə çağırış motivləri ilə zəngin bədii əsərlər görmək mümkündür. Maarifçilik ideyalarının cərəyan olaraq Azərbaycana axını əslində maarifə meylliliyi deyil, maarifə meylliliyin yeni formasını ortaya çıxarmışdır. A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, H.Zərdabinin və b.-nin yaradıcılığı məhz milli-tarixi dəyərlər, müsəlman mədəniyyəti üzərində qurulmuş yeni formalı ədəbiyyatdır.

M.H.Qüdsi islam mədəniyyət formalarını sağlam şəkildə mənimsəyən biri kimi həyatın, dünyanın qanunauyğunluqlarına da elmi şəkildə yanaşmağı üstün tuturdu. İnsan faktoru və onun əhatə edən cəmiyyət şairə görə məhz mədəni-ictimai asılılıq yaşayır və şairə görə, mədəniyyət bəlkə də, cəmiyyətdaxili bütün münaqişələrin yeganə həlli yoludur:

Soltan qılar cümlə rəayasını azad,
Gər bilsə nədir axiri-hali-mədəniyyət.(1,14)

“Bu dövrdə gec də olsa Azərbaycanda maarifçilik zəminli ictimai-siyasi təlimlər yaranmış, İ.Qutqaşınlı, M.Nəvvab, A.Bakıxanov, M.F.Axundov kimi maarifçi mütəfəkkirlər özlərinin maarifçilik ideyalarını fəlsəfi-etik və materialist təlimlərini irəli sürmüşlər...Məsələn, A.Bakıxanovun dünyagörüşü islama uyğunlaşmış klassik fəlsəfəyə əsaslanmışdır.”(4) Yuxarıda verdiyimiz nümunədən görüldüyü kimi Qüdsi də təkcə sosial problemlərin deyil, həm də siyasi məsələlərin həllini düşünən azad düşüncəli ziyalı mövqeyi sərgiləyir. Həmin ideyalar bizə böyük Nizaminin utopiyasını xatırladır. Maraqlısı odur ki, bu misralar intibah dövrü yaşamayan bir şairə məxsusdur və həmin fikirlər çox-çox sonralar “kommunizm” fəlsəfəsinin nüvəsini, “ali şüur” anlayışını təşkil edəcəkdi. Təbii ki, ümumi fəlsəfi kateqoriya kimi “mədəniyyət” anlayışı çox genişdir və bu kateqoriyaya daxil olan düsturlar şübhəsiz ilahiyyət, islam mənəviyyəti, islam fəlsəfəsi daxilində bu məşhur din xadiminə bəlli olmuşdur. “Mədəniyyət” rədifli bu qəzəlin digər misralarına diqqət etdikdə şairin həmin anlayışı sadəcə nəzəri termin kimi deyil, onun həyati-praktik əhəmiyyətini də oxucusuna çatdırmaq istəyini görmək mümkündür. Təbii ki bu şeir nümunələrinin konkret hansı illərdə yazıldığı məlum deyildir, lakin şeir müəllifinin ədəbi-elmi-bədii fəaliyyətini XIX əsrin ən azı ortaları ilə əlaqələndirsək, o dövrlərdə maarifçi ideyaların Bakıda hansı səviyyədə mövcud olması haqqında fikir yürütmək mümkündür:

Övzai-ləzaiz eləyər milləti məhzuz,
Əsmari-dilarami-nihali-mədəniyyət.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, ənənəyə bağlılıq XIX əsr Azərbaycan şairlərinin, xüsusən də Abşeron ədəbi mühitinin ana keyfiyyəti olmuşdur, bu ənənə suvağıyla hörülmüş maarifçilik, müasirlik düşüncəsi bu şairlərin hər cümləsində, hər kəlməsində sezilir:

Şirinə necə meyl edərdi dili-Xosrov,
Görsəydi nədir hüsnü-məqali-mədəniyyət.

Haqqında danışdığımız dövr daha çox keçid mərhələsi, yaxud ötürücü bir dövr olmuşdur. Amma hər bir halda müəllifin bu fikirləri maraqlı doğurur. Nizami obrazlarına xas ruhi-fəlsəfi keyfiyyətin örnək kimi verilməsi şairin dövrün nəbzini tutmağı bacaran açıq dünyagörüşlü, aydın təfəkkürə malik bir ziyalı olmasını göstərir.

Zivərsiz olur arizi-gülrəngi-təkamül,
Ruyində əgər olmasa xali-mədəniyyət.

Yuxarıdakı misralar bir daha təsdiq edir ki, XIX əsr ictimai-mədəni təfəkkürünə xas olan, sırf divan şeiri üzərində, divan ədəbiyyatı leksikonu, divan poetik ifadələri üzərində köklənmiş bu qəzəllər sonradan-XX əsrdə dərinləşmiş, sistemli şəkildə formalaşmış maarifçi-demokratik təfəkkürün cürcətiləridir, yaxud divan ədəbiyyatında yeni tendensiya

başlangıç nöqtələridir. M.H.Qüdsinin “Elm” rədifli qəzəlinə də bu prizmadan yanaşmaq mümkündür:

Rəf eylədi niqabini mehri-cəmal elm,
Oldu mühiti-aləmə nuri-cəlal elm.
Əhli-məcəzi cadəyi-kuyi həqiqətə,
İrşad qıldı mürşidi-sahibkəmal elm.(1, 15)

Şair bu misralarla söyləyir ki, “elm günəşin üzünün niqabını ləğv etdi, qaldırdı, bütün aləmə əzəmətli şəkildə nur bəxş etdi. Elm kamal sahibləri olan mürşidlər vasitəsilə həqiqətin doğru yoluna işıq saçaraq məcaz əhlini bu yola dəvət etdi”. Köhnə formada yeni məzmun yerləşdirməyin nə qədər uğurlu alınıb alınmamamasına baxmayaraq müəllifin fikirləri maraqlıdır. Kökündən, özündən ayrılmayaraq inkişafa meyli, yeniliyə açıq olmaq şairin misralarına da yeni ruh bəxş edir. Xalqa, millətə vicdanla xidmət etmək istəyən ziyalı ətalətə qarşı çıxır, didaktik motivlərdən istifadə edərək elmin, maarifin faydalı nəticələri haqqında bəhs edir:

Səy eyləyin, kəmalə yetin, kamiya olun,
Gülşəndə çünki barvər oldu nihal elm.

Başqa bir nümunədə Qüdsi şerin poetik imkanlarından istifadə edərək elmə xitab edir, bliyi, savadı, maarifi insanlığa böyük yaradan tərəfindən bəxş edilmiş həyat cövhəri, kimi dəyərləndirir. Şair göstərir ki, zülmət rəngli mürəkkəbi şirin, duru suya çevirən elm əbədiyyət iksiridir, əslində Xızırın da vəd etdiyi dirilik suyunun qaynağı da elmdir.

Ey elm! Tutub aləmi-imkanı cəlalın,
Məhv eylədi zulmatı o xurşid cəmalın.
Can Xızırına hər dəmdə həyatı-əbədidir,
Zulmati-dəvatından axan abi-zülalın. (1, 16)

Verilən nümunələrdə ağılın, dərrakənin elmə aparan yolda vacibliyi, insan övladının zəkaya, biliyə meylinin üstünlükləri nə qədər şövqlə vəsf olunsa da, rəssionallıq zəif hiss olunur. Bu şairlər daha çox yaradılış və mənəvi-əxlaqi kamilləşmə kimi ali mədəni hadisənin təfəkkür və təhlil bazasından çıxış edərək onu müxtəlif spektlərdən izah etmək keyfiyyəti daşıyır. Köhnə ampluanın “dəmir sədləri” ədəbiyyatın yeni bədii estetikasına sərbəst daxil olmasına maneçilik törətsə də, burada ilkin seyrçi maarifçiliyin əsas elementləri ilə qarşılaşıırıq. Daha sonralar Mirzə Həsib Qüdsinin digər müasirlərinin, eləcə də ondan sonra yazıb yaradan, təzkirə və əlyzmalardan bizə bəlli olan söz xiridarlarının şeir nümunələrində yeni səpkili maarifçi ideyaların, mütərəqqi düşüncənin parlaq, real ifadəsi ilə rastlaşıırıq. Bu paradigma Abşeron ədəbi mühitini Azərbaycanın digər regionlarından fərqləndirən mühüm keyfiyyətlərdən biridir.

Ədəbiyyat:

- 1.C.Rəmzi. Deyilən söz yadigardır.B, Yazıçı, 1981, 330s.
- 2.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, AMEA nəşri, 2009, 736s.
- 3.www. anl.az. Vahid Öməröv, 2012
- 4.www.azerbaycans.com. Dini cərəyanlar və maarifçilik
- 5.www.respublika.news.az. A.Rüstəмова, Maarifçilik tarixilik və müasirlik
- 6.müstəvisində.2016
- 7.www.avanqard.net. Elçin. “Aqoniya”, yoxsa təkamül”.Birinci məqalə. 2013
- 8.www.elibrary.bsu.az. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi.2013
- 9.www.azkurs.org. XIII Respublika konfransının materialları. B, 24 may, 2013

А.Зейналова

**Просвещение в качестве приоритетных тем на творчестве поэтов
Абшера XIX века-1
Резюме**

Литературная сфера Абшера XIX в. характеризуется с образованием новых культурных форм и традиций. Экономико-географические возможности Баку, существование морского транспорта и тд. открыли новые горизонты для развития литературы и культуры. В статье указано, что считать в литературоведении религиозно-идеологические знания и научные концепции как два разных направления, должно приниматься научной ошибкой. Например, в качестве примера можно взять жизнь и деятельность Мирза Хасиб Кутси. В статье была предоставлена информация о творчестве и просветительных идей поэта. Здесь даны образцы от стихах посвященные науке, культуре и тд.. Главное место в этих стихах занимает созыв к образованию, науке и критике к отставанию, невежеству. В статье, мысли таких писателей как Мирза Хасиб, оцениваются как педагогические мнения. Потому что здесь очень слабо чувствуется рационализм. Но прогрессирующие мысли, яркие идеи в произведениях последователей вышли на первый план как главное качество различия литературной сферы Абшера от других.

**Enlightenment as a priority subject in the works of the poets of
Absheron-1
Summary**

The Literary Environment of Absheron in XIX century is characterized by the formation of customs and new cultural forms. The economical-geographical

opportunities, sea transport of Baku, which was the central city, had created opportunities for the development of the literature. Representing conceptions of religious ideology and scientific-secular values, should be considered as a big mistake. We can mention the life and creativity of Mirza Hasib Kudsy as an example. The detailed information is given about the work and enlightened views of the poet in this article. We are also introduced with the poems of the poet regarding science and culture. The main subject of his poems is to invite people to education and the criticism of the ignorance. The vision and views of the poems, like M.Hasib are considered primary enlightened views of those times. Because there is no rationalism at all there. But in later years, we can find more progressive views and bright enlightened ideas of the future authors, as a main quality, which helps to distinguish the literary environment of Absheron from others.

Rəyçi: Sofa Mirzəyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SVETLANA MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mamedova@mail.ru

MİRZƏ BİLALIN POETİK İRSİ

Açar sözlər: yetim, qaldı, böyük inam, fərəh, şöhrət, ənənə, görkəmli, mərhələ

Ключевые слова: осиротел, красота-гözəllik, большая вера радость, слова, традиция, видный, период.

Key words: he was left in an orphan, beauty, great belief, gladness, fame, tradition, prominent, stage

Şamaxı ədəbi mühiti – "Beytüs-səfa" və mesenant Mahmud Ağa Əhməd Ağa oğlunun musiqi-şeyr məclisi onu sənət dünyasına bağlamışdır. Mahmud Ağa məclisində Əngəxaranlı Aşıq İbrahimlə tanışlığı onun uşaqlıqdan qəlbini ovsunlayan aşıq sənətinə məhəbbətini coşdurmuşdur. Ustadının məsləhəti ilə o, muğamlarımızın sirlərini "Şirvan bülbülü" Mirzə Məhəmmədhəsəndən mükəmməl şəkildə mənimsəyib, el məclislərinə ayaq açır. Azərbaycan Aşıqlarının I qurultayının iştirakçısı olan Aşıq Bilal Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Qaryağdıoğlu, S.Şuşinski, Q.Pirimov, Aşıq Sənəm, Aşıq Mirzə, Aşıq Əsəd, Aşıq İslam, Aşıq Məhəmməd və başqaları ilə dost olmuşdur. O, qırx ilə yaxın Şirvanda bu sənəti yaşatmış və onlarla şagird yetişdirmişdir. Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal 1937-ci il iyun ayının 17-də həbs edilmişdir. Həmin ilin noyabr ayının 26-da "xalq düşməni" adı altında güllələnmişdir. "Pristavin əlindən" adlı şerinə görə 1917-ci ildə onu Çar hökuməti həbsxanaya salır. 1928-ci ildə Bakıda Azərbaycan aşıqlarının birinci qurultayının nümayəndəsi olmuşdur. 1937-ci ildə üzərinə qara kölgə salınan günahsızlardan biri də el aşığı Aşıq Bilal oldu. 1937-ci il noyabrın 26-dan 27-nə keçən gecə güllələnmişdir. Azərbaycan Respublikası prokurorluğunun 28 oktyabr 1993-cü il tarixli qərarı ilə Bilal Mustafa oğlu bəraət almışdır.

Şirvanlı Aşıq Bilal (Bilal Mustafa oğlu Mikayılov-1872-1937) Şamaxı qəzasının Qaşəd kəndində yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Atasını Mustafa kişi bəylərin icarəyə verdiyi torpağı becərməklə öz ailəsini güc-bəla ilə dolandırarmış. Aşıq ehtiyac və məhrumiyyət içərisində ömür-gün keçirən Mustafa kişi qırx iki yaşında vəfat edir. Atadan yetim qalan səkkiz yaşlı Bilal bəylərin qapısında nökrçilik etməli olur, onların sürüsünü otarır. Təbiətin əlvan çalarları onun gözlərinə köçüb, könlünə süzülür. Bir yandan da atasızlıq, ehtiyac və məşəqqət Bilalın uşaq ürəyini kövrəldərək onda şeyrə, musiqiyə coşğun həvəs oyadır. "Kəklik" şeyrini misal göstərmək olar.

Vurulmuşam çamalığa
Gəl dərdimi qan, a kəklik!
Gəlin kimi ayağına
Sən qoymusan xına kəklik!

Başın yaşıl, gözün qara,
Oxşayırsan nazlı yara.
Qaçma bizdən uzaqlara,
Qal bu yerdə, sona kəklik!

Qış sovuşub yaz gələndə,
Qız-gəlinlər gül dərəndə
Gəl onlara qarış sən də,
Qaçma məndən yana kəklik!

Azad dolan bizim yerdə,
Sən qoymuşuq qəmə,
Dərdə, Aşiq Bilal məclislərdə
Nəğmə desin sana kəklik!

Bu illərdə Bilal atasının dostu molla Veyisdən yazıb-oxumağı öyrənir.

Ruhani məktəbi bitirməsinə baxmayaraq molla Veyis öz dövrünün mütərəq- qi zəlcaya malik ziyahısı idi. Bilalın gələcəyinə böyük inam bəsləyən molla Veyis onu Şamaxıya aparıb Seyid Əzimin məktəbinə qoyur. Seyid Əzim məktəbi Bilalın həyatında yeni mərhələ açır. O, Şamaxı ədəbi mühitində tədricən formalaşmağa başlayır.

Saz və söz sənətinin sirlərini öyrənməkdə Şamaxılı Aşiq İbrahim Əngixaranlının Bilala böyük təsiri olur. Çox keçmir ki, Bilal saz çalıb, söz qoşması ilə el-obanın rəqbətini qazanır. Fərəhlənən Aşiq İbrahim öz şagirdinin inkişafı üçün, onun ilham çeşməsinin daha da gurlaşması üçün əlindən gələni əsirgəmir. "Olmuşam şeirində qeyd edilir.

Şeirin məhəbbəti ülvi mənasın,
Əzəldən hiss edib qanad olmuşam!
Hicranın oduna gecə-gündüz
Səməndər quşu tək yanan, olmuşam.

İlk baharın lələsini görəndə
Dost bağından tər bənövşə dəyəndə,
Danışanda, oynayanda, güləndə
Sevdalı hüsnünə uyan olmuşam.

Mənim gözəlimin yox imiş tayı-
Camalı xəcl edir günəş, ayı.
Şirvanlı Bilalam, Kürdən o tayı,
Gəzib dolaşmışam, heyran olmuşam.

Aşıq Bilal ustadı Aşıq İbrahimlə birgə Şirvanı, Mili, Muğanı, Ermənistanı, Gürcüstanı, Dağıstanı gəzib el-obanm toy məclislərində çalıb- çağırır və tezliklə camaat arasında böyük şöhrət qazanır.

Müstəqil aşılıq edən Mirzə Bilal özü də ustad aşiq kimi onlarla şagird yetişdirmişdir. O, sələflərinin ənənəsinə sadıq qalaraq böyük bir aşiq məktəbi yaratmışdır. Şamaxıdan Aşıq Abbas, Aşıq Şakir, Ucardan Aşıq Soltan, Salyandan Aşıq Qurbaxan, Kürdəmirdən Aşıq Ağalar və neçə-neçə başqa işıqlar Mirzə Bilalın yetirməsidir. Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilalın yüksək xidmətlərindən biri də yeni saz havaları yaradaraq aşiq musiqisini zənginləşdirməsindən ibarətdir. O, eyni zamanda «Şirvan şikəstəsi», «Şirvan gəraylısı», «Qobustan şikəstəsi», «Qara qafiyə», «Döymə Kərəmi» kimi saz havalarına uyur xallar əlavə etmişdir.

Dövrünün görkəmli adamları ilə mənəvi yaxınlıq-Seyid Əzim kimi maarifçi ziyalından, mütərəqqi şairdən dərs alması, Sabir, Səhhət kimi istedad sahibləri ilə bir məktəbdə oxuması Bilalın dünyagörüşündə silinməz izlər buraxır. Bu izlər realizmə çevrilib onun yaradıcılığına hopur. Necə deyərlər, ömrü boyu «aşiq gördüyünü çağırır». Aşıq Bilalın çoxcəhətli yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyətlərdən biri məhz budur - hayat həqiqətini bədii həqiqətə çevirmək bacarığı! "Yandırdı" şeirində öz əksini tapır.

Məni bir qələm qaşlının
Nazı yandırdı, yandırdı.
Çiyini xırmayı saçlının
Sözü yandırdı, yandırdı.

Ağ əllərə həna yaxdı,
Sandım belə sona yoxdu.
Naz eləyib mənə baxdı,
Gözü yandırdı, yandırdı.

Yaradıcılığının ilk dövründə əsasən gözəlləri vəsf edən cavan aşiq Mirzə Bilal get-gedə mövzu məhdudluğundan çıxıb zamanla səsləşən şeirlər yazır. Aşıq şeirinin formalarında dəyərli satiralar yaradır. Bu satiralarda həyatın kölgəli cəhətləri öz əksini tapır. Eli-ulusu çapıb-talayın harınlaşmış bəylər, koxalar, pristavlar Aşıq Bilalın tənqid hədəfinə çevrilir:

Çalib-çapıb dağdır-
Yağı oğlu yağdır...
Yediyimiz ağıdır
Pristavın əlindən.

Bir bəndini misal gətirdiyimiz. «Pristavın əlindən» adlı bu şeirə görə 1917-ci ildə Aşıq Bilal Çar hökuməti tərəfindən həbs olunur. Azər bacanda Aprel inqilabının qələbəsindən sonra sinəsi dərdli aşıq azadlıq qazanır. O, azad cəmiyyətin azad nəğməkarına dönüb sinəsində saz doğma diyarı oba-oba, oymaq-oymaq dolaşır. Tərəqqi edən yurdumuzun xoşbəxt günlərini sazın-sözün diliylə camaata çatdırır.

Mən aşıqam dərindən
Nökər oldum dərindən
Məni günəş yandırdı
Atam yatdı sərində

Kənd əməkçilərini yurdumuzun çiçəklənməsinə səfərbər edən şeirlər qoşub oxuyur. «Zərbəçi», «Dövrandır» və s. şeirlər bu qəbildəndir. Yuxarıda dediyimiz kimi Aşıq Bilal öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrindən heç vaxt kənarda qalmayaraq dövrlə, zamanla səsleşən şeirlər yazıb. «Düşüb millət arasına», «Böyük Oktyabr bayramı» kimi şeirlər öz məqamında yazılan, zamanın nəbzini tutan və bu gün də tərəvətini itirməyən şeirlərdir.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyat və mədəniyyətə xüsusi diqqət verilir. Sazla sözü birləşdirən ulu aşıq sənəti də bu diqqətdən kənarda qalmır. 1928-ci ildə Bakıda Azərbaycan aşıqlarının I qurultayı çağırılır. Aşıq Bilal da bu qurultaya nümayəndə seçilir. O, burada bir çox adlı-sanlı aşıqlarla-Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Əsəd, Aşıq İslam, Aşıq Sənəm, Aşıq İsmayilla şəxsən görüşüb tanış olur və bu tanışlığın böyük əhəmiyyəti olur. El sənətkarlarının, mənəvi yaxınlığı yeni mövzular, təzə deyişmələr meydana çıxarır. Aşıq Bilalla Aşıq Hüseyn Bozalqanlının deyişməsi də bu cəhətdən maraqlıdır... Deyişmə, bir-birinin adını eşidib üzünü görməyən iki el sənətkarının ilk tanışlığını çox səmimi ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Mikayılov Bilal. "İlk baharım gəl görüm". Bakı, Yazıçı 1982.
2. Михайлов Биалал- Издательство-Типография «Красный Восток» «Приди моя весна» Баку, Писатель, 1982.
3. Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal. Bakı: Nurlan, 2003.

С.Мамедова

**Поэтическое наследие Ашыга Билала
Резюме**

Билал Мустафа огллы Микайлов (1872-1937) родился в селе Газед Шемахинского уезда.

Выросший в бедноте он рано осиротел потеряв отца. Своё существование он обеспечивал ухаживая за скотом беков, пас их в чистом, цветущем поле, где вбирал в душу, красоту и поэтику природы.

В эти трудные для него годы он обучался чтению, который предчувствуя большое будущее Билала увёз его в Шемаху там мулла Веис устроил его в школу Сеид Азима Так начался новый этап жизни в литературной среде Шемахи.

Обучаясь художественному мастерству слова, игры на сазе он постепенно стал участвовать на народных гуляниях, свадьбах и таким образом завоевал любовь и уважение простого народа. Встечаясь с видными людьми своего времени, такими как Сеид Азим Ширвани, М.Э.Сабир, А.Саххат он вобрал в себя их опыт и знание. Многогранность и особенность его творческого наследия отразили жизненную правду художественного мастерства ашыга Билала.

В истории Азербайджанского народа, в 30-х годах прошлого столетия, репрессии были вписаны в жизнь грамотных идущих на передовых науки людей. Одним из них был и Ашыг Билал, который тоже оказался в списке врагов народа, был сослан в Сибирь, результатом была «беззвучная смерть». Его девизом был лозунг: «Я был слугой века, но газелханом своего народа»

S.Mammedova

**Poetical Heritage of Ashug Bilal
Sammary**

Bilal Mustafa oghlu Mikayilov (1872-1937) was born in Gazed village of Shamakhi county.

Growing up in poverty he was left in an orphan when his father was dead. He provided his daily expenditures by herding cattle of noblemen taking them to the fresh and flowery fields where he choose beauty and poetry.

In such difficult time he learned reading and writing from the friend of his father mullah Veyis who felt great future of Bilal and took him to Shamakhi. There mullah Veyis arranged for him the school of Seyid Azim. So it was beginning of the new stage of literature environment in Shamakhi. Studying artistic mastery of the word, tricks in saz, he began to attend in national festivals, weddings and by this way he gained love and respect of populace. Meeting with the prominent people of his period such as Seyid Azim Shirvani, M.A. Sabir. A. Sahhat he took on their experience and knowledge. Variety and originality of his artistic heritage reflected vital truth about artistic mastery of ashug Bilal.

In the history of the Azerbaijani people 30s of the last century, were written as repression into the lives of the leading literate people in science field. One of them was Ashug Bilal, who later was in the list of enemy of the people, was sent into exile to Siberia and in the result it was “silent death” for him. His motto was this slogan: “ I was servant of the noblemen but singer of ghazals of my nation”.

Rəyçi: Məhərəm Qaimli
filologiya elmləri doktoru, professor

XANIM SULTANOVA
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
terbiye-shobesi@mail.ru

RÜSTƏM BEHRUDİ YARADICILIĞINDA AĞAC KULTUNUN İZLƏRİ

Açar sözlər: ağac, Behrudi, mifologiya, poeziya, Azərbaycan ədəbiyyatı.

Ключевые слова: дерево, Бехруди, мифология, поэзия, азербайджанская литература.

Key words: wood, Bekhrudi, mythology, poetry, Azerbaijani literature.

Miflər insan təfəkkürünün ilkin nümunəsi olduğu üçün daim yaradıcı şəxsiyyətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə Nizami poeziyasında çoxlu mifoloji obrazların və süjetlərin təsviri mifologiyaya diqqətin qədim tarixə malik olmasını təsdiq edir. Mifologiya sivilizasiyaya qədərki yazılı mədəniyyətlərə qədər olsa da poeziyada müxtəlif formalarda yaşayır. Müasir poeziyada mifopoetik görüşlərin canlandırılması şair təfəkkürünün məhsuludur. Şairlər fikir və duyğularını misralara çevirərək sözlə ifadə etdikləri bənzətmə, metafora, arxetiplər, simvollar, xronotoplar və s. vasitəsi ilə oxuculara daha inandırıcı formada təsir edirlər. Şairlər çox zaman mifləri öz ilham mənbəyi hesab edərək xüsusi ideyalarını, özünün tarixə və gələcəyə olan baxışını tərənnüm edir. Bu problemə hər bir şairin fərdi yanaşma tərz, fərdi üslubu olmuşdur. Lakin bütün fərdi yanaşmalara baxmayaraq əksər mifoloji motivi olan poeziya nümunələrində mifoloji görüşlər vərəsəlik hüququnu qazanıb və hər bir dövrdə həyat reallıqları ilə səsleşərək müasir poeziyada möhtəşəm izini saxlamışdır.

XX yüzil Azərbaycan poeziyasında da mifoloji görüşlər müəyyən transformasiyaya uğrayaraq özünü biruzə verir. Çünki cəmiyyətin özü yeniliyə, təkamülə doğru gedir. Poeziyada mifologiyaya, folklorla bağlı olan və şeirlərində bu ənənəni yaşadan şairlərimiz sırasında R.Behrudi xüsusilə seçilir. İllərlə davam edən mifopoetik ənənəni təzələyən, onu müasir bədii təfəkkürün elementləri ilə cilalayan şair təkrarolunmaz sənətkarlıq dəsti-xətti ilə müasir insanın yaddaşını oyada biləcək poeziya nümunələri yaratmışdır. Bir çox şeirlərində o, xalq ruhunu, mənəviyyatını ifadə edən məqamlara mifoloji görüşlərin və motivlərin köməkliyi ilə üz tutur. Tanınmış mifoloq M.Seyidov R.Behrudi yaradıcılığı haqda yazarkən qeyd etmişdir: “Türk mifik düşüncə tərz, Turan ideyası və türk milliyyətçiliyi XX əsrin sonlarında Rüstəm Behrudinin şeirləri ilə yenidən həyat qazandı” (5,13). Doğrudan da R.Behrudinin şeirlərində mifopoetik ənənə ilə müasirlik vəhdət

təşkil edir. XX əsrin, zamanın bir çox problemlərini əks etdirən şair mifoloji görüşləri yaddaşları aşılaman silah səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu şeirlərdə şair mənə etibarilə mifoloji görüşləri olduğu kimi təkrar etmir, onlara öz fəlsəfi düşüncələrini əlavə edir. Professor V.Yusifli “Poeziyanın yolları və illəri” əsərində R.Behrudi şeirlərini sırf siyasi lirika nümunəsi kimi təqdim etməyin əleyhinə çıxış edərək müəyyən məqamlara aydınlıq gətirir. O, qeyd edir ki, “R.Behrudinın şeirlərində düşüncə axarı, fəlsəfiliyə meyl daha güclüdür. Onun şeirlərində .... türkün bütün mifik və real kökünə, nişanələrinə, simvollarına sitayiş və bağlılıq motivləri qabarıq nəzərə çarpır... Rüstəm sırf türk varlığıyla bağlı mifik obrazlara, anamlara üz tutur, ...bugünkü tarixi bələlərin bir çoxunun səbəbini əzəli ayrılıqlarda axtarır...” (6, 177-178).

Yunq və yunquların tədqiqatından məlum olur ki, mifoloji təfəkkürün qalıqları bir çox hallarda sənətkarın özünün də xəbəri olmadan əsərə keçərək bədii təsir gücünü artırır. Bu cəhətdən türk mifologiyasında inanclar sistemində yer almış ağac kultu XX yüzil Azərbaycan poeziyasının parlaq nümunəsi olan Rüstəm Behrudi yaradıcılığında da diqqətəlayiq yer tutur. Mifologiya elminə məlum olduğu kimi bir çox kult simvolikalari ilə yanaşı ağac kultu türk həyat tərzi, onun mifik dünyaduyumu, dövlət quruculuğu və heqemoniyası ilə sıx bağlıdır. Kosmik dünya modelindən görünür ki, məhz ağac insanla Tanrı, yer ilə göy arasında əlagə yaradan obrazdır. Folklorumuzda indiyə qədər ağac ruhunun müxtəlif obrazları yaranmışdır. Ağac kultunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun antropomorf cizgiləri daşmasıdır. İlkin kosmoqonik başlanğıcı təşkil edən təbiət ünsürləri insan siması kəsb edər bildiyi kimi, ağaclar da insanlaşmışdır. Rüstəm Behrudi yaradıcılığında bəzən mifoloji əsaslı obrazlar və mifoloji elementlər şeirin mənə kəsbində yardımçı deyil, aparıcı rol oynayır. Onun şeirlərində mifoloji obrazların arxaik təfəkküründə yaşayan xüsusi atributları ilə müasir ictimai hadisələrin təsvirində orijinal tərzdə çıxış etməsi müəllif ideyasının çatdırılmasında əsas meyar kimi çıxış edir.

80-ci illərdə (1986) yazılmış “Salam, dar ağacı” şeiri oxucu kütləsi arasında böyük əks sədayə səbəb oldu. Bu şeirdə olan poetik cazibə şübhəsiz ki, mifopoetik ənənəyə bağlılıqdan, yəni miflərdən, dastanlardan, klassik poeziyadan, xalq şeirindən gəlir, amma tələq və təkrar deyildir, orijinaldır.

Yolunu gözlədim hər səhər hər axşam,
Salam, Dar ağacı.
Əleyküm salam
Əcəllə ölməyə doğulmamışam
Salam, Dar ağacı
Əleyküm salam (1, 10).

Ağaca müraciət, onunla salamlamaq, xəbərleşmək, ağacın öyülməsi, hədələnməsi və s. xüsusiyyətlər miflərdən qaynaqlanmış dastanlara, nağıllara, rəvayətlərə keçməsi haqda dəfələrlə qeyd etmişik. Bu ənənə əsasən mifdən qəhrəmanlıq dastanlarına, məhəbbət dastanlarına, folklor sənətinə, onlardan da poeziya nümunələrinə daxil olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə məhəbbət dastanları qəhrəmanlıq dastanlarından sonra yaranmışdır. Ona görə də, məhəbbət dastanlarında bədii poetik ifadə daha genişdir: Məsələn, Kitabı Dədə-Qorquddan sonra yaranmış “Əsli Kərəm” dastanında xüsusi semantikasını olan ağac obrazı epik transformasiyaya uğrayaraq öz mifoloji motivini yaşatmaqda davam etdirir. Hər iki əsərdə, Kitabı Dədə-Qorqudun ikinci boyunda Uruz, “Əsli Kərəm”də isə Kərəm ağaca müraciət edirlər. Görkəmli dastanşünas-alim M.Cəfərli bu müraciətləri “dialoq” adlandıraraq hər iki əsəri tədqiqata cəlb etməklə müqayisə edir. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, müxtəlif xəbərleşmə tiplərini tutuşdurulması insanla təbiət arasında olan münasibətin əski ritual mifoloji kontekstində olan modelin struktur formasını təsəvvür etməyə imkan verir və eyni ritual model daxilində icra olunan ayin nə qədər poetikləşsə də, bu poetikləşmə müstəvisində belə eyni strukturu ortaya qoymuş olur. Bu cür poetikləşmə belə ritual “nəğmələrinin” sonrakı transformativ törəmələrini vermiş olur. Yəni əski ritual magik əsasdan uzaqlaşdıqca mətn poetikləşmədə, bədii yaradıcılığın qayda-qanunlarına daha çox tabe etməklə olur (3, 122-123).

“Salam, dar ağacı” şeirini tədqiqata cəlb edərkən, biz M.Cəfərlinin bu fikirlərinin təsdiqinin şahidi oluruq. Şeirdə mifopoetik ənənələrin tərənnüm olunmasında dastanların körpü missiyasını daşması inkar olunmazdı. Bu situasiyada Orta Asiya xalqlarının “Gündoğmuş” dastanını da qeyd etmək yerinə düşərdi. “Kitabı Dədə-Qorqud”da Uruz, “Əsli Kərəm”də Kərəm, “Salam, dar ağacı”nda lirik qəhrəman hər üçü eyni müraciəti təkrarlayır. Lakin “Salam, dar ağacı”nda bədii yaradıcılığın qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla bu müraciətin daha geniş ictimai-siyasi arenasını görürük. Bu şeir müasir poeziyada mifopoetik ənənələri yaşatmaqda, onun indiyə qədər məlum olan imkanlarına daha geniş miqyasda üzə çıxartmaqda, mifoloji qaynaqlara bağlı insan-ağac poetik xitabını bədii fəlsəfi səviyyədə həll etməkdə böyük rol oynayır. Şeir insanla ağac ünsiyyətinin müasir nümunəsidir. Ünsiyyət nə qədər poetikləşdirilsə də onun mahiyyətində mifoloji bünövrə durur. Şair dar ağacının Dünya ağacı ilə müqayisə edir. Burada: 1) dar ağacının antropomorflaşması- ona insan kimi salam verərək müraciət olunması, tərifişməsi (“boyun göy dəlidir.” Bu onun həm ucalığını, həm də dərk olunan dünya kontekstində şaquli bütövlüyünü göstərir); 2) Ağacla dərdleşmə; 3) Ağacla xəbərleşmə (türk dünyasında baş verən hadisələrin səbəbinin sorulması); 4) Onun ölüm gətirən kataklizm olması (“mənə sən qənim, səni suvarmağa halaldır qanıım”), “yarpağın rəng alsın

qanımdan mənəm” (mifologiyada ağacın üstündəki hər yarpaq bir insandır); 5) Ağacın qürrələnməməyə çağırılması (elə gürrələnmə... hər yanın mənəm) Əski mifoloji kompleksində ağacın canlı sakral varlıq olaraq gürrələnməsi əslində “rəhmə gəlməməsi”dir (3, 117); 6) Ağacın hədələnməsi. Ağaca qorxu kontekstində göstəriş verilir. “Qorxum yox, nə olsun boyun göy dəlir”, “Haqq-hesab çəkməyə qələm mənəm, mən”, “Ya səni yendirrəm, ya sənə yennəm” (yəni özünü dünya ağacı ilə eyni qüvvədə hesab edir), ya da “budağından yarpağa dönnəm” (mifologiyaya görə əcəli çatmamış insan budaqda yarpaqdı). “Mənim canım səndə, bil canın mənəm” (yəni əbədiyyət qazanmış insanlardanam) “Hər yanın mənəm” (məndən çoxdur).

“Kitabi Dədə-Qorqud”da Uruzun asılan məqamda ağaca etdiyi müraciəti ilə “Salam, dar ağacı” şeirindəki lirik qəhramanın müraciəti zahirən fərqlənir. Məni sana asarlarsa, götürməgil ağac!(Kitabi Dədə-Qorqud, ikinci boyu) Dar ağacında isə lirik qəhraman özü könüllü olaraq asılmağını istəyib. O ağaca salam verir. Əslində bu “salam” əbədiyyət, ölümsüzlük nəğməsidir. Hər iki müraciətdə yaşamaq, həyat eşqi əsas prinsipdir. Ümumiyyətlə qədim türk dastanlarından görüldüyü kimi ölümsüzlük ideyası həm də qədim türklərin dünya görüşü barədə müəyyən təsəvvürləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Yakut türklərinə görə “yaradılmışların hamısı, bu tək və ulu ağacdən əmələ gəlmişdilər. Doğum Tarıçası Kübey xatun da bu ağacın içində olub”. Ön Asiya mifologiyasında Adəmlə Həvva da ağacla əlaqəli göstərilmişdir. Lakin başqa motiv və inanc içində (4, 482). “Türk mifoloji mətnləri”ndə Yusif Has Hacibin “tabut” haqqında da fikirləri maraqlıdır. Yazar, həyatı, sarsmayan, rahvan bir ata bənzədir. Tabutu isə əyərmiş ağaca “Sarsmayan, yörüg rahvan atdan inib, kədərli olub, egersiz olur ağaca minəcəksən”- deyir. Müəllifə görə tabut da bir ağacdır (4, 494).

Mifologiyaya görə insanın ilk doğuluşu ağac kağuşunda olduğu kimi axırı da ağac içində olur. R.Behrudin “Ağac” şeirində də eyni motivlə üzləşirik. Xalqımızın insanın yaranması haqqında təsəvvürünə görə, Tanrı insandan qabaq doqquz budaqlı ağac yaratmış, ilk insan övladını bu ağac kağuşunda dünyaya gətirmiş və ağac kölgəsinə sığınmaq düşüncəsini onlara ilk bilgi olaraq vermişdir. Oğuz, Uyğur dastanlarında oğullar müqəddəs ağac kağuşunda yaradılmışdır. Ağac xalqımıza ilkin yaradılış inamı ilə çox bağlıdır. Azərbaycan xalqı buna görə Ağacı müqəddəs sayır, ağaca sevgi bəsləyir. Hətta bu sevgi İslamiyyətdən sonra yazılmış dastanlarımızda belə özünü qoruyub saxlamışdır. Bu xalqın genetik yaddaşına həkk olunmuş, kultlaşmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi XX yüzil Azərbaycan poeziyasında da mifopoetik görüşlərdə ağac kultunun izləri qalmaqda davam edir: R.Behrudin Ağaca müraciətinə diqqət yetirək:

İlk gəlişim- ağac beşik,
Son gedişim ağac-tabut,

Nə anladır bu boş yöyrək
O ac tabut?
Öləndə də mənnən birgə səsin gəlir,
Gəlir gordan.
Bu doğmalığ belə hardan,
Canım ağac, gözüm ağac? (2, 28).

Şairin fikrincə, ta qədimdən insan dünyaya gələndə ağac beşikdə laylalarla ovunur, böyüyür, son mənzilə gedəndə də ağac tabutda ağı ilə yola salınır. Onun lirik qəhrəmanının ağacı bu cür poetik dillə əzizləməsinin, xəbərləşməsinin ağacla insan arasında olan doğmalılığın səbəbini soruşmasının məqsədi ilkin yaradılışımızda ağacın rolu ilə bağlılığını bir daha yada salmaqdır. Apardığımız araşdırma göstərir ki, XX yüzil Azərbaycan poeziyasında ağac kultu ilkin stixiyanı simvollaşdıran obrazlardan biri kimi dünyanın quruluşunun əsas parametrlərini, insanla Tanrı, yer ilə göy arasında zəruri olan əlaqələri transformativ formada təqdim edərək minillik Azərbaycan poeziyasının yaşarı ənənələrindən biri hesab olunur. R. Behrudi bu ənənənin davamçısı kimi xüsusi qeyd edilməlidir. Real hadisələrlə öz duyğularını əks etdirən şair göstərilən nümunələrdə qeyri-ixtiyari mifoloji düşüncədən istifadə edərək dünyaya spesifik bədii prizmadan baxır, dünyanı sanki yenidən görür və oxucuya da bu dünyanı yeni qiyafədə təqdim edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Behrudi R. Salam, dar ağacı. Bakı: Azər nəşr, 2007, s. 528
2. Behrudi R. Göz yaşlarından baxan Allah. Bakı: Azər nəşr, 2007, s.223
3. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, s.186
4. Önel B.T. Türk mifologiyası, II cild. Türk Tarih Kurumu Basım evi. Ankara, 2002, s.610
5. Sultanova X. Görmədiyiniz adam və yaxud xəzəllərin tüstüsü. Bakı, 2015, s.172
6. Yusifli V. Poeziyanın yolları və illəri. Bakı: Mütərcim, s.404

X.P.Султанова

Культ дерева и его проявления в творчестве Рустама Бехруди Резюме

В статье рассматриваются традиции мифопоэтики в творчестве известного азербайджанского поэта Рустама Бехруди. В частности, в центре внимания культ дерева и его художественное отражение в

творчестве современного поэта. Приводятся убедительные примеры, раскрывающие суть понятия мифопоэтики роль древнейших культов в творчестве современных поэтов, опирающихся на мифопоэтические традиции. Одним из таких художников слова является Р.Бехруди. В статье освещаются факторы, позволяющие отнести поэта в разряд тех мастеров слова, в творчестве которых присутствует возможность отражения полноты и объемности видения мира. Особенно четко просматривается это на материале мифологемы “ағас” (дерево) в поэзии Р.Бехруди. В ходе проведенного исследования приходим к выводу, что не только в творчестве рассматриваемого поэта, но и в целом в азербайджанской поэзии современного этапа весьма ощутимо дают о себе знать мифологические традиции, обыгрываются в художественном плане многие мифологемы, одной из которых и является мифологема «дерево».

Kh.R.Sultanova

**The cult of the tree and its manifestations in creativity of Rustam
Behrudi
Summary**

The article looks at the traditions of mythological poetics in the works of the famous Azerbaijani poet Rustam Behrudi. The particular attention is given to the cult of the tree and its artistic reflection in the work of the modern poet. There are convincing examples, revealing the essence of the concept of mythopoetics, the role of the oldest cults in the work of contemporary poets, based on mythological traditions. R.Behrudi is one of these artists. The article highlights the factors allowing to classify the poet as one of those masters of the word, in whose works there is the possibility of reflecting the completeness and depth of the vision of the world. It is particularly obvious in the material of the mythological “ağac” (tree) in the poetry of R.Behrudi. In the course of the study, we come to the conclusion that not only in the work of the regarded poet in, but also in the contemporary poetry of Azerbaijan at the present stage, mythological traditions make themselves felt, many mythologems are played artificially, one of which is the mythology “tree”.

Rəyçi:

Rafiq Novruzov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏLALƏ SALMANOVA
fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
“Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq” kafedrası
salmanova@mail.ru

“DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA DİNİ MOTİVLƏR

Açar sözlər: orta əsrlər, epos, din, mifologiya

Ключевые слова: средние века, эпос, религия, мифология

Keywords: Middle ages, epos, religion, mythology.

Orta əsrlərdə şifahi şəkildə yaşayan, sonralar isə yazıya alınaraq, yazılı ədəbiyyatımızın zəngin nümunəsinə çevrilmiş qədim «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, başqa türk tayfaları ilə qarışmış, azərbaycanlıların əcdadı olan və onun etnik hissəsini təşkil edən oğuzların adət-ənənələri, yaşayış tərzini, əxlaqi dəyərləri, dünyagörüşü və dini təsəvvürlərini əks etdirir.

Akademik Z.M.Bünyadov belə demişdir: «Azərbaycan tarixinin XIII əsrdən başlayan dövrü nisbətən öyrənilməmiş halda, VII əsrlər dövrü əsla öyrənilməmişdir. Azərbaycanın ilk orta əsrlər dövrü arxeoloji cəhətdən az öyrənilməmiş üçün, bir sıra məsələlər həll edilməmiş halda qalır». Bu səbəblə alimlər eposdakı hadisələri müxtəlif zamanlara aid edirlər.

Eposda cərəyan edən hadisələrin əksəriyyəti VI-XIII əsrləri əks etdirsə də, bəzi boylarda, məsələn, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da oğuzların mifoloji dövrünə aid ən qədim dini-mifoloji təsəvvürlər əks olunur. Belə bir fikir yaranır ki, nəsil-dən-nəsilə, ozandan-ozana bəzi əlavələrlə keçərək, bir neçə əsrlərin məhsulu olan dastanlar, məhz İslam dininin artıq Azərbaycan ərazisində yayıldığı bir dövrdə naməlum bir şəxs, İslam dininin elementlərini əlavə edərək, demək olar ki, boyları yenidən işləyərək, eyni üslubda yazıya almışdır. Katib boy-boylamış, soy-soylamış Dədəni bütün boylarda iştirakçı, baş qəhrəmanlardan biri kimi qələmə verir. Hətta mifoloji təsəvvürləri əks etdirən «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da sözü keçən bir ağsaqqal kimi onu Təpəgözün yanına danışıq üçün elçi yollayır, halbuki, bu (Dədənin Peyğəmbər (s.ə.s.) zamanında yaşadığını qəbul etsək) qeyri-mümkündür və Dədə Qorqudun xalq tərəfindən nə qədər sevildiyini bizə göstərir.

Müqəddiminin ilk sözlərinə müraciət etsək: «Məhəmməd əleyhissalam zamanına yaqın Bayat boyunda Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzun, ol kişi bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdu. Gaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq Təalə onun könlünə ilham edərdi... », və ya «Qorqud Ata Oğuz qövminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud Ataya tanışınca işləməzdi; sözün tutub təmam edərdi...». Yeni doğulan uşaqlara, həmçinin vuruşub, şücaətini göstərən qəhrəman oğuz oğullarına hərəsinin əməlinə görə ad

verən, el ağsaqqalı, başbiləni, müşkilləri həll edən – Dədə Qorqud kimdir? Bəzi alimlərin fikrincə, Dədə Qorqud ən böyük şaman - kahindir, peyğəmbər səviyyəsindədir. Əlbəttə, ad (ləqəb) vermək İslam düşüncəsinə ziddir, lakin eposda Qorqudun nə şamanlıq, nə kahinlik etdiyini, nə də onun peyğəmbər səviyyəsinə ucaldılmasını müşahidə edirik. Onu bu dərəcəyə yüksəltmək isə, övliya ilə peyğəmbər arasındakı fərqləri bilməməkdəndir. Əvvəla, hz. Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.)dən sonra peyğəmbər ola bilməz, çünki, o, hatəmi-l-ənbiyadır (sonuncu peyğəmbərdir); ikincisi, peyğəmbərlərə Allah Təala tərəfindən - möcüzə, övliyalara isə ilham və kəramət ihsan edilib; üçüncüsü, şamanlıq və kahinlik peyğəmbər səviyyəsinə heç cür yaxın ola bilməz və, hətta, islam düşüncəsinə ziddir, müxalifdir. Eposda Dədənin ilhama məzhər olduğunu müşahidə edirik: «Qorqud Ata ayıtdı: «Axır zamanda xanlıq gerü - Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya. Axır zaman olub qiyamət qopınca bu didügi osman nəslidir. İşdə surilib gidəyürir»... və dəxi buna bənzər söz söylədi».

Allah Təala dilədiyi quluna, digər insanların görə bilmədiyi bəzi şeyləri göstərir, bildirir. Bunu Qurani-Kərim (Əş-Şəms surəsi, 91, 7-8) təsdiqləyir: «And olsun nəfsə və ona bir sıra qabiliyyətlər verib, yaxşılıq və pisliklərini ilham edənə...». İlhamın qaynağı ya mələk, ya da Allah Təala özü olur. Yəni, Allah birbaşa (vasitəsiz) ilham verir. Dədə Qorqud haqqında eposda belə deyilir: «...Nə deyirdisə, olurdu», «Allah onun könlünə ilham verirdi» və s. Beləliklə, Qorqud Ata ilham deyilən, feyz yoluyla qəlbə gələn xüsusi mənə və bilgiyə malikdir ki, bu övliyaların xüsusiyyətlərindəndir. Onu da qeyd edək ki, övliya və salehlərin kəramətləri içində ən yüksək mənəvi dərəcəsi Mükəlləmlik və Mühəddəslik – ilhama məzhər olmaqdır.

«Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda belə deyilir: «Dədəyi qova-qova Dəli Qarcar on yelək yer aşurdu. Dədə Qorqudun ardından Dəli Qarcar irdi. Dədənin anısı anıtdı, Tənriyə sıqındı. İsmi-əzəm oqıdı». «...Dəli bəy Dədəyi dəpərə çala. Dədə Qorqud ayıtdı: «Çalursan, əlün qurusun!» - dedi. Həq Təalanın əmrilə Dəli Qarcarın əli yuqaruda asılı qaldı». Sonra Dəli Qarcar etdiyi əməlinə görə tövbə edir, əlinin sağaldılmasını Dədə Qorquddan istəyir. «...Dədə Qorqud dua eylədi. Dəlinin əli haq əmri ilə sapa-sağ oldu...».

Nədən Qorqudun «alqışı alqış», «qarğışı qarğış»dır, hansı səbəblə o dua etməklə Dəli Qarcarın əlini asılı vəziyyətdə saxlaya bilər? Eposda cavabı arasaq, belə bir cavab alarıq: «...Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu...». Bəli, həm bu, həm də Qorqudun məzhər övliya gücünə malik olması səbəbindən, hər iki dəfə Allahın müqəddəs adını oxumaqla (ismi-əzəm) o, öz istəyinə nail olur. Burada belə bir sual yarana bilər. Əgər o həqiqətən bu gücə malik olsaydı, Bayandır xanın atını minib, qaçmazdı, Dəli Qarcarın ağıla sığmaz tapşırığını elə dua ilə yola verərdi və s. Ağıl və

tədbiri, müdrikliyi ilə həll edə biləcəyi işi, müşkili nəyə görə Qorqud Ata yalnız ölüm qorxusu altında oxuduğu ismi-əzəm (Allahın müqəddəs adlarından biri) ilə həll etməli idi? O həm də bu işin təhlükəli olduğunu anlayıb, öncədən tədarük görmüşdür, bu da bir daha onun nə qədər ağıllı, tədbirli və müdrik olduğunu təsdiqləyir: «Dədə Qorqud aydır: «Yaranlar, çünki məni göndərirsiniz, bilirsiniz kim, Dəlü Qarcar qız qardaşın dibyəni öldürər. Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at götürün. Bir Keçi başlı Keçər aygırı, bir Toğlu başlı Turı aygırı. Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm», - dedi».

Övliyalərin kəramətləri ilə əlaqədar başqa buna bənzər hadisələr çoxdur. Cafər Huldı adlı bir zat Dəclə sularına öz üzüyünü salır, bu zaman yaddaşında bir dua canlanır, onu oxuyur: «Gəlişi haqqında bir şübhə olmayan bir gündə insanları toplayacaq olan Allahım, itirdiyimi mənə iadə ver!» və üzüyünü tapır. Abdullah bin Ömər yırtıcı heyvanların qorxusundan yolun üstündə durub gözləyən insanlara rast gəlir və yırtıcı heyvanları yoldan çıxarıb uzaqlaşdırır. Əlbəttə, eyni duanı oxuyub bu nəticəyə hər kəs gələ bilməz. Haqqında söhbət etdiyimiz övliyalər da, Dədə Qorqud da, Allah Təala tərəfindən verilən qeyri-adi gücə malikdirlər ki, bu ayəti-kərimə vəlilərə və salehlərə aiddir: «Allah Təala: «Dua edin, icabət edim» (Qafir 40/60).

Bu şərəfə nail olanlar haqqında Allah Təala belə buyurmuşdur (Yunus, 62-63-64): «Yaxşı bilin ki, Allahın əslı qulları üçün heç bir qorxu yoxdur, onlar məhzun da olmayacaqlar. Onlar iman edib təqvaya ermiş olanlardır. Dünya həyatında da, axirətdə də onlar üçün müjdələr vardır».

Beləliklə, Qorqud Atanın yalnız övliyalarda müşahidə olunan iki xüsusiyyətə (ilham və kəramətə) malik olduğunu görürük. Lakin, Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olub-olmaması barədə müxtəlif fikirlər yürüdüüb. Bizcə, o, tarixi şəxsiyyətdir. 1638-ci ildə Azərbaycanı gəzmiş alman alimi Adam Oliari, Dərbənd şəhərində camaatdan eşitdiklərinə əsasən yazır: «Qorqud haqqında deyirlər ki, o, Məhəmmədin dostu imiş, həmişə onun yanında olmuşdur». Əbülqazinin «Şəcərəyi-Tərakimə»sində Dədə Qorqud bizə baş məsləhətçi kimi təqdim edilir. «Duyılı Qayı da Qorqud Atanın məsləhətlərinə görə hərəkət etdi...». Fatehin oğlu şahzadə Cəm Sultan öz «Cəmşidin camı» əsərində qeyd edir ki, oğuzlar islam dinini peyğəmbərin özündən qəbul etmişlər; peyğəmbər Qorqudu və Salman Farsini islami oğuzlara təbliğ etmək üçün Dərbəndə göndərmişdir». Adam Oliari Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olduğunu «Əcəmlilər» adlı kitabında qeyd etmişdir.

Təbrizli Həsən Mahmud Bayatın verdiyi məlumata görə 28-ci oğuz xanı Qara xan taxta çıxdıqdan sonra Qorqud Dədənin Mədinəyə, Məhəmmədin yanına göndərmiş, o, peyğəmbərlə görüşdükdən sonra

Salman Farsi ilə birlikdə oğuz qayıtmış, islamı təbliğ etməyə başlamışdır (X.Koroğlu, 1976-cı il).

İslam Peyğəmbərin Məhəmməd (s.ə.s.) yaşadığı dövr (571-632) (6-7 əsrlərdirsə), əgər Dədənin VII-VIII əsrlərdə yaşadığını və «Dədə-Qorqud kitabı» adlı əsərin müəllifi olduğunu, həmçinin islam dininin 90 illik mübarizədən sonra, yalnız VIII əsrin əvvəlində Azərbaycanda möhkəmlənə bildiyini nəzərə alsaq, o, Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.) zamanında yaşamış və islam dinini ondan qəbul etmişdir.

Dastanda səslənən sözləri xatırlayaq: «On otuz, on yaşında dolsun» (yəni yüz yaşa çatsın); və ya Dəli Domrula həsr olunmuş boyda Allah Təalaya aid edilən sözlərə nəzər salaq: «Dəli Domrula və arvadına yüz qırx il ömür verdim» - dedi». Yüz, yüz qırx il ömür o vaxtlar üçün normal hesab edilər, əcdadlarımız uzun ömürlü olarmış. Elə indiki zamanda rayonlarda ucqar kəndlərdə yaşları yüzü ötmüş ağbirçəklərimiz, ağsaqqallarımız yaşamaqdadır. Qorqud Ata da uzun ömürlü olub, o, müasirləri olmuş bəyləri, qəhrəman oğulları bu sözlərlə yad edir:

*«İmdi qanı dedüğim bəg ərənlər?!»
Dünya mənim deyənlər!
Əcal aldı, yer gizlədi;
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Axirət - son ucu ölümlü dünya!...*

Türk alimi Məhəmməd Fəxrəddinə görə, «Dədə Qorqud» qəhrəmanları sonralar gəlmiş oğuzlar deyil, VIII-X əsrlərdə, Azərbaycanın Kür-Araz ovalığında yerləşmiş yerli oğuzlardır.

Həmçinin məlumdur ki, İslam dini Dağlıq Qarabağda və xristianlığı qəbul etmiş başqa yerlərdə əhli kitab olanlara toxunmamış, məhz zərdüştlüyün və bütprəstliyin yayıldığı ərazilərdə hakim dinə çevrilmişdir. Bu yerlərə Kür-Araz çayları boyu ərazini də aid edirlər. Bütün bunlar Dədə Qorqudun məhz bu ərazidə yaşaması və İslam dinini yerli oğuzlara təbliğ etməsini bizə bir daha göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. "Azərbaycan tarixi", I cild, Bakı, "Azərənşr", 199, s.249.
2. "Kitabi Dədə Qorqud, Bakı", "Yazıçı", 1988, s.31.
3. Prof. dr. L. Kamil Yılmaz, "İslam təsəvvüfü", İstanbul, 1996, s. 31

4. Əbu Nasr Sarrac Tusi "Əl-Lüma". Təsavvüfla ilgili sorular-cevaplar". Prof. dr. L. Kamil Yılmaz, İstanbul, 1996, s.548.
5. Ş. Cəmşidov, "Kitabi Dədə Qorqudu vərəqləyərəkən", Bakı, "Gənclik", 1969, s.18.
6. X Koroğlu, "Oğuz qəhrəmanlıq eposu", Bakı, "Yurd", 1999, s. 29.
7. Hüseynqulu Məmmədli, "Dədə Qorqud gəzən yerdi bu yerlər...", "Elm" nəşriyyatı, 1999, s. 61.
- . Kitabi Dədə Qorqud, Bakı", "Yazıçı", 1988, s.78.
8. "Türk məşhurları ensiklopediyası", İstanbul, 1994, s.99.

Ш,Салманова

Религиозные мотивы в эпосе «Деде Горгуд»

Резюме

В настоящей статье рассматриваются религиозные мотивы в эпосе «Китаби Деде Горгуд». Передаваясь из уст в уста, эпос «Деде Горгуд» описывает жизнь огузских племён. В свою очередь, огузы являются важнейшим составляющим этногенеза Азербайджанского народа, в статье автор показывает обычаи и обряды, религиозные воззрения и мировоззрение огузов. Хотя в эпосе и освещены события VI-XIII вв., некоторые части эпоса ученые относят к наиболее раннему периоду мифологических воззрений. Если учесть, что Деде Горгуд жил в VII-VIII вв. и был автором эпоса «Китаби Деде Горгуд», а также тот факт, что Ислам в Азербайджане был принят лишь в начале VIII века, после 90 летней борьбы, можно предположить, что Горгуд жил во времена Пророка Мухаммеда и проповедовал Ислам среди огузов. В статье анализируется личность Деде Горгуда, его мудрость, близость к Богу и, соответственно, связанные с этим сверхъестественные способности, проводятся параллели с аятами Корана. В эпосе также рассматриваются древние мифологические воззрения, вера в дерево, воду, тотем волка и другие древние, архаичные верования, подчёркивается превосходство Исламской религии.

SH.Salmanova

Religious reasons in an epos "Dede Gorgud"

Summary

In the real article religious reasons are examined in the epos of "Kitabi Dede Gorgud". Passed from mouths in mouths, life of oguz tribes describes an epos "Dede Kitabi Dede Gorgud". In turn, oguzs are to the major constituents of ethnogenez of the Azerbaijanian people, in the article an author shows customs and ceremonies, religious views and world view of oguz. Although in an epos and the events of VI are lighted up - XIII бв., some parts of epos scientists attribute to the most early period of mythological views. If to take into account that lived Dede Gorgud in VII - VIII бв. and was the author of epos of " Kitabi Dede Gorgud", and also circumstance that Islam in Azerbaijan was accepted only at the beginning the VIII century, after a 90 summer fight, it is possible to suppose that Горгуд lived in the days of Prophet of Muhammad and preached Islam among oguzs. In the article personality is analysed to Dede Gorgud, his wisdom, closeness to God and, accordingly, related to it supernatural capabilities, compared from Koran. In an epos the ancient are also examined mythology.

Rəyçi:

Nəsib Görüşov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

ALİYƏ MUSAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
e-mail:Aliye-musali@yahoo.com

**NAXÇIVAN ELMI-ƏDƏBİ MÜHİTİ PROFESSOR YUSİF
SEYİDOVUN ARAŞDIRMALARINDA**

Açar sözlər: Naxçıvan,elm,ədəbiyyat,dil,tarix

Ключевые слова: Нахчыван, наука, литература, язык, история

Key words: Nakhchivan, science, literature, language, history

Naxçıvan torpağının yetirməsi olan Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndəsi,dilçi-filoloq prof.Y.Seyidov bütün şüurlu həyatı boyu bu diyarla,orada gedən proseslərlə,elm və təhsildəki inkişafı sıx şəkildə bağlı olmuşdur.Təsadüfi deyildir ki, o, ömrünün son on beş ilini Naxçıvan Dövlət Universitetində tədris işinə yaxından kömək etmiş,dissertasiya şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir.Məhz buna görə də Naxçıvan elmi-ədəbi mühiti və onun araşdırılması prof.Y.Seyidovun yaradıcılığında özünəməsus yer tutur.Məqalə prof.Yusif Seyidovun yaradıcılığında Naxçıvan mövzusunun araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda dünyaya gəlmiş,- orada orta təhsil almış prof.Yusif Seyidov Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda təhsil almışdı(1946-1948).Elə həmin ildə o, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş,oranı əla qiymətlərlə başa vuraraq bu tədris ocağında saxlanılmış,dosent,sonra professor olmuş, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasını təşkil edib ömrünün sonunadək o kafedranın müdiri işləmişdir. Qeyd edək ki, əslən naxçıvanlı olub Azərbaycan miqyasında böyük vəzifə və titullar qazanmış az həmyerlimiz olmuş ki,Yusif Seyidov kimi torpağa bağlı olsun. Bir yazısında alim qəlbən bağlı olduğu doğma diyara,10 il təhsil aldığı uşaqlıq xatirələrini yaşadan Yengicə məktəbinə səfərindən, gənc nəsillə görüşündən, kitablarını məktəb kitabxanasına bağışlamasından, ana dilimizi qorumaq haqqında gənciliyə tövsiyəsindən bəhs edir(2, s.179-181). Təsadüfi deyildir ki, o,ömrünün son on beş ilini Naxçıvan Dövlət Universitetində tədris işinə yaxından kömək etmiş, bu universitetin nəzdindəki dissertasiya şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir

Prof.Y.Seyidov elmi-ədəbi yaradıcılığında da bu bağlılığı həmişə ən aydın şəkildə nümayiş etdirmişdir. Onun çətin məqamlarda öz sözünü demək üçün “Şərq qapısı” qəzetinə müraciət etməsi, bu mətbuat orqanından layiqli bir tribuna kimi istifadə etməsi məsələsi də çox şeylərdən xəbər verir.

Məsələn, Naxçıvan elm və təhsilinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Əli Əliyev haqqında 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi səmimi bir məqalədə alim XX əsrdə xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən bəhs edərəkən göstərir ki, XX əsr tarixin zirvə əsridir. Mədəni, ədəbi, elmi-fəlsəfi irsi ilə zəngin olan Azərbaycan üçün də bu əsri heç bir dövrə müqayisə etmək olmaz. 1937-ci il, müharibə, milli azadlıq hərəkatı, qanlı 20 yanvar, daxili çəkişmələr, qaçqınlıq və s. Əsrin yolu onun hüdudlarına sığmayan bu hadisələrdən keçib gəlir. İndi dönüb geri baxanda çox aydın görünməyə başlayır, bu tarixi yazmaq, insanlara həqiqi qiymət vermək vaxtı çatıbdır. Görkəmli tarixçi Əli Əliyevin “Əlincə yaddaşı Naxçıvan” əsəri bu amalla yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əli Əliyev Naxçıvanda vaxtilə erməni zülmünü gözü ilə görmüş, qaçqınlıq həyatı yaşamış, bədnam qonşularımızın işğalçılıq planlarına qarşı mübarizə aparan vətənpərvər bir ziyalı kimi tanınır. Əli müəllimin kitabda göstərdiyi kimi, Erməni siyasətində Naxçıvan xüsusi yer tuturdu. Ona görə də müəllif buradakı erməni və müsəlman münnaqişələrini, azərbaycanlıların başına gətirilən min bir faciələri, Andranikin vəhşi hərəkatlarını ürək ağrısı ilə, həm də bütün təfəssilatı ilə təsvir edir (1, s. 40-60). Sovet dövründə çətinliklə də olsa o, Abbasqulu ağa Şadlinski və onun başçılıq etdiyi Qırmızı tabor haqqında arxivlərdən materiallar toplamış və bu materiallar əsasında qiymətli əsərlər yazmış, ermənilərin işğalçılıq siyasətini ifşa etmişdir. Bir tarixçi kimi Əli müəllim həmişə vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış etmiş və həqiqətin öz yerini tapmasına çalışmışdır. Bütün bu məsələlər haqqında dövrünün görkəmli tarixçisi olan Əli müəllimin kitabında ətraflı məlumat verilmişdir. Y. Seyidovun göstərdiyi kimi müəllif əsərini Xatirələr adlandırsa da o, dövrün Azərbaycan tarixidir, Naxçıvan tarixidir. Bu kitab tarixdən ibrət dərsi almağa yol göstərən, xalqına, vətəninə sadıq olan, el yolunda varlığını əsirgəməyən bir maarifpərvərin həyat yolunu işıqlandıran hekayətdir, həm də zəngin sənədlər əsasında yazılmış çoxplanlı hekayətdir (3, s. 380).

Y. Seyidov Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının fəxri olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun dilçilik görüşləri haqqında qiymətli tədqiqat işinin də müəllifidir. 250 səhifədən ibarət olan bu tədqiqat işi onun əsərlərinin VI cildində öz əksini tapmışdır (4, s. 420-670). Alim hələ 1980-ci illərdə bu görkəmli həmyerlimizin həyat və yaradıcılığı haqqında müşahidə və qeydlərini qələmə almış, onun geniş elmi və ədəbi-tənqidi yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir. M. Cəfərin yaradıcılığında dil problemləri və onun tədqiqi xüsusi yer tutmuşdur. Ona görə də alim M. Cəfərin bu sahədəki fəaliyyətini belə səciyyələndirmişdir: “Ədəbi-tənqidi, ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində, dərsliklərində dil, ədəbi-bədii dil haqqındakı fikir və qeydləri bir yana, o, sırf dilçilik, ədəbi-bədii dil problemlərinə xüsusi məqalələr həsr etmişdir. Həmin məqalələr bunlardır:” Azərbaycan ədəbi-

bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında”, ”Dil və müasirlik”, ”İnkişaf etmiş sosializm şəraitində Azərbaycan dilinin zənginləşməsi yolları”(2, s. 219).

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, M.Cəfərin əsərlərində dil problemlərinin tematikası çox genişdir. Bu əsərlərdə ümumən dil, ədəbi dil, ədəbi-bədii dil, bunların inkişaf yolları,dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu, normativliyi, orfoqrafiya və orfoepiya, nitq mədəniyyəti, qohum dillər,-Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra məsələləri, ayrı-ayrı yazıçıların, əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətləri, səhnə dili və s.kimi çoxlu problemlərlə qarşılaşırıq- (2, s.220).

Bundan əlavə, o,Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən olan böyük satira ustası C.Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və M.Araz haqqında ətraflı araşdırmalar aparmışdır.

M.Araz yaradıcılığı haqqında bir neçə məqalə yazmış müəllif şairin sənət aləmi, öz nəfəsi,çalarları, bədii vüsəti,gözlənilməz poetik keçidləri, qafiyə zənginliyi, mənə dərinliyi, psixologizmi ilə Şərq poeziyasında yeni bir mərhələnin əsasını qoyduğunu göstərir. Daha sonra alim M.Araz yaradıcılığını XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində dəyərləndirərək bildirir ki, Azərbaycan poeziyası o qədər əzəmətli,o qədər möhtəşəm,o qədər mənalı, o qədər qüdrətlidir ki, bu poeziyada parlamaq,öz şəxsi nəfəsinlə nəfəs almaq çox çətindir.Bu poeziya nə qədər enişli-yoxuşlu olsa da,bəzən zirvələrə yüksəlsə də, adi axarı ilə getsə də, heç vaxt yerlərdə sürünməmişdir. Zaman-zaman öz dühalarını yetişdirmiş, sənət korifeyləri ilə sənət dünyasına meydan oxumuşdur”. O, M.Araz sənəti haqqında belə yazır:”M.Araz da bu kök üstündə qərar tutmuş,bu sənət havası ilə nəfəs almış, XX əsr poeziyasının zirvəsinə qalxmışdır.Və mən hal-hazırda yaşayıb-yaradan görkəmli şairlərimizin yaradıcılığına zərrə qədər qədər də kölgə salmadan,belə hesab edirəm ki, XX əsr Azərbaycan poeziyası Məmməd Araz zirvəsi ilə yekunlaşır”(2, s.314).

Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Milli Məclisin deputatı, akademik İsa Həbibbəylidir. Hazırda İ.Həbibbəyli artıq beynəlxalq miqyasda tanınmış bir ədəbiyyatşünas kimi, müstəqillik dövrü elmimizin qabaqcıl xadimi kimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti postunda elmimizin inkişafına öz töhfələrini verməkdədir.- Y.Seyidov birinci nəşri 2009, II nəşri isə 2013-cü ildə çap olunan “Akademik İsa Həbibbəyli” adlı monoqrafik əsərində Naxçıvan mühitinin yetirməsi olan görkəmli elm xadiminin ömür yoluna, elmi yaradıcılığına nəzər salmışdır(5).Üç bölməni (İctimai-pedaqoji fəaliyyəti,Elm yollarında,Şeir yaradıcılığı)əhatə edən bu monoqrafiyada alim akad.İ.Həbibbəylinin ictimai-pedaqoji fəaliyyətini təhlil edir, onun ömrünün 40 ilini həsr etdiyi Naxçıvan Dövlət Universitetindən,onun nailiyyətlərindən bəhs edərkən haqlı olaraq bu universiteti akademik İsa Həbibbəylinin universiteti adlandırmışdır(5, s.9).

Akad. İ.Həbibbəylinin kəskin publisistik qələmi var. Onun qələminin məhsulu olan çoxsaylı məqalələrində müasir həyatın ən aktual problemlərinə,ictimai-siyasi prosesə, elm və mədəniyyət tarixinə müraciət edilir,Naxçıvanın ümumi inkişafına nəzər salınır.Y.Seyidovun İ.Həbibbəylinin Naxçıvan torpağının fəxri olan ümummillil lider Heydər Əliyev, akad. Zərifə Əliyeva, akad.Y.Məmmədliyəv haqqında qələmə aldığı publisistik əsərləri yüksək şəkildə qiymətləndirməsi təsadüfi deyildir. İ.Həbibbəyli bu torpağın layiqli övladı olan böyük satira ustası C.Məmmədquluzadənin bədii və publisistik irsini hərtərəfli şəkildə tədqiq etmiş,onun nəsil şəcərəsini tərtib etmiş,ailə üzvlərini bir araya gətirmiş görkəmli elm xadimidir ki,Y.Seyidov buna kitabında geniş yer ayırmışdır.Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ictimai fikrinin,ədəbi-bədii düşüncəsinin H.Cavid, M.Şahtaxtı, Eynəlibəy Sultanov, M.T.Sidqi kimi klassik, M.Cəfər, A.Zamanov, F.Maqsudov, M.Araz, Ə.Əylisli, C.Cavadlı kimi müasir nümayəndələri haqqında da sanballı tədqiqat əsərləri yazmışdır ki, müəllif bunlar haqqında təcrübəli qələm sahibi olaraq azərbaycançılıq ideologiyası, milli maraqlar baxımından ümumiləşdirilmiş təhlil verir, elmi qənaətlərini oxucu ilə bölüşür.Akademikin eyni zamanda müasir tələblərə cavab verən poetik qələminin məhsulu olan poeziya nümunələri vardır. Onu da qeyd etmək maraqlı olar ki, akademikin poetik əsərlərini ilk dəfə prof.Y.Seyidov elmi şəkildə tədqiq və təhlil etmişdir.

Y.Seyidov Naxçıvan ədəbi mühitini həmişə maraqla oxumuş, izləmiş, hətta bu ədəbi əsərləri bəzən filoloq alim kimi tədqiq və təhlil etmişdir.Bu baxımdan onun 1968-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Nəğməli Naxçıvan” adlı ədəbi toplu haqqında “Şərq qapısı” qəzetində çap etdirdiyi irihəcmli məqaləsi diqqəti cəlb edir.Həmin kitab nəsr və peziya əsərlərini əhatə edən iki bölmədən ibarətdir.Müəllif bu iki bölmə əsasında o dövrdəki Naxçıvan ədəbi mühiti haqqında ümumiləşdirmələr aparmış,müəlliflərin əsərləri haqqında inandırıcı fikirlər söyləmişdir.Doğma yurda qırılmaz tellərlə bağlı olan müəllif kitabı vərəqlədikcə Vətənin silsilə dağları,coşqun çayları,geniş düzləri,məhsullu çölləri,üzüm bağları,zəngin mədənləri,qədim abidələrinin xıyalında canlandığını göstərir. Məqalənin sonunda müəllif “Nəğməli Naxçıvan” adlı bu ədəbi mühit haqqındakı düşüncələrinə belə yekun vurmuşdur:”Qoy nəğmələr öz oxucularını Naxçıvana aparmaq qüdrəti kəsb etsin, Naxçıvanın zəngin və gözəl aləmini onlara göstərə bilsin”(2, s. 434).1985-ci ildə” Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap etdirdiyi “Çiçəklənən mədəniyyət” adlı məqaləsi də Naxçıvan ədəbi mühiti haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz məqaləsində ifadə olunmuş fikirlərin davamından ibarətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının görkəmli mədəniyyət xadimi Rəşid Qazıbəyovun az əvvəl Bakıda Azərbaycan Dövlət nəşriyyatında “Araz üzərində şəfəq”adlı bu bölgədə mədəni-iqtisadi sahədə əldə olunmuş nailiyyətləri tərənnüm edən publisistik əsəri nəşr olunmuşdu.Bu məqaləsində

prof.Y.Seyidov Rəşid Qazıbəyov və onun yaradıcılığı haqqında geniş Azərbaycan auditoriyasına məlumat verir və tanınmış publisistin qələmə aldığı bu qiymətli əsərin məziyyətlərindən bəhs edir.

Tanınmış ziyalı Abbas Zamanov Naxçıvan torpağının unudulmaz elm xadimlərindən biridir.Uşaqlığını uşaq evində keçirmiş bu görkəmli elm xadimi əsl vətənpərvər bir elm adamı, pedaqoq idi. Məlumdur ki,1960-ci illərin başlanğıcında bədnam qonşularımız Naxçıvanın Ermənistana verilməsi haqqında məsələ qaldırmışdı.Moskva da Azərbaycanı bu məsələyə razı salmaq istəyirdi.Azərbaycanın kommunist rəhbərlərini bu məsələyə musbət cavab verməyə məcbur etmək istəyirdilər.A.Zamanov öz xalqını sevən vətən övladı kimi respublika ictimaiyyətini ayağa qaldırdı,ziyalılar səsini qaldırdı, bu işin yolverilməz olduğunu rəhbərliyə anladılar. Doğrudur,bu məsələ sovuşub getdi, ancaq A.Zamanov patiyadan xaric olundu,işdən azad edildi.Amma xalq öz övladının arxasında durdu,dövlət rəhbərliyi də ona güzəştə getdi,o birbaşa elmlər doktoru elmi dərəcəsi aldı,Akademiyanın müxbir üzvü seçildi.Bütün bunlar haqqında prof.Y.Seyidov məqaləsində ətraflı məlumat vermişdir.

Dünyadan vaxtsız getmiş professor Firudin Hüseynov da Naxçıvan torpağının görkəmli yetirmələrindən biridir.O,Şahbuz rayonunda anadan olmuş,burada boya-başa çatmış, orta təhsil almış,Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda oxumuşdu.İnstitutu əla qiymətlərlə başa vuran F.Hüseynov hərbi xidməti başa vurduqdan sonra BDU-ya qəbul olunmuş,orani əla qiymətlərlə başa vurub universitetdə saxlanmış,görkəmli pedaqoq və söz ustası Mircəlal müəllim onu öz kafedrasında işə götürmüş,o da ömrünün axırına kimi universitetdə,bu kafedrada çalışmışdır.F.Hüseynov C.Məmmədquluzadə irsinin görkəmli tədqiqatçılarından biri idi.Y.Seyidov bu görkəmli həmyerlimizin yaradıcılıq yoluna nəzər salmış,Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı məqalələrini təhlil etmişdir.

Şair Cavad Cavadlı Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirdiyi tanınmış qələm sahiblərindən biridir.Şərur torpağında boya-başa çatmış bu qələm sahibi repressiyalara məruz qalmış,Qazaxıstana sürgün edilmiş,burada çox məşəqqətlər görmüş,çətinliklə vətənə dönmüşdür.Bütün bu məşəqqətli həyat həqiqətləri haqqında “Sürgün”adlı kitabda oxucuya dolğun məlumat vermiş, ağır sınaqlardan keçən ömür yolunu öz ifadəli qələmi ilə təsvir etmişdir.C.Cavadlıni hələ 1944-cü ildən tanıyan müəllif “Sürgün” kitabı və buradakı poetik əsərlər əsasında doğma həmyerlimizin ədəbi yaradıcılığından bəhs edir,bu əsəri geniş oxucu kütləsinə təqdim edir(2, s.480).

Naxçıvan elmi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən biri də prof.Y.Axundludur.Y.Seyidov “Azərbaycan müəllimi” qəzetində nəşr etdiyi bir məqaləsində prof.Y.Axundlunun elmi yaradıcılığından bəhs edir(2, s. 515-526). Y.Axundlu ömrünü Naxçıvanda pedaqoji və elmi fəaliyyətə həsr

etmiş, Naxçıvanda ədəbi tənqidlə məşğul olan məşhur elm xadimlərindən biridir. “Azərbaycan müəllimi” qəzetində “Teleqram əvəzi” başlığı ilə verilmiş məqaləsində Y.Seyidov Y.Axundlunun Naxçıvanda gənc nəslin tərbiyəsində əldə etdiyi uğurlardan, eyni zamanda onun elmi yaradıcılığından, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına verdiyi töhfələrdən səmimi şəkildə bəhs edir. Bu yazı çox səmimi bir yazıdır ona görə ki, onlar eyni dövrün universitet dostları, məzunları idilər. Yavuz müəllim ədəbiyyatımızın klassiki M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanının elmi tədqiqi ilə yaradıcılığa başlamış, sonra bu çərçivədə Azərbaycan tarixi romanının inkişaf yolunu araşdırmış və onun doktorluq dissertasiyası da bu mövzuya həsr olunmuşdu. Y.Seyidov Naxçıvan elmi mühitini layiqli şəkildə təmsil edən dostunun doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etməsindən və artıq Moskvadan işin təsdiq olunması haqqında cavab gəlməsindən sevinclə bəhs edir və bu məqalə də təbrik teleqramı mahiyyətini daşıyır.

Alimin Naxçıvan elmi mühitinin nümayəndəsi, AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev, Naxçıvan ədəbi mühitini çağdaş Azərbaycan poeziya və dramaturgiyasında layiqli şəkildə təmsil edən şairə Kəmalə Ağayeva haqqında apardığı araşdırmalar da diqqəti cəlb edir.

Professor Yusif Seyidov Azərbaycan elminə böyük xidmət göstərmiş zəhmətkeş filoloqlarımızdan biri olmuşdur. Bu alimin elmi-publisistik irsinin daha dərinədən öyrənilməsi filologiya elmimizin qarşıda duran mühüm vəzifələrindəndir.

Ədəbiyyat

1. Əbülfəz Quliyev. Məmməd Cəfər yaradıcılığında dil məsələləri- M. Cəfər: taleyi və sənəti, Bakı, 2012, 78-84
- 1a. Ə. Əliyev. Əlincə yaddaşı: Naxçıvan, Bakı, 1996
2. Y. Seyidov. Ey ulu dünya, Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2003
3. Y. Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, VI c. Bakı, Bakı Universiteti nəşri, 2011
4. Y. Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, VI c. Bakı, Bakı Universiteti nəşri, 2011
5. Y. Seyidov. Akademik İsa Həbibbəyli, Elm və təhsil, 2014

A. Мусаева

Нахчыванская научно-литературная среда в исследованиях проф. Юсифа Сеидова Резюме

Уроженец Нахчывана, выдающийся представитель азербайджанской науки Юсиф Сеидов и его исследования на протяжении всей жизни были связаны с повышением уровня жизни, развитием науки и

образования в этом крае. Неслучайно в течение последних пяти лет своей жизни он принимал близкое участие в решении проблем образования Нахчыванского Государственного Университета.

Он был членом Диссертационной Комиссии университета. Именно поэтому нахчыванская научно-литературная среда занимает особое место в исследованиях профессора Юсифа Сеидова. Эта статья посвящена изучению темы о Нахчыване, нашедшей отражение в исследованиях профессора Юсифа Сеидова.

A.Musayeva

Scientific-literary environment of nakhchivan in professor Usif Seyidov`s investigations

The citezen of Nakhchivan, the prominent delegate of Azerbaijan science Professor Usif Seyidov and his investigations were related with the development of the life, science and education field of this province along his life. It is not by chance that he took an important part in the education problems of Nakhchivan State University in the last five years of his life. He was the member of the Dissertation Board of the university.

Therefor the scientific-literary environment of Nakhchivan takes a special part in professor Usif Seyidov`s investigations. The article has been devoted to the learning of Nakhchivan topic reflected in professor Usif Seuidov`s investigations.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü

VÜSALƏ NƏBİYEVƏ
Bakı Biznes Universiteti
vusala_nv@mail.ru

ERNEST MİLLER HEMİNQUEY “İTİRİLMİŞ NƏSL”İN UNUDULMAYAN NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Ernest Miller Heminguey, amerikan ədəbiyyatı, jurnalistika, nəsr yaradıcılığı, müharibə mövzusu

Keywords: Ernest Miller Hemingway, American literature, journalism, prose work, war theme

Ключевые слова: Эрнест Миллер Хемингуэя, Американская литература, журналистика, творчество проза, тема войны

XX əsrin ən məşhur ədibləri arasında amerikan yazıçısı, jurnalist, “İtirilmiş nəsl”in nümayəndəsi, Pultizer və Nobel mükafatlarının laureatı Ernest Miller Heminguey ədəbiyyat tarixində xüsusi bir mövqeyə malikdir. 21 iyul 1899-cu ildə İliyons ştatının Our-Park rayonunda dünyaya göz açan Ernest ailənin ilk övladı idi. Çikaqo şəhəri yaxınlığında yerləşən Our-Parkda böyüyən Ernestin atası həkim, anası isə opera müğənnisi idi. Ernestin qatı protestant olan anası Qreys Holl oğlunu da musiqiçi kimi böyütməyə cəhd etsə də bu cəhdi uğursuz alındı. Hər gün anası oğluna musuqi dərsləri verərək onu violonçeldə çalmağa məcbur etsə də Ernest musiqiçi olmağa meyl göstərmir. Atası Klarens Edmont Heminguey kimi təbiətə aludə olan Ernest gənc yaşlarından etibarən ovçuluq, balıqçılıqla məşğul olur və təbiətin qoynunda səyahət etməyi xoşlayırdı. Ernestin hələ 12 yaşı olanda babası ona 20 kalibrli ov tüfəngi bağışladı. Nəvəsini dərin bir məhəbbətlə sevən kiçik Ernestə babası çoxlu hekayələr və xatirələr danışardı, bütün bunlar Ernestin gələcəkdə ədəbi yaradıcılığa meyl etməsində mühüm rol oynayır.

Ov etməyə böyük maraq göstərən Ernestin ilk ədəbi nümunələrinin mövzusu da məhz elə ovçuluqla bağlı olmuşdur. Fiziki cəhətdən sağlam və güclü olan Ernest mütəmadi olaraq boks və futbol ilə məşğul olurdu. Övladının ali təhsil almasını istəyən valideynlərinin fikrinə etinasız münasibət bəsləyən Ernest orta təhsilini bitirdikdən sonra Kanzas-Sitiyə köçərək burada "Star" adlı yerli qəzetlərin birində işə düzəlir. Ernestin bu qəzetdəki fəaliyyəti vaxtı onun ədəbi üslubu formalaşır. Ümumiyyətlə, 1917-ci ildən başlayaraq Ernest ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayır. Publistika və nəsr sahəsində yazmağa başalayan yazıçının ən çox müraciət etdiyi mövzu müharibə ilə bağlı idi.

Birinci Dünya Müharibəsi başadığı vaxt Ernestin gözündə problem olması səbəbindən onu əsgər kimi cəbhəyə aparmaq istəmərlər, lakin Ernest

könüllü qisminə İtaliyada hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək üçün yola düşür. Cəbhədə Qırmızı Xaç Komitəsinin sürücüsü kimi fəaliyyət göstərən Ernest 1918-ci il iyulun 8-də hər iki ayaq nahiyəsindən ağır yaralansa da sağ qalır və həkimlər ağır yaralı olan Ernest bədənindən çoxlu qəlpələr çıxarırlar. İtaliya dövləti tərəfindən Ernest gümüş "Hərbi xaç" və "Hərbi rəşadətə görə" medalları ilə təltif edilir. "Ernest Heminquey özündən əvvəlki və sonrakı yazıçılar arasında ən rəngarəng həyat yaşayanlardandır. Axı niyə də olmasın?! Məgər neçə yazıçı İspan Vətəndaş Müharibəsi və II Dünya Müharibəsində olub, oradan ən isti xəbərləri mətbuata ötürüb?"

Hələ I Dünya müharibəsində İtaliyada Qırmızı Xaç təşkilatının təcili tibbi yardım maşını sürüb, üstəlik ayağından yaralanıb. Bütün bunlar onun əsərlərində özünü büruzə verir; yazıçı ədəbiyyat dünyasının ən yaxşı iki mükafatı — Pulitzer və Nobel mükafatlarına layiq görülüb." (1)

Milanda Qırmızı Xaç xəstəxanasında altı ay ərzində müalicə olunduğu vaxt Ernest tibb bacısı işləyən Aqnes fon Kurovskiyə aşiq olur. Sağaldıqdan sonra bir İtalyan piyada birliyində fəaliyyət göstərən Ernest 1919-cu ildə leytenant rütbəsi ilə ordudan tərxis olunur. Ernestin ABŞ-a qayıdaraq Aqnes ilə evlənməyi istəyi baş tutmur. Ernest Heminqueyin daha sonralar yazdığı "Əlvida, silah" ("A Farewell to Arms") əsərində bu mövzuya müraciət edir və 1929-cu ildə yazdığı bu əsərdə Aqnesin prototipi olan tibb bacısı Ketrin Barkli obrazını yaradır.

Müharibədən sonra ABŞ-a əlil kimi qayıdan Ernest bir il işsiz qaldıqdan sonra 1921-ci ildə Hadley Riçardson adlı xanım ilə ailə həyatı qurur. Torontoda "Daily Star" adlı qəzətdə jurnalist kimi işə başlayan Ernest Paris şəhərinə köçür. Parisdə yaşayan Amerikalı yazıçılarla yaxından tanış olan Ernestin Paris şəhərindəki ədəbi mühit içərisinə düşməsi onun ədəbi yaradıcılığının daha da inkişaf etməsi üçün münbit bir zəmin yaradır. 1922-ci ildə qəzet redaksiyası onu müxbir qisminə İstanbul şəhərinə göndərdi. Bir aya yaxın bir müddətdə Türkiyə ərazisində yaşayan Ernest həyat yoldaşının hamilə olması səbəbindən 1923-ci ildə Amerikaya qayıdır. Toronto şəhərində Ernestin oğlu Con Hedli Nikanor (Cek) dünyaya göz açır. Həmin il ilk kitabı "Üç hekayə və on şeir" ("Three Stories and Ten Poems") kitabı dərc olunur. Ernest 1924-cü ildə ailəsi ilə birgə yenidən Parisə qayıdır və bu şəhərdə yazıçının "Bizim zamanəmizdə" ("In Our Time") adlı ikinci kitabı işıq üzü görür. 1925-1929-cü illərdəki gərgin və məhsuldar yaradıcılığı sayəsində Ernestin adı artıq dünyanın ən məşhur yazıçıları ilə birgə çəkirdi. "Sağlığında dərc edilən, az qala, hər bir əsəri ədəbi ictimaiyyət tərəfindən hadisə kimi qarşılanıb mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilən böyük sənətkar, adı çəkilən romanlardan başqa, həmçinin müxtəlif janrların məhsulu olan "Qoca və dəniz", "Məğlubedilmez", "Qatillər", "Qadınlarsız kişilər", "Afrikanın yaşıl təpələri", "Kilimancaro qarlan", "Frensis

Makomberin uzun sürməyən xoşbəxtliyi", "Fırtınadan sonra", "Qorxulu yay fəslə" kimi bir-birindən maraqlı əsl sənət nümunələrinin müəllifi, dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən bir sıra nadir edəbi incilərin yaradıcısıdır." (2, səh. 6) Ernest Hemenquey 1927-ci ildə həyat yoldaşı Hadley Riçardsondan ayrılıb Paul Pfeiffer adlı Amerikalı jurnalist qadınla ailə həyatı qurur. 1927-ci ilin may ayında evləndiyi ikinci həyat yoldaşının ailəsinin katolik olması səbəbindən Ernest protestantlıq məzhəbindən imtina edərək katolikliyə keçir. Paul Pfeifferin hamilə olması səbəbindən 1928-ci ilin mart ayında Parisdən ayrıldılar. Kanzas Siti şəhərində cütlüyün çətin keçən doğum prosesindən sonra Patrik adlı uşaqları dünyaya göz açır. Çətin doğuş olmuşdu. Hemenquey bu çətin keçən doğum prosesini "Əlvida, silah" adlı romanında qələmə alır. 6 dekabr 1928-ci il tarixində Ernestin atası Klarens Edmont Hemenquey intihar edir. 1931-ci ildə isə bu cütlüyün Qriqori adlı oğlu dünyaya gəlir. Hemenquey jurnalistika və səyahət etməklə yanaşı yaradıcılıq sahəsində də işlərini davam etdirir. Ümumiyyətlə, Hemenqueyin bu dövrdəki yaradıcılığında aparıcı mövzusu olan müharibə və "itirilmiş nəsil"ə müraciət edir. "Müharibə, "İtirilmiş nəsil" in taleyi Hemenqueyin 20-ci illər yaradıcılığının əsas mövzusu. "Bizim zamanəmizdə" (1925), "Qadınlarsız kişilər" (1927) hekayələr kitabı, "Günəş doğur" ("Fiyesta", 1926), "Əlvida silah!" (1929) romanları mühüm ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərə, müharibənin insanlara vurduğu amansız yaraların təsvirinə həsr olunmuşdur." (3, səh.172) Ernest Hemenqueyin 1929-cu ildə böyük ustalıqla qələmə aldığı "Əlvida, silah" romanı müharibə mövzusunda yazılmış bir əsər idi. Bu əsərdə ədib Birinci Dünya Müharibəsində baş verən hadisələrdən, müharibənin gətirdiyi fəlakətlərdən və həmçinin uğursuz sevgi münasibətlərindən söz açır. Əsərin baş qəhəramanı olan Henri əslində Hemenqueyin özüdür, bu səbəbdən də əsər avtobioqrafik bir mahiyyət kəsb edir. "Hemenqueyə görə "hadisənin mahiyyəti onun görünən səthində deyil, səthin görünməyən altındadır". XX əsr ədəbiyyatında öz üslubu ilə dərin iz buraxan Hemenqueyin bu fikrinin təsdiqini əsərlərində də aydın şəkildə görürük. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan "Əlvida Silah" romanın sujet xətti Birinci Dünya Müharibəsi fonunda sevgidən bəhs edir. İtalyan cəbhəsində xidmət göstərmiş Henri (Hemenquey) bir gün yaralanır və Milan hospitalında müalicə almağa başlayır. Bu hospitalda müalicə alan zaman Ketrin adlı tibb bacısı ilə tanış olur. Zamanla aralarında başlanan münasibət sevgi ilə nəticələnir. İtalyan səyyar jandarmeriyasının amerikan aksentinə görə kəşfiyyatda günahlandırılması kimi mənasız ittihamlarının qurbanı olmasın deyər Henri fərrarilik edir." (4) Bir müddət Floridada yaşayan Hemenquey ovçuluq və balıqçılıq məqsədi üçün Vyominqə qayıdır. Yazıçı 1931-ci ildə burada buğa güləsinə həsr olunmuş "Günortadan sonra ölüm" adlı kitabını yazır. Ədib həmçinin 1933-ci ildə isə "Qalib heç nə almır" adlı qısa hekayələrindən ibarət olan kitabını

da dərc etdirir. Hemenquey 1933-cü ildə həyat yoldaşı Paul ilə birlikdə Afrikaya səyahətə çıxırlar. Tanqanika gölünün yaxınlığında ov edərkən Heminquey xəstələnir və təyyarə ilə İngiltərəyə göndərilir. Burada həkimlər ona ov etməyə icazə verməsələr də yazıçı Afirkadan uğurlu ovla yanaşı yüksək bəddi təəsüratla ayrılmışdı. Yazıcının Afrikaya 10 həftə ərzində davam edən bu səyahəti “Klimancaron qarları” və “Frensis Makomberin uzun sürməyən xoşbəxtliyi” adlı əsərlərinin meydana gəlməsi üçün bir vəsilə rolunu oynayır. Həmçinin Heminqueyin 1935-ci ildə qələmə adığı “Afrikanın yaşıl təpələri” adlı kitabında da yazıçı Afrika mövzusunda müraciət edir. Afikadan qayıtdıqdan sonra Hemenquey “Pilar” adlı kater alır və bu katerlə balıq ovuna çıxır. Hemenquey 1936-cı ildə Floridada XX əsrin ən yaxşı cəbhə müxbirlərindən biri olan Marta Hellhorn ilə tanış olur və İspaniya Vətəndaş Müharibəsi zamanı birlikdə İspaniyaya getdilər. İlk qadın cəbhə jurnalisti kimi tanınan Marta Hellhorn ilə Heminqueyin bu tanışlığı sonralar daha da dərinləşir və 1940-cı ildə bağlanan rəsmi nikah 1945-ci ildə boşanma ilə sona çatır. İkinci Dünya Müharibəsi başladığı vaxt Heminquey bu hadisəyə biganə münasibət göstərə bilmir, öncələri jurnalist kimi bu müharibənin acı gerçəklərinin işıqlandırmaq üçün London şəhərinə köçür. Çox çəkmir ki, Heminquey bu muharibənin fəal iştirakçılardan birinə çevrilir. “Londona getməzdən əvvəl isə yazıçı əks-kəşfiyyat qrupu yaradaraq “Pilar” adlı kateri ilə alman sualtı qayıqlarının və casusların üzə çıxarılması əməliyyatlarında iştirak etdi. Müharibədə şəxsən iştirak etmək istəyi nəticəsində yazıçı Almaniya və işğal edilmiş Fransa ərazilərinin müttəfiq qüvvələrinə məxsus təyyarələrlə bombardman edilməsi əməliyyatına qatıldı. Bunun ardınca o, Normandiyaya çıxarılan desant hissələrinə qoşuldu və düşmən arxasına kəşfiyyatda iştirak etdi. Fürsətdən istifadə edərək, Fransa partizanlarına qoşulan Heminquey 200 nəfərlik dəstənin başında Paris, Belçika və Elzas uğrunda gedən döyüşlərin iştirakçısı oldu.” (5) Ümumiyyətlə, Ernest faşistlərə qarşı mübarizədə çox yaxından iştirak etmiş, bunu müharibəyə və faşistlərə qarşı alovlu çıxışlarında da açıq etiraf etmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Ernestin İkinci Dünya müharibəsi zamanı Cenevrə konvensiyasının tələblərini pozması iddiası ilə çıxış edirlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq İkinci Dünya müharibəsində göstərdiyi misilsiz şücaətə görə Ernest Heminquey Bürünc Xaç medalı ilə təltif olunur.

Üçüncü həyat yoldaşından 1945-ci ildə boşandıqdan sonra Ernest Heminquey London şəhərində jurnalist Meri Uelşilə tanış olur və Ernest Meri Uelşilə 1946-cı ilin may ayında evlənirlər. Ernest Meri Uelşilə birgə 1946-cı ildən 1959-cu ilə qədər Kubada, Havana şəhərinin yaxınlığında yaşayır və burada balıqçılarla çox yaxın təmasda olur. Bu isə Heminqueyin dahi əsərlərindən biri olan “Qoca və dəniz” povestinin meydana gəlməsində mühüm rol oynayır. Hemenquey “Pilar” kateri ilə balıq ovuna çıxdığı zaman

aldığı təəssüratlar, topladığı müşahidələr onun “Qoca və dəniz” povestində öz əksini tapmışdır.

Dahi yazçının 1952-ci ildə yazdığı “Qoca və dəniz” povesti ona böyük uğur qazandırdı. Bu əsər qısa müddət ərzində məşhur oldu və yazıçıya böyük şöhrət gətirdi. Ernest bu əsərə görə 1953-cü ildə Pultizer mükafatına, 1954-cü ildə isə Nobel mükafatına layiq görüldü. Adətən kütlə qarşısında danışmaqdan çəkinən Heminquey “Qoca və dəniz” ən ali beynəlxalq mükafata layiq görülən bu əsər barədə də danışmağı xoşlamazdı. Lakin bununla yanaşı əsər bütün tənqidçilər tərəfindən yüksək dəyərləndirilirdi. Hətta ədibin yaradıcılığına mənfi münasibət bəsləyən tənqidçilər də artıq “Qoca və dəniz” əsərinə görə Heminqueyə münasibətini dəyişdirmişdilər.

Belə şəxslərdən biri də məşhur amerikalı yazıçı, Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Uilyam Katbert Folkner idi. “Heminquey yaradıcılığına münasibəti birmənalı olmasa da və bəzən münasibətini ucadan səsləndirməklə yazıcının xətrinə dəysə də, dahi Folkner də “Qoca və dəniz”i yüksək dəyərləndirmişdi: “Bu əsər Heminqueyin ən yaxşı əsəridir, çünki bu əsərdə Heminquey əvvəllər tapa bilmədiyi Allahu tapıb. Buna qədər onun qəhrəmanları vakuumba hərəkət edirdilər, onların keçmişi yox idi, lakin qəfildən – “Qoca və dəniz”də Heminquey Allahu tapdı. Orada nəhəng balıq var; Allah bu nəhəng balığı yaradıb ki, onu ovlasınlar. Allah qocanı da yaradıb ki, bu nəhəng balığı tutsun. Allah bu balığı yeməli olan akulanı da yaradıb və Allah onların hamısını eyni məhəbbətlə sevir””. (2, səh. 6) Səyahət və macəra düşkününü olan Heminquey həyatı boyunca dörd dəfə avtomobil və iki dəfə təyyarə qəzası keçirərək yaralansa da sağ qalmaq bacarır. Həmçinin beş amansız müharibənin iştirakçı olan Heminquey 1950-ci illərin ikinci yarısında alkoqolizm alidəsi olması səbəbindən ruhi və fiziki cəhətdən vəziyyəti zaman keçdikcə pisləşir. 1959-cu ildə baş vermiş Kuba inqilabından sonra Kubada hakimiyyətə gələn yeni rejim Amerika vətəndaşlarının mülklərini milliləşdirir. Heminquey də bu hadisədən sonra Kubadan Aydaho ştatına köçərək orada yaşamağa başlayır. Yazıçı evlərinə tez-tez çoxlu qonaqların gəlib-gətməsindən narahat olurdu, ümumiyyətlə, bəzi tədqiqatçılar Heminqueyin peyrafobiyadan (kütlə qarşısında çıxış etmək qorxusu) da əziyyət çəkdiyi iddia edirdilər. Ədib FTB-nin (Federal Təhqiqat Bürosu) hər zaman onu izlədiyini iddia etsə də onun bu iddiasına heç kim inanmırmırdı. 16 aprel 1961-ci ildə həyat yoldaşı Meri Uelşil təsadüfən otağa daxil olduğu zaman Ernestin əlində ov tüfəng intihara cəhd etmək istədiyini gördükdən sonra xəstəxanaya aparır. “Onu xəstəxanaya aparıb, cərayan verməklə müalicə etməyə başladılar. Bu isə ağır nəticə verdi. 20 seansdan sonra Heminquey yaddaşını itirdi. O öz fikrini sərbəst şəkildə ifadə etmək üçün bir kəlmə belə yaza bilmirdi. Vəziyyətinin ağırlaşdığını görüb, Heminquey özünü öldürmək qərarına gəldi. O, özünü necə öldürəcəyini bir

neçə dəfə dostlarına da nümayiş etdirmişdi: Tüfəngi ayaqlarının arasına qoyaraq lüləni çənəsinin altına dirəyir və böyük barmağı ilə tətiiyi çəkir. O vaxt dostları bunu zarafat hesab edərək, qəhqəhələrlə qarşılamışdılar. Heminqueyin həyatını tədqiq edən şəxsi bioqrafı F.Yanq yazır ki, məşhur yazıçının bütün həyatı ölüm və intihardan qaçmaqdan ibarət olub. Bu amil də onun yaradıcılığında güclü iz buraxıb. Yanqın sözlərinə görə, Heminqueyin psixikasında sonralar özünü göstərən qorxu hissləri və nevroz onun həyatında dəfələrlə qəzaya düşməsi, Afrikaya səfəri zamanı ağır xəstələnməsi və bir də I Dünya Müharibəsi zamanı ağır yaralanması ilə əlaqədar olub.” (5) İki aydan artıq bir müddətdə Ernest həkimlər tərəfindən müalicə olunur və xəstəxanadan tərxis edilir. Həkimlər Meri Uelşilə həyat yoldaşına nəzarət etməyi və intihara mane olmasın tapşırırlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq xəstəxanadan çıxandan cəmi iki gün sonra 2 iyul 1961-ci il tarixində Ernest hamının gözündən yayınaraq yaşadığı mənildə özünü ov tüfəngi ilə özünü vuraraq intihar edir. Ernest Heminquey öldükdən sonra da unudulmadı, ədibin çap olunmamış əsərləri üzə çıxdı və nəşr olundu. Hələ sovet hakimiyyəti illərində Ernest Heminqueyin bir sıra əsərləri dilimizə tərcümə edilmişdir. Dünyaca məşhur olan ədibin əsərləri Hacı Hacıyev, Manaf Süleymanov, Mahir Qarayev, Nəriman Əbdürrəhmanlı, Ramiz Abbas tərəfindən tərcümə olunmuş və doğma dilimizdə nəşr edilmişdir. Yazıçının əsərləri Azərbaycanlı oxucular tərəfindən yüksək rəğbətlə qarşılanmış və maraqla qarşılanmışdır.

Ədəbiyyat

1. <http://kayzen.az/blog/yazar/15466/>
2. Ernest Hemenquey. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Baş redaktor: C.B. Quliyev. 10 cildə. X cild. Bakı – 1987
4. <https://kitabsever.wordpress.com/2015/02/14/ernest-heminquey-%C9%99lvida-silah/>
5. C. Cavanşir. Əzrailin öldürə bilmədiyi yazıçı - Ernest Heminquey. http://www.kitabxana.net/index.php/files/banner_top/?oper=readNews&id=1091&sel=1

В.Набиева

Эрнест Миллер Хемингуэй как незабываемое Представитель “потерянного поколения” Резюме

У Эрнеста Миллера Хемингуэя, американского писателя, журналиста, представителя “Потерянного поколения”, кандидата Пули-

тцеровских и Нобелевских премий, есть свое собственное и специальное положение среди самых известных авторов XX веков в истории литературы. Это не было случайно, что Хемингуэй заслужил высоких призов за свои литературные деятельность. Хемингуэй был владельцем высокого интеллекта, который всегда отличался своими работами. Но, моральные противоречия, которые он испытал, имели трагическое влияние на его жизнь. Творческие действия Хемингуэя высоко ценились людьми целого мира. О них не забыли после смерти Хемингуэя неопубликованные работы писателя были показаны и изданы. Работы писателя были также одобрены высокой оценкой и интересом Азербайджанскими читателями.

V.Nabiyeva

**Ernest Miller Hemingway as an Unforgettable Representative of the
“Lost Generation”**

Summary

Ernest Miller Hemingway, American writer, journalist, representative of the “Lost generation”, Pulitzer and Nobel prizes nominee, has his own and special position among the most famous writers of the XX century in the history of literature. It was not accidental that Hemingway deserved high prizes for his literary activities. Hemingway was an owner of high intellect who was always distinguished with his writings. But, the moral contradictions that he experienced had a tragic influence upon his life. Hemingway’s creative activities were highly appreciated by the people of the whole world. They were not forgotten after Hemingway’s death, the unpublished works of the writer were revealed and published. The writer’s works were also welcomed with high appreciation and interest by Azerbaijani readers.

Rəyçi: Fəridə Allahverdiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MİRZƏ İBRAHİMOV POVESTLƏRİNİN OBRAZLAR ALƏMİ

Açar sözlər: M.İbrahimov, povest, obrazlar aləmi, Xosrov Ruzbeh, Güləbətın

Key words: M.Ibrahimov, narrative, world of images, Khosrov Ruzbeh, Gulabatin

Ключевые слова: М.Ибрагимов, повесть, образный мир, Хосров Рузбех, Гюлебетин

Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Mirzə İbrahimovun əsərləri ölkəmizin hüdudlarını aşmış, dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə edilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, yazıçının Cənub mövzusu dünyanın bir çox xalqlarına Azərbaycan həqiqətlərini çatdırmışdır. Bu cəhətdən yazıçının hekayələrindən sonra povestləri də yaradıcılığında mühüm yer tutur. Yazıçının hekayələrindəki səmimilik, milli kolorit, etnoqrafik təsvirlər "Xosrov Ruzbeh", "Güləbətın" povestlərində daha geniş şəkildə təsvir edilir, əhatəli süjet xətlərində götürülür. Özü də M.İbrahimovun povestlərində Cənubi Azərbaycan həyatının sonrakı dövrü, yəni 1950-1960-cı illəri əks etdirilir. "Xosrov Ruzbeh" (bəzən "Fırtına quşu" da adlandırılır) sənədli povesti və "Güləbətın" povestlərində yazıçı Cənubi Azərbaycan həyatının bir parçasını təsvir edərək oxucunu həmvətənlərinin arzu və idealları ilə tanış edir. Bu əsərləri bədiilik və milli kolorit baxımından yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı A.Hacıyev yazır: "Bu əsərlər yüksək bədiilik və həyatiliyə, gözəl milli koloritə malik povestlərdir. Amma kolorit ayrı-ayrı lövhələrdə deyil, yazıçının həyat və varlığı, gerçəkliyi idrak metodunda özünü göstərir" (1, 38).

"Xosrov Ruzbeh" povestinin qəhrəmanı Xosrov XX əsrin əvvəllərində Səttarxan, Bağırxanla başlayan, Xiyabani və S.C.Pişəvəri ilə davam edən, lakin dayanıqlı qələbə əldə etməyən milli azadlıq mücadiləsinin yeni mərhələsinin baş qəhrəmanı olaraq göstərilir. Yazıçı Xosrovu ideya uğrunda ölümün gözünün içinə dik baxan bir qəhrəman kimi təsvir edir. Lakin bu mücadilə 40-cı illərin mücadiləsi deyil, daha sonrakı mərhələyə aid olur. Povestdə İran Xalq Partiyası Mərkəzi komitəsinin üzvü, milli qəhrəman 1959-cu ildə rejim tərəfindən edam edilmiş Xosrov Ruzbehin həyatı və şəxsiyyəti bədii əsər üçün ən yaxşı material vermişdir. Onun İranda ölümə məhkum edilməsindən

sonra haqqında şeirlər, poemalar yazılmış, həyatı bədii əsərlərin mövzu və süjet xəttinə daxil edilmişdir.

M.İbrahimov "Xosrov Ruzbeh" povestində özünəməxsus bir süjet xətti qurub. Sanki müəllif azadlıq mücahidinin həyatını, taleyini tanımaq məqsədi daşıyır və onun ideyaları uğrunda verdiyi mübarizəni ən sadə şəkildə çatdırmağa çalışır. Ötən əsrin 50-ci illərinin həyatı qəhrəmanlarından biri olan Xosrov Ruzbeh yazıcının povestində əfsanələşmiş bir qəhrəman kimi təqdim edilir. Bələdçi İlyas kişinin dilindən danışılan hekayətdə Xosrovun dağların qoynunda dünyaya gəldiyi, orada böyüyüb durna gözlü bulaqların suyu ilə pərvəriş tapdığı, Koroğlu nağılları, Qaçaq Nəbi mahnıları ilə cuşa gəlməsindən söhbət açılır. Bu təsvirlərlə yazıçı qəhrəmanın həyatına sanki bir giriş verir. Təhkiyəçi "Bəli, əziz dostlar, mən sizə elə bir adam barədə danışmaq, elə bir adamın yazılmamış böyük dastan, çalınmamış qəhrəmanlıq simfoniyası olan həyatından söhbət açmaq istəyirəm ki, fərhadlara, prometeylərə nəsib olmayan bir səadət ona nəsib olmuşdur" (2, 9),-deyə oxucunu qəhrəmanın qeyri-adi mübarizə və həyat yoluna hazırlayır.

Yazıçı Xosrovu cəsarətli bir insan, vətəndaş kimi göstərir; Xosrov Ruzbehin həyat yolu, taleyi yalnız cəsarət deyil, yaxud son nəfəsə qədər vuruşmuş və şərəflə həlak olmuş bir qəhrəmanlıq deyil, azadlıq fədailəri sırasında zülməti yararaq ölüm günəşinə çevrilməsindədir. Yazıçı əsərdə onun işığa, insana, azadlığa inamını ifadə etmək, haqq və azadlıq yolundakı mübarizəsinin dönməzliyini göstərmək istəmişdir. Bu cəhətdən M.İbrahimovun qəhrəmanı məşhur Cordano Brunonun əsrləri yaran "Ləyaqət və qəhrəmanlıqla ölmək alçaq yollarla qələbə çalmaqdan yaxşıdır" (2, 10) sözlərinə tapınır. Xosrov Ruzbeh həyatını ideal cəmiyyətə həsr edir və onun uğrunda da qəhrəmanlıqla həlak olur. Ona görə ideal cəmiyyət odur ki, insanlar üçün eyni həyat şəraiti yaradılsın, hər bir vətəndaş verə biləcəyini bütünlüklə və canı-dildən, heç bir sızıntı çəkmədən cəmiyyətə versin.

Mirzə İbrahimovun "Güləbətini" povestində yazıcının irəli sürdüyü ideya və həyatı problemlər maraqlı olduğu qədər də, geniş və çoxşaxəlidir. Yazıçı əsərdə özünə, ruhuna yaxın olan hadisələri bu dəfə yığcam şəkildə təsvir etməyə nail olmuşdur. Buna baxmayaraq, oxucu hadisələrdən, obrazların arzu və ideyalarından müəyyən nəticə çıxarır. Əsərdə təsvir olunan bütün hadisələr Güləbətinin ətrafında cərəyan edir. Maraqlıdır ki, yazıcının bir neçə hekayə və povestlərində, publisistik yazılarında olduğu kimi, burada da Təbriz şəhərinin təsviri verilir: "Təbrizin bağlı-bağatlı və az-çox abad hissələrindən birində hündür kərpic hasarın içində əndərənlu-birunlu birmərtəbəli bir ev gizlənilir. Bu ev çox böyük deyil, ancaq yaraşığı və gözəldir. İçində hər cür şəraiti var. Birun üç otaqdan, əndərən iki otaqdan və bir qapılı dəhlizdən ibarətdir. İkinci dəhliz əndərənla birunu birləşdirir" (3, 310).

Güləbətın obrazı yazıçının bu əsərə qədərki obrazlarının sanki davamı kimi səslənir; Təbrizdə “palçıq divarları sökülüb dağılmış bir evdə anadan” olan Güləbətın on dörd yaşına qədər evlərinin günçıxanında “Noşəhr” zindanını, günbatan tərəfində isə şəhər qəbiristanlığını hər gün görür və müşahidə edirdi. Bu küçələrdən, demək olar ki, hər gün keçən ölümlər və ya dustaqlar onun gözlərinin qarşısından heç zaman getmir. Hər gün adamlardan eşitdiyi “ya ölü... ya da dustaq” aparırlar sözləri onu bezdirməklə yanaşı, beyninə həkk olunmuşdu: "Onlar yaşayan evdən bir az günçıxanda "Noşəhr" zindanı yerləşir. Günbatan tərəfdə, şəhərin qurtaracağında isə qəbiristanlıqdır. üç-dörd yaşından başlayaraq eşitdiyi və gördüyü bu olub ki, küçələrdən ya ölü aparırlar, ya da dustaq. Yox burada gəlin köçürüldüyü günləri, toy mərasimini də xatırlayır. ölü və məhbus aparanda da, toy zamanı da həyətin uşaqları küçəyə qaçar, bir-birinə qısılib maraqla tabutun üstündəki təpədən dırnağa qədər qara kəfənə bükülmüş meyitə, yaxud silahlı əmniyyə və ajanların araya alaraq apardığı məhbuslara baxardılar" (4, 315).

Əsərin süjet xəttində hadisələr getdikcə kəskinləşir, daha da dərinləşir, şaxələnir. Oxucu maraqlı hadisələr fonunda onun sonunu gözləyir. Yazıçının süjet xəttində vurduğu təbii və orijinal düyümlər əsərin konfliktində başlıca yer tutur. Güləbətının Sevindikdən qalmış "Ana dili" kitabını götürüb oxuması və evin xanımına verərkən "siyasi"dir deməsi hadisələrin başqa məcraya yönəlməsinə imkan verir. Tədqiqatçı Abbas Hacıyevin yazdığı kimi: "Mirzə İbrahimov oxucunun diqqətini bir nöqtədən - Hacı Salmanın “əndərunlu-birunlu” evindən və orada cərəyan edən hadisələrdən yayınmağa qoymur. Povestdə təzahür edən yeni sürətlər, təkrarolunmaz hadisələr əsərə marağı daha da artırır, bizi Sevindikin, “naməlum” adamın, Şahpələngin, Böyük xanımın və Kiçik xanımın tale və aqibətləri haqqında dərin-dərin düşündürür. Lakin bizə ən çox Güləbətının taleyi, onun gələcəyi məşğul edir" (5).

Güləbətın ilk gündən Hacı Salmanın “əndərunlu-birunlu” evində başlaşıağı, üzüyola və zirək olması ilə hamının hörmətini qazanır. Hacı Salmanın, xüsusən Xanımın diqqətini cəlb edir. Gün cırtlayanda yuxudan durmaq, samavara od salmaq, həyəti süpürmək, yığın-yığın paltar yumaq, vaxtı-vaxtında ağanı, ya Xanımı yuxudan oyatmaq Güləbətının adətinə çevrilir. Xanım Güləbətınə xas olan bu keyfiyyətləri artırmağa, möhkəmləndirməyə çalışır. Lakin Güləbətın fiziki qüvvəsini Xanıma tabe edirsə, dünyagörüşünü, daxili aləmini, şəxsiyyət, həyat və cəmiyyət haqqında qənaətlərini ondan asılı olmayaraq formalaşdırmağa çalışır. O, əzab-əziyyətdə dözür, ancaq qəlbində “nökərlik hissləri”nin kök salmasına imkan vermir. Bu məqsədlə o, tez-tez Sevindikin söhbətlərini, arzularını xatırlayır. “Ana dili” kitabını, “Heydər babaya salam”ı dönə-dönə oxuyur, ruhunu məğrur tərbiyə etməyə çalışır. Sevindiklə Şahpələngi, Xanımla Hacı Salmanı, Böyük Xanımla Kiçik xanımları müqayisə edib, bunlar arasında ciddi fərq olduğunu

dərk edir. Güləbətın bəzən şüur və idrakını zorlayır, yaşına, dünyagörüşünə uyğun olmayan mühakimələr də yürüdür. Lakin bunlar oxucuya qeyri-təbii görünür. Əgər o, Güləbətının yuxusunu Sevindikın onunla bölüşdüüyü arzu və idealların inikası hesab edirsə, mühakimə, şüur və dünyagörüşündə əmələ gələn aydınlığı da həyatdan, mühitdən aldığı təəssüratların real nəticəsi kimi qiymətləndirir. Çünki yazıçı Güləbətının formalaşmasını, onun arzusu kimi ifadə olunan yuxusunu psixoloji və ideya cəhətdən əsaslandırır, buna həqiqi və məntiqi zəmin yaradır. Görünür, buna görə A.Hacıyev Güləbətını psixoloji obraz adlandıraraq yazır: "Güləbətın psixoloji surətdir. O, "əndərunlu-birunlu" evə gələndən, mürəkkəb həyat şəraiti ilə qarşılaşdıqdan sonra haldan-hala düşür, nəzərimizdə dözümlü, təmkinli, məğrur, şən və şux qız, gözəllik və azadlıq eşqi ilə yanan insan kimi canlanır" (5).

"Güləbətın" povestində hadisələrin bir-iki ailə çərçivəsində cərəyan etməsi, olsun ki, hadisələrin məkanını daraldır, ancaq təsvir olunan hadisələrdə dövrün ciddi və aktual məsələlərə toxunması yazıçını bu məhdudluqdan çıxarır. Əksinə, yazıçının təsvir etdiyi "əndərunlu-birunlu" ev bütöv cəmiyyətin obrazına çevrilir. Bir tərəfdən Hacıyev hər gün gördüyü, lakin arxasından xəbəri olmadığı pərdələri qaldırır, burada baş verən hadisələri nəzərimizdə canlandırır; digər tərəfdən də bədii ümumiləşdirmə yolu ilə "əndərunlu-birunlu" evi bütün İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin aynasına çevirir. Elə müəllifin də sənətkarlıq qüdrəti özünü bunda - bir ailədəki İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin güzgüsünə, mərkəzinə çevirməsində göstərir.

Mirzə İbrahimov Xanım obrazını ustalıq və həssaslıqla, psixoloji diqqət duyğusu ilə yaratmış və çox doğru olaraq onu öz mühitində təsvir etmiş, bu mühitdən təcrid etməmişdir. Bu cəhətdən Güləbətın və Xanım obrazlarını ümumiləşmiş obraz hesab etmək olar. Güləbətın kimi Xanım da ümumiləşmiş obrazlardandır. M.İbrahimov Xanım obrazını da özünəməxsusluqla yaradır, onun arzu və ideallarını realist cizgilərlə təsvir edir. Bu təsvirlərdə çox zaman Xanımın hərəkətləri oxucuya səmimi təsir bağışlayır.

Povestin ən yaxşı hissələrindən biri "Ana dili" fəslidir. Bu fəsil həm də ona görə maraqlıdır ki, yazıçının fəaliyyətində Ana dili uğrunda mübarizə başlıca yer tutur. Bu problemlə bağlı yazıçı bir neçə məqalə yazmaqla kifayətlənməmiş, həm də fəaliyyətində onu prioritet istiqamətə çevirmişdir. Hətta Ana dili uğrunda mübarizə yazıçı üçün çox baha baş gəlmiş, tutduğu yüksək vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır. Deməli ki, Ana dili problemi yazıçı üçün sıradan bir problem olmamış, onun həyatını, varlığını məşğul edən bir məsələ olmuş və ömürünün sonuna qədər onun keşiyində dayanmışdır. Ona görə də yazıçı bu fəsilə yaradıcılığı boyu davam edən Ana dili milli ideya məsələsini bədii şəkildə qoymağı lazım bilmişdir: "Xanım gedəndən sonra Güləbətın səhər alınacaq şeylərin siyahısını pəncərənin qabağına qoydu ki,

duran kimi gözüne dəysin. Sonra yastığının altındakı göy cildli kitabı götürüb pəncərənin qabağına oturdu və oxumağa başladı. Bu kitab 1946-cı ildə Təbrizdə beşinci sinif şagirdləri üçün buraxılmış Ana dili kitabı idi. Güləbətın axşamları işdən baş açan kimi oradakı balaca hekayələri, ədəbi parçaları, xalq məsəllərini, tapmacaları böyük maraq və səylə oxuyardı" (3, 327).

Güləbətınə bu kitabı ona "siyasi" iş üstündə tutulan qardaşı Sevindik vermiş, "öz dilimizdə yazılıb, yaxşı saxla",-deyə bərk-bərk tapşırmışdı. Yazıçı bununla 60-cı illərin nəslinə yaddaşına bir daha 40-cı illərin ortalarında Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələri salmaq istəmişdir. Sevindik M.İbrahimovun "Gələcək gün" romanında baş verən hadisələrin sonrakı inkişaf xəttini aparan obraz olaraq verilir. Sevindik "siyasi" olaraq həbs edilməsi də bunu göstərir. Lakin Güləbətın qardaşının siyasi olmasını evin xanımından gizlədirdi.

Böyük xanım İranda yetişən mütərəqqi, qabaqcıl fikirli Cənubi Azərbaycan gəncliyinin tipik və canlı nümayəndəsi kimi verilmişdir. O, gələcəyi görən, mübarizə əzmində olan, sevindiklərə, güləbətınlərə böyük rəğbət bəsləyən ziyalıdır. Təsadüfi deyildir ki, Təbrizdə "Ana dili" kitabını buraxan demokratlar haqqında fikirlərini o, belə ümumiləşdirir: "...Güləbətın... onlar vətənlərini istəyən adamlardır. Sən bilirsənmi onlar nə istəyirlər? Eh, Güləbətın, Güləbətın, mən səni necə başa salım? Onlar istəyir ki, biz də qabağa gedək, mədəni xalqlar cərgəsinə çıxaq. Hər yerdə haqq və ədalət olsun... Onlar istəyən olsaydı, sən də oxuyardın, sən kimi minlər də..." (3, 334)

"Güləbətın" povestini dərin ümumiləşdirmələrin, həyata, varlığa canlı və ehtiraslı münasibətin nəticəsi hesab etmək olar. Əsərin əsasına qoyulan leytmotiv bədii detallar vasitəsilə açılır, mündəricə ilə forma arasındakı vəhdət ideyanın, leytmotivin açılmasında mühüm rol oynayır. Povestdə təsvir olunan bütün hadisələr Güləbətının ətrafında cərəyan edir. Əslində Güləbətın obrazı yazıçının xalqın milli varlığını ifadə edir. Onun harada anadan olması, evlərinin təsviri və s. obrazın xarakterinin açılmasında mühüm rol oynayır.

Böyük xanım povestdə az görünə belə, dolğun və bütöv obraz təsiri bağışlayır. Ədəbiyyatşünas A.Hacıyev çox doğru olaraq Böyük xanım obrazını yazıçının yeni ədəbi kəşfi adlandırır. Tədqiqatçının fikrincə: "Biz, Böyük xanıma xas olan arzu və idealları, vətənə, xalq doğma ilə məhəbbəti, milli şüur və humanizmi Kiçik xanımda görmürük. Kiçik xanım şiltaq, ərköyün, meşşan, ailədə və həyatda baş verən hadisələrdən xəbərsiz, saatları özünə rəvnəq verməkdən zövq alan, bayağı və cılız hisslərlə yaşayan qızıdır. Onu ölkədə baş verən yeniliklər düşündürmür, hətta ata və anası ilə maraqlanmır. Kiçik xanım öz gələcəyi haqqında düşünmür" (5).

Fikrimizcə, Kiçik xanım dünyagörüşü, adamlara münasibəti ilə qardaşı Şahpələngə daha çox oxşayır. Şahpələng kimi, bolluq, naz-nemət onda da əməyə ikrah hissi oyatmış, özlərinin sabahkı günü haqqında etinasızlıq yaratmış, cəmiyyətin artıq və gərəksiz bir üzvünə çevimişdir. Şahpələng qeyri-sabit hərəkətləri, həyat təzi, danışığı, adamlara qarşı rəftarı ilə anormal adamı xatırladır. O, Xanımı əsəbiləşdirir, adi vəziyyətindən çıxardır, dəlilik dərəcəsinə gətirir. Şahpələng ata və anasının boğazından “qara bir daş” kimi asılmışdır. O, günlərini eyş-ışrətdə, sərxoşluqda keçirir. Aludə olduğu bu həyat təzi onu mənəvi cəhətdən pozğunlaşdırır. Şahpələng gününü xoş keçirmək, yeni məclislər qurmaq üçün hər şeyə hazırdır; hətta doğma bacısının cehizini, atasının saatını belə oğurlamaqdan çəkinmir, onu dəyər-dəyməzinə satmağa çalışır. Onun bu hərəkəti bütün ailədə təşviş yaradır. O, evdə olanda ailə üzvləri özlərini narahat hiss edir, qeyri-adi bir şey olacağını hiss edirlər. Xanım, Şahpələngin adını eşidəndə sarsılır, dodaqları əsir, daxilində bir ağrı hiss edir. Lakin Şahpələngin hərəkətləri Hacı Salmanı heç maraqlandırmır. Yazıçı bununla Hacı Salmanın ailəyə, uşaqlarının tərbiyəsinə laqeydliyini göstərmək istəmişdir. Doğurdan da onu heç zaman ailəsi ilə birlikdə vaxt keçirən, uşaqlarının tərbiyəsilə məşğul olan görmürük. Hacı Salman vaxtının çoxunu mağazalarda, tacirlərlə görüşdə keçirir, nəyi alıb-satmağın faydalı olduğunu öyrənməyə çalışır. Yazıçı onun həm də xaraktercə dəyişkən olduğunu göstərir; insafsızlıq, sərtlik, rəhimsizlik, yerli-yersiz özündən çıxmaq, insan qəlbini yaralamaqdan zövq almaq Hacı Salmanın xarakteridir. Eyni xarakteri biz Şahpələngdə də görürük. Bu ailədə yalnız onlar Güləbətə böhtan atır, onu tez-tez təhqir edirlər. Bunları Güləbətə hiss edir, görür. Həmişə bu adamlarla ehtiyatlı olmağa, onların nəzərindən uzaq olmağa çalışır.

M.İbrahimovun "Xosrov Ruzbeh" və "Güləbətə" povestlərinin obrazlar aləmi zəngindir. Bu obrazların daxili aləmində xalq, vətən, millət amili başlıca yer tutur. Xosrov Ruzbeh və Güləbətə obrazları yalnız milli düüncəni təmsil etmirlər, həm də gələcək nəsillərə örnək olurlar. Yazıçı hər iki obrazı tək təsvir etmir, onların ətrafındakı insanlar da bu aləmdə onlara dəstək olurlar. Hər iki obraz həm də ədəbiyyatımızda yeni və orijinaldır, özündə milli ideali yaşadır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev A. Mirzə İbrahimov. Bakı: "Yazıçı", 1982
2. İbrahimov M. Xosrov Ruzbeh (sənədli povest). Bakı: "Maarif", 1966, 102 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri. 10 cildə, II c., Bakı: "Yazıçı", 1978, 504 s.

4. İbrahimov M. Mədinənin ürəyi (hekayələr toplusu). Bakı: "Uşaqgəncnəşr", 1961, 213 s.
5. Hacıyev A. "Güləbətın" (Mirzə İbrahimovun yeni povesti haqqında). "Ədəbiyyat və incəsənət", 1966, 22 yanvar

G.Alieva

The world of images of narratives by M.Ibrahimov
Summary

In the article is investigated the world of images of narratives by M.Ibrahimov who is one of the prominent representatives of Azerbaijani artistic prose. It is mentioned that theme of South takes a leading place in writer's works. Sincerity, national color, ethnographic descriptions in writer's stories are reflected in his "Khosrov Ruzbeh" and "Gulabatin" narratives. In these works theme of South reflects the stage after period described in stories comprehensively. Describing a part of the life in South Azerbaijan in these works, the writer introduces dreams and ideals of his compatriots to the readers. The world of images in the narratives of Khosrov Ruzbeh" and "Gulabatin" is rich. The images Khosrov Ruzbeh and Gulabatin not only represent the national understanding, but also they are exemplary for future generations. The writer does not describe both images alone; people around them support them in this world. Both images are original and new in our literature and it has a national idea as well.

Г.Алиева

Образный мир повестей М.Ибрагимова
Резюме

В статье исследуется образный мир повестей одного из известных представителей художественной прозы Азербайджана Мирзы Ибрагимова. Отмечено, что и в этих произведениях писателя главное место занимает южная тема и её изображение. В повестях писателя «Хосров Рузбех» и «Гюлебетин» простота, национальный колорит, этнографические зарисовки представлены в разветвлении сюжетных линий. В этих повестях, посвящённых теме Юга, ещё шире освещен также период после изображённых в них событий. Изображая часть жизни Южного Азербайджана, писатель знакомит читателя с мечтами и идеалами их соотечественников.

Образный мир повестей М.Ибрагимова «Хосров Рузбех» и «Гюлебетин» богат. Народ, родина, национальный фактор занимают главное место внутреннего мира этих образов. Образы Хосрова Рузбега и Гюлебетин не только олицетворяют национальное мышление, но и служат образцом для последующих поколений.

Писатель изображает эти два образа не в одиночестве, а в окружении поддерживающих их в этом мире людей. Также эти два образа в нашем литературоведении новы и оригинальны и содержат в себе национальные идеи.

Rəyçi:

Bədirxan Əhmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ZÜLFİYYƏ QOCAYEVA
ADU
qocayevazulfiyye@gmail.com

STENDALİN “QIRMIZI VƏ QARA” ROMANINDA GƏNC QƏHRƏMAN PROBLEMİ

Açar sözlər : roman, gənc, cənab, yazıçı, əsər

Key words : novel, youth, mister, writer, work

Ключевые слова : роман, юноша, господин, писатель, произведение

Stendal Qrenoblda 1783-cü ildə varlı bir vəkil ailəsində anadan olmuşdur. O kiçik ikən anası ölmüş, atası onun tərbiyəsi ilə məşğul olmamış və onu bir katolik rahibinə tapşırırmışdı. Rahibin pedoqoji “ rolu ” ondan ibarət olmuşdur ki, Stendal sonralar kilsəyə də, dinə də nifrət etmişdir. Fransız yazıçı Anri Beylin bir neçə təxəllüsü olmuşdur. Frederik Stendal onun daimi təxəllüsüdür.

On yeddi yaşlı Stendal 1800-cü ildə Napoleon ordusunda hərbi xidmətə daxil olur və bir neçə hərbi yürüslərdə iştirak edir. Lakin onun Napoleona münasibəti, əsasən, tənqidi olmuş və bu münasibət Napoleonun Fransa taxtacını zəbt edib özünü imperator adlandırdıqdan sonra daha da güclənmişdir. Stendal İtaliyanı sevirdi. İtaliya onun dünyagörüşünün müəyyənləşməsində böyük rol oyanmışdır. İtaliya həyatı Stendalın yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır. Onun İtaliyaya olan məhəbbəti öz əsərlərini yazması üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Yazıçının ən böyük əsərlərindən biri kimi “ Parm monastırı ” əsərini misal göstərmək olar. Stendal 1842-ci ildə Parisdə vəfat etmişdir. Stendalın fəlsəfi baxışlarında insan məsələsi xüsusi yer tutur .

O, bildirirdi ki, insan bütün istedadını ahəngdar bir şəkildə inkişaf etdirməlidir. Bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdikcə o öz qüvvət və qüdrətini vətənin, dövlətin və cəmiyyətin səadətinə həsr etməlidir. Stendalın fikrinə görə, ancaq böyük hiss və qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlərə malik adam kamil bir şəxsiyyət ola bilər. 18-ci əsr maarifçiləri kimi ədib öz əsərlərində məhəbbət hissini rəasionalistcəsinə tədqiq edərək insanın ruhi aləmini öyrənir. Stendalın “Qırmızı və Qara” əsərində yaratdığı Jülyen Sorel hətta ən güclü bir ehtirasa qapıldığı zaman həmişə öz hisslərni mühakimə-dən keçirməyi, öz hərəkətlərini götür-qoy etməyi, onları ağılin nəzarəti altına almağı bacarır. Yazıçıya görə ehtirasa heç vaxt ağıla qarşı çıxmır.

Əksinə ona tabe olur. Onun yaradıcılığındakı müddəaya görə ehtirasa sahib olmaq qabiliyyəti yalnız əqli inkişafın ölçüsü deyil, o eyni zamanda insanın bir vətəndaş kimi də necə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirir. Lakin Stendal Qırmızı və Qara əsərinin sonunda etiraf etməyə məcbur oldu ki,

onun üçün müqəddəs olan bu ideyalar müasir dövrə yaddır. Sonsuz kütlüyün, mənsəbpərəstliyin, qazanc ehtirasının hökm sürdüyü şəraitdə qəhrəmanlıq hissləri heç kəsə lazım deyil. Güclü ehtiras sahiblərinə, qəhrəmanlıq eşqiylə yaşayan adamlara belə bir şəraitdə yer yoxdur. Onun yaratdığı əsərin qəhrəmanı hər hansı kamil insan ziddiyyətləri ilə mütləq toqquşmalıdır.

“ Qırmızı və Qara ” romanı 1830-cu ildə İyul inqilabı zamanı çapdan çıxmışdır. Əsərin dərin siyasi məzmunu vardır. Stendal “ qırmızı ” və “ qara ” məfhumu arxasında bir-birinə qarşı duran iki qüvvənin : inqilab və irticanın toqquşmasını göstərmək istəmişdir. Qırmızı inqilab deməkdir. Bərpa dövründə qələbə çalan irtica isə qara deməkdir .

Romanın adı, eyni zamanda, Jülyen Sorelin səciyyəsinin əsas cizgilərini aydınlaşdırır. Jülyen düşmənlərin əhatəsindədir. O, taleyi ilə döyüşə girir. Əsər 19-cu əsr fransız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, psixoloji realizm janrının banilərindən biri olan Stendalın yaradıcılığının zirvəsi hesab edilir. Buradakı hadisələr 1830-cu il Fransa inqilabından sonrakı dövrdə cərəyan edir. Romandakı hadisələr 1830-cu illərdə Fransa inqilabından sonrakı dövrü cərəyan edir. Müəllif mənsəb hərisliyi ilə daxili qüruru və eqosu arasındakı ziddiyyətlər içində çabalayan qəhrəmanın həm romantik sevgi hisslərini, həm ehtiraslı eşq səhnələrinin ruhi-cismani incəliklərini ustalıqla təsvir edir, həm də sosial münasibətlər sferasında cəmiyyəti bürüyən meşşanlıq, şəxsiyyətin deqreqossiyası kimi mühüm ictimai problemlərin kökünü mahir bir psixoloq kimi açır və sonadək oxucunu öz cazibədar təhkiyəsinin ovsunu altında saxlayır.

Stendal Dantonun “Həqiqət acı olsa da, yalnız həqiqət” sözlərini romana epigraf gətirmişdir. Bu əsərin süjetini Stendal 1827-ci ildə bir məhkəmə xronikasından oxuduğu bir hadisədən götürmüşdür. Həmin hadisə bundan ibarət idi : Antuan Berto adlı bir seminarist tərbiyəçi işlədiyi evin xanımına qəsd etmiş və buna görə də ölüm cəzasına məhkum edilmişdir. Stendal romanında zahirin bu hadisəni eynilə saxlamış, ancaq bu fərdi hadisəyə dərin, geniş, tipik məna vermişdir.

Əsərdə qəhrəmanın tərcümeyi-halı ictimai həyatla sıx bağlı şəkildə təsvir edilir. Bu sosial psixoloji romanın əsasını fərdlə cəmiyyət arasında baş verən münaqişə təşkil edir. Əsərdə baş verən hadisələr Restavrasiya dövründə cərəyan edir. Jülyen Sorel ya bu mühitə uyğunlaşmalı ya da ölməli idi. O, 19-cu əsrin 20-ci illərinin əvvəllərinin nümayəndəsidir. Jülyen Sorel romantik qəhrəman xüsusiyyətlərinə malikdir : müstəqillik, özünəhərmət, taleyi dəyişmək arzusu, mübarizə, məqsəd və məqsədə nail olmaq. O parlaq şəxsiyyətdir, bütün müsbət xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Aqlının gücü, iradəsi, xəyalpərəstliyi, məqsədyönlülüüyü ilə diqqəti cəlb edir. Jülyen Sorelin ilk həyat təsviri atasının evindən başlayır. Onun atası dülgərlik edən kobud bir kəndlidir. Jülyenin qardaşları və atası arasında soyuq münasibəti var .Jülyen təhsil almış,

savadlı, istedadlı bir gənkdir. Jülyen fiziki iş görmək qabiliyyətinə malik deyil, buna görə atası və qardaşları onu tüfeyli hesab edirlər .

Jülyen Sorel, əslində, heç Allahın varlığına inanmır, din onun üçün sadəcə karyera vasitəsidir. Jülyen ürəyində həmişə Napoleona rəğbət bəsləyir və düşünür ki, onun vaxtında doğulsaydı, yüksək mənəbə çatmış olardı.

Veryerdə heç kim onu anlamırdı. Hətta qardaşları və atası ona nifrət edirdi. O özünün şəxsi müzakirələrindən sonra öz-özünə belə qərar verir : “ Həyatda məqsədə çatmaq üçün yeganə yol Veryeri tərk etmək və keşiş olmaqdır ”. Seçdiyi yolda irəli addımlamaq üçün Veryeri tərk etməli idi. Öz vətəninə hər şey onun xəyallarını dondururdu. Onun ilk qələbəsi Veryer şəhərinin bələdiyyə başçısı de Renalın onu öz evinə uşaqlarına tərbiyəçi qismində dəvət etməsi ilə başladı.

Əsərin birinci hissəsi Frans Kontədə ən mənzərəli şəhər olan Veryer şəhərciyinin meri cənab Renalın “latın dilini Allahın mələkləri kimi bilən” gənc Jülyen Sorelə uşaqlarına mürəbbilik etməsi təklifi ilə başlayır.

Dülgər Sorellə cənab Renalın uzun sürən mübahisəsindən sonra hiyləgər Sorel Jülyenin yeni həyatının bütün şərtlərini onunla olan razılıqda zorla qəbul etdirir. Kəndli hiyləsinin varlı bəliyi üstələdiyi müdrik söhbət Jülyen Sorelə illik 400 frank məbləğində pul ödənilməsi ilə başa çatır. Hiyləgər Sorel oğlunun ilk maaşını özü almaq şərti ilə Jülyenin cənab Renalın evinə getməsinə razılıq verir.

Beləliklə Jülyen Sorel cənab Renalın uşaqlarına mürəbbilik etməyə başlayır.İlk dərslərindən öz məharəti ilə hamını heyan qoyur.,,Kitabı bəxtəbəxt açın-Jülyen dedi-sonra da istənilən şerin birinci kəlməsini deyir,həmin yerden mən sizə hər kəsin həyatında özü üçün nümunə götürəcəyi bu kitabıbu kitabı əzbərdən deyəcəm,siz məni dayandırana qədər susmayacam.

Adof (cənab Renalın oğlu)kitabı açıb,birinci sözü oxudu.Jülyen bircə kəlmə də çaşmadan bütün səhifəni əzbər dedi.O, elə səlis danışdığıki,elə bil bu şeri latınca deyil öz doğma dilində söyləyirdi,,

Onun şöhrəti cəmi bir neçə gün ərzində elə yayıldığıki,cənab Renal kiminsə oğlanı onun əlindən alacağından qorxaraq Jülyenə ikiillik təklif etdi.Lakin Jülyen bundan imtina etdi.

Cənab Rnalın evində uşaqlar Jülyenə pərəstiş edirlər. Jülyenin isə bu uşaqlara heç bir sevgisi yox idi. Onlar gənc oğlana ögey idilər. Uşaqlar nə edirlərsə etsinlər, Jülyen hövsələdən çıxmazdı. Soyuq, ədalətli, tərəfsiz amma bütün hallarda olduqca sevimli idi. O peyda olan kimi evdə darıxdırıcı hava yoxa çıxırdı. Jülyen yüksək cəmiyyətə nifrət edir və ikrahla baxırdı. Elə hallar olurdu ki, o, ziyafətin ortasında ətrafdkılara olan nifrətini güclə boğa bilirdi. O, öz-özünə düşünürdü : “ Gör yoxsulların varidatını idarə eləyə -

eləyə var-dövlətini iki-üç qat artırmış adamın qarşısında necə əyilir ? Ona necə yarınır ?!

Mən mərc gələrəm ki, bu adam həтта büdcənin bədbəxt, atılmış uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş, doğrudan da, müqəddəs və toxunulmaz olan pullarını da cibinə doldurur. Ah, İblislər, iblislər ! ”

Jülyen Sorel xanım de Renalı sevir. Xanım de Renal evliliyin ilk illərində, hələ səmimiliyin qızğın çağlarında hislərini əri ilə bölüşməyə can atanda cavbında ya kobud gülüş, ya da ərinin çiyinlərini çəkərək qadın tərsliyi barədə dediyi nə isə çeynənmiş bir ifadə eşidərdi. Onu kədər tərtibiyyə etmişdi. O, əmin idi ki, bütün kişilər onun əri kimidir. Ona elə gəlirdi ki, hər şeyə qarşı kor-koranə nifrət, kobudluq və laqeydlik çəkmə geyinib, şlyapa taxan bütün kişi cinsinə aid olan xüsusiyyətlərdir.

Amma aradan bu qədər keçəndən sonra belə xanım Renal ətrafdakı bu gönüqalınlara öyrəşə bilmirdi. Onun gənc kəndli balası Jülyeni, alicənab və qürurlu qəlbə malik olan oğlanı görəndə sevinc hissi yaşamasının səbəbi də elə bu idi : xanım de Renal hiss elə edir ki, geniş qəlblilik, insanpərvərlik - hamsı bir gənc abbatda cəmləşib. Bu gözəl insani cəhətlərin alicənab ürəkdə yaratdığı heyranlıq hissini də qadın indi ancaq bu oğlana qarşı duyurdu. Onların arasındakı bu məhəbbət Jülyen Sorelin evi tərk etməsinə səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat : 1.Asker Zeynalov.

1802-Ze siècle avait deux ans... Mütərcim Bakou-2015. 202 pages .2.Əsgər Zeynalov.Hüqo.Mütərcim Bakı-2014 .467 səh. Azərbaycan, Fransız dillərində. 3. M.Y.Yelizarova,S.P.Qijdeu, B.İ.Kolesnikov və N.P.Mixalskaya. 19-cu əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Azərbaycan Dövlət Tədris-pedoqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı-1964. 653 səh. 4. Stendal. Qırmızı və Qara. Qanun nəşriyyatı. 616 səh.

З.Годжаева

Проблем юнешество в романе “ Красное и черное ”

Резюме

Произведение раскрывает сущность буржуазного общества Франции 19 века. Нельзя рассматривать борьбу Жюльена как просто борьбу за личное счастье и придворный чин.

Проблем юнешество в романе “ Красное и черное ”

Жюльен хочет выбиться в люди и добраться до верхов общества при условии, что его признают равноправным членом общества. Несмотря на то, что он обладает большим умом он является чужим человеком в этой среде.

Любовная связь Жюльен с госпожой де Реналь и мадмуазель Матильдой является не только его личным достижением, а также и победой над аристократами будучи человеком из низших слоёв общества.

Z.Qocayeva

**The problem of youthfulness in the novel Red and Black
Sammary**

The novel reveals peculiarities of French bourgeois society of the XIX century. It is not only personal happiness and ambitions for high ranks that Julian's pursuit is for.

Julian dreams of making a way to upper classes where he will be acknowledged as an equal individual, but his vigorous intellect does not secure him either.

The problem of youthfulness in the novel Red and Black

Julian's love affair with Mme. de Renal and mademoiselle Mathilde is not only a personal satisfaction of a human-being, but victory of underclass people over aristocratic society holding hereditary titles .

Rəyçi: Əsgər Zeynalov
filologiya üzrə elmlər doktoru

MƏLƏK KƏRİMOVA

Xəzər universiteti
melsenem@mail.ru

L.N. TOLSTOY: İNCƏSƏNƏT HAQQINDA

Açar sözlər: incəsənət, L.N.Tolstoy, sosial hadisə

Key words: art, L.N. Tolstoy, social event.

Ключевые слова: искусство, Л.Н. Толстой, социальное событие.

Bu məqalədə rus yazıçısı L.N.Tolstoyun incəsənətlə əlaqədar fikirlərinin təhlilinə yer verilmişdir. Tolstoy incəsənətin sosial hadisə olaraq əhəmiyyəti üzərində durmaqla yanaşı, incəsənətin təkcə həzz mahiyyətində olmamasının önəmini qeyd etmişdir. Tolstoy incəsənətə həzz mənbəyi kimi baxılmasının səhv olduğunu vurğulayır. Məqalədə incəsənətin qeyri adi olması və geniş xalq kütlələrincə anlaşılması qaydasının gülməli, məntiqsiz olduğu və bunun yarattığı nəticələrin də incəsənət cəhətdən öldürücü ola biləcəyi ilə əlaqədar yazıçının fikirləri müzakirə edilmişdir.

İncəsənət mədəniyyətlərin yüksəlişini göstərir. İncəsənət beynəlxalqdır, -dâyərlərin qloballaşmasını təmin edir. Ortaq duyğu, düşüncə və dayərlərin yaranmasına səbəb olur. Beləcə, insanların bir birlərinə yaxınlaşmalarını, bir birlərini başa düşmələrini asanlaşdıraraq, sosial ünsiyyətin, əməkdaşlığın bir başqa ifadə ilə beynəlxalq sülhün yaranmasına kömək edir. Çünki incəsənət sevməkdir, incəsənət gözəllikdir. İncəsənət həm doğrunu, həm də humanist olanı insana ötürməyə çalışır. İncəsənət global dayərlərin ortaq bir dilin yaranmasına kömək edərək, insanları və cəmiyyəti bir birinə yaxınlaşdırır. [1] İncəsənət sahəsində maraqlı fikirləri olan yazıçılardan biri də Lev Nikolayeviç Tolstoy olmuşdur. Onun 1888-1908-ci illər arasında müxtəlif dünya dillərinə tərcümə edilən əsərlərinin sayı 20 milyon idi. Tolstoyun “İncəsənət nədir?” əsəri ilk dəfə 1897-ci ildə çap olundu. Daha sonra bu əsər Londonda 1898-ci ildə İngilis dilində çap olundu. Tərcümə edən Aylmer Maude 1924-cü ildə Tolstoyla məktublaşdıqlarını qeyd etməkdədir. Yazıçı əsərinin Rusyada dəfələrlə sansürdən keçdiyini, ilk dəfə olduğu kimi məhz ingilis dilində çap olunduğunu öz məktublarında tərcüməçiyə yazır. “İncəsənət nədir?” əsəri onun həyatının 15 ilini əhatə edirdi.

Tolstoya görə din və sənət arasında əlaqə mövcuddur. Yazıçıya görə “əxlaqın qaydaları sənətin qaydalarıdır”. Cəmiyyətin ancaq əxlaqla yüksələcəyinə, cəmiyyəti ancaq əxlaqla sağlam təməllər üzərində bünövrəsinin qurulacağına inanır. Ona görə sənət əxlaqlı olmalıdır, əxlaqını itirmiş insənət, sənət olmaqdan çıxır. Tolstoya görə insənətin yox olmağa başladığının

göstəricisi qeyri-səmimilikdir. Ona görə, oxucu nə qədər çox reallıq duyğusunu yaşayarsa bir o qədər də incəsənət əsəri səmimi olmaqdadır.

Tolstoyun əsərlərində real hadisələr var. Tolstoy əslində bədbin sənətkardır. Bu bəlkə də onun şəxsi həyatındakı çətinliklərlə əlaqədar idi. Belə ki, o, 2 yaşında ikən anasını, 10 yaşında ikən isə həm atasını, həm də nənəsini itirir. Bu mənada da onun əsərlərində bədbinlik hiss edilə bilməkdədir. Tolstoya görə oxucu, yazıçının yaşadığını hər tərəfli yaşamalır. Bu vəziyyət oxuyucuya səmimiyyət hissi verərək onun əsərdən təsirlənməsinə yol açar.

Sənət əsərinin hissələrini birləşdirən, bir birinə bağlayan onun estetik tərəfidir. Sənət əsəri estetik tərəfinə görə həzz verir və insanın xoşuna gəlir. Yunan fəlsəfəsində sənətin estetik boyutu üzərində durulmuşdur. Yunanlılar sənətdə bir demokratiya qaydası tapmaq istəyiblər. Onlara görə incəsənət gözəllik, gözəllik isə uyğunluqdur. Şəkildəki geometrik quruluş, piramidalardakı və Gotik katedrallarındakı mütənasıblıq bu şəkildə izah edilməkdədir. Sənət əsərinin xüsusiyyətlərindən biri də tarazlıq və uyğunluqdur. Tarazlıq və uyum gözəllik hissimizi oxşayaraq xoşumuza gəlməyə səbəb olur. Eyni zamanda sənət əsəri, basdırdığımız şüuraltı duyğularımızı ortaya çıxararaq bir boşalma və bir rahatlama yaradır. Ona görə də sənət əsərinə hər cür duyğudan azad şəkildə baxmaq, qiymətləndirmək imkansızdır. İncəsənət özünəməxsusdur, emosionaldır, hisslərə dayanır. Sənəti sadəcə xoşa gələn bir məhsul, bir əyləncə vasitəsi kimi göstərmək lazım deyil. Sənət çox funksiyalı bir sosial hadisədir. [1; s.58]

Tolstoy incəsənətin sadəcə həzz kimi qiymətləndirməsinə qarşı çıxır. Sənət insanın və insanlığın həyatdakı yerini təyin etməlidir. Həyatın məqsədi gözəllikdən həzz almaq olmamalıdır. İncəsənət həyatın parçasıdır. Sadəcə həzz duyğusunu yaşamaq üçün sənətin ortaya çıxışı Tolstoya görə səhvdir. Hətta Tolstoy bunu əxlaqsızlıq kimi qiymətləndirməkdədir.

Tolstoya görə incəsənətin məqsədinin ondan aldığımız həzzdə tapmaq, hər hansı bir qıdanın məqsədinin, önəminin ondan aldığı həzzdə tapan və əxlaqi inkişafın ali mərhələsində olan insanların yanaşmasından heç bir fərqi yoxdur. [7; s.45]

Tolstoya görə həzzlə əxlaq bir arada ola bilməz. Əgər həzzlə əxlaq bir arada isə, bunlardan birinin çöküntüyə məhkum olması qaçınılmazdır. Ona görə gerçək incəsənət həzzdən daha çox əxlaqın olduğu sənətdir. Yenə onun fikrinə görə insan əxlaqını pozan ünsürlərin sənətə girməsindən qorxulurdu və bunlar qadağan olunurdu. İndi isə sənətin verdiyi hər hansı bir həzzi verməməsindən qorxulur və nə edilsə edilsin, bunun qorunmasına çalışılır. Əsl incəsənətin yoxluğu gözlənilən nəticəni verdi. Real sənət yerinə həzz məqsədli ilə incəsənətə sarılan sinif əxlaqi bir çöküntü içində girərək səfeh bir həyat yaşamağa başladı.

İncəsənət bir nitq kimi cəmiyyətin irəliyə və mükəmməliyə doğru aparan bir vasitədir. Nitq nəsillər arası ünsiyyətdə necə vasitəçi rolu oynayır, sənət də bənzər şəkildə yeni və daha əvvəl özündən gələn insanların yaşadıkları duyğuları yaşamalarına səbəb olur. Nitqin inkişafı sayəsində lazımsız biliklər yerini necə lazımi biliklərə verirsə, sənətdə də belə olmalıdır. Aşağı səviyyəli, daha zəif və lazımsız duyğular yerini daha yaxşı, lazımi duyğulara buraxmalıdır. İncəsənətin məqsədi budur. Sənət məzmunu etibarlı ilə nə qədər məqsədinə xidmət edərsə o yaxşı sənətdir və nə qədər bu məqsəddən uzaqlaşarsa o pis sənətdir. [7; s.173]

Əslində Tolstoy incəsənətin sənət olduğunu və sadəcə bir əyləncə mənbəyi olaraq qavranılaraq həyatın mənasız və ciddiyyətsiz bir vasitəsi olaraq görülməsinə qarşıdır. Belə bir incəsənətin pis olduğunu iddia edər, yaxşı incəsənət nümunəsinin hərəkət üçün incəsənət olduğunu qeyd edir. “Çarpıtılmış, yolundan azmış incəsənət insanların çoxunu məmnun etməyə bilər, amma yaxşı incəsənət hər zaman hərəkəti məmnun edir”.

Əsl incəsənət əsəri, müəyyən bir düzənə qoyula bilməz, əsl sənət əsəri, sənətkarın içində yaşadığı həyata aid yeni bir məfhumun açığa vurulmasıdır, bu ifadə edildiyi təqdirdə bu yol aydınlanır. Hisslərin incəsənət vasitəsilə inkişafını sürdürür. Cəmiyyətin xoşbəxtliyi üçün lazımsız və mənfi duyğuların yerini daha yaxşı və daha yararlı duyğuların olması insənətin məqsədi ya da dəyəridir, sənətinin məzmununu təşkil edən duyğulardan bəhs ediləcəksə, incəsənət bu məqsədin reallaşdırma səviyyəsinə görə yaxşı ya da pis sənətdir.[5]

Tolstoya görə incəsənət əvvəllər hərəkət üçün olurdu. Amma daha sonraları incəsənət böyük bir dəyişikliyə səbəb oldu: burjuaziya və xalq sənəti oldu. Əslində sənətin reallığını əks etdirməyənlər də, üst sinifə mənsub insanlardır. Xalqın sənəti və aristokratların sənəti anlayışı real sənətin yox olmasına səbəb oldu. Xalq tərəfindən başa düşülməyən sənət üst sinifə mal edildi və bu sənətin gerçək sənət kimi qiymətləndirilməsi egoistliyi də bərabərində gətirdi. İncəsənət əsərinin başa düşülməməsi üstün bir xüsusiyyət kimi görüldü.

Tolstoya görə sənətin qeyri adi olması və geniş xalq kütlələrincə anlaşılması qaydası o qədər gülməli və məntiqsizdir ki, yarattığı nəticələr də sənət cəhətdən öldürücü oldu.

Başla düşülməyən incəsənət xüsusi zümrəyə aiddir. Xalqın duyğu və bəyəniləri ilə səsənməməkdədir. Cəmiyyətdəki üst səviyyədəki insanları xoşbəxt edən bu sənət dilini xalq başa düşmədiyi üçün mənasız olmamaqdadır. Platonda da sənətkar, təqlidin təqlidini etdiyi halda, reallığı verməməkdədir. Aristotelə isə, sənətkar təqlidçi olduğu halda həyatın, insan yaşamının mənasını bilməkdədir.[2]

Tolstoya görə əgər sənətkar özündən əvvəlkilərə oxşar şeylər yaratmaq istərsə bir əsər ortaya qoya bilməz. Yaradıcılıq ona görə bir sirdir. Tolstoya görə sənədin təqlidində istifadə edilən yollardan biri olan heyratə salma və təsir etmədə real sənətlə uyğun gəlməməkdir. Çünki heyratə salaraq, yenilik vasitəsilə təsir edərək, gözlənilməyən ziddiyyət və qarşıdurmalar yaradaraq ya da dəhşət səhnələri göstərərək hisslər ötürülməməlidir, bu zaman ancaq əsəblər pozulur.

Tolstoy qeyd edir ki, əgər bir rəssam qanlı bir şəkil çəkirsə, bu insana təsir edər, amma burada incəsənət nümunəsindən söhbət gedə bilməz. Ya da orqda ağır ağır çalınan notun insanlar üzərində təsiri heyratəmizdir, amma burada da incəsənət yoxdur, çünki hissələrin ötürülməsi baş verməməkdir. Bizə fizioloji təsir edən hadisələri incəsənət kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Bəzən sənət çox zərifləşdi deyirlər, tam tərsi sənət kobudlaşdı. [8; s 118]

Tolstoy təqlid edilənlərin xarici görünüşlərinin real sənət əsərlərindən daha yaxşı ola bildiyini, bunun da cəmiyyətdə real sənət əsərini təqlid olandan ayırt etməyi çətinləşdirən bir xüsusiyyət olaraq qarşımıza çıxdığını, təqlidin daha çox insana təsir etdiyini qeyd edir. Təqlid edilən incəsənətlə əsl incəsənəti necə ayırd etmək olar sualını Tolstoy belə cavablandırmaqdadır. İncəsənətdəki təqlidin populyarlaşması sənətin ticariləşməsinə yol açdı.

Tolstoyun incəsənətlə əlaqədar düşüncələrinin müasir dövrlə də səsləşdiyini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, yaradıcılığa əsaslanmayan daha çox təqlid mahiyyətində olan, məzmunundan yoxsun və original olmayan dırnaqarası incəsənət nümunələrinə hal hazırda da rast gəlməkdəyiz. Halbuki məhz incəsənət əsərləri insanlarda xeyirxah, mənəvi duyğuların yaranması üçün şərait yaratmalı və mənəvi sevincdən doğan fiziki rahatlığı insan hiss edə bilməlidir. Tolstoyun fikirlərinə əsaslanaraq müasir dövrümüzdə də incəsənətin ticari məqsədinin daha qabardıldığını da müşahidə etmək mümkündür. Təbii ki, əgər incəsənət nümunəsi yalnız ticari məqsədlə düşünülürsə, bu sənət əsərinin nə qədər qalıcı ola biləcəyi şübhə doğura bilməkdir.

İncəsənət əsərində yaradıcı gücünü ortaya qoyan şəxs eyni zamanda böyük kütləyə xitab edərək dəyişikliyə səbəb ola biləcəyini də göz önündə tutmalıdır. Yalnız o zaman sənət əsərinin əsrlər keçsə də, öz aktuallığını qoruya biləcəyini və klassik əsər kimi tarixdə iz buraxacağını qeyd edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Armağan İ., Sanat Toplumbilimi, Demokrasi Kültürünə Giriş, İleri Kitapevi, 1992, s 58
2. Aristotel. Poetika, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı,2006.
3. Əlizadə Hüseyn Estetika Red. E.Zamanova; AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, B.: Elm,2007.
4. Əsədov Adil. Gözəlliyin fəlsəfəsi: mahiyyət və onun cismani təcəssümü spiritualist aristokratizm işığında. B.: Nurlan, 2005.
5. Mutlu Tuba.Ankara Universiteti Sosial Elmlər Fakültəsi, Tolstoy və Sənət, Yüksek Lisans tezi, 2002.
6. Simmons E.J., Tolstoy, London and Boston, Routledge Author Guides, 1973, s.173
7. Tatyana Gersheva, Intecting,Simulating,Judging: Tolstoys Search for an Aesthetic Standart.Journal of History of Ideas, Volume 74,Number 1, January,2013.
8. Tolstoy L.N., “Sənət nədir”, tərcüməçi Mazlum Beyhan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocaq 2009.

M. Karimova

L.N. Tolstoy: About Art

Summary

This article analyzes Russian writer Leo Tolstoy's views on art. Tolstoy emphasizes the importance of art as a social phenomenon and not to be interpreted to satisfy only human pleasure. For Tolstoy, it is wrong to see art as the source of human pleasure. This article show that Tolstoy did not see art as unusual and it is laughable to say that it cannot be understood by the masses and saying this would be consequentially damaging for art. According to Tolstoy there is a relationship between art and religion. He thinks that the "religious rules also apply to the art".

This article strongly emphasizes that how Tolstoy believes that the society will only improve by being ethical and therefore having strong foundation. Because of that art has to be ethical when art is not ethical it loses the value of becoming art. According to Tolstoy ingenuity is the beginning of the end of art. That is why when a reader has real feelings then art becomes genuine. This article shows how Tolstoy's answers "what is art" question are still valuable in our time.

Л.Н. Толстой: Про искусство

Резюме

Лев Николаевич Толстой один из выдающихся писателей, у которого были интересные идеи в области искусства. В этой статье анализируются взгляды русского писателя на искусство. Толстой подчеркнул важность искусства как социального события, отметив, что неправильно рассматривать искусство как источник наслаждения. По его мнению, цель искусства не красота и не эстетическое наслаждение. Толстой выступал против отрыва искусства от действительности, то есть от реальных интересов общества, от нравственно-политических проблем времени. У Толстого свои критерии искусства. И этот критерий в его нравственности. Ценность искусства, по его мнению, определяется религиозностью.

Мораль и искусство для писателя неразделимы. Толстой полагает, что общество морально растет, только опираясь на здоровую почву. Для писателя искусство – это не только средство общения. Он считает, что искусство формирует нравственный облик человека. Он против ложных эстетических переживаний. Поэтому, чем более искренна художественная работа, тем больше читатель чувствует реальность. В этой статье ответы на вопрос «Что такое искусство?» актуальны по сегодняшний день.

Rəyçi: Reyhan Mədətova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏRANƏ VERDİYEVA
AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi
tarana.verdiyeva.83@mail.ru

Ə.CAVAD VƏ H.ARİF POEZİYASINDA GƏNCƏ

Açar sözlər: Gəncə, çinar, poeziya, Ə.Cavad, H.Arif, Tofiq Bağırov

Ключевые слова: Гянджа, чинар, поэзия, А.Джавад, Г.Ариф, Тофиг Багиров

Key words: Ganja, chinar, poetry, A.Jawad, H.Arif, Tofiq Bagirov

Poeziya sözünün ləksik mənası “nəcib söz” deməkdir. Bu da təsadüfi deyil, çünki müəllif həm özünün, həm də lirik qəhrəmanların qəlblərinin dərinliyində gizli qalan kövrək, zərif hissləri və düşüncələri əks tərəfin mühakiməsinə həvalə edir, onun dəstəyini gözləyir. Onu hürküdən məqam – başa düşülməməsi, gözlədiyi kimi anlaşılmaması, ürək çırıntılarının eşidilməməsidir. Lirik poeziyanın səsi, ahəngli duyğular simfoniyasının yuxarı notları ilə yazılmaz, lakin cingiltili səsin əksi ola bilər. Bu səs məqsədəuyğun olaraq insanı həmrəyliyə həyləyir, bununla da şüurun və damardakı qanın, sanki “çığıran şeypurdur”.

Bir dəfə yüksələn bayraq enməsin,
Məsləkindən oğlun, qızın dönməsin
Vətən göylərində səkkiz guşəli,
Parlayan ulduzun heç vaxt sönməsin (6; 25)!

Poeziyada mövzu seçimi şeirin oxunaqlığını təşkil edən məqamlardan biridir. Şairlər adətən zamanın nəbzini tutan, mənəvi-estetik tələblərinə cavab verən, cəmiyyəti tərəqqi yoluna yönəldən irihəcmli, orta və kiçik şeirlər yaradırlar. Azərbaycan ədəbi tarixinə istinadən əminliklə deyə bilərik: kiçik şeir belə böyük ordunun gücünə malik olur. Azərbaycan ədəbiyyatında belə müəlliflər sırasına çox şairlərin adlarını yazmaq olar.

Poeziya həyatın ictimai əhəmiyyətini vurğulamaq şərtiylə onu obrazlı şəkildə təsvir edən ədəbiyyat vasitəsidir. Şair isə icraçı olaraq insanlarda həyata qarşı müsbət anlayış və optimist hisslər oyatmaq prosesində önəmli estetik mənəvi rol oynayır.

Hər bir şeirin əhəmiyyətini aparıcı fikri əks edən məzmun təşkil edir və yaranan məziyyətlərin açıq və sətiraltı izahını oxucuya çatdırır. Həm də o, təbii olaraq müvafiq ideyayla sıx bağlıdır. Göstərdiyimiz əlaqənin mexanizmi səciyyəvidir: ideya kimi müəllifin təcrübəsindən qaynaqlanan mövzu həyatı sıradan ona işarə olunur; sonrakı mərhələdə formalaşmış

təsəvvürlərinin yuvasına sığınaraq, obrazlarla ifadə olunmaq ehtiyacıyla şairi fəaliyyətə, bədii təsvirə sövq edir.

Şeir in yazılış motivləri müxtəlif, rəngarəng ola bilər: vətənə ehtiram, sevgilisi və dostuna olan hissləri, tarixə diqqət və onu yaşıatmaq amalı.

Poeziya haqqında qeyd olunan bütün xüsusiyyətlər Azərbaycan şairlərinin şeir yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Deyilənləri şərh etmək üçün XX əsr Azərbaycan poeziya nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər salmaq istərdik. Xüsusilə Ə.Cavad və H. Arifin “Gəncə” mövzulu şeirlərinə diqqət yetirək.

Cavad Məmmədəli oğlu Axundzadə (Əhməd Cavad) Şəmki ərazisində anadan olmasına rəğmən, özünü Gəncəyə bağlı sayırdı. Baxmayaraq ki, həyat yolu izdirəblı, keşməkeşli, sürgünlü, şaxtalı boranlı olmuş o, vətəndaşlıq mənlıyını qoruyub ədəbi parçalarında səsləndirmişdir. “Azərbaycan marşı”, “Göy-göl”, “Gəncədən gəlirəm”, “Gəncəm hey!” və s. Bu adlardan bəlli olduğı kimi şairin Gəncənin keçmişı, bu günü və gələcəyinə marağı böyük olmuşdur. Xüsusilə “Gəncəyə ithaf” şeirində ithafın hədəfi təsvir predmetinin parlaq, səciyyəvi özəlliklərilə yadda qalmış illərin, daxildə məskunlaşmış doğma hisslərin tərənnümüdür. On iki sətirlı şeir çərçivəsində bir çox mətləblərə toxunulur: tarixi şəhər, barlı-bağatlı yer, gəzməli-görməli məkan, əsrlərdə qalmağa layiq Gəncə.

Beş il bağlarında gəzdim, əyləndim,
İçdikcə doymadım suyundan, Gəncə!
Sənsən salan məni bu dadlı dərdə,
Boyunmda borcun var, verimmi, Gəncə (1; 207)?!

Şeir in başlanğıc misrasından göründüyü kimi Gəncə müəllifə doğmadır. Bizimlə qurduğu koqnitiv mübadiləsi nəticəsində ilk öncə Xan bağı insanı əzəmətli çinarlar, geniş, salxımlı söyüdlər, digər təbii yaşıllıqların qoynuna çəkilib, çoxsəsli quş xoruna qulaq asmağa vadar edir.

Şeir in ikinci bəndində sanki qədim şəhərin təlatümlü keçmişı xatırlanır. Müəllifin ürək yangısı ilə qələmə aldığı “Ey qayğılar görüb, günlər keçirən...” sətirindən sonra dərhal hafizəmizdə Usta Bəndər üsyanı (1231) və misilsiz dərəcədə faciəvi olan monqolların işğalı (1231-1235); qanlı-qadalı Gəncə müqaviməti (4; 337) – Cavad xan və oğlu Hüseynqulu xanın şəhidlik zirvəsinə ucalması canlanır.

Dörd min illik ömrə sahib, ulu “şəhərlər dədəsi” Gəncə dastanlara layiqdir. Şairin bu fikri dönərək təkrarlamasını təsadüfi hal saymırıq: “Haqqında dastanlar yazıla, Gəncə!...Adına dastanlar yazıla, Gəncə!” – sətirlərinin leksik təhlili aydın göstərir ki, eyni mənanı daşıyan sətirlərdə məntiqi yükü başlanğıc sözlər daşıyır. “Adına” sözünün mənası daha geniş

və tutarlıdır, çünki Gəncə adında insanlar və mühit, resurslar və etnik xüsusiyyətlər toplanır. “Dastan” burada bədii forma kimi düşünülür – o, bütöv şəkildə məlum anlayışın çoxaspektli dəyərlənməsini nəzərdə tutur.

Şeirdəki bəzi ifadələr bilərəkdən təkrarlanır. Məsələn, “Cənnətdən də bil ki, yaxşıdır Gəncə! – Cənnətdən gözəldir, yaxşıdır Gəncə!”. Əvvəlki sətirdə şair müraciət intonasiyasıyla fikrə inandırmaq istəyini sonrakında heç bir şübhə saxlamadan qətiyyətli ifadələrlə təsdiqləyir.

Şairin bədii dilin vasitəsiylə diqqəti cəlb edən mülahizələrindən biri də, Gəncəni “cənnət” sözünə sinonim seçməsidir.

Yaşıl bağlarında gül xiyabanı,
Cənnətdən gözəldir, yaxşıdır, Gəncə (1; 207)!

Sual yaranır: niyə şəhər sırf belə bənzətməylə xüsusiyyətləndirilir? Səbəbləri elə şair qələmindən süzülən sətirlərdə aşkar olunur: “İçdikcə doymadım suyundan...; Yaşıl bağlarının gül xiyabanı...” Adətən rəngkarlar cənnət bağını təxmini belə al-əlvan, büllur rənglərlə tabloları köçürür, cənnət suyu sayılan “ZəmZəm”in dadından içdikcə doymadığını söyləyirlər. Bunları bilərək, oxucu biixtiyar qənaətə gəlir: cənnət deyil, bəs nədir?

Çox düşündürücü məqamlardan digəri isə qəm-qüسسəylə əlaqəli “dərd” sözünün müəllif sinonimiyasıdır. “Sənsən salan məni du dadlı dərdə... Bu sözün gözlənilməz ifadələrdə işlənməsi şeirin poetikasını gözəlləşdirən tərkib hissəsidir. Əgər “qəm, dərd” ağır, qara, dözülməz olursa, demək şairin təxəyyülü onu ağ, dadlı, sevincli etməyə hökmlüdür.

Düşündürüb, duyğulandıran sətirlərdən biri də “Boynumda borcun var, verimmi, Gəncə?!” ifadəsidir. Şəhərin göstərdiyi qayğını, qonaqpərvərliyini, üzünə açdığı geniş ana qucağını əvəzedilməz sayan şair bu hissi durğu işarələriylə səlis şəkildə bildirir: “nida” borcun qaytarılmasını vacib sayırsa, “sual” onun təmənnəsiz, qədərsiz olduğunu vurğulayır. Borcun qayıtması belə səxavəti kiçilmiş edir. Dəsti xətt ilə seçilən şair mətləblərin açılmasına durğu işarələrini belə cəlb edir və məqsədə çatır.

Nəticədə o, Gəncəmizi dosta, qonağa, kimsəsizə, sığınacaq arayana ata evi edir. Bir sözlə, “ana vətənim Azərbaycan” mövzusunun fonunda “kiçik vətənim Gəncəyə” aid mətləbləri Ə.Cavad özəlliklə təsvir etmişdi və onları həmsöhbəti olan oxucularına çatdırma bilmişdir.

Məqalənin digər məqsədi Gəncə mövzulu şeirlərin gənclərə öyrədilməsi və poeziyaya qarşı incə zövqü canlandırmasıdır. Bu məqsədə yetmək üçün atılan addımlardan biri bizi H.Arif yaradıcılığına yönəldir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatçısı Hüseyn Camal oğlu (Hüseyn Arif) ilə Sovet dönəmində Gəncə partiya komitəsinin katibi olmuş Tofiq Bağırovun sıx qardaşlıq münasibəti var idi.

Söz, qələm sahibi Hüseyn Arif əsl dost, sadıq dostluğun dərinliyini dərk edirdi və yaradıcılığında buna xüsusi yer ayırırdı. Həm insan, həm də şair kimi onun aləmində dostluğun təməl daşı etibardan yoğrulmuş, onun təməli qardaşyana münasibət, mənəvi bağlılıq və ümumi maraqların vəhdətindən ibarətdir. Saf dost hərdən qan qohumundan etibarlı, mənəvi bağlılığı qoruyub saxlamağa meyllidir.

Hüseyn müəllim dostunun yetimliklə böyüdüyünü bilirdi. Tofiq Bağırov onu qanadları altına alıb, himayədarlıq edən xeyirxah insanın övladlarını özünə doğma bilib, sonralar borcundan çıxmağa çalışıb. O, Bakıdan Gəncəyə partiya işinə göndiriləndən sonra şəhərdə ideoliji iş vüsət almış, abadlıq işləri görülmüş, məsələn, şəhərə Ağ su çəkilməmiş, Maral gölə yol salınmış və s. Tofiq müəllim insanlara münasibətdə çox diqqətli və mərhəmətli olub. Budur Bağırovun bir şəxsiyyət kimi portreti.

İndi isə bələdçimiz olan şeirlərə müraciət edək və qoyulmuş suala cavabı aydınlaşdıraraq. Nəyə görə Gəncə mövzulu şeirlərini Hüseyn Arif məhz şəhərin baş nümayəndəsinə həsr etmiş. Bu üzgörənlikdirmi, yoxsa, insana obyektiv qiymət verməkmi? Haşiyə çıxaraq bildirək ki, dövrün sayılıb-seçilən xalq şairi Süleyman Rüstəm də həmin şəxsə “Gəncə” adlı şeirini ithaf edir və ona müraciətində: “Qardaşım Tofiq! Ali Sovetin rəyasət heyətinin iclasında səninlə görüşdüm, həmin gün sənə ithaf etdiyim bu qəzəli yazdım...” (1965) (5; 26). Ehtimal ki, Tofiq Bağırovun həyatında buna bənzər məqamlar az deyildir. O zamanın çox sayda rayon katibləri olub, lakin onların hamısı heç də həssas ruhlu şairlərin poetik marağına, obyektinə çevrilməyib. Bu isə çox məqamlara aydınlıq gətirir və Tofiq müəllimin şəxsiyyət kimi dəyərini vurğulayır.

H. Arifin ayrı-ayrı illərdə nəşr edilən seçilmiş əsərlərində dostluğu vəsf edən şeirlərə müstəsna yer ayrılıb. “Gəncə” şeirini “Xalqımızın müdrik oğlu Tofiq Məsim oğluna ithaf” sözləriylə başlayan müəllif bu azərbaycanlının ən əvvəl cəmiyyət üçün dəyərini sətirləti rəmzlər vasitəsiylə diqqətə çatdırır. Eyni zamanda bu haldan zövq alır ki, dostu, həmfikri olan Tofiqi tanıdır.

Doğma torpağımın doğma şəhəri!
Şəhərlər içində seçmişəm səni.
Günəşə gözünü açandan bəri!
İgidlər ovlağı, ərlər məskəni (5; 26)

Bu sətirlərdə şair Gəncənin timsalında dostunun insani simasını fəxrle göstərir.

Ömrünün çox hissəsini Gəncəyə bağlamış və bu məkanı “igidlər oylağı, ərlər məskəni”, tarix boyu oxbatmaz olan şəhər adlandıran şair, sanki “ot kökü üstə bitər” fikrini Məsim oğlunun nümunəsində təsdiqləyir.

Şeirdə ötəri olsa da, şəhərin özəl, təkrarsız arxitektura rəsmi çəkilir:

Kərpic köynəkdəki kərpic düymələr,
Nə gözəl yaraşır boy-buxununa.

Necə lakonik və zövqlə yazılmış sətirlərdir!

Hüseyn Arif “Gəncə” şeirində şəhərin tarixinə də nəzər yetirərək, onun mürəkkəb, bəzən də faciəvi keçmişinə işarə edir.

Nələr çəkməyibdi başın həyatda,
Kimilər meydan açıb at oynatmayıb.

Buna baxmayaraq, şair nikbinliklə Tofiq Bağırov kimi oğullara arxayın olaraq, söyləyir:

Adını dəyişmək mümkün olsa da,
Zatına toxunmaq mümkün olmadı.

Həqiqətən də bolşeviklərin hay-harayla keçirdikləri adqoydu 30 dekabr 1989-cu ildə şəhərin halal adının qaytarılmasıyla sona yetdi. Tarixin cəzasından boyun qaçırma bilməyən qüvvələr 70 illik fironluğunu həmişəlik itirdi.

Şeirdə Gəncəni, çinarlarını, adamlarını, keçmişini, bu günü və sabahını tərənnüm edən şair etik normaları gözləyən fərd kimi dostunun adını bir dəfə də olsa hallandırmır. Baxmayaraq ki, şəhərin o illərdəki inkişafı məhz Tofiq Bağırovun mütəşəkkil fəaliyyətinin bəhrəsi idi.

Lakin Hüseyn dostuna qarşı qəlbində qorunan ehtiram və hörmətini gizlində saxlamaq istəmir. Gəncənin timsalında mərd, cəfəkeş şəxs varlığı son bənddə duyulur:

Duyub acısını qırğının, qanın
Yada diz qatlayıb, boyun əyməyib.
Dost kimi Gəncəyə arxalananın,
Çətində kürəyi yerə dəyməyib.

Dost onda dostdur ki, çətinliyə sinə gərsin, qürurunu alçaltmayıb dəyanətli qalsın. Tofiq Bağırov da heç bir çətinliyə baxmayaraq, hər zaman dostun arxalana biləcəyi bir insan idi.

Şair Gəncəylə dostunu eyniləşdirərək onları məsləkdaş səviyyəsinə ucaldır və Gəncəni rəmzi olaraq dost, dayaq, arxa kimi təsvir edir. Sanki qulağımıza əsrlərdən gələn səs deyir: bu cür məskəndə təşkilatçı olan şəxs dostu – qalxan, bədxaha – misri qılınc kimi sipər çəkir.

H. Arifin “Gəncənin” adlı şeirində şəhər bir qədər bədii boyalarla təsvirini tapır. O, valehedici mənzərələriylə baxışı cəlb edir:

Bir şəhərdir yaşıllıqlar içində,
Xəzan bilməz lələzari Gəncənin.
Arasından sərin-sərin çay keçir
Cərgələnib Xan çinarı Gəncənin (5; 27).

Cərgələnən xan çinar, yaşıllıqlar, sərin çay suları... Bu məqamda oxucuda sanki adı çəkilməyən çayın adını tapmaq və sətirdə yerləşdirmək istəyi yaranır: Arasından sərin Gəncəçay keçir...

Xırda cizgi olsa da, işlədilən bədii fənd həmsöhbəti yaradıcılığa kökləyir, diqqətin yayılmasına macal vermir.

Vahid söz tablosunda Gəncənin aranı-dağı, zümrüd qaşa bənzəyən Göy-gölgü, havadarı, istehkamı olan Kəpəzi öz ifadəli təsvirini tapmışdır.

İnsanlarının bir-birindən ürəkli olduğunu söyləyən şairin çoxəsrli şəhərin sənətkarlarının tükənməz istedadına birmənalı yanaşması səmimidir:

Torpağında Məhsətinin izi var,
Camalında min şairin gözü var.
Əsrlərdən əsrlərə söz açar
Nizamitək sənətkarı Gəncənin.

Şair gəncəliləri yığcam olaraq “gülərüzlü, çörəkli, istedadlı, etibarlı” təsvir edərək oxucunu dostunun onlardan biri olduğuna inandırmağı bacarır. Nə şəhəri, nə Məsim oğlunu birini digərsiz təsəvvür etmir.

Hüseyn Arif “Qədim Gəncə çinarları” şeirində şəhəri başqa cəhətdən göstərir: qədim “baba” çinarlar ulu Gəncə torpağında dərin köklər salıb. Çinar hər bir torpaqda boy atıb, ona uyuşmur, ucalsa da göylərə çatmır. O, Xan çinarın zəif surəti kimi yaşasa da, əcdadının yerini vermir, möhkəmliyini itirir. Tofiq Məsim oğlunu onlar yetirib, qoluna, zəkasına qüvvət və aydınlıq verib, sosial zirvəyə çatdırıb. Əvəzində isə o, faydalı işləriylə Gəncənin, qoca Xan çinarların qayğısına qalıb.

Yeri öpər, göyü qucar,
Meh toxunar, ətir saçar,
Kölgəsini dostu açar
Qədim Gəncə çinarları (2; 75)

Simvolik keşikçi kimi onlar axşam-səhər oyaqdırlar ki, heç bir həyat-bacaya şər qol uzatmasın, xoşbəxtlik yan keçməsin. Şairin fikrincə, çinarlar “dözümlükdə dağ, çəkiddə fildir”, sonuncular zahirən qorxuducu olsalar da, insana dost-köməkçidirlər. Yəqin ki, onların nəğmə deyən dodaqları olan yarpaqlarının pıçılısı neçə-neçə qulaqları ovsunlamışdır. Kim inkar edər ki, Q. Hüseyinli əfsanəvi “Cücələrim” mahnısını çinarlar kölgəsində oturub uşaqların şən səslərini dinləməklə bəstələməyib? Ümumiyyətlə, şairin Gəncə mövzulu şeirlərinin özəlliyi ondadır ki, şəhərin təsvirini verərkən o, dolayısıyla bir çox ali, mənəvi dəyərləri nəzərdə tutur və bunu bədii dil vasitəsilə uğurla ifadə edir.

Hüseyn Arifin dostuna səcdəylə yanaşması onun güclü vətənpərvərliyi idi. Qəlbən Vətənə bağlı olan şairin öz fəaliyyəti ilə doğma yurdun inkişafına, çiçəklənməsinə çalışan bir insana hörmət etməməsi, onu sevməməsi mümkün deyil. Tofiq Bağırovun Gəncə üçün etdikləri danılmazdır. O, həm iş fəaliyyəti, eyni zamanda qəlbi, ruhu ilə vətəninə, Gəncəyə bağlı idi. Hər işində də, bu sevgini göstərməyə çalışmışdır. Doğma şəhərə olan məhəbbəti onu lirik yaradıcılığa da sövq etmişdir. Tofiq müəllimin “Gəncə marşı”nın yaranmasında bəstəkar F. Sücəddinovla həmmüəllifliyi bunun bariz nümunəsidir. Marşın sözləri ixtisasca dəmiryolçu olan Tofiq müəllimin bədii yaradıcılığa meyilli olmasını göstərir. Təhlil əsnasında belə qənaətə gəlmək olur: müəllif güclü müşahidə vərdişinə və tarixi biliklərə malik insandır. Onun təsəvvüründə Nizami yurdu nə deməkdir? Gəncə - yenilməz qala, cəsərət və vətənpərvərlik rəmzidir. Ən önəmlisi – Azərbaycan Respublikasının “üç rəngli bayrağını göyə qaldıran” şərəfli yerdür. Bu məqamda göz önündə Gəncə Müsəlman Milli Komitəsinin üzvləri canlanır: Nəsim bəy Yusifbəyli, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Həsən bəy Ağayev, Aslan bəy Səfikürdski, Məmmədbağır Şeyxzamanlı və b; Gəncə uğrunda mübarizə aparan Cavad xan, Hüseynqulu ağanın qəhrəmanlıqları yada düşür.

Müəllif şeirdə bu böyük şəxsiyyətləri anaraq, qeyri-adi müqayisə verir:

Torpağıma bağlı köklü çinardı,
Əyilməz vüqarı, əyilməz başı.
Nəsim bəy, Cavad xan yenə də vardır (6; 25).

Bu sətirlər oxucuda maraqlı mülahizələrə yol açır: Vətən yenilməzdir, çünki polad sinəli Kəpəz, şiş uclu Qoşqar sipərdir bizə. Vətənin dağ-daşları möhkəmdir, vətəndaş da mərddir! Kiçik vətəninə, Gəncəyə vətən daşı olan Tofiq müəllim şeirdə əyilməz vüqarlı, əyilməz başlı, çinar kimi kökü bu torpağa bağlı olan qəhrəman oğullara işarə edərək, gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməyə çağırır.

Ruhən insanları səfərbər edən marşın sonluğu sanki Qarabağın azadlığından xəbər verir:

Bayrağında ay, ulduzun pırıldar,
Orda mənim əqidəm, həm dinim var,
Allahım kömək ol mənim yurduma
Düşmənin yanında olmayaq biz xar.

Qədim tarixə malik Gəncə şəhəri əsrlərdən bəri Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərində canlandırılmışdır. Bu gün də inkişaf edən, gözəlləşən şəhərə həsr edilmiş çox sayda poetik nümunələr yaranır və yazılmaqda davam edəcək. Çünki:

Gəncə millətimin qeyrət rəmzidir,
Məhəbbət rəmzidir, cürət rəmzidir.
Üç rəngli bayrağı göyə qaldıran,
Elimin-obamın şöhrət rəmzidir.

Ədəbiyyat

1. Ə. Cavad. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı – 2015.
2. H. Arif. Seçilmiş əsərləri. Xalq bank, Bakı – 2011.
3. Əlyar Səfərli, Xəlil yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. “Ozan” nəşriyyatı, Bakı – 2008.
4. Azərbaycan tarixi. “Çıraq” nəşriyyatı, Bakı – 2007.
5. Gəncə haqqında ilk jurnal. № 8, 2007.
6. www.gencekitab.az. Mənim gözəl diyarım.
7. az.wikipedia.org. Gəncə.
8. az.wikipedia.org. Gəncə Müsəlman Milli Komitəsi.

Т.Вердиева

Гянджа в поэзии а. Джавада и г. Арифа Резюме

Статья «Гянджа в поэзии А.Джавада и Г.Арифа» нацелена на описание одного и того же художественного образа, города. В статье дается краткая справка об особенностях одного из литературных жанров поэзии. Хотя и А.Джавад, и Г.Ариф посвящают стихи древней Гяндже, делают это они с различных ракурсов. Так, для первого Гянджа

– город с богатым и бурным прошлым. Это читаем в стихотворении «Посвящение Гяндже». Поэт также вспоминает исторические личности, отстоявшие за родины Низами.

Совсем другое дело на первый взгляд «негромкая» лирика Г.Арифа, для которого друг Т.Багиров олицетворение дружелюбной и приветливой Гянджи. Восприятие человеческого облика города фактически происходит через поступки, черты характера его лирического героя. В статье приводится образец лирического творчества и самого Багирова – «Марш Гянджи».

Одним словом, Гянджа достойна воспевания и процветания на фоне современных реформ.

T. Verdiyeva

Ganja in the poetry of a. Javad and h. Arif

Summary

Article titled as "Ganja in the poetry of A. Javad and H. Arif" focuses on the description of the same artistic image - the city. The article gives a brief overview about the features of one of the literary genres of poetry. Although, A. Javad and H. Arif had poems about the ancient Ganja, they do it from different angles. So, for the first Ganja is a city with a rich and turbulent past. It read, in his poem "Dedicated to Ganja". The poet also remembers historical figures to defend the homeland of Nizami.

It is quite another thing at first sight "quietly" lyrics H. Arif for which each T.Bagirov personification of friendly and welcoming Ganja. The perception of the human landscape of the city is actually going through the actions, character traits of his lyrical. The article provides a sample of the lyrical creativity, and most Bagirov - "March of Ganja".

In short, Ganja chanting and prosperity on the background of modern reforms.

Rəyçi: Rafael Hüseynov
Akademik

MEHDİ ŞÜKÜROV
Təhsil İşçilərinin Peşəkar İnkişafı İnstitutu
shukurov@mail.ru

“MADAY-QARA” DÜNYA EPOSLARI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: “Maday-Qara” Kogidey Mergen, Qara Qul, Altay dastanları, Altun Tərgə, dünya dastanları kontekstində

Ключевые слова: «Мадай-Кара, статья, Война, Колгидея Мергена,

Key words: Maday Kara, article, Kogidey Mergen, German, Chinese

XIX əsrin ortalarında Altay türklərinin qəhrəmanlıq dastanlarını toplayan səyyah Potanın belə qənaətə gəlir ki, bütün Avropa etnosları ortaşərq etnoslarından bəhrələnib. Yəni bu etnosların kökü eynidir.

Avropa etnoqrafları bu fikirlə razılaşmasalar da bir həqiqəti qeyd edirlər. Etnoslar yaranan zaman irqi və milli ayrışmışlıq olmadığından belə şey mümkündür. O cümlədən Maday-Qara qəhrəmanlıq dastarı ilə rus nağılları arasında uyurluq vardır. Dastan Maday-Qara adlı feodalın torpaqlarının təsviri ilə başlayır. Elə başlanğıcda bildirilir ki, bu torpaqlarda iki küük quşu (кукушка) var idi. Bu quşlar kimin nə qədər yaşayacağını bildirdilər. İstər-istəməz rus nağıllarının personajları yada düşür. Həmin nağıllarda rus qızları küük quşuna müraciətlə: “кукушка-кукушка, сколько мне осталось жить?”-deyə soruşurlar.

Daha sonra yollara, bərələrə nəzarət edən bir cüt qara mürküd (беркут) quşundan danışılır. Mürküd quşları bu yerlərdə düşmənlər kimi səs-küy salıb xalqı ayağa qaldırır. Bu təsvirsə Puşkinin “Qızıl xoruz” nağılını yadımıza salır.

Altay türklərinin dastanları uzun illər ərzində formalaşdığından araşdırmaq olmur ki, küük quşu haqqında inancılı ruslar türklərdən, yoxsa əksinə türklər ruslardan əxz edib. Amma xoruz-mürküd məsələsində rusların türklərdən bəhrələndiyi aydındır. Çünki xoruz dünyanın hər yerində yaşayır. Türklər bu epizodu ruslardan əxz etsəydilər xoruzu mürküdə çevirməzdilər. Rusiya ərazisində mürküd, şahin, qartal olmadığından Puşkin mürküdü xoruza çevirib. Üstəlik qızıl xoruzu çar Dadona türk cadugəri bağışlayır və nəhayət çar Dadonun bütün fəlakətlərinə səbəb Şamaxı padşahının qızı olur. Eyni mövzu məşhur Amerika yazıçısı Vaşinqton İrvinq tərəfindən “Alqambra hekayələri” silsiləsində işlənib. Amma ordakı hadisələr Kordova xilafətində cərəyan edir. Dastan bəzi məqamlarda Homerin Odiseyasını xatırladır. Eposun baş qəhrəmanı Kolgudey Mergen birləşib-ayrılan qayaların arasından keçməli olur.

Nağılçı Kalkin bu eposu 1963-cü ildə lentə yazıb. 1963-cü ilə kimi həmin Kalkin iki dəfə dastanın nisbətən qısa variantlarını danışıb. Həmin variantlarda dastan 5000 sətir həcmində olub. Axırıncı, 1963-cü il variantında isə sətirlərin sayı 7000-i keçib. Əfsus ki, bizdə eposun əvvəlki variantı yoxdur. Ona görə də əvvəlki yazılarda birləşib-ayrılan qayaların olub-olmadığını söyləyə bilmirik. Bununla belə müəllif şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələyə bilər, amma şifahi ədəbiyyat yalnız şifahi ədəbiyyatdan bəhrələnir. Təcrübə göstərir ki, təxəyyül reallığın inkişafı nəticəsində təşəkkül tapır. Uzun müddət belə hesab edilirdi ki, əjdaha təxəyyülün məhsuludur. Lakin dinozavrların skletləri tapıldıqdan sonra məlum oldu ki, dinozavrı görmüş adamlar təxəyyüllərini inkişaf etdirərək onu ağzından od püskürən kimi təsəvvür edib əjdaha surətini yaratmışlar. Birləşib-ayrılan qayaları təxəyyül vasitəsilə yaradan adamlar buna oxşayan nəşə görməliydilər. Qara dənizdə, Kolxida və İberiyada belə şey yoxdur. Yalnız sibirliyə bir də Avropanın şimalında yaşayan vikkinqlər toqquşan aysberqləri görüb təxəyyüllərində belə mənzərə yarada bilirdilər. Amma Skandinaviya eposlarında, Odin barəsində olan nağıllarda belə mənzərəyə rast gəlinmir. Deməli Homerin istifadə etdiyi həmin qorxunc mənzərəni ilk dəfə sibirliyə görmüş və Homer də bu lövhədən istifadə etmişdir. Məkanların uzaqlığı sizi təəccübləndirməsin. Kim deyir ki, eramızdan əvvəl sibirliyə gəlib gördüklərini Homerə danışıb? Əsla, sibirliyə slavyana, slavyan qafqazlıya, qafqazlı iranlıya, iranlı da yunana danışa-danışa birləşib-ayrılan qayalar dünya ədəbiyyatında işlənən mövzuya çevrilib. Qeyd edək ki, kinonun, teatrın və internetin olmadığı həmin vaxtlar insanlar indikindən qat-qat ünsiyyətçil idilər.

Maday-Qara eposunun baş qəhrəmanı Kogüdey Mergenin əsas düşməni Qara-Qul xan öz canını körpə quşa çevirir. Körpə quşu qutuya qoyub göyün üçüncü qatında yaşayan maralın qarnında gizlədir. Heç kəsin həmin quşu tapmayacağına arxayın olandan sonra ətrafdakılara zülm edir. Bu isə rus nağıllarının mənfə personajı Kaşşey Bessmertniy ilə səsleşir. Rus etnoqrofları “Kaşşey” sözünün “kişi” sözündən doğduğunu qeyd edirlər.

Həmin ölümsüz kişi elə Qara-Qul xan kimi eybəcər və güclüdür. Hər ikisi həm varlılara həm də rəiyyətə zülm edirlər. Fərqli cəhətləri də var. Qara-Qul xan gözəllik aşiqi deyil, arvadı da özü kimi, burnu çaydan lüləsinə oxşayan eybəcərdir. Amma Kaşşey Rusiyanın ən gözəl qızlarını, İvanuşka-Duraçokun nişanlısı Vasilisanı qaçırdır.

Potanın haqlı olaraq qeyd edir ki, xalqın tapıntıdığı din onun şifahi ədəbiyyatını rəndələyib konkret çərçivələrdə saxlayır. İslam dininə görə hər bir insanın canı Allahın əlindədir. Bu səbəbdən Azərbaycan nağıllarının personajları olan Adəm övladları canlarını quşa çevirib gizlədə bilməyiblər.

Hərçənd şər qüvvələri təmsil edən divlərin canlarını şüşədə gizlətməsinə bizim nağıllarda tez-tez təsadüf olunur.

Maday-Qara eposu bəzi məqamlarda yunan mifalogiyasını çox xatırladır. Bu şübhəsiz Altay türklərinin dini əqidəsiylə əlaqədardır. Sibir türkləri XIX əsrə qədər nə islamı nə də xaçpərəstliyi qəbul etməyərək buddizm dininə çox oxşayan şamanizmə etiqat ediblər. Yalnız XIX əsrin ortalarında ruslar bu türkləri xaç suyuna salıblar. Lakin altaylılar xristianlığı istəmədən qəbul edib indinin özünə kimi şamanizmə tapınırlar. Xaçpərəstlikdən onlara qalan məişətdə işlətdikləri rus adlarıdır.

Şamanizmə yunanların antik dini çoxallahlığa yaxındır. Altaylıların dini inancına görə dünyanı üç ilahi qüvvə idarə edir. Səməvi dünyanın adı Qürubistandır. Oranı idarə edən adı Yeraltı dünyanı Aybistanı idarə edən Ərlik bəydir. Nəhayət insanların yaşadığı dünyanı, yəni Altayı Altayın ruhu idarə edir. Maday-Qara eposunun baş qəhrəmanı Koqudey Mergen insan övlədidir. Lakin onu Altayın ruhu tərbiyə edir. Bu səbəbdən Koqudey Mergen məhz yarımallah Herakli xatırladır. O, zavalıdır. Mergenin başından 90 pudluq toppuzla vuranda toppuz çiliklənib yerə tökülür. Mergenin boyu dağdan hündürdür. Sinəsində qoyun sürüsü, kürəklərində at ilxıları gəzə bilər. Bu azman Herakldan fərasətlidir. O istədiyi an istədiyi canlıya çevrilir. Üstəlik Kosüdey Merqen yeddiləşməyi də bacarır. Lazım olduqda onun yanında daha 6 Koqudey Mergen peyda olur. Amma yunan mifalogiyasına ən yaxın məğam dastanının sonunda onun öz arvadı ilə birlikdə ulduza çevrilib göyə uçmasıdır. Axı yunanların və romalıların allahları göydə ulduzdular.

Mars müharibə, Venera məhəbbət allahıdır. Digər tərəfdən Meduza Qurqonunun öhdəsindən gəlmiş Persey də sevgilisi Andramedaya qoşulub səmada bürcələrə çevrilirlər. Müasir astronomiya həmin bürcləri Persey və Andrameda adlandırır. Koqudey Mergen isə göydə böyük ayı bürcünə çevrilib. Bu bürcü Altay türkləri “yeddi bahadır”, Azərbaycan türkləri isə “yeddi qardaş”, bürcü adlandırır. Mergenin arvadı Altun Güzgü bürcə deyil tək ulduza, Şimal ulduzuna çevrilir. Bu oxşarlıq dinlərin məntiqindən irəli gəlir. Xoşbəxt sonluqla qurtaran Azərbaycan nağılları adətən bu sözlərlə başa çatır: “Filan oğlanla, filan qız evləndilər, ömürlərinin sonuna kimi şad-xürrəm yaşadılar”. Amma layəzal bir obraz yaratmış dastançı belə sözlərlə dastanı yekunlaşdırma bilmir. Çünki zavalı yalnız Allaha məxsus sifətdir. Bu personaj ölə bilməz. Bəs ölməyibsə indi hardadır? Baxın, orda. Səmada.

“Maday-Qara” eposunda Alman və Çin nağıllarının da epizodu var. Bir Alman nağılında yeddi idmançı usta kralın qızıyla evlənməyə yollanır. Onlardan biri mahir atıcı, başqası usta qaçağan, digəri isə, indiki dildə desək, kondisionerdir, yəni papağını müxtəlif tərəflərə əyərək hava durumunu dəyişə bilər. Bu yeddi dost birgə səyləri ilə dostlardan birinin kral qızı ilə evlənməsinə nail olurlar.

Eyni epizodu “Maday-Qara” dastanında görürük. Koqudey-Mergen yeddiləşir və bu yeddi bahadurun hərəsi bir işin öhdəsindən ustalıqla gəlir. Ən qəribəsi – bahadurlardan biri dənizi içib qarnında saxlaya bilir. Bu epizoda isə biz Çin və Koreya nağıllarında rast gəlirik.

“Maday-Qara” eposunun Azərbaycanla bağlılığı ilk sətirlərdən məlum olur. Maday-Qara adlı feodalın tabeliyində olan adamlar ağ çayır (çöhrəli, üzli) adlandırılır. Heç demə altaylıların dini inancına görə yeraltı dünyanın adamları qara üzli, yer üstü dünyanın adamları isə ağ çayır (ağ üzli) adamlardır. İstər-istəməz Azərbaycan türklərinin daha qədim adı olan oğuz sözü xatırlanır. Dünyanın çox tarixçisi belə hesab edir ki, türklərin vətəni qərbi Sibirdir və türklər məhz ordan bütün şərqə yayılıb, özlərinə müxtəlif adlar qoyublar: Osman, səlcud, qazax, qırğız, türkmən, uyğur, özbək və s.. Fars və erməni təəssübkeşi olan tarixçilər belə hesab edirlər ki türklər Azərbaycan ərazisinə X-XI əsrlərdə cəmlənilər. Obyektiv tarixçilər oğuzların burda eramızdan əvvəl V əsrdən yaşadığını təsdiqləyirlər. Həmin oğuzları digər xalqlar iskid, skif, işquz kimi də adlandırıblar.

Güman etmək olar ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan türklərin dini inancları Altay türkləri ilə eyni olub. Nəinki islamdan və xristianlıqdan, hətta Zərdüştilikdən də əvvəl. Bu səbəbdən babalarımız özlərini ağüzdü (oğuz) adlandırır. “Maday-Qara” eposu nəzmlə söylənilib. Bu eposu Altay türkcəsində eşidəndə 8 hecalıq şeirin ritminin, hər bə-zorbaların mətninin, qarğış və alqışların, öxşamaların emosionallığının Dədə Qorqud dastanındakı şeirlərə bənzəməsi oxucuda heyranət doğurur. Digər Altay eposlarında Dədə Qorqud dastanını xatırladan epizodlar var. Ümumiyyətlə, Altay eposlarında beş əsas məzmun xətti var: əjdahalarla vuruş, elçilik və evlənmə, hücum edən qonşu feodal xanla müharibə, zülümkar xana qarşı mübarizə, yeraltı dünyanın sahibi Ərlik bəylə mübarizə.

“Maday-Qara” eposunda saydığımız beş mövzudan dördü var. Bu səbəbdən də epos Altay eposları arasında ən böyük həcmlidir. Burada yalnız hücum edən feodal xanla müharibə mövzusu yoxdur. Saydığımız mövzuların Dədə Qorqud boylarını xatırladığı aşkardır. Amma Maday-Qara onun torpaqlarına hücum etmiş Qara-Qul xanda müharibə etmir. Məğlub olacağını bilən müdrik Maday-Qara əhalisini qoruyaraq müharibəsiz-filansız düşməne təslim olur. Belə təslimçilik Qazan xanın ağına belə gəlməzdi. Altay türklərinin digər eposlarında Qazan xanı xatırladan obrazlar olduqca çoxdur. “Maday-Qara” eposunun baş qəhrəmanı Koqudey Mergensə Dədə Qorqud dastanındakı təpəgözü məğlub edən Busatı xatırladır. Onlar hər iksi təiəti köməyi ilə böyüyüb boya-başa çatırlar.

Koqudey Mergen və Koroğlu zahiri cəhətdən çox oxşayırlar. Hər iksi boylu-buxunlu, saçlı-birçəkli igidlərdir. İştahaları da eyni cür güclüdür. Koqudey Mergen öküzlə dəvəni parçalayıb yeyəndə Koroğlunun qarı

nənəylə birgə plov yeməyi yada düşür. Bu iki igid həm də adaşdırlar. Maday-Qara və Altun Tərgə öz uşaqlarına ad verməyə imkan tapmırlar. Maday-Qara öz oğlunu dağla dörd toz ağaclarının ümüdünə qoyub gedir. Uşağı Altayın sahibəsi olan qoca qarı böyüdür. Bir müddətdən sonra lap elə Dədə Qorqud sayağı “sənin adın Koqudey Mergen olacaq”, -deyib uşağa ad qoyur. Dədə Qorqud igidə ad verəndə bu adın mənasını izah edirdi. Altayın sahibəsi isə Koqudey Mergen adının mənasını açıqlamır. Folklorşünaslar hər iki dastanın XVI-XVIII əsrlərdə yarandığını ehtimal edirlər. Bəlkə Koroğlu, Rövsən kəlmələri Xəzər Dənizinin sahillərindən Altay dağlarına sıxana kimi Koqudey, Mergen kəlmələrinə çevrilib. Bu yalnız ehtimaldır. Gələcəkdə Koqudey və Mergen sözlərinin hərfi mənasını öyrənmək vacibdir.

Koroğlu ilə Koqudey Mergenin ən oxşar cəhəti onların öz atlarına olan münasibətidir.

Koroğlu : “At igidin qardaşdır,” –deyir. Məxmər yalmanlı tünd göy rəngli at isə Mergenin həm qardaşı, həm yol göstərən müəllimi, həm də sehirli qüvvəyə malik olan, keçmişdən və gələcəkdən xəbərdar məsləhətçisidir. Nə qədər qəribə olsa da Qıratla məxmər yalmanlının cinsi eynidir. Qırat dəniz ayğırının övladı, məxməryalmanlı isə Altay sularının ruhunun dayçasıdır.

Koroğlu da, Koqudey Mergen də nəğməkar igidlərdir. Qoç Koroğlu sehirli bulağın suyunu içib dünyanın ən gur səsləli aşığı olub. Saz çalmağı isə Azərbaycan türkləri elə-belə, böyüyə-böyüyə öyrənirlər. Bu musiqi aləti hamının evində olur. Çobanların ciblərində gəzdirdiyi tütək kimi.

Yeri gəlmişkən, Altay türkləri hamısı köçəri maldar olublar. Təəccüblü deyil ki, Koqudey Mergen topşuur (Altaylıların simli aləti) çalmır. Koqudey Mergen tütək çala-çala oxuyur. Elə oxuyur ki, nəinki adamlar öz evlərindən, hətta vəhşi heyvanlar da öz yuvalarından onun mahnısına qulaq asmaq üçün çıxırlar. Burda Dədə Qorqudun:”gözəl sevməyəni iyid deyilməz,”-aforizmi yada düşür. Türk dastanlarının müsbət qəhrəmanları nə qədər qüvvətli olurlar olsunlar eyni zamanda zərif qəlb sahibi, sözə, musiqiyə qiymət verən gözəllik aşıqlarıdır.

İdeya baxımından “Koroğlu” və “Maday-Qara” dastanları çox fərqlidirlər. 1930-cu ildə keçirilən Sovet İttifaqı yazıçılarının qurultayından sonra rus-sovet şərqsünasları sinfi mübarizənin elementləri – inqilabilik əlamətləri tapmaq üçün Altay eposlarını həvəslə öyrənməyə başladılar. Ruslar İslam mədəniyyətinə, daha doğrusu, müsəlman xalqların yaradıcılığına həmişə biganə olublar. Halbuki, onların axtardığı sinfi mübarizə və inqilabilik Azərbaycan dastanlarında idi. Altaylıların dini inancı olan Buddizm, Şamanizm öz siyasi baxışlarıyla Brahmanizmi xatırladır. Bütün cəmiyyətlərdə siniflər olsa da yəhudilik, xristianlıq və islam cəmiyyəti kastalara bölür. Siniflər iqtisadi quruluşun təsiri ilə yaranır.

Brahmanizm isə cəmiyyəti rəsmi şəkildə kastalara bölür. Xalqın böyük əksəriyyəti işləmək üçün yaranmış şudralardır. “Şudralar vuruşmağı bacarmır, şudralar vuruşmağı xoşlamır,”-fikirləri səhvdir. Sadəcə şudralara vuruşmaq olmaz. Bu səbəbdən Buddizm və Şamanizm dinində zülmə qarşı təşkilatlanıb kollektiv şəkildə mübarizə aparmaq yoxdur. Koqudey Mergen ata-anasını əsir etmiş zülümkar xana qarşı təkbaşına mübarizə aparır. Onun qalib gəlməsi dastan müəllifinin öz arzusunu baş vermiş hadisə kimi qələmə verməsindən başqa heç nə deyil. İnsanların zümrələrə bölünməsinə Azərbaycan dastanlarında yalnız bir yerdə, Qazan xan Qaraca çobanı ağaca bağlayanda rast gəlirik. Dastandakı hadisələr Qazan xanın necə böyük səhv etdiyini göstərir. Sanki dastan müəllifi Qazandan sonrakı xanları xalqa güvənməyə dəvət edir.

Koroğlu isə nəinki çobanın köməyindən imtina etmir, onun qarısı zülmə barışmayan hər bir üsyankarın üzünə açıqdır. Yaxşı silahlanmış, yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi cəngavərdən ibarət ordu vahid komandanlığa tabedir. Bu səbəbdən Koroğlu, Koqudey Mergen kimi yarımallah olmasa da məğlubedilməzdir.

Koroğlunun misri qılıncı, Qır atı müəyyən qədər mistik olsalar da özü tam real adamdır və belə qəhrəmanın göstərdiyi şücaət Herakl kimi layəzalların qəhrəmanlığından çox dəyərlidir.

Ədəbiyyat:

1. Kitabı –Dədə Qorqud. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1988.
2. Maday-Qara. Moskva: “Elm” nəşriyyatı 1973.
3. Koroğlu. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 2011.

М.Шюкуров

«Мадай Кара» в контексте мировых эпосов Резюме

В статье рассматривается и в контексте эпосов некоторых стран сравнительно анализируется самый лучший из лучших эпосов алтайского народа «Мадай-Кара».

Делается вывод, что этот эпос имеет созвучие с многими шедевральными эпосами многих стран. В частности некоторые моменты перекликаются с греческими мифологиями, сюжетными событиями Гомеровской Одиссеи. Главный герой эпоса «Мадай-Кара» Когидай Мерген в некоторой степени напоминает греческого легендарного Геракла.

Немало сюжетных пересечений эпоса «Мадай-Кара» и русских сказок, в том числе сказок А.С.Пушкина, Кощея Бессмертного. С первых строк «Мадай-Кара» обнаруживаются связи этого эпоса с азербайджанскими сказками. В эпосе имеются следы германских, китайских, корейских сказок.

В статье нами определяются четыре линии содержания алтайских эпосов:

1. Битва с драконами.
2. Сватовства и женитьба.
3. Война с нападающими соседними феодалами.
4. Борьба с подземным хозяином Эрлыком.

В статье также исследуется сходство коня Колгидея Мергена с конями героев эпосов многих народов, в том числе с конём Кероглы.

Исследуется также историческая динамика возрастания содержательного объема эпоса «Мадай-Кара».

M.Shukurov

Maday-Kara in the world epos kontekst Sammary

In the article the Best one from the best legends of Altay people Maday Kara is discussed and compared with the legends of other countries.

It is thought that this legend sounds with the valuable legends of many countries very serious.

At several times it sounds with Greek mythology, topical events in Odissey of Homer.

The main hero of the legend Maday-Kara Kogidey Mergen remains some times Greek legendaryhero Herakl.

There are similarities between Maday-Kara and russian tales as wellas in the tale “the deadless Koshei” by A.S. Pushkin.

From the first line of “Maday-Kara” there are connections between the epos with azerbaijan tales.

The tracks of German, Chinese, Koreya stories are seen in the epos.

Four content lines are made known in the epos.

1. A Battle with dragons.
2. Match-making and marriage.

3. A war with the attacked neighbour feudal lords.
4. A struggle with the Landowner of Erlik.

In the article it is investigated the similarity of the horse of Kogidey Mergen with the horses of the heros of many countries.

Historical dynamic enlargement of the content volume of Maday-Kara epos are investigated too.

Rəyçi: Aydın Paşayev
filologiya elmləri doktoru

КАМАЛА ИМАНОВА,
ГЮНЕЛЬ МАМЕДОВА
АТУ
imanovakamala@mail.ru

АНТУАН ДЕ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ «МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ»

Açar sözlər: Məqalə, misilsiz dəyəri, müasir ədəbiyyat, müharibə, təyarrəfi, həyatı riskə atmaq.

Ключевые слова: статья, бесценный вклад, современная литература, война, пилот, рисковать жизнью

Key words: article, valuable, modern literature, war, pilot, risk.

В своей статье хочу рассказать вам немного об уникальном и гениальном французском писателе, поэте и профессиональном лётчике в одном лице, и его бесценном вкладе в мировую современную литературу на примере одного из его произведений, которое именуется «Маленький Принц ». Наверное, многие из вас догадались, что это Антуан Мари Жан-Батист Роже де Сент-Экзюпери. Антуан де Сент-Экзюпери родился 29 июня 1900 года во французском городе Лион. Происходил из старинного провинциального дворянского рода и был третьим из пятерых детей виконта Жана де Сент-Экзюпери и его супруги Мари де Фонколомб. В возрасте четырёх лет потерял отца и дальнейшим воспитанием маленького Антуана занималась добрейшая и благородная мать Мари. В семье ему дали прозвище Король Солнца из-за белокурых локонов, веняющих голову; товарищи же прозвали его Звездочёт, потому что нос его был вздёрнут к небу, за которым он мог часами наблюдать. Учился он неровно, в нём проявлялись проблески гения, но бросалось в глаза, что ученик этот не создан для школьных занятий. Экзюпери учился в школе вместе с братом Франсуа в иезуитском колледже Сент-Круа в Мансее - до 1914 года, после чего они продолжили учёбу в Швейцарии в колледже маристов. Детство закончилось, когда от лихорадки умер любимый брат Франсуа. Он завещал Антуану велосипед и ружьё, самые дорогие свои пожитки, причастился и отошёл в мир иной - Сент-Экзюпери навсегда запомнил его строгое и спокойное лицо. Немного позже он выскажет грустную мысль, относящуюся к этому периоду его жизни: «Стоит только подрасти, и милосердный Бог оставляет вас на попечение судьбы». Поворотным в его жизни стал 1921 год - тогда он был призван в армию Франции. Антуан записался во второй полк истребительной авиации в Страсбурге. Сначала его определяют в рабочую команду ремонтных мастеров, но вскоре ему удаётся сдать экзамен на

гражданского лётчика. В январе 1923 года с ним происходит первая авиакатастрофа, он получает черепно-мозговую травму. В марте его комиссуют. Экзюпери переселяется в Париж, где и предаётся писательским трудам. Однако на этом поприще он поначалу не имел успеха и был вынужден браться за любую работу: торговал автомобилями, был продавцом в книжном магазине. Лишь в 1926 году он занялся любимым делом - стал пилотом компании «Аэропосталь», доставлявшей почту в Африку. И так до 1939 года он работает в разных авиакомпаниях пилотом, вплоть до начала второй Мировой Войны. На следующий день после объявления Францией войны Германии, Сент-Экзюпери является по месту мобилизации на военный аэродром и вскоре переводится в авиачасть дальней разведки. Это был его ответный шаг на уговоры друзей отказаться от карьеры военного лётчика. Многие пытались его убедить, что он принесёт гораздо больше пользы стране, будучи писателем, журналистом и ему не стоит рисковать своей жизнью. Однако он на этот счёт высказывался так: «Я обязан участвовать в этой войне. Всё, что я люблю, - под угрозой. В Провансе, когда горит лес, все, кто не последняя сволочь, хватают ведра и лопаты. Я хочу драться, меня вынуждают к этому любовь и моя внутренняя религия. Я не могу оставаться в стороне.» В письме к своему другу Жану Пелисье от 10 июля 1944 года он писал: «У меня забавное ремесло для моих лет. Следующий за мной по возрасту моложе меня лет на шесть. Но, разумеется, нынешнюю мою жизнь - завтрак в шесть утра, столовую, палатку или белённую известью комнату, полёты на высоте десять тысяч метров в запретном для человека мире - я предпочитаю невыносимой алжирской праздности. Я выбрал работу на максимальный износ и, поскольку нужно всегда выжимать себя до конца, уже не пойду на попятный... Хотелось бы только, чтобы эта гнусная война кончилась прежде, чем я истаяю, словно свечка в струе кислорода. У меня есть, что делать и после неё.» 31 июля 1944 года Сент-Экзюпери отправился с аэродрома Борго на острове Корсика в разведывательный полёт, но к сожалению, так и не вернулся. Долгое время о его гибели было ничего не известно. И только в 1998 году в море близ Марселя один рыбак нашёл браслет. На нём было несколько надписей: «Antoine», «Consuelo», и «so Reynal and Hitchcock, 386, 4-th Avenue, NYC USA». Это был адрес издательства, в котором выходили книги Экзюпери. Своё, пожалуй, самое знаменитое произведение «Маленький Принц», Экзюпери написал в 1942 году, будучи в гостях у сестры в Нью-Йорке. Впервые эта аллегорическая сказка была опубликована на английском языке в 1943 году в США издательством «Reynal and Hitchcock»; и только несколькими годами позже на родном, французском языке автора. «Маленький Принц» является одним из наиболее переводимых

произведений в мире. Оно было переведено на более чем 180 языков и диалектов, на основные европейские, азиатские, африканские и американские языки. Рисунки к этой книге были выполнены самим автором, что ещё больше притягивает и умиляет читателей. Удивительно, как на простом языке, посредством, на первый взгляд, детской сказки он смог затронуть вовсе не детские темы, актуальные во все времена. Книга посвящается его другу Леону Верту, вернее маленькому мальчику, каким некогда был его друг. «Все взрослые сначала были детьми, только мало кто из них об этом помнит» - эта фраза из посвящения к книге. Ведь, действительно, будучи детьми мы не осознаём, что это самая прекрасная, беззаботная, наивная пора нашей жизни. Дети всегда мечтают быстрее повзрослеть и стать самостоятельными, важными особами. А однажды повзрослев, мы и вовсе забываем, что когда-то были детьми. Изредка наткнувшись на старый мультик по телевизору, услышав песенку из детства или случайно увидев своего старого и потрёпанного мишку, спрятанного мамой для будущих внуков, на нас нахлынивают минутные радостные воспоминания из далёкого детства. Иногда даже наворачиваются слёзы на глазах, которые мы тщательно скрываем от посторонних глаз. И снова воспоминания уходят куда-то далеко, а ежедневный быт занимает всё наше время и мы превращаемся в занятых, важных особ, т.е. взрослых. Антуан де Сент-Экзюпери, на мой взгляд, один из тех редких людей, который смог пронести того маленького мальчика, каким он когда-то был, через всю свою жизнь, несмотря на его достаточно сложную жизнь и нелёгкое поприще, которое он себе избрал. «Маленький принц» является одновременно и автобиографическим произведением. Познакомившись ближе с Антуаном, можно увидеть его духовную близость с главным героем. Он часто рисовал маленького крылатого мальчика, чьи крылья на рисунках постепенно превратились в длинный шарф. Сам автор очень любил носить длинные шарфы и подолгу наблюдать за звёздами на небе, за что некогда в юности друзья его прозвали Лунатиком. Между образом капризной и кокетливой Розы, любимицей маленького принца и женой Экзюпери - Консуэло также часто проводят параллель. Она была очень импульсивной женщиной, латиноамериканского происхождения, за что её часто среди своих называли «маленьким сальвадорским вулканом». А ведь её мужу тоже часто приходилось покидать её, так как он много путешествовал по долгу службы, как и маленькому принцу пришлось покинуть свою любимую розу, чтобы ближе познакомиться с жизнью других людей, их традициями и устоями на разных планетах. Последней, т.е. седьмой по счёту в списке посещаемых планет, и конечно, самой интересной и разнообразной оказалась планета Земля. На которой такое большое скопление людей с

различными интересами, нравами, характерами и профессиями. «Земля- планета не простая! На ней насчитывается сто одиннадцать королей, семь тысяч географов, девятьсот тысяч дельцов, семь с половиной миллионов пьяниц, триста одиннадцать миллионов честолюбцев, итого около двух миллиардов взрослых».- Вот такими неутешительными оказались подсчёты главного героя. Возвращаясь к прообразам произведения, не могу не обратить внимания на одного интересного персонажа- Лиса, приручённого маленьким принцем в пустыне. Очень много споров возникало по поводу рода этого персонажа, т.е. Лис ли это или Лисица. Вот, что писала в своей статье Нора Галь, переводчица книги на русский язык: «Когда «Маленький Принц» печатался у нас впервые, вышел жаркий спор в редакции: Кое-кто считал, что лисица в сказке- соперница Розы. Здесь спор не об одном уже слове, не о фразе, но о понимании, всего образа. Даже больше, в известной мере о понимании всей сказки: её интонация, окраска, глубинный внутренний смысл- всё менялось от этой мелочи. А я убеждена: биографическая справка о роли женщин в жизни Сент-Экзюпери понять сказку не помогает и к делу не относится. Уже не говорю о том, что по-французски *le renard* мужского рода. Главное, в сказке Лис - прежде всего друг. Роза-любовь, Лис- дружба, и верный друг Лис учит Маленького Принца верности, учит всегда чувствовать себя в ответе за любимую и за всех близких и любимых». И действительно, это произведение прославилось величайшей цитатой: «Ты навсегда в ответе за всех, кого приручил». Мы очень часто забываем об ответственности, возложенной на нас за любимых нами и любящих нас людей. Мы часто не успеваем, а иногда даже забываем навещать или хотя бы звонить дорогим нашему сердцу людям. Говорить, как сильно мы их любим и ценим, радовать маленькими подарочками, знаками внимания, и в первую очередь, благодарить Бога за то, что они у нас есть. Не хочу читать долгих нотаций о том, что нам всем надо «очищаться», быть добрее, всех простить и самим попросить прощения у каждого, кого когда-либо обидели. Я ведь и сама неидеальна и совершаю всё те же ошибки изо дня в день, хоть и обещаю себе измениться и стать лучше с завтрашнего дня, со следующей недели, месяца или с нового года. Просто всего лишь напоминаю вам, а в первую очередь, конечно себе, что все мы невечные и никто не знает, что уготовил нам грядущий день, поэтому желательно начать действовать прямо сейчас. И очень надеюсь, что если хотя бы один человек, после прочтения моей статьи позвонит близкому человеку и справится о его здоровье, я получу маленький плюсики, где-то там наверху. И в заключении хочу написать молитву, автором которой является Антуан де Сент-Экзюпери: «Господи, я

прошу не о чудесах и не о миражах, а о силе каждого дня. Научи меня искусству маленьких шагов. Сделай меня наблюдательным и находчивым, чтобы в пестроте будней вовремя останавливаться на открытиях и опыте, которые меня взволновали. Научи меня правильно распоряжаться временем моей жизни. Подари мне тонкое чутьё, чтобы отличать первостепенное от второстепенного. Я прошу о силе воздержания и меры, чтобы я по жизни не порхал и не скользил, а разумно планировал течение дня, мог бы видеть вершины и дали, и хоть иногда находил бы время для наслаждения искусством. Помоги мне понять, что мечты не могут быть помощью. Ни мечты о прошлом, ни мечты о будущем. Помоги мне быть здесь и сейчас и воспринять эту минуту как самую важную. Убереги меня от наивной веры, что всё в жизни должно быть гладко. Подари мне ясное сознание того, что сложности, поражения, падения и неудачи являются лишь естественной составной частью жизни, благодаря которой мы растём и зреем. Напомяни мне, что сердце часто спорит с рассудком. Пошли мне в нужный момент кого-то, у кого хватит мужества сказать мне правду, но сказать её любя. Я знаю, что многие проблемы решаются, если ничего не предпринимать, так научи меня терпению. Ты знаешь, как сильно мы нуждаемся в дружбе. Дай мне быть достойным этого самого прекрасного и нежного Дара Судьбы. Дай мне богатую фантазию, чтобы в нужный момент, в нужное время, в нужном месте, молча или говоря, подарить кому-то необходимое тепло. Сделай меня человеком, умеющим достучаться до тех, кто совсем «внизу». Убереги меня от страха пропустить что-то в жизни. Дай мне не то, чего я себе желаю, а то, что мне действительно необходимо. Научи меня искусству маленьких шагов».

Ədəbiyyat

1. The Strange Triumph of “The Little Prince”. By Adam Gopnik
April 29, 2014
2. In these heartless times, The Little Prince reminds us what it is to be human, Azar Nafisi
3. Charming Facts About The Little Prince. By Ali Parr. June 2, 2015

K. Imanova
G. Mammadova

Balaca Şahzadə əsəri **Резюме**

Məqalə fransız yazıçısı Anton Sent – Ekzüperinin ədəbi fəaliyyətinə və onun “Balaca şahzadə” əsərinə həsr olmuşdu. Məqalə müəllifin “Balaca

Şahzadəni” yazarkən mənəvi durumunu və onun əsərin qəhrəmanına münasibətini avtobioqrafik faktlara əsaslanaraq qiymətləndirilir. Bu kitabın hər zaman aktuallığı nəzərə çatdırılmışdı. Baxmayaraq ki, kitab nağil üslubunda yazılmışdı, böyüklərdə bu əsər səadət, mənəvi təmizlik, mərhəmət kimi duyğuları oyadır. 1913-cü ildə müharibədən yaralanıb, 1939-cu ildə Ekzüperi Böyük dünya Müharibəsində iştirak edib. O əsil qəhrəman kimi döyüşdə şəhid olub. Ekzüperinin “Balaca şahzadə” əsəri bir çox dillərdə tərcümə olunub, indiyə qədər bütün dünyada ən çox çıxan kitablardandır. Əsər bizə sevdiyimiz insanlara görə məsuliyyət daşdığımızı öyrədir. Bu kitab 180 dilə tərcümə olunmuşdur. Hal-hazırda aktual problemlərə müəllim o zaman toxunmuşdur. Onun həyatı gənclər üçün nümunə olmuşdur. Onun bu kitabda işlətdiyi cümlə biz yaxın olduğumuz insanlara görə məsuliyyət daşıyıraq. Dünyada məşhur olmuşdur.

**K.Imanova
G.Mammadova**

Saint Exupery "Little Prince" Summary

This article is devoted to the famous French writer Antuan Sant Ekzüperi. This book was translated into 180 languages. Although it was written for children, the book gained popularity among adults too. The problems, touched there are actual nowadays. The writer took part in 2 wars, as pilot. He never stopped to defend his country. His life is a good pattern for modern youth. Little prince is considered as autobiographic work. There is spiritual closeness between hero of the book the author. His words: “We are responsible for our close people, "became famous all over the world". In my article I want to tell you a little about the unique and brilliant French writer, poet and professional pilot in one person, and his invaluable contribution to the world contemporary literature on the example of one of his works, which is called "The Little Prince". Probably, many of you guessed that this is Antoine Marie Jean-Baptiste Roger de Saint-Exupery.

Rəyçi: Gülnarə Rəhimova
filologiya elmləri namizədi, dosent

TÜRKAN ƏLİYEVƏ
Bakı Mühəndislik Universitetinin (BMU)
tueliyeva@bmu.edu.az

MARQARET ETVUDUN YARADICILIĞINDA QADIN KONSEPSİYASI

Açar sözlər: feminist, özünüdərk, əsarət, dominant, patriarxal, hegemonluq

Key words: feminist, self-identity, dominant, oppression, patriarchal, hegemony

Ключевые слова: феминист, самосознание, угнетение, доминант, патриархальный, гегемония

“İnsan” “şəxsiyyət” və onun günü-gündən inkişaf etmiş cəmiyyətdə rolu məsələsi ədəbiyyatın gündəm mövzularından olmuşdur. “Cəmiyyətin formalaşmış yetkinləşməsi ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin formalaşmasından başlayır. Şəxsiyyət bütün zamanlarda cəmiyyət üçün həlledici sayılan hadisə və hərəkətlərə istiqamət verib, zamanın hələ hüceyrə halında olan işıqlı zərrə və nöqtələrinə arxalanaraq bu zamanın özünə hakim kəsilib, onu öz nəzərində daha parlaq görünən gələcəyə yönəldib”[1.7] Hər bir şəxsin həyat axtarışında qarşısında duran müəyyən öhdəlikləri vardır ki, bu işin öhdəsindən necə gələcəyi onun cəmiyyət üçün faydalılığını müəyyən edir. Bəşər cəmiyyətinin formalaşmasında əks qütbün –qadın və kişinin psixologiyası, düşüncə tərzləri, məsələlərə münasibətləri və onları həll etmək üçün seçdikləri yollar əsas rol oynayır. Təbii ki, bütün ictimai-siyasi epoxalarda bəşəriyyəti narahat edən, qlobal problemə çevirən gender məsələsi zamanın ruhuna uyğun olaraq bu və ya digər şəkildə işıqlandırılmışdır. Bütün dünya ədəbiyyatında qadın emansipasiyası məsələsi insan konsepsiyası çərçivəsində tədqiq edilərək mühüm sosial problem qismində çözülmüşdür. Qadın azadlığı məsələsi əsrlər boyu tərəqqipərvər bəşəriyyəti düşündürən ən mürəkkəb, həlli çətin olan ən mühüm problemlərdən biri kimi bütün dövrlərin ictimai-siyasi fikir tarixində diqqət mərkəzində durmuşdur. Əsrlər boyu sxoastik həyat təzi, cəhalət, istismar qadın azadlığı yolunda ən böyük maneə olmuşdur. Qadını ictimai həyatdan təcrid etmək, onu avam və kölə vəziyyətində saxlamaq dünya sivilizasiyasını ləngitmək demək olardı. Başa düşülürdü ki, qadın təhsil almısa, maariflənməsə, öz insani hüquqlarına yiyələnməsə cəmiyyət inkişaf etməz. Qadınların məqsəd və amalı bir idi. Qadınları cəhalət mənəşəsindən qurtarıb, onların ictimai-siyasi, sosial azadlığına, maarif və mədəniyyət sahəsində tərəqqisinə nail olmaqdır.

Müasir feminizm Mary Wollstonecraftın 1792ci ildə yazmış olduğu “Qadınların hüquqlarına haqq qazandırılması” (“A Vindication of the Rights of Women”) əsəri ilə başlayır ki, bu əsər qadının emosional və həssas

stereotipini tənqid edir və qadınların da kişilərlə eyni hüquqa malik olmaq uğrunda mübarizə aparmalı olduqlarını iddia edir. Müəllif inanır ki, qadın kişilərlə sosial, hüquqi, və intellektual bərabərlikdən zövq alır. “ Qadınlar ya əxlaqi varlıqlar, ya da kişilərin üstün bacarıqlarına tamamilə məruz qalan zəif varlıqlar hesab olunurlar” [5.17] John Stuart Mill (1806-1873) və onun həyat yoldaşı Harriet Taylor (1807- 1858) Marinin irəli sürmüş olduğu arqumenti inkişaf etdirirlər.1869cu ildə nəşr olunmuş “ The Subjection of Women” (“ Qadınların Kəllələşdirilməsi”) əsərində Mill qadınların sosial sferada xüsusilə ailə həyatında kişilərlə eyni vəzifələri paylaşmalı olduqlarını iddia edir və qadınların hüquqlarının tapdalanmasını bir xoşagəlməz hal kimi ittiham edirdi.

Simon de Beauvoir (1908- 1986), Fransız yazıçısı, mütəfəkkir, feminist və sosial nəzəriyyəçi, qadın zülmünün hərtərəfli analizi və müasir feminizmin fundamental traktı sayılan “İkinci Cins” (“The Second Sex”) əsəri ilə tanınmışdı. O əsərində bütün tarix boyu qadına qarşı olan münasibəti analiz etmiş və bu əsər feminist fəlsəfənin əsas əsəri kimi qəbul olunmuşdur. Əsərdə Beauvoirin qadın konsepsiyası “başqası” deyə təsvir edilir. O qadının cəmiyyətdə rolunun cəmiyyət tərəfindən rədd edildiyini təəssüflə qeyd edir. Simon de Beauvoir “İkinci Cins” əsərində qadınların vəziyyətini və onların bir-birinə qarşı olan münasibəti və bəzi qadınların hissələrini izah etməyə çalışır və yazır: “ Onların gücləri var və özləri üçün hər şeyi uyğunlaşdırma bilirlər və hər bir qadın müxtəlif hiylələr düşünə bilər və bu da onun rəftarını dəyişir və bu yol şeytanın yoludur ki, onu çoxlu səhvlər etməyə məcbur edir.[7.282] O hətta qeyd edir ki, “ bizim cəmiyyətimiz patriarxaldı və qadın bir insani varlıq kimi özü olması üçün bu zəncirləri qırmalıdır.”[7.125]

Christina Hughes “Feminist fəlsəfə və tətqiqatın əsas konsepti” (“Concepts in Feminist Theory and Research”)(2002) əsərində iddia edir ki, kişilərin hələ də iş dünyasında zirvə vəzifələri tutmasına baxmayaraq qadınlar da sosial həyatın bəzi sahələrində uğura nail olmalarını feminizmin uğuru hesab etmək olar.

Gender təhlilində kişi və qadın təfəkkür üslubları, maskulin və femin dərk etmə paradıqlarının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibətlərin öyrənilməsində bədii ədəbiyyat çox dəyərli vasitə və qaynaqdır. Müxtəlif zaman aralıklarında yazılmış bədii ədəbiyyatı təhlil etməklə biz “qadın”ın cəmiyyətdə rolunun necə dəyişdiyini görə bilərik. Cəmiyyət həyatında baş verən sosial- siyasi dəyişmələr gender sisteminin məzmununda əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatını təhlil etsək sosializmdən öncəki dövrdə cinslərarası münasibətdə gender bərabərsizliyinin hökm sürməsinə baxmayaraq qadına hörmət duyğusu daim özünü hiss etdirir. Sosializm dövründə isə qadın cəmiyyətin fəal iştirakçısına çevrilir. M.F. Axundov, M.Ə. Sabir, C.

Məmmədquluzadə, Y.V. Çəmənəminli, N. Nərimanov, İ.Əfəndiyev, İ. Hüseyinov və digər azərbaycan yazıçılarının əsərlərində biz qadının özünüdərk etməsində keçmiş olduğu inkişaf yolunu açıq şəkildə görə bilirik. Lakin yazıçıların əsərlərindəki qadın qəhrəmanlar yaşadıkları dövrün ictimai-siyasi quruluşundan asılı olaraq öz azadlıqlarına müxtəlif yollarla nail olurlar.C. Cabbarlının Sevili, Almazı ictimai həyata partiya və hökumətin dəstəyi ilə atılırsa, İ. Əfəndiyevin Səriyyəsi cəmiyyətdə özünüdərsədiqinə öz mübarizəsi ilə nail olur.

Gender məsələsi, qadının müxtəlif zaman kəsiklərində cəmiyyətdəki rolu, cəmiyyətin qadına olan münasibəti təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında o cümlədən Kanada ədəbiyyatının yazarlarının əsas mövzularından biri olmuşdur.Bu məqalədə biz qadın konsepsiyasını Marqaret Etvudun yaradıcılığında təhlil etməyə çalışacağıq.

Təkcə Kanada və Amerika Birləşmiş Ştatlarının deyil, həmçinin digər dövlətlərin ədəbiyyat üzrə mükafatlarını almış, Prezident Medal mükafatı, Governor General mükafatı və ən mühümü 2000ci ildə yazmış olduğu “ Kor Suiqəsdçi” əsərinə görə Booker Prize mükafatına layiq görülmüş Marqaret Etvud 1939-cu il noyabrın 18-də Ottava, Ontario, Kanadada Marqaret Dorothi və Karl Etmundun ailəsində dünyaya gəlmişdi. M. Etvud Post Modern Kanada ədəbiyyatının məşhur və istedadlı feminist yazıçısıdır.O dünyada Kanadalı kimi özünü sübut etməyə çalışır və əsərlərində Kanada həyatına ağıllı və ehtiraslı müşahidəçi kimi öz bacarıqlarını nümayiş etdirir.Feminist yazıçı kimi M. Etvudun məqsədi qadının daxili psixikasını,onların konfliktini,özünüdərkini,millî mənlik axtarışını, konkret bir millətin, dinin, mədəniyyətin nümayəndəsi kimi özünüdərkə araşdırmaqdır.Onun əsərləri mənlik və cəmiyyət, özünüdərkə milli şüur arasındakı konfliktə həsr olunub. Özünüdərk Etvudun əsərlərini ana xəttini təşkil edir. “Müasir Kanada cəmiyyətində qadının mövcudluğu nədir?”,”Niyə qadın kişilər tərəfindən idarə olunan cəmiyyətdə əziyyət çəkir?” kimi müasir Kanada cəmiyyətinin əsas problemlərinə cavab tapmağa çalışır. O ədəbiyyatda Kanadalı qadın haqqında deyir:”Kanada ədəbiyyatında qadın çox önəmli biri kimi təhlil olunmalıdır.” Marqaret Etvud gender məsələsinə cəmiyyətdə azadlıq probleminin tərkib hissəsi kimi baxırdı. Onun yaradıcılığında cəmiyyətdəki problemlər qadın obrazlarının ziddiyyətləri, xarakterlərinin mürəkkəbliyi, psixologiyalarının paradoksal təzahürləri fonunda təcəssüm olunmuşdu. Etvud öz əsərlərində təkcə Kanada qadının deyil, həmçinin həmin dövrdə Kanadaya aid problemləri əks etdirməyə çalışmışdı.İnsanların xoşbəxtliyini özünün amalı hesab edən Etvud yaratdığı əsərlərdə həmin dövrün ictimai-siyasi, sosial problemlərini, cinslərarası münasibətlər, çoxluğun qəddarlığı, insani dəyərləri və hüquqları kimi mövzulara toxunmuşdu.Etvudun yaradıcılığı onun şəxsi həyatı ilə sıx

bağlıdır. Bir qadın olaraq cəmiyyətin onu əzdiyini, hüquq və azadlıqlarından məhrum olduğunu yalnız şüuru ilə deyil, bütün varlığı ilə öz şəxsi problemi kimi yaşadığından, bu onun əsərlərinin ideya yönümünü müəyyənləşdirən əsas faktorlardan biri olmuşdur. Ədibin bütün əsərlərində insan daxilən azad olmağa cəhd edir. Şəxsiyyət – cəmiyyət qarşındurması, fərdin daxilən azad olmaq cəhdinin qarşısına çıxan sosial-əngəl problemi də Etvudun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Şəxsiyyət- cəmiyyət qarşındurmasının daxilində qadın – cəmiyyət qarşılaşması xüsusi yer tutur. Qadın- onun ailədə və sosial mühitdə mövqeyi, emansipasiyası M.Etvudun yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edir. Gender məsələsinə o tək cə yaradıcılığında deyil, eyni zamanda ictimai həyatda da toxunur, qadın azadlığının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. M.Etvud öz yazıları vasitəsilə bir feminist kimi səsinə dünyaya çatdırmağa çalışır. Onun əsərlərinin əksəriyyətində gender və siyasi bərabərsizliyə qurban verilmiş və alçaldılmış “qadın”ı təmsil edən qəhrəmanlardır. Onun əsərləri bərabərsizliyə qarşı mübarizə aparan qadının güclü təbiətini əks etdirir. Onun tipik qəhrəmanları kişilərin dominant olduğu cəmiyyətdən xilas olmağa çalışan, müstəqil kimlik axtarışında olan adətən yazıçı yaxud rəssam olan müasir şəhərli qadınlardır. Onlar həqiqi kimliklərini gizlətməyə yaxud həqiqətdən uzaqlaşmaq üçün ikili kimlik uydurmalarına səbəb olan qorxu içindədirlər. Məhz Etvud əsərləri vasitəsilə genderlər arasındakı bərabərsizliyi ifşa edir və oxuyucularının diqqətini gender bərabərsizliyinin məhvedici nəticələrinə yönəldir. Qəhrəmanlar həmişə gender siyasəti ilə mübarizə aparırlar. Christine Gomez yazır: “ Obyektiv yəndə, Etvudun əsərləri gender siyasəti – patriarxal cəmiyyətdə qadınlara yadlaşdırılması, onların cəmiyyətdə rollarının həddinin müəyyənləşdirilməsi, qadın kimliyini məhv etmək üçün olan cəhdlər – ilə əlaqəli mövzular, qadınlara öz kimliklərini, müstəqilliklərini tapmaq üçün axtarışı, müxtəlif strategiyalar ilə cəmiyyətdə yer tutmağa çalışmaları araşdırılır. Quruluş baxımından Etvud nəsrin müxtəlif üsulları ilə feminist baxışını çatdırmağa çalışan innovatordur. Yalnız obyektiv və quruluş cəhətdən deyil, qadın xarakterlərinin əks etdirilməsi baxımından da Etvudun əsərləri gender siyasəti üzərinə qurulub.”[3.74]

Dəyişiklik üçün mübarizə prosesində onun qəhrəmanları qadın və kişi arasında sağlam münasibətləri tələb edir. Bəzən onlar üsyançılara çevrilirlər. Etvudun qadın qəhrəmanları hər bir cəhətdən əvəzolunmazdır. -Başlanğıcda onlar qurban kimi görünürlər, lakin sonda xilaskara çevrilirlər, çünki öz ətraf mühitlərinə uyğunlaşmaq üçün dəyişməyi bacarırlar. Bütün qəhrəmanlar cəmiyyətdə müxtəlif yollarla əziyyət çəkir, lakin bu saysız-hesabsız maneələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlirlər. Onlar özlərinə məxsus səslərini, öz fərdi kimliklərini tapırlar. Etvud qadının öz kimliyini axtarışında sualına feminist- siyasi çərçivədə dəyərləndirir. Onun təlaş kişilərin mərkəzdə olduğu cəmiyyətdə qadının statusu məsələsidir. Qadın

patriarxal cəmiyyət tərəfindən qoyulmuş yazılmamış davranış qaydalarının könüllü qurbanına çevrilir çünki o özünü qurban kimi görür və kişilərin hegemonluğu altında əzilməyə davam edir. Cəmiyyət qadından yaxşı bir rol model olmağı gözləyir. Etvudun əsərləri də sosial gözləntinin qadının kimliyinin qurulmasında böyük rol oynadığını göstərir. Etvudun qadın qəhrəmanları da duyğuları, pozitiv və neqativ cəhətləri olan insandır. O qəhrəmanlarından kişilərin etdikləri kimi cəmiyyəti idarə etməklərini, onlara aşağı səviyyədən yüksəklərə qalxmalarına imkan verəcək gücə sahib olmalarını istəyir. Bu qəhrəmanların həmçinin onlara xilas olmaqda kömək olan xüsusi bacarıqları var. Marqaret Etvudun əsərlərini təhlil etməklə biz onun qadın qəhrəmanlarının daxili psixikasını başa düşəcək və onların cəmiyyətdə öz həqiqi mövqelərini tutmaq üçün necə çalışdıqlarının şahidi olacağıq.

Marqaret Etvud on üç əsər nəşr etdirib. Yazdığı hər bir əsərində o yaşadığı cəmiyyətin zəifliyindən xəbərdardır və əsərləri xilas olmaq üçün fərdi və mədəni mübarizənin təsvirləri ətrafında qurulmuşdur. Etvuda görə cəmiyyətdə gücsüzlük və sakitlik birgə gedir. Patriarxal və müasir cəmiyyətdə özünün kimliyini dərk etmək ehtiyacı qadın həyatının əsas hissəsini təşkil edir. Baxmayaraq ki, qadının patriarxal cəmiyyətdə mövqeyi tanınmır, qadın ailə məfhumunda kişidən daha önəmli mərkəz mövqə tutur. Kişilərin hakim olduğu cəmiyyətdə qadınlar həmişə rədd edilmiş və ikincidərəcəli bir varlıq kimi davranılmışdı. Bu cahilliyin və yalnız rəftarın hökm etdiyi bir cəmiyyətdə qadın öz yerini, qadınlığını və kimliyini axtarır. Ona görə də qadın cəmiyyətin bu köhnə quruluşunu dağıdıb və yenisini qurmalıdır. Demək olar ki, bütün romanlarında yazıçı eyni vəziyyətə: müasir texnoloji cəmiyyətdə vicdanlılıq və bütövlük hissəsinə nail olmaq yolundakı problemlərə toxunur. Birinci əsəri olan "Edible Woman" ("Yeniləbilən Qadın") əsəri 20-ci əsrin 50-60-cı illərinin mühafizəkarlığını əsas xarakterin seksizm və konsumerizmə qarşı mübarizəsi təmsalında təhlil edir. Cəmiyyətin çəşqınlıq və süstlük mərhələsinə daxil olduğu 60-ci illərin sonu, ətraf aləm haqqında narahatlıq, millətçiliyin inkişafı və özünüdərk etmə yolundakı cəhdlər 70-ci illərin əsərləri olan "Surfacing" və "Lady Oracle"də aydın şəkildə görünür. "Life Before Man" ("Adəmdən Öncəki Həyat") və "Bodily Harm" əsərləri ənənəvi rolların təkrarlandığı və cəmiyyətdə insanlığın öldüyü üçün narahatçılıqların olduğu bir dövrü - 80-ci illəri əks etdirir. Son əsərləri olan "Handmaid's Tale" ("Damızlıq Qızın Hekayəsi") və "Oryx and Crake" ("Antilop və Flurya")də distopik gələcək cəmiyyəti təsvir edilir. Etvud əsərlərində tək-cə ailə deyil, həmçinin cəmiyyət və millət müzakirə etmişdir. O xarakterləri vasitəsilə daha yaxşı cəmiyyət qurmağa çalışmışdı. Yazıçı qadınların öz sosial və milli vəziyyətlərini düzəltmək üçün irəli addım atacaqlarına inanır. M. Etvud davamlı olaraq həm güclü, həm də həssas olan, özünüdərk edən və çətin vəziyyətlərə qarşı

dözümlü, kifayət qədər güclü, lakin cəmiyyətin qurduğu tələlərin qəddarlıqlarından qaça bilməyən qadınlar haqqında yazır. Etvudun qəhrəmanları adətən onlara xilas olmağa kömək olan xüsusi təbiətə malik olurlar ki, onlar ya yazıçı ya da rəssam olurlar. “Lady Oracle”da Joan Delacourt qotik geyimli yazıçı, “Bodily Harm” da Rennie Wilford journalist, və “Cat’s Eye”(“Pişik Gözü”)da Elanie Risky rəssam olur. Goldbalt yazır:

” qadınları gücləndirən yaradıcı cəhətləri onlara həyatı idarə etməyə imkan verir. Bu hər bir insanın yenidən dirçəlməsi üçün yenilməz alətdir.”[4.278] Nəzərə alınmalı cəhət isə Etvudun əsərlərindəki açıq-aşkar tələyə düşmüş yazıçı və rəssamların mübarizə səsidir. Etvudun qadın qəhrəmanları həmişə tam bir varlıq kimi “kimlik” axtarışında olurlar.

Etvudun əsərlərini oxumaqla oxuyucu qadınların təzyiqlə altında saxlanıldığı patriarxal cəmiyyətdə mövcud olan qeyri – bərabər gender quruluşu ilə qarşılaşır. Bu əsərlər həmçinin qadınlara mübarizə aparmaları və öz həqiqi kimliklərini tapmaları üçün yol göstərir. Etvudun rolu əsərləri vasitəsilə qadınları əks cinsin nümayəndələri ilə eyni səviyyəyə qaldırmaqdır ki, o yalnız gender quruluşunun yenidən qurulmasına çalışmış, həmçinin həyatlarının hər bir sahəsində qadın və kişi bərabərliyinin gözlənilməli yeni bir dünya xəyal edir.

Etvudun birinci nəşr olunmuş əsəri “ Edible Women”(“Yeniləbilən Qadın”) (1969) qadın – kişilərin dominant olduğu cəmiyyətdə asanlıqla udula bilən yeməli məhsul kimi göstərilir. Bu patriarxal cəmiyyət qadını cəmiyyət tərəfindən idarə və istismar oluna bilən yeməli şeylər kateqoriyasına qoyur. Marian - əsərin baş qəhrəmanı – cəmiyyətin qayda- qanunlarına qarşı çıxaraq öz əks-cins nümayəndələri kimi özünüdərk etməyə çalışır.

Etvudun növbəti əsəri – “Surfacing”- 1972-ci ildə nəşr olunmuşdu.- Əsər çoxsəviyyəlidir. Səthdə adı qeyd olunmayan qadının öz itmiş atasını tapmaq üçün təşkil etdiyi sadə bir səyahət kimi görünür. Bu səyahət onun həqiqi kimliyi haqqında həqiqəti aşkara çıxaran psixoloji səyahətə çevrilir. O güc və dominantlığın hakim olduğu cəmiyyətin qurbanına çevrilmək istəmir. O nəhayət təbiətlə həmrəy şəkildə buna nail olur. Səyahətlə başlayan özünüdərk etmə prosesi ətrafında olan təbiət ilə birləşdikdən sonra tamamlanır. Əsərin adlandırılmamış qəhrəmanı təbiətlə birləşdikdən sonra öz kimliyi ilə bağlı bütün konfliktlər və şübhələr həll olur. O əsarətə qarşı çıxır və kimliyini canlı insanlardan fərqli olaraq ağacların və gölün sakitliyində tapır ki, bu obyektlərin heç biri nə sual vermir, nə də suala cavab vermirlər. “ The lake is calm, and the trees surround me, asking and giving nothing” [6.191] “ Göl sakitdir və məni əhatə edən ağaclar nə sual vermir, nə dəki cavab.” Və burada o heç kimdən kömək gözləmədən vəhşi təbiətdə tənha qalır və öz şəxsiyyətini bütünləşdirir.

“Lady Oracle” Marqaret Etvudun 1970ci illərdə yazmış olduğu üçüncü romanıdır və kişilər tərəfindən idarə olunan cəmiyyətdə qadınların rolu və mövqeyi barəsindədir. Əsər patriarxal cəmiyyətdə qadınların özünüsübütəməsi ilə bağlı problemlərini feminist yönümlü araşdırır və fərdin xüsusilə yaşadığı mühitdə ancaq sabit rolları –qız, ana və həyat yoldaşı olmağa məcbur edilən qadınların problemlərini müzakirə edir və belə zülmün nəticəsi göstərilir. Bu problem qadınların cəmiyyətdə qəbul edilmiş fikirlərə, dəyərlərə və inamlara qarşı üsyanı ilə nəticələnir. Joan, M. Etvudun digər əsərlərinin qəhrəmanları kimi öz həqiqi kimliyini axtarmaq üçün səyahətə başlayır və bu axtarış müddətində çoxlu çətinliklərlə qarşılaşır lakin səyahətinin sonunda müstəqil biri olur. Charles Correa “Kimlik axtarışında” məqaləsində dediyi kimi “ Biz öz kimliyimizi (mənliliyimizi) həqiqi problem kimi dərk etdiyimiz məsələləri həll edərək inkişaf etdirir və ətrafımızı, özümüzü başa düşərək isə öz mənliliyimizi tapırıq.” Əsər kişilərin hakim olduğu cəmiyyətdə problemlərə və narahatlıqlara qarşı mübarizə aparan qadının dilindən nəql olunur. Əsərin baş qəhrəmanı Joan elə tənha və özgüləşib ki, dostlarını, valideynlərini və həyat yoldaşını tamamilə yad adam kimi görür. O ətrafda qarşılaşdığı problem və təhlükələrlə o qədər yüklənib ki, insan cəmiyyəti ilə əlaqəsini tamamilə kəsmək istəyir.Əsərdə həmçinin ailədaxili münasibətlərin və problemlərin uşaqlıq dövrünün yetkinlik dövrünə etdiyi təsir müzakirə olunur.

“Life Before Man”(“ Adəmdən Öncəki Həyat”) (1979) psixoloji romandır.Əsər baş qəhrəman Elizabetin özü və ətrafdakı insanlar tərəfindən qəbul oluna biləcək kimliyinin axtarışı ilə əlaqədardır. O daima ailəsi və keçmişi haqqında xatirələri yadına salır.Elizabetin özünüdərkətməsi yalnız onu güclü etmir, həmçinin başqalarını da idarə etməyə güc verir. Bu xarakter vasitəsilə, Etvud əvvəl cəmiyyətin qulu olmuş qadının necə qalibə çevrildiyini göstərir. Elizabet və Nate

(onun həyat yoldaşı) timsalında isə hökmranlıq xüsusiyyətinin tək kişiyyə deyil, qadına da məxsus olduğunu göstərməyə çalışır.Etvud bu əsərdə baş qəhrəmanın xarakterinin tamamilə dəyişdiyini göstərir ki, Elizabet özünü qurban kimi istifadə edildiyini dərk etdikdən sonra xarakterində çevrilmələr olur və o artıq Nate və Chrisə hökmranlıq etməyə başlayır. Və bu yolla o həqiqi və yeni müstəqil daxili mənini aşkara çıxardır.Bu əsərdə Etvud sübut edir ki, hökmranlıq və idarəçilik xüsusi genderə məxsus xüsusiyyət deyil. Frank Davey “ Margaret Atwood: A Feminist Poetics” əsərində eyni fikirdədir.

“Life Before Man makes exceedingly clear the fact that Atwood’s male versus female dichotomy or order versus disorder, solid versus liquid, static versus process, segmentation versus wholeness, is a metaphor rather than a literal distinction between men and women” [2.90]

“Adəmdən öncəki Həyat əsəri aydın şəkildə göstərir ki, Etvudun kişi və qadın dixotomiyası yaxud nizamlılıq və nizamsızlıq, maye və bərk, statik və dinamik, bütövlük və seqmentasiya qarşıdurması kişi və qadın arasında bədi fərqlilikdən çox metafordur.”

1981-ci ildə nəşr olunmuş “Bodily Harm” əsəri fiziki və psixoloji istismar olunmağa qarşı etiraz edən baş qəhrəman Renninin xilasolması-özünü dərk etməsi üzərində qurulub. Renni jurnalist olur və Etvudun digər qəhrəmanları kimi uydurma dünyaya atılır. Onun sinə xərçəngindən əməliyyat keçirməsi bir qadının fiziki və əqli məhv etmək üçün bədən hissələrinin təhrif edilməsinə işarədir. Beləliklə bu əsərdə qadınların patriarxal cəmiyyətdə fiziki və əqli əziyyət çəkdiqləri təsvir olunur. Atdığı hər addımda cəmiyyət qurbanı olduğunu hiss etməsinə baxmayaraq Rennie xilas olmaq, özünüdərk etmək və həqiqi kimliyini tapmaq üçün kifayət qədər qətiyyətlidir.

Etvudun əsərlərinin təhlili bir daha göstərir ki, o əks cinslər arasında sağlam və tarazlaşdırılmış insani əlaqələr qurulmasını istəyir. O gender əsaslı patriarxal sosial sistemin dağılmasının və qadınların hüquqlarının bərpa edildiyi bir cəmiyyətin qurulmasının tərəfdarıdır. Etvudun feminizmi nə qadın, nə kişi yönümlüdür, o hər iki tərəfin bərabər hüquqlu olduğu bir yoldur. Etvuda görə bu cinslər arasında dominant olma anlayışı olmamalı, hər bir fərdə öz həyat tərzini müəyyənləşdirməsi və azad yaşaması üçün imkan verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Ədəbiyyatda şəxsiyyət konsepsiyası”AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı-2000
2. Frank Davey “ Margaret Atwood: A Feminist Poetics” Vancouver: Talon books 1984
3. Gomez, Christine “ From Being an Unaware Victim to Becoming a Creative Non-victim: A study of Two Novels of Margaret Atwood” in Perspective on Canadian Fiction.1994
4. Goldblatt, Patricia F. “Reconstructing Margaret Atwood’s Protagonists” World Literature Today. 1999
5. Mary Wollstone “ A Vindication of the Rights of Women” 1792
6. Margaret Atwood “Surfacing” Toronto; McClelland and Steward. 1972
7. Simon de Beauver “The Second Sex” Vintage.1949

T.Aliyeva

The Conception of Women in Margaret Atwood's Works

Summary

The psychology, ways of thinking, attitudes towards events of two opposite sides –men and women- and ways of solving these problems play important roles for the formation of the society. The problem of gender and the emancipation of women have always been highlighted in all world literature and it has been investigated as “human conception” and solved as an essential social problem. “Women’s quest for self-identity” is considered a basic topic in Canadian Literature. Atwood, as a feminist writer and thinker, tries to depict in her novels the cultural, social, and psychological conditions of women being deprived of their rights in every aspect by men. The subject of identity and self-recognition by feminine individuals is one of the main issues of feminist arguments and debates, particularly in the modern literature. Atwood uses these events to show the power of some women and their own individual strength and desires. Moreover, some educated women do not accept oppression among men and women. They recognize the patriarchal hegemony of men over women and their influence in the society. They are struggling to change the society which once they were considered victims and get the same rights with men. By analyzing Atwood’s works, the article clarifies that women do not want to be victims of the society anymore and attain their inner independence by finding their real identity.

T. Алиева

Концепция женщин в творчестве Маргарет Этвуда

Резюме

Мужская и женская психология, стили мышления, отношения к проблемам и выбранные ими пути играют ключевую роль в формировании общества. Вопрос о гендерной и женской эмансипации в мировой литературе был каким-то образом разъяснен в соответствии с духом времени и был разрешен как важная социальная проблема путем изучения в человеческой концепции. В Канадской литературе тема “самосознания женщин” считается одной из основных тем. Феминистский писатель и мыслитель, Маргарет Этвуд, которая подробно

анализирует этот предмет в своих работах, пытается описать социальное, культурное и психологическое состояние женщин, лишенных своих прав и обязанностей во всех областях общества, где доминируют мужчины. Самоопределение и признание женщин как субъекта является одной из основных тем феминистских дебатов в современной литературе. Этвуд показывает силу женщин, их сильные стороны и желания, предоставляя им полномочия. Некоторые образованные женщины не принимают угнетение между мужчин и женщину. Они понимают гегемонию мужчины на женщинах и их влиянием на общество. Они изо всех сил пытаются изменить общество, которое когда-то им приносили в жертву и иметь равные права с мужчинами. В статье анализируются работа Маргарет Этвуд, демонстрируя, что женщины не хотят быть слугой общества, и они обрели свою духовную независимость, найдя истинную личность.

Rəyçi:

Aynur Sabitova
filologiya elmləri doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

M.F.AXUNDOVUN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR..... 3

AYTƏN HACIYEVA

OMONİMLƏRİN BƏDİİ ÜSLUBDA İŞLƏNMƏ

XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(İngilis dilinin materialları əsasında) 14

ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ -QƏRİBOVA

ŞAN QIZI DASTANINDA ALP VƏ ALP- Bİ ANLAYIŞI VƏ

ONLARLA BAĞLI İŞLƏNƏN LEKSİK VAHİDLƏR 20

LALƏ MƏSİMOVA

ETYMOLOGICAL DOUBLET, HYBRIDS,

INTERNATIONAL WORDS, BORROWED-LOAN WORDS 29

LEYLA MAHMUDOVA,

ADİL YƏHYAYEV

QARIŞIQ TIPLI TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR 34

TƏRANƏ XƏLİLOVA

HİDRONİMLƏR VƏ HİDRONİMİKA 39

RAHİMA MAMMADOVA

METHODS OF ENHANCING STUDENTS' SPEAKING SKILLS 44

GÜLNARƏ RƏHİMOVA

THE WAYS OF FORMING MEDICAL TERMS

IN THE ENGLISH LANGUAGE 49

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA

“OĞUZNAMƏ”NİN DİLİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏRİ

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN FORMALAŞDIRAN İKİNCİ

NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ 54

MƏHRİBAN TƏHMƏZOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PERİFERİK

FONEMLƏRİN AKUSTİK TƏHLİLİ 62

NURİYYƏ ƏLİYEVA

SOME THOUGHTS ON DEVELOPING COMMUNICATIVE

COMPETENCE

(on the basis of English materials) 73

YEDGAR CƏFƏROV

AZƏRBAYCANDA AD SİSTEMİ 78

YEGANƏ ABBASOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN VƏ İNKAR

ƏVƏZLİKLƏRİN İŞLƏNMƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 86

KÖNÜL ABDULRƏHİMOVA	
İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ İNKARLIQ BİLDİRƏN SİNTAKSEMLƏRİN PARADİQMATİK SIRASI	91
İLƏHƏ QURBANLI	
AZƏRBAYCANIN TÜRK VƏ TALIŞLARIN YAŞADIĞI BÖLGƏLƏRDƏ DİL SITUASIYASI	97
ARİF ATAYEV	
GOALS AND TECHNIQUES FOR TEACHING GRAMMAR	106
AYNUR YUNSUROVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL OLAN TEXNİKİ TERMİNLƏRİN İSTİFADƏ ÜSULLARI	111
SEVDA ÇƏRKƏZOVA	
LEXICAL-SEMANTIC CLASSIFICATION OF COMPOUND WORDS	116
GÜLAY QURBANOVA	
THE SEQUENCE OF GRAMMATICAL MATERIALS	121
RƏNA ZÜLFÜQAROVA	
THE PHONOLOGICAL ASPECT OF INTONATION	126
SIMRUQ QASIMOVA	
GOALS AND TECHNIQUES FOR TEACHING READING	131
МЕРИ ДЖАМАЛБЕЙЛИ, ГЮЛЬНАРА ДЖАББАРОВА, РУГИЯ САФАРОВА, РУБАБА МУСАЕВА	
ФРАЗОВЫЕ ГЛАГОЛЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	136
NAİLƏ GASIMOVA	
GENERAL BUSINESS CORRESPONDENCE	147
LALƏ BAĞIRZADƏ	
SAKRAMENTAL SAYLAR	152
RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA	
ƏBƏDİ MÜQƏDDƏS KİTAB VƏ İSLAM	159
İSRAFİL BABAYEV	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZƏRFİN BAŞQA NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ OMONİMLİYİ	164
AYGÜN İBRAHİMOVA	
MƏTNLƏ BAĞLI BƏZİ ELMİ- NƏZƏRİ MÜDDƏALARA DAİR	170
RANA BABAYEVA	
LANGUAGE SKILLS OVERVIEW	175
SƏİDƏ QƏMƏRLİ	
MORPHOLOGICAL CLASSIFICATION OF WORDS.....	180
MƏTANƏT İBRAHİMOVA	
TEACHING ENGLISH THROUGH LITERATURE	185

RAFAEL ƏLİYEV	
İSA MUĞANNANIN (HÜSEYNOVUN) HEKAYƏLƏRİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ	190
ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ	
IDENTIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN MASTERING AND TRANSLATING TECHNICAL TEXTS	196
NÜŞABƏ İSMAYİLOVA	
QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏR VASİTƏSİLƏ MÜXTƏLİFSISTEMLI DİLLƏRİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ	201
SƏDAQƏT SƏLİMOVA	
TÜRK TİTUL ƏNƏNƏSİNDƏ “ATA” SÖZÜNÜN ANLAMI	210
RAMİLƏ SÜLEYMANOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ MÜASİR TÜRK DİLİ İLƏ ORTAQ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏR	216
NİGAR HƏMİDOVA	
AKADEMİK DİSKURSUN STRUKTURU	224
İLAHƏ VƏLİYEVƏ	
SƏDİ SANİNİN DİGƏR MƏNBƏLƏRDƏ OLAN ƏSƏRLƏRİNİN TEKSTOLOJİ TƏDQIQI ("TƏZKİREYİ-NƏVVAB", "RİYAZÜL-AŞİQİN")	229
FATİMƏ İBRAHİMOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS TONUNUN VARIASIYALARI	236
UKLEYN DIANA YURIEVNA	
СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ-СЛОВСОЧЕТАНИЙ	244
VALİDƏ KƏRİMOVA	
DİL, OXU VƏ ÖYRƏNMƏ MANEƏLƏRİ: N. XOMSKİNİN MONOQRAFİYALARI ƏSASINDA	249
ALMAZ ƏLİYEVƏ	
ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SUAL CÜMLƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	255
SEVİNC RƏHMANOVA	
ALMAN DİLİNDƏ ƏVƏZLİK ZƏRFLƏRİNİN ROLU	261
TƏRANƏ NƏCƏFOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA NITQ VƏRDİŞLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR	266
XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ SPRICHWÖRTER ALS EINE SPEZIFISCHE ARTEN DER PHRASEOLOGISMEN IM DEUTSCHEN	271

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TOFİQ ƏBDÜLHƏSƏNLI	
İSTİQLAL MƏFKURƏSİNİN POETİK İFADƏ İMKANLARI	276

AĞAVERDİ XƏLİL XAOSDAN KEÇİDİN EPIKLƏŞMƏSİ VƏ QƏHRƏMANIN SƏFƏRİ MOTİVİ	283
KƏMALƏ İSLAMZADƏ TƏPƏGÖZ SÜJETİNİN OĞUZ VERSİYASI: MOTİVLƏRİN ETNOPSİXOLOJİ TƏHLİLİ	291
ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ AZƏRBAYCAN AŞIQ SƏNƏTİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ MÜHİTLƏRİ	300
AYTAC ZEYNALOVA MAARİFÇİLİK XIX ƏSR ABŞERON ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA PRİORİTET MÖVZU KİMİ	307
SVETLANA MƏMMƏDOVA MİRZƏ BİLALIN POETİK İRSİ	314
XANIM SULTANOVA RÜSTƏM BEHRUDİ YARADICILIĞINDA AĞAC KULTUNUN İZLƏRİ	320
ŞƏLALƏ SALMANOVA “DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA DİNİ MOTİVLƏR	326
ALİYƏ MUSAYEVA NAXÇIVAN ELMİ-ƏDƏBİ MÜHİTİ PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN ARAŞDIRMALARINDA	332
VÜSALƏ NƏBİYEVA ERNEST MİLLER HEMİNQUEY “İTİRİLMİŞ NƏSL”İN UNUDULMAYAN NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ	339
QƏNDAB ƏLİYEVA MİRZƏ İBRAHİMOV POVESTLƏRİNİN OBRAZLAR ALƏMİ	346
ZÜLFİYYƏ QOCAYEVA STENDALİN “QIRMIZI VƏ QARA” ROMANINDA GƏNC QƏHRƏMAN PROBLEMİ	354
MƏLƏK KƏRİMOVA L.N. TOLSTOY: İNCƏSƏNƏT HAQQINDA	359
TƏRANƏ VERDİYEVA Ə.CAVAD VƏ H.ARİF POEZİYASINDA GƏNCƏ	365
MEHDİ ŞÜKÜROV “MADAY-QARA” DÜNYA EPOSLARI KONTEKSTİNDƏ 374 КАМАЛА ИМАНОВА, ГЮНЕЛЬ МАМЕДОВА	
АНТУАН ДЕ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ «МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ»	382
TÜRKAN ƏLİYEVA MARQARET ETVUDUN YARADICILIĞINDA QADIN KONSEPSİYASI	388

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Çapa imzalanmış 25.29.2017.
Şerti çap vərəqi 52 Sifariş № 012.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

